

МЕШОВИТА ГРАЃА
Miscellanea
НОВА СЕРИЈА КЊ. ХЛII

ISSN 0350-5650

INSTITUTE OF HISTORY

MISCELLANEA

NEW EDITION Vol. XLII

Editorial board

Mikhail Belov (Russia), Dejan Bulić, Gordana Garić Petrović, Miloš Ivanović, Andrea Carteny (Italy), Ludmila Kuzmicheva (Russia), Radomir J. Popović, Biljana Stojić, Liliana Simeonova (Bulgaria), Uroš Tatić, Gabriella Schubert (Germany)

Editor-in-chief

Radomir J. Popović

Belgrade
2021

ISSN 0350-5650

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

МЕШОВИТА ГРАЂА
MISCELLANEA

НОВА СЕРИЈА Књ. XLII

Редакциони одбор

Михаил Белов (Русија), Дејан Булић, Гордана Гарић Петровић, Милош
Ивановић, Андреа Картени (Италија), Људмила Кузмичева (Русија),
Радомир Ј. Поповић, Биљана Стојић, Лилиана Симеонова (Бугарска),
Урош Татић, Габриела Шуберт (Немачка)

Одговорни уредник

Радомир Ј. Поповић

Београд

2021

Овај број *Мешовите грађе – Miscellanea*
штампан је уз финансијску помоћ
Министарства просвете, науке и технолошког развоја
Владе Републике Србије

САДРЖАЈ

Милица Кисић, Дејана Васић ПОВЕЉА КРАЉА ЖИГМУНДА ГРАДУ КОВИНУ ИЗ 1428. ГОДИНЕ	7
Озрен Косановић ПАБИРЦИ О АКТИВНОСТИМА НОВОБРЂАНИНА БЕРНАРДА НИКОЛИНОГ У РИЈЕЦИ ОД 1458. ДО 1465. ГОДИНЕ	25
Татјана Катић ЗЕАМЕТ ВЛАХА ВУКОВЕ ЗЕМЉЕ 1477. ГОДИНЕ	39
Драгана Амедоски ДУГОВАЊА ЦАРСКОЈ БЛАГАЈНИ НА ИМЕ ЗАКУПА ПРИХОДА ОД ОВЧАРИНЕ, ПОРЕЗА ОД ВЛАХА И ДРУГИХ ПРИХОДА У САНЦАЦИМА КРУШЕВАЦ И СМЕДЕРЕВО (1473-1481. ГОДИНЕ)	61
Александар Јаковљевић, Невен Исаиловић ПОПИС НАХИЈЕ НЕЧВЕН ИЗ 1574. ГОДИНЕ	81
Чедомир Антић ПРВА (ЕНГЛЕСКА) ПЕСМА О КАРАЂОРЂУ	145
Данијел Радовић, Нино Делић СТАТИСТИЧКИ ПОДАЦИ О СТАНОВНИШТВУ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ ПРЕМА ПОПИСУ 1851/52. ГОДИНЕ ИЗ ЗАОСТАВШТИНЕ ПРУСКОГ КОНЗУЛА У САРАЈЕВУ ОТО БЛАУА	161
Владимир Јовановић РАСПИС О УСТРОЈСТВУ ПОЛИЦАЈНОГ ОДЕЉЕЊА ПОПЕЧИТЕЉСТВА ВНУТРЕНИХ ДЕЛА КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ ИЗ 1857. ГОДИНЕ	177

Стојанка Луџија ПРАВИЛА САРАЈЕВСКОГ ЦИОНИСТИЧКОГ ДРУШТВА VENE CIION	193
Милун Стијовић ИЗВЕШТАЈ О СРПСКИМ ОСНОВНИМ ШКОЛАМА У ПРИШТИНСКОМ РЕЈОНУ 1911/1912. ШКОЛСКЕ ГОДИНЕ	207
Гордана Гарић Петровић, Милић Милићевић НАБАВКА ПОЉОПРИВРЕДНИХ СПРАВА ЗА СРПСКО ПОЉОПРИВРЕДНО ДРУШТВО НА ОСНОВУ РАТНЕ ОДШТЕТЕ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ	227
Радован Фемић ДВА ПРИМЈЕРА АКТИВНОСТИ ЗЕЛЕНАШКОГ ПОКРЕТА	271
Срђан Милошевић, Владан Јовановић ИЗВЕШТАЈ РУДОЛФА АРЧИБАЛДА РАЈСА О СТАЊУ У МАКЕДОНИЈИ ИЗ СЕПТЕМБРА 1921. ГОДИНЕ	291
Ана Столић СТЕНОГРАФСКЕ БЕЛЕШКЕ О РАДУ КОЛА СРПСКИХ СЕСТАРА Подаци Делфе Иванић (4. II 1957)	341
УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ INSTRUCTIONS FOR CONTRIBUTORS	361 XXXX

Милица КИСИЋ*

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
Нови Сад

Дејана ВАСИЋ

Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет
Катедра за историју у археологију
Пале
Република Српска, Босна и Херцеговина

ПОВЕЉА КРАЉА ЖИГМУНДА ГРАДУ КОВИНУ ИЗ 1428. ГОДИНЕ

Анстракт: Основна привредна грана Ковина на доњем Дунаву је била трговина. Интензивно је почела да се развија крајем 14. и наставила током 15. века. Развој трговине је почивао на низу привилегија које су Ковину даровали угарски краљеви, почевши од краља Жигмунда. Најшире привилегије Ковин је добио 1428. године, а оне су и касније у више наврата потврђиване. Ове повластице су пренесене у Горњи Ковин, нови град који су основали становници Ковина на доњем Дунаву, бежећи на север пред Турцима. Овај значајан извор даје врло важне податке о трговини и начину живота на јужној граници Угарске. Циљ овог рада је да јавности изнесе текст поменуте повеље према издању Иштвана Магдича из 1888. године, а затим и њен превод на српски језик.

Кључне речи: Доњи Ковин, Горњи Ковин, краљ Жигмунд, привилегије, трговина

Abstract: Trade was the basic economic activity of Kovin on the lower Danube. Its intensive development began in the late 14th century and continued through the 15th century. It was based on a series of privileges granted to Kovin by the Hungarian kings, beginning with King Sigismund. Kovin received the broadest privileges in 1428, and they were confirmed on several occasions later. These privileges were also transferred to Upper Kovin, a new town founded on the lower Danube by the inhabitants of Kovin, who fled north from the Ottomans. This significant source provides highly important data on trade and the way of life on the southern border of Hungary. The purpose of the

* milica.kisic.bozic@ff.uns.ac.rs

paper is to present the original content of the charter, according to Istvan Magdics's edition from 1888, which is followed by Serbian translation.

Keywords: Lower Kovin, Upper Kovin, King Sigismund, privileges, trade.

Град Ковин је био један од важнијих трговачких центара на подручју јужне Угарске. Развој и динамика трговине се може пратити делимично од друге половине 14. века до половине 15. века. Ковин се налазио на крајњем југу, на левој обали Дунава. Био је центар истоимене жупаније, и врло важна стратешка тачка на којој се приликом војних похода на Балкану често окупљала угарска војска за прелазак преко Дунава. На десној обали Дунава у време када се Ковин најинтензивније развијао налазили су се такође врло важни војни и економски центри: Београд и касније Смедерево. Крајем 14. века и у 15. веку османска опасност је постала константа на том подручју, те је један од главних задатака угарских краљева била одбрана јужних граница. Краљ Жигмунд је био врло посвећен том изазову и врло често је у ту сврху сарађивао са српским деспотима, најпре деспотом Стефаном, а касније и Ђурђем. Угарски краљеви, почевши од краља Жигмунда, даривали су Ковин привилегијама у више наврата. У повељи издатој Ковину коју овде представљамо угарски краљ каже да жели поспешити одбрану своје земље насељавањем и економским ојачавањем градова на граници.¹ Још 1387. он је издао повељу Дубровчанима о слободи трговине и увоза племенитих метала у Срему.² О издавању привилегија Београду, такође важном војном и економском упоришту на подручју Јужне Угарске, нису нам остала непосредна сведочанства осим оних која се узгред помињу код Дубровчана када краљ и њих позива да наставе своју делатност у овом граду.³ Позвао је и занатлије града Шопрона да се са својим породицама настане у Београду.⁴ Ипак, имајући у виду да је Београд под деспотом Стефаном уживао трговачке повластице и да је краљ Жигмунд

¹ P. Rokai, „Poslednje godine balkanske politike kralja Žigmunda (1435–1437)“, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 12/1 (1969) 92; А. Крстић, „Из историје средњевекових насеља југозападног Баната (15. век – прва половина 16. века)“, *Зборник Матице српске за историју* [=ЗМСИ] 73 (2006) 33–34; С. Мишић, *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља*, Београд 2010, „Ковин“ (А. Крстић), 131–134.

² G. Wenzel, *Magyar diplomaciai emlékek az Anjou-korból* III, Budapest 1876, 650–651.

³ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 289–290. М. Кисић, С. Божанић, „Одговор дубровачког већа на писмо краља Жигмунда од 9. XI 1427 – превод и језичка анализа“, *Истраживања* 23 (2012) 192

⁴ А. Крстић, „Београдско писмо краља Жигмунда грађанима Шопрона (7. новембар 1427. године)“, *Мешовита грађа (Miscellanea)* 33 (2012) 21–36.

1428. издао повељу Ковину с онако широким повластицама за трговце, логично би било претпоставити да је и Београд, тако велик и развијен и насељен град, добио нешто слично.⁵ Покушаји насељавања Гевтонаца на доњем Дунаву од 1427. имали су исти циљ.⁶

У Ковин су долазили и главни носиоци средњовековне трговине западног Балкана – дубровачки трговци. Њихово присуство се, у недостатку других извора, врло често узима као мерило привредне развијености неког места. У Ковину се Дубровчани спомињу од шездесетих година 14. века па све до пред сам пад Смедерева 1459. године.⁷ Живљи трговачки послови у Ковину почињу крајем 14. века, а тада се повећава и број Дубровчана који у њега свраћају или у њему дуже бораве.⁸

Привредни живот Ковина се заснивао на низу привилегија и повластица које су овом граду давали и потврђивали угарски краљеви. Право на одржавање сајма у време празника Успења пресвете Богородице краљ Жигмунд је становницима Ковина дао 1405, а 1412. године им је уступио на коришћење селишта Баваниште и Скореновац.⁹ Међутим, најшире привилегије Ковин је добио 1428. године. Тада је краљ Жигмунд повељом издатом у Карансебешу 29. новембра 1428. године, чији текст и превод представљамо у прилогу, грађане Ковина ослободио плаћања

⁵ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 290–291.

⁶ Исто, 106–107; М. Спремић, *Деспот Бурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 105, 141, 146; Ј. Радонић, *Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини 15. века*, Нови Сад 1905, 53–54; N. Iorga, *Notes et extraits pour servir l'histoire des croisades au XVe siècle* II, Bucarest 1915, 252–254.

⁷ С. Пирковић, „Прилози за историју Ковина у средњем веку”, *ЗМСИ* 1 (1970) 82–85; Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска у средњем веку*, Нови Сад 1986, 70. Ј. Тадић, *Писма и упутства дуровачке републике* I, Београд 1935, 42–43, 351–352; Т. Smičiklas, *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* XIII, Zagreb 1915, 201–202;

⁸ И. Руvaraц, „Прилози за повест српског народа у земљи угарској”, у: *Зборник Илариона Руварца*, Београд 1934, 423–424; Е. Ivánfi, „Keve vármegye eméleke”, *Századok* (1872) 160–161; Р. Rokai, „Poslednje godine balkanske politike kralja Žigmunda”, 92; П. Рокаи, „Бродови на Дунаву и притокама на подручју Јужне Угарске у средњем веку”, у: *Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове*, Београд 1983, 141, 160; Д. Динић-Кнежевић, „Словенски живаљ у урбаним насељима средњовековне Јужне Угарске”, *ЗМСИ* 37 (1988) 25; М. Динић, *Грађа за историју Београда* II, Београд 1958, 15; Б. Храбак, „Дубровчани у Угарској и њихове везе са Београдом и Србијом”, *Годишњак града Београда* 27 (1980) 60; В. Hrabak, „Dubrovačke naseobine i poslovne stanice u Ugarskoj do 1526. godine”, у: *Balkan i Panonija kroz istoriju*, Novi Sad 2006, 102–103.

⁹ I. Magdics, *Rácskevei Okmánytár*, Székesfehérvár 1888, 1–4; Г. Витковић, *Прошлост, установа и споменици „краљевих шајкаша“ од 1000. до 1872*, Београд 1887, 1–5; Д. Динић-Кнежевић, „Словенски живаљ у урбаним насељима”, 26; *Историја српског народа* II, Београд 1994, 320 (С. Пирковић); А. Крстић, „Из историје средњовековних насеља југозападног Баната (15. век – прва половина 16. века)“, 35.

пореза како личног тако и на робу, свих давања у новцу и услугама краљу и његовој комори, а посебно су ослобођени плаћања *lucrum camerae*.¹⁰ Села Баваниште и Скореновац, у међувремену насељена, која им је раније уступио само на коришћење, сада им је трајно присаједињено, уз то да поменуте привилегије важе и за све будуће становнике ових села. Ковинцима је омогућено да тргују по целој земљи а да их притом не ометају племство и друге старешине. У случају спора с њима, надлежан је био ковински судија, што је било врло значајно. Уз то су добили право лова на рибу у свим рекама и текућим водама у околини Ковина осим у забрањеним рибњацима. Добили су и право одржавања слободне тржнице, без плаћања пореза, сваког понедељка, уторка и среде до подне. Дозвољено им је и да старешину парохијске цркве, након смрти пређашњег, сами бирају и да им је за то довољна канонска потврда надлежног бискупа. Грађани Ковина су били дужни да чувају краљевско пристаниште и да дају годишње два кентенара воска за празник Обрезивања господњег. Странцима или трговцима који живе ван Ковина дозвољено је да продају тканину и вино само у време вашара у том граду, и то само на велико. Тканина се није смела продавати на меру већ искључиво у читавим котурима, а вино се није смело продавати у пинтама него у целим бачвама.¹¹ Ту забрану је краљ поновио у посебној повељи.¹² Ова мера је вероватно требало да утиче на заштиту домаћих трговаца који су се углавном бавили само локалном трговином на мало. Колико се заиста порез није убирало од становника Ковина не можемо са сигурношћу рећи јер је краљ у неколико наврата инсистирао на том праву Ковинаца и њиховој заштити. Већ следеће године становници Ковина су се жалили краљу због непоштовања поменутих њихових права и због наплаћивања пореза.¹³ Године 1435. краљ Жигмунд је долелио Ковину *ius stapuli*. Сви трговци домаћи и страни сву своју робу која је на продају

¹⁰ Редован порез који се плаћао краљевској комори од 14. века. Његова наплата је била врло широко распрострањена, с малим бројем изузећа од овог пореза. У време владавине краља Жигмунда овај порез није био превише оптерећујућ за становништво, износио је петину флорена годишње, али је због приличног броја пореских обвезника представљао значајан приход за круну. (P. Engel, *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary 895–1526*, London–New York 2001, 224–225.)

¹¹ I. Magdics, *Ráczkevei Okmánytár*, 4–9; Г. Витковић, *Прошлост, установа и споменици "краљевх шајкаша"*, 5–10; Д. Динић, Кнежевић, „Словенски живаљ“, 26; И. Руварац, „Прилози“, 428–429.

¹² G. Fejer, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* X–6, Budae 1844, 928–929.

¹³ I. Magdics, *Ráczkevei Okmánytár*, 9–11, 11–13, 16–17, 18–19; М. Лудаић, „Различита стара писма која се Срба тичу“, *Летопис Матице српске* 105 (1862) 54–57; Г. Витковић, *Прошлост, установа и споменици "краљевх шајкаша"*, 10–13.

и за размену, било да стиже од Угарске према Србији или обрнуто, из Србије према Угарској, морали су изложити у Ковину и тамо је продати или разменити, а даље су могли само с оном робом коју овде нису успели да продају. Исто је важило и за трговце из Србије који иду према другим деловима Србије, те ни у том случају нису смели да се врате са истим тим стварима.¹⁴ Ток ове размене најалост не можемо ближе следити због недостатка извора, али потреба да се она регулише свакако говори о томе да је било активности на том пољу.

Привредни живот Ковина се развијао заснован на привилегијама које су даровали краљеви али неповољна околност за његов даљи економски живот су били турски упади у јужни Банат. Невоље за Ковин су настављене након опсаде Смедерева 1439. када су Турци двапут прешли Дунав и похарали Ковин, те велики број његових становника одвели у робље. Они који су преживели и избегли ропство напустили су Ковин и отишли према Будиму. Краљ Владислав је настојао да заштити збег. Забрањено је великашима да хапсе, узнемиравају и наносе штету било које врсте поменутиим грађанима када се они нађу на њиховим имањима, местима наплате царине и међу њима. Тражио је да им великаши дозволе да са својом децом и имовином без било каквог узнемиравања и сметње мирно и спокојно посвуда бораве и задрже се где желе.¹⁵ Ови изгнаници, махом Срби, на крају свог пута сместили су се на дунавском острву Чепел јужно од Будима, на пустом селишту цркве Светог Аврама. Краљ Владислав I им је 10. октобра 1440. доделио то земљиште и потврдио раније дате привилегије граду Ковину.¹⁶ Овај нови Ковин је називан Горњи, Мали или Српски Ковин. Њему су додељене исте привилегије које је имао Ковин на доњем Дунаву.

Ковин на доњем Дунаву се опоравио тек након Дуге војне, али није достигао пређашњи сјај. Становници Малог Ковина су још неко време одржавали везе са својим родним градом. Краљ Ладислав V је на молбу грађана Ковина изнова и од речи до речи у новој повељи издатој 2. јуна 1453. године потврдио све привилегије и повластице које је својевремено овом граду био доделио краљ Жигмунд повељом од 29. новембра 1428.¹⁷

¹⁴ I. Magdics, *Ráczkevei Okmánytár*, 13–15; Д. Динић-Кнежевић, „Словенски живаљ“, 27.

¹⁵ I. Magdics, *Ráczkevei Okmánytár*, 21–23 М. Кисић, Д. Васин, „Повеље краља Владислава о пресељавању Срба из Доњег Ковина на Чепел“, у: *Сеобе од антике до данас* 1, Нови Сад 2020, 35–44.

¹⁶ I. Magdics, *Ráczkevei Okmánytár*, 23–24; И. Руварац, „Прилози“, 429–430; М. Лудаић, „Различита стара писма“, 57–58; Г. Витковић, *Прошлост, установа и споменици „краљевх шајкаша„*, 13–14 Д. Динић-Кнежевић, „Словенски живаљ“, 28

¹⁷ I. Magdics, *Ráczkevei Okmánytár*, 25–27; Г. Витковић, *Прошлост, установа и споменици „краљевх шајкаша„*, 15–22; Д. Динић-Кнежевић, „Словенски живаљ“, 29.

Као и раније, грађани су се краљу у више наврата жалили на непоштовање њихових права на шта је краљ изнова корио своју властелу и поново потврђивао привилегије граду Ковину.¹⁸

Ковин је град за који имамо сачуване најопширније и најконкретније привилегије на овим просторима. Овим привилегијама су били обухваћени сви грађани, гости, насељеници и дошљаци, како се то у више даровница помиње. И такође видимо да су угарски краљеви настојали да се оне поштују, мада не можемо да сагледамо у којој мери је то било тако. Исто тако, краљ Жигмунд је настојао да заштити домаће трговце који су трговали на мало дозвољавајући странцима да тканине и вино продају само на велико. Из бројних жалби краљу видимо да је Ковинцима било изузетно стало да се њихове привилегије очувају што значи да су имали користи од њих.

На привилегијама су инсистирали и када су напустили Ковин на доњем Дунаву и преселили се на Чепел. Мали Ковин је убрзо израстао у значајан трг у овом делу Угарске. Његови становници су трговали с Будимом, али су одлазили и у Ердељ и на запад. За осниваче Малог Ковина се изричито на више места каже да су били Срби, те су управо они свој нови дом уздигли на ниво важног трговачког места, тако да је логично претпоставити и да су се и они у Ковину на доњем Дунаву бавили трговином, а не само Дубровчани. Из тога произлази да су Срби из Ковина на доњем Дунаву били носиоци краљевских привилегија које су пренели у Мали Ковин, што сведочи да се трговином бавило и домаће српско становништво.

Ковинску привилегију из 1428. године објавио је Иштван Магдич 1888. године у Секешфехервару заједно са осталим ковинским повељама које успео да сакупи, те на основу тог издања овде доносимо текст повеље на латинском језику, а затим и у преводу на српски језик.¹⁹ Треба поменути да оригинал повеље није сачуван, али постоји препис из 1612. године, настао из потребе становника Малог Ковина да очувају привилегије које су пренете на овај град из Ковина на доњем Дунаву.²⁰ Такође, текст повеље из 1428. године је инкорпориран у повељу краља Ладислава V из 1453. године којом је тај краљ изнова потврдио становницима Малог Ковина поменуте привилегије.²¹

¹⁸ I. Magdics, *Rácskevei Okmánytár*, 27–28, 30–32.

¹⁹ I. Magdics, *Rácskevei Okmánytár*, 4–9.

²⁰ Овај препис се чува у Мађарском националном архиву у Будимпешти а доступан је и у електронској форми у сасвим доброј резолуцији. <https://archives.hungaricana.hu/en/charters/132707/>

²¹ I. Magdics, *Rácskevei Okmánytár*, 25–27; *Rácskevei Okmánytár- Oklevelek es iratok (15–17. század)*, Rácskeve 2015, 32–39. У Архиву САНУ у Београду чувају се преписи ове повеље из 19. века.

Текст повеље:

Nos Sigismundus Dei Gratia Romanorum Rex semper Augustus ac Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae etc. Rex. Ad cunctorum praesentium pariter et futurorum notitiam deducentes harum serie declaramus, quod cum id pensamus animo, ut in multitudine Plebis robur Regum et Gloria existat et ac crescat, ex dulplicique Principum Contractione Plebs subjecta et numero et viribus augeatur, dumque hoc regali moderamine in Cordis nostri revolvimus armariolo, quod tunc subditi dignae retributionis beneficio refoventur, dum eis largitur, quod merentur, exindeque ad fidelitatis favorem excitantur, et capto obsequendi exemplo ad indubitatam fiduciam serviendi incandescunt. His igitur ducti Considerationibus, commoditatibus, utilitatibus, et profectibus subditorum nostrorum, signanter in Confinibus dicti Regni nostri Hungariae, et partibus eisdem suprapositis residentium et constitutorum, clementer providere volentes, de fidelium Praelatorum et Baronum, potiorumque dicti Regni nostril Hungariae Procerum Consilio, et ex matura deliberatione fidelibus nostris Universis, et singulis Civibus, Hospitibus, incolis et inhabitatoribus Nostrae Civitati Keve vocatae nobis humilliter supplicantibus, infrascriptas Libertates et Libertatum praerogativas duximus gratiose concedendas. Ut videlicet praefati Cives, Hospites, Incolae, inhabitatoresque et tota Communitas praefatae Civitatis nostrae Keve vocatae ab omnibus Censibus, collectis, Datis et quibuscunque exactionibus, quibus hactenus tam in pecuniis et Usonibus, quam aliis quibuscunque Rebus regiae Maiestati et Camerae suae, quomodocunque, et qualitercunque, et in quibuscunque Terminis faciendis usque ad haec tempora fuissent obligati, penitus et per omnia exempti sint, supportatique et libertati in perpetuum habeantur, nec per amplius ad hujusmodi Censum, Collectarum Datarum et Exactionum solutionem, seu administrationem a modo in posterum debeant qualitercunque esse obligati, dempto quod pro omnibus praedictis Censibus, Collectis atque Datis et Exactionibus eorundem non plus quam duos Centenarios Cerae in singulis Festivitatibus Circumcisionis Domini pro munere strenuarum Regiae Maiestati et ad Cameram suam Regalem dare et administrare, portum etiam Regium seu Custodiam portus firmiter et vigilanter tenere et conservare, in eoque Regiae Maiestati omni pro modo, sollicitudine, diligentia, et fidelitate, quibus usque nunc existunt consueti Regiae Maiestati famulari servire teneantur et perpetuis sint et debeant esse obligati. Praeterea quasdam Villas nostras Regales Bálványos et Zkronova vocatas in contigna vicinitate Territorii praedictae Civitatis nostrae Keve appellatae adjacentes, alias

habitoribus destitutas, nuncque per praefatos Cives, Hospites et Incolas nostros populos, quarum terras proprias Maiestas nostra ipsis non ad populandum sed tantum ad utendum et excolendum dederat, et contulerat, nunc eisdem Civibus Hospitibus et Incolis denuo et ex novo semota qualibet Conditione damus, donamus, et conferimus praefataeque Civitati nostrae in perpetuum duximus annectendas et applicandas. Et insuper saepefatis nostris Civibus, Hospitibus et Incolis jam tatae Civitatis nostrae Keve, nec non et populis in praeactis villis Bálványos et Zkronova vocatis constitutis et commorantibus, totum Lucrum Camerae nostrae, quibus hactenus Maestati nostrae et Fisco Regio fuerunt ex debito obligati, penitus et per omnia futuris perpetuis temporibus relaxamus, ipsosque et eorum quemlibet a Solutione praedicti Lucri Camerae Nostrae prorsus in aevum duximus eximendos et supportandos, eximimusque et supportamus in his scriptis, et nec iidem amplius ad solutionem praedicti Lucri Camerae nostrae quomodolibet teneantur, neque debeant esse obligati. Praeterea sicuti et quemadmodum antefati Cives, Hospites, et Incolae nostrae Civitatis Keve privilegiatae, eorum libertate per nos dudum eisdem concessa requirente ab omni solutione Tributorum nostrorum Regalium exempti fore dignoscuntur, ita nunc eosdem et quemlibet ipsorum ab huiusmodi solutione tributaria in quibuscunque locis dictorum Tributorum nostrorum Regalium tam personis, quam mercimoniis et alias rebus eorum quibuscunque facienda denuo et ex novo penitus et in toto duximus eximendos et supportandos, eximimusque libertamus et in perpetuum supportamus. Caeterum ut praefata Civitas nostra ex libertatis largitate et Regali munifica annuentia sicuti numero, ita et fidelitate et rerum incremento augmentetur, eisdem Civibus et omnibus hospitibus praedictae Civitatis nostrae nunc et omni futuro tempore in eadem constitutis, sicuti hac, ipsa praerogativa caeterae liberae Civitates nostrae potiuntur, huiusmodi libertatem duximus concedendam, ut ipsos et homines eorum cum quibusvis mercantiis et aliis rebus ubivis per hoc Regnum Nostrum procedentes, nec in personis neque in rebus et Bonis quibusvis, ad Cujuspiam Instatiam, quivis Praelatorum, Baronum, Comitum, Castellanorum, nobelium, atque Civitatum et Villarum Judicum, et Villicorum alicubi judicare, impedire, arestare et damnificare praesumat, signanter factis debitis, delictis et excessibus aliorum, si qui enim contra ipsos nostros Cives vel eorum alium quidpiam actionis vel quaestionis movere habuerint, hi id in praesentia Judicio Juratorum Civium ejusdem nostrae Civitatis juridice prosequantur, super eosdem ex parte, quorum inibi cuilibet conquerenti Judicium et iustitia administrabitur pleno jure. Insuper in Libertatis praefatae Civitatis augmento per expressum determinamus hoc addendum, quod nullus forensis, et extra Territorium praefatae nostrae

Civitatis commorans mercator quemvis pannum, praeterquam in nundinis in eadem Civitate nostra celebrandis, cum ulnis seu minuatim nisi cum integris petiis seu staminibus vendere posit. Et etiam Caupones seu venditores vinorum similiter forenses vinum eorum non cum mensuris, seu pintis minutatim ad educillum, sed cum integris vasis vini inibi venditioni queant exponere modo aliquali. Annuimus praeterea praefatis fidelibus Civibus, Hospitibus, Incolis, et populis nostris de Keve ut ipsi in omnibus fluviis et aquis currentibus circumquaque ipsam Civitatem nostram existentibus, et eidem circumjacentibus, exceptis duntaxat piscinis et piscaturis prohibitis ad castrum nostrum Keve vocatum spectantibus, ubique piscandi securam habeant potestatem Item sicut ad humillimae et devotae supplicationis Instantiam Petri Judicis jam fatae Civitatis nostrae. Maiestati nostrae per ipsum, suo ac aliorum jam factorum Civium, Hospitum, Incolarum, et populorum nostrorum nominibus propterea porrectam, requirentibusque eorundem Petri Judicis et Civium, Hospitum et incolarum nostrorum, fidelitatis ac fidelium obsequiorum laude dignis meritis, Majestati nostrae et Sacro nostro Regio diademati per ipsos exhibitis, et impensis, sic non minus pro utilitate et commodo Regni nostri ad praefatam Civitatem nostram Keve appellatam, forum liberum singulis Feriis tertiis in omni hebdomade sub eisdem libertatum praerogativis, quibus for a libera hebdomadalia aliarum liberarum Civitatum nostrarum celebrantur, duximus annuendo gratiose, concedendum, absque tamen praejudicio fororum liberorum hebdomadaliu aliorum. Decernimus ex nunc, et de plenitudine nostrae Regiae potestatis annuimus atque concedimus, ut singulis Feriis secundis ipsam feriam tertiam praecedentibus, nec non et eadem Feria tertia, qua ut praemittitur, dictum forum celerabitur, item et feriis quartis praetactam feriam tertiam immediate sequentibus usque horam meridiei ipsarum feriarum quartarum, quilibet mercatores, Institores, et alii homines dicti Regni nostril Hungariae praetitulatum forum hebdomadale per nos ut praemittitur Civitati nostrae Keve praedictae, singulis septimanis celebrari commissum, cum eorum rebus, et mercibus intrantes ad idem forum venientes, ab omni prorsus Tributaria Solutione tam de personis, quam mercantiis, et aliis eorum rebus venalibus, et emptionalibus, exempti sint, et penitus supportati habeantur. In super animo deliberato et ex certa Nostra Scientia ac de mera notsrae Regiae Potestatis plenitudine nostrum Jus Patronatus Regium in ipsos Judicem, Cives, Hospites, et Incolas nostros penitus transferentes, eisdem omnimodum damus et tribuimus potestatis facultatem, ut si dum et quodocunque ac quotiescunque eorum Parochialis Ecclesia per mortem sui Rectoris, aut alio quovis modo legitime vacaverit, semper toties quoties opus erit, personam idoneam in Sacerdotio constitutam litteratura

sufficient et commendandae vitae, in eorum Plebanum eligere, assumere et recipere possint, Episcopo Dioecesano pro recipienda et habenda Canonica confirmation praesentandum, temporibus perpetuis successivis universis. In quorum omnium et singulorum praemissorum robur et efficax Testimonium saepe fatis Judici, Civibus, Hospitibus et Incolis nostris praesentes nostras Literas secreto Sigillo nostro inpendenti communitas duximus concedendas. Datum in Karan-Sebes in Vigilia Festi Beati Andreae Apostoli Anno Domini Millesimo Quadragesimo vigesimo octavo. Regnorum nostrorum anno Hungariae etc. quadragesimo secundo, Romanorum decimo nono, et Bohemiae nono.

Превод:

Ми, Жигмунд, по Божјој милости краљ Римљана увек узвишени, и краљ Угарске, Чешке, Далмације, Хрватске итд. Свима онима на које се ова повеља односи, како сада, тако и у будућности, овом повељом објављујем да: будући да смо размишљали да у мноштву народа лежи и расте снага и слава краљева, тако да из обострано корисног уговора подређени народ расте и у погледу снаге и у погледу броја, те док смо дубоко у срцу промишљали о управљању краљевством, /дошли смо до закључка/ да се поданици достојно одужују за учињено добро дело управо онда када им се штедро даје оно што заслужују и да управо онда бивају подстакнути на најжаркију оданост и највише пламте жељом за несумњиво оданим служењем, баш као и када виде пример оданости. Вођени, дакле, овим промишљањима, добробитима, користима и напредовањем својих поданика, посебно на граници нашег Угарског краљевства, али и на корист оних становника који насељавају територије изнад пограничних и на њима су присутни, у жељи да се милостиво за њих побринемо, а све то како по савету прелата, барона, великаша и виђеније властеле нашег Угарског краљевства, тако и на основу своје промишљене одлуке, сматрамо да свим укупно и свим појединачним нашим верним грађанима, гостима, становницима и житељима нашег града по имену Ковин, на њихову понизну молбу, треба великодушно уступити доленаведене слободе и поједине одредбе привилегија. То подразумева да наречени грађани, гости, становници и житељи поменутог нашег града Ковина буду заувек у потпуности изузети, растеређени и ослобођени од свих дажбина, прилога, пореза те свих других намета којима су до сад били обавезани, како у новцу и услугама, тако и у другим стварима /које се дугују/ краљевском височанству и његовој комори, на

које год начине и у којим год роковима, те да од сада надаље не буду обавезани на плаћање или спровођење никаквих пореза, прилога, дажбина и намета изузев тога што у погледу њихових пореза, прилога, дажбина и намета треба да дају само два кентенара пчелињег воска, и то за сваки празник Обрезања господњег, као симболични заветни дар краљевском величанству и његовој комори, и да чврсто и будно држе и чувају краљевску луку, и да у томе на све начине бригом, оданошћу и марљивошћу наставе да покорно служе краљевском величанству на шта су већ од раније свикнути, да тако чине заувек и да се на све начине на то обавежу. Осим тога, извесна краљевска села по имену Баваниште и Скореновац, а која леже у непосредној близини поменутог нашег града Ковина, и која су некад била ненасељена, а сада их наведени грађани, гости и становници наши насељавају, и која је наше величанство /претходном одлуком/ било дало и уступило само за коришћење и обрађивање, али не и за насељавање, сада пак новом одлуком без икаквог додатног услова дајемо, дарујемо и уступамо реченим грађанима, гостима и становницима и држимо да их треба заувек прикључити и присајединити нашем поменутом граду. И на све то, више пута помињаним грађанима, гостима и становницима реченог нашег града Ковина, али и онима који насељавају Баваниште и Скореновац и који бораве и задржавају се у овим селима, све их заувек убудуће ослобађамо плаћања целокупног износа пореза по имену *lucrum camerae* који су до сада били обавезни да плаћају нашем величанству и краљевској каси; држим, дакле, да их за сва времена и у потпуности ваља изузети, ослободити и растеретити од овог пореза, што и чиним овом повељом, и нека од сада не буду обавезни на плаћање пореза по имену *lucrum camerae*. Поред тога, баш као што ће горепоменути грађани, гости и становници нашег привилегованог града Ковина бити удостојени да буду изузети од сваког плаћања нашег краљевског пореза, а како то изискује та привилегија, тако сматрамо да они лично и роба и друге њихове ствари треба да буду изузети и растерећени од плаћања и стога било кога од њих на свим местима, заувек изузимамо, растерећујемо и ослобађамо од плаћања пореза. Уосталом, да би поменути наш град напредовао, како по броју, тако и по оданости и општим порастом на основу удељених повластица и краљевских дарова, држим да треба доделити такву слободу истим грађанима и свим гостима поменутог града и свима онима који ће бити житељи тог града у будућности, каква је додељена и другим слободним градовима, да њих и њихове људе с којом год робом и другим стварима где год се по мом краљевству буду кретали, не смеју прелати,

барони, жупани, кастелани, племићи те сеоски и градски судије и сељаци осуђивати, приводити и хапсити ни оштећивати ни у људима ни у стварима, а посебно не због почињених дугова, непочинства и престопа других; а уколико неко, на име, против ових мојих грађана или неког другог буде покренуо поступак или истрагу, њима се мора судити у присуству пороте и судије из нашег града /Ковина/ и правда им се мора доделити по пуном закону, ко год поднео на њих жалбу. Као додатак слободама нареченог града, на све што смо рекли одлучујемо да треба додати и то да ниједан странац или трговац који живи изван територије нашег града /Ковина/ не може да продаје било какву тканину осим за време вашара у поменутом граду, и то не на меру или на мало, већ искључиво у читавима балама или котурима. На исти начин крчмари или продавци вина, а који су странци, не могу да продају вино на меру у пинтама на мало, већ да га излажу и продају искључиво у целим бачвама. Осим тога, одобравамо поменути вернима – грађанима, гостима и становницима, те нашим житељима Ковина – да на свим рекама и текућим водама које постоје у околини Ковина и онима око самог града, са изузетком забрањених рибака и места за пецање а који Ковину припадају, могу слободно да пецају где год им одговара. Исто тако на понизну и усрдну молбу и интервенцију судије Петра из већ поменутог тог града, а коју је он упутио нама у своје име и у име грађана, гостију, становника и житеља, а будући да то изискују и хвале вредне заслуге истог овог судије Петра и грађана, гостију и дошљака, те оданост и послушност коју су исказали и учинили нашој светој краљевској круни, а и да ће та привилегија бити на корист ништа мање нашем краљевству него нашем граду Ковину, сматрамо да им треба великодушно одобрити привилегију слободне тржнице сваког уторка сваке седмице по свим оним одредбама слобода по којима се дан слободне тржнице одржава и у другим нашим слободним градовима, а без угрожавања исте ове привилегије у другим градовима. Доносимо одлуку да од сада, и у пуној снази своје моћи одобравамо и дозвољавамо да се и сваког понедељка који пада пре уторка и у поменути уторак, а исто тако и на дан који следи одмах после уторка све до поднева, који год трговци, предузимачи или други људи из мог Угарског краљевства буду пуштени на тај трг поменутог нашег града Ковина који се седмично одржава, да уђу са својим стварима и да у потпуности, како лично, тако и у погледу робе за трговину, буду ослобођени од било ког пореза и од њега сасвим изузети и растерећени. На све то чврсто одлучни и с пуним својим сазнањем и у целини своје краљевске моћи преносимо право краљевског патроната на

судију, грађане, госте и становнике, дајемо им и додељујемо овлашћење да кад год и колико год пута парохијска црква због смрти свог свештеника или другог оправданог разлога остане упражњена за свог ректора, да могу онолико колико за тим буде потребе сами за свог пароха/плебана да изаберу подобну особу – упућену у свештенички живот, довољно писмену и посвећену, те да се за добијање канонске потврде обратe бискупу дијецезе, од сада па навек. Сматрамо да горе помињаном судији, грађанима, гостима и становницима треба уступити ову нашу исправу као пуноправно сведочанство и правоснажан доказ свега и појединога што је речено, додатно утврђену мојим личним висећим печатом. Дато у Карансебешу, на дан уочи празника Св. апостола Андрије, лета господњег 1428. нашег краљевања у Угарској 42. године, Римљанима 19, а у Чешкој девете.²²

²² 29. новембар 1428.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Fejer Georgius, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* X–6, Budaе 1844.

Iorga Nicolae, *Notes et extraits pour servir l’histoire des croisades au XVe siècle* II, Bucarest 1915.

Magdics Istvan, *Ráczkevei Okmánytár*, Székesfehérvár 1888.

Ráczkevei Okmánytár – Oklevelek es iratok (15–17. század), Ráckeve 2015.

Smičiklas Tadija, *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* XIII, Zagreb 1915.

Wenzel Gusztav, *Magyar diplomaciai emlékek az Anjou-korból* III, Budapest 1876.

Динић Михаило, *Грађа за историју Београда* II, Београд 1958. [Dinić Mihailo, *Građa za istoriju Beograda* II, Beograd 1958]

Тадић Јорјо, *Писма и упутства дубровачке републике* I, Београд 1935. [Tadić Jorjo, *Pisma i uputstva dubrovačke republike* I, Beograd 1935]

Литература – Secondary Works

Engel Pal, *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary 895–1526*, London–New York 2001.

Hrabak Bogumil, „Dubrovačke naseobine i poslovne stanice u Ugarskoj do 1526. godine”, u: *Balkan i Panonija kroz istoriju*, Novi Sad 2006.

Ivánfi Edetol, *Keve vármegye emléke*, Századok (1872).

Rokai Peter, „Poslednje godine balkanske politike kralja Žigmunda“, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 12/1 (1969)

Витковић Гаврило, *Прошлост, установа и споменици “краљевх шајкаша, од 1000. до 1872*, Београд 1887. [Vitković Gavrilo, *Prošlost, ustanova i spomenici „kraljevih šajkaša“ od 1000. do 1872*, Beograd 1887]

Динић-Кнежевић Душанка, *Дубровник и Угарска у средњем веку*, Нови Сад 1986. [Dinić-Knežević Dušanka, *Dubrovnik i Ugarska u srednjem veku*, Novi Sad 1986]

Динић-Кнежевић Душанка, „Словенски живаљ у урбаним насељима средњевијековне Јужне Угарске“, *Зборник Матице српске за историју* 37 (1988). [Dinić-Knežević Dušanka, „Slovenski živalj u urbanim naseljima

srednjevekovne Južne Ugarske“, Zbornik Matice srpske za istoriju 37 (1988)]

Историја српског народа II, Београд 1994² (Сима Ћирковић) [*Istorija srpskog naroda II*, Београд 1994² (Sima Ćirković)]

Калић-Мијушковић Јованка, *Београд у средњем веку*, Београд 1967. [Kalić-Mijušković Jovanka, *Beograd u srednjem веку*, Београд 1967]

Кисић Милица, Божанић Снежана, „Одговор дубровачког већа на писмо краља Жигмунда од 9. XI 1427 – превод и језичка анализа“, *Истраживања* 23 (2012). [Kisić Milica, Božanić Snežana, “Odgovor dubrovačkog veća na pismo kralja Žigmunda od 9.XI 1427 – превод i jezička analiza”, *Istraživanja* 23 (2012)]

Кисић Божић Милица, Васин Дејана, „Повеље краља Владислава о пресељавању Срба из Доњег Ковина на Чепел“, у: *Сеобе од антике до данас* 1, Нови Сад 2020. [Kisić Božić Milica, Vasin Dejana, „Povelje kralja Vladislava o preseljavanju Srba iz Donjeg Kovina na Čepel“, у: *Seobe od antike do danas* 1, Novi Sad 2020]

Крстић Александар, „Београдско писмо краља Жигмунда грађанима Шопрона (7. новембар 1427. године)“, *Мешовита грађа (Miscellanea)* 33 (2012) [Krstić Aleksandar, „Beogradsko pismo kralja Žigmunda građanima Šoprona (7. novembar 1427. godine)“, *Mešovita građa (Miscellanea)* 33 (2012)]

Крстић Александар, „Из историје средњевековних насеља југозападнoг Баната (15. век – прва половина 16. века)“, Зборник Матице српске за историју 73 (2006) [Krstić Aleksandar, „Iz istorije srednjevekovnih naselja jugozapadnog Banata (15. век – прва половина 16. века)“, *Zbornik Matice srpske za istoriju* 73 (2006)]

Лудаић Максим, „Различита стара писма која се Срба тичу“, *Летопис Матице српске* 105 (1862). [Ludaić Maksim, „Različita stara pisma koja se Srba tiču“, *Letopis Matice srpske* 105 (1862)]

Мишић Синиша, *Лексикон градова и тргова средњевековних српских земаља*, Београд 2010. [Mišić Siniša, *Leksikon gradova i trgova srednjevekovnih srpskih zemalja*, Београд 2010]

Радонић Јован, *Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини 15. века*, Нови Сад 1905. [Radonić Jovan, *Zapadna Evropa i balkanski narodi prema Turcima u prvoj polovini 15. века*, Novi Sad 1905]

Руvaraц Иларион, „Прилози за повест српског народа у земљи угарској“, у: Зборник Илариона Руварца, Београд 1934. [Ruvarc Ilarion, „Prilozi za povest srpskog naroda u zemlji ugarskoj“, *Zbornik Ilariona Ruvarca*, Београд 1934]

Рокаи Петер, „Бродови’ на Дунаву и притокама на подручју Јужне Угарске у средњем веку“, у: *Пловидба на Дунаву и његовим притокама*

крз векове, Београд 1983. Rokai [Peter, „‘Brodovi’ na Dunavu i pritokama na području Južne Ugarske u srednjem veku“, u: *Plovidba na Dunavu i njegovim pritokama kroz vekove*, Beograd 1983]

Спремић Момчило, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994. [Spremić Momčilo, *Despot Đurađ Branković i njegovo doba*, Beograd 1994]

Ћирковић Сима, „Прилози за историју Ковина у средњем веку“, *Зборник Матице српске за историју* 1 (1970). [Ćirković Sima, „Prilozi za istoriju Kovina u srednjem veku“, *Zbornik Matice srpske za istoriju* 1 (1970)]

Храбак Богумил, „Дубровчани у Угарској и њихове везе са Београдом и Србијом“, *Годишњак града Београда* 27 (1980). [Hrabak Bogumil, „Dubrovčani u Ugarskoj i njihove veze sa Beogradom i Srbijom“, *Godišnjak grada Beograda* 27 (1980)]

Milica Kisić, Dejana Vasić

**CHARTER OF KING SIGISMUND
TO THE TOWN OF KOVIN FROM 1428**

The town of Kovin was one of the most important trade centers in the area of southern Hungary. The development and dynamics of trade can be traced from the second half of the 14th to the mid-15th century. The Hungarian kings, beginning with King Sigismund, granted privileges to the town of Kovin. Kovin received the broadest privileges by the charter of King Sigismund issued in Caransebeş on November 29, 1428. The purpose of this paper is to present the original content of the charter, according to Istvan Magdics's edition from 1888, followed by Serbian translation. These privileges referred to the exemption from various types of taxes and allocation of territory to the city. Moreover, the inhabitants of Kovin were allowed to trade across the country without interference from the nobility and other elders. In case of a dispute with them, the local judge was competent. In addition, the right to fish was extended. They were also given the right to hold a free market without paying taxes every Monday, Tuesday and Wednesday until noon. They were also allowed to elect the head of the parish church, after the death of the previous one, with the confirmation of the competent bishop. The citizens of Kovin were obliged to guard the royal crossings and gates, to give 200 pounds of wax a year. Foreigners or traders living outside Kovin were allowed to sell cloth and wine only during fairs in that city, and only in bulk. Unfavorable circumstances for the further economic life of Kovin were the Ottoman incursions into southern Banat. After the siege of Smederevo in 1439, the Ottomans crossed the Danube twice and looted Kovin, and took a large number of its inhabitants into slavery. Those who survived and escaped slavery left Kovin and went to Buda. At the end of their journey, these exiles, mostly Serbs, settled on the Danube island of Csepel, south of Buda. This new Kovin was called Upper, Little or Serbian Kovin (Rackeve). This new town was granted the same privileges that Kovin on the lower Danube had.

Чланак примљен: 30. 3. 2021.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 10. 10. 2021.

Озрен КОСАНОВИЋ*

Матуљи
Хрватска

ПАБИРЦИ О АКТИВНОСТИМА НОВОБРЂАНИНА БЕРНАРДА НИКОЛИНОГ У РИЈЕЦИ ОД 1458. ДО 1465. ГОДИНЕ

Анстракт: У овом краћем прилогу донети су подаци о трговачким активностима Новобрђанина Бернарда Николиног у Ријеци. Изгледа како је у граду боравио од 1458. до 1465. године, али сачувана су сведочанства о његовим трговачким активностима за 1458. и јануар 1459. године. Вести које се доносе темеље се на нотарској и канцеларској књизи Антуна де Рена из Модене.

Кључне речи: Берnard Николин, Ново Брдо, Србија, Ријека, 15. век.

Abstract: This short paper contains data on merchant activities in Rijeka carried out by Bernard (son of Nicola) from Novo Brdo in Serbia. It is assumed that he resided in the city from 1458 to 1465. However, the existing sources on his merchant activities originate from 1458 and January 1459. Information is based on Rijeka's notary and register book of Antonio de Renno from Modena.

Keywords: Bernard (son of Nicola), Novo Brdo, Serbia, Rijeka, 15th century.

Историја града Ријеке у средњем веку релативно је неистражена тема. Разлог за то је веома мало сачуваних писаних извора за период до 15. века. Но, за позни средњи век остао је сачуван прворазредни извор – нотарска и канцеларска књига ријечког нотара и канцелара Антуна де Рена из Модене (*Antonius de Renno de Mutina*) која обухвата период од 1437. до 1465. године. Цела књига штампана је у пет делова у периоду од 1912. до 1959. године.¹

* ozren.kosanovic@gmail.com

¹ S. Gigante, „Libri del Cancelliere. Volume Primo. Cancelliere Antonio di Francesco de Reno. Parte prima: MCCCCXXXVII–MCCCCXLIV“, *Monumenti di storia fiumana* 2 (1912) 5–422; исти, „Libri del cancelliere“, *Fiume – Rivista semestrale della Società di studi fiumani in Fiume* IX (I e II semestre 1931) X (1932) 5–153; M. Zjačić, „Knjiga riječkog kancelara i notara

Међутим, та издања садрже озбиљне недостатке због чега је њихова употребљивост без консултовања изворника ограничена.²

На почетку треба истаћи неколико речи о власти над градом тог времена. Ријека грофова Девинских (*Duino*) заједно је с њиховим поседима на Кварнеру прешла у руке грофова Валсе (*Walsee*) 1399. где је остала до 1465. године.³ Град је формално био део територије Светог римског царства. У том је периоду нарочито важна привредна грана била трговина. Караванима се у највећој мери довозило гвожђе и штављене коже, највише из Крањске, те се преко луке бродовима одвозило на Апенинско полуострво. Одатле се углавном увозило уље те из града превозило у земље у залеђу.⁴ Мобилност средњовековног европског друштва 15. века на његовој привредној периферији може добро да се види управо у Ријечи, по броју трговаца и шароликости њиховог порекла. У град су долазили с подручја Светог римског царства, Хрватске, Далмације, Славоније и Апенинског полуострва. То може да се закључи на темељу књиге нотара де Рена.⁵ Бернард Николин остао је једини забележени становник који је стигао из Србије. Овде се доносе фрагментарни подаци који могу да се пронађу у нотарској књизи.

Antuna de Renno de Mutina (1436–1461)“, *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci* (даље: *VDAR*) III (1955–1956) 5–343; исти, „Књига ријечког kancelara i notara Antuna de Renno de Mutina (1436–1461) II“, *VDAR* IV (1957) 89–225; исти, „Књига ријечког kancelara i notara Antuna de Renno de Mutina (1436–1461) III“, *Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci* V (1959) 257–459 (даље: „De Renno 5“)

² Силвино Ђиганте (*Gigante*) у свом приређивању текста књиге средњовековни латински језик претвара у класични (нпр. *e* у *ae*). Надаље у неким деловима доноси потпуно другачији текст него што је онај који се налази у оригиналу (изостављајући или погрешно читајући речи). На то је упозорио Мирко Зјачић у попису погрешака и упоредним исправкама. Наставио је да објављује текст тамо где је Ђиганте стао. Зјачићев први наставак израђен је према правилима савремене егдотике. Међутим, Зјачић је у другом и последњем наставку свог издања кратио текст.

³ F. Hauptmann, *Rijeka. Od rimske Tarsatike do hrvatsko-ugarske nagodbe*, Zagreb 1951, 24–27; *Povijest Rijeke* (ur. Danilo Klen), Rijeka 1989, 83–84, 89

⁴ Уп. F. Gestrin, *Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja*, Ljubljana 1965, 54–55, 83–86, 159, 183–184 итд.

⁵ D. Munić, „Venecijanci u Rijeci tisućčetristotih godina“, *Sveti Vid. Zbornik* III (1998) 45–67; J. Šumrada, „Trgovina Ljubljane s Rijekom sredinom XV. stoljeća prema notarskim zapisima Antuna de Renna de Mutine“, *Sveti Vid. Zbornik* X (2005) 35–58; M. Karbić, „Kapetan Jakov Raunacher i drugi naseljenici iz njemačkih zemalja u Rijeci sredinom 15. stoljeća“, *Godišnjak njemačke zajednice* 21 (2014) 25–34. Иако ауторка с опрезом истиче како не треба све који имају немачко презиме сматрати Немцима (стр. 24, бел. 4) ипак у свом раду доноси презимена оних који према нашем мишљењу нису били Немци или из немачких земаља (додуше то зависи и о суду је ли Крањска немачка земља). Реч је о Павлу Лусталеру који је заправо био љубљански судија из села Дол крај Љубљане (у литератури познат је под презименом Долничар), док је Јаков Раунахер (*Raunacher*) заправо Равникар.

Бернард Николин из Новог Брда (*Bernardus Nicolai de Nuovo Monte / de Seruia*) помиње се у де Реновој нотарској књизи углавном током 1458. године. Вероватно је његов долазак у Ријеку узроковало османско насиље након освајања Новог Брда 1. јуна 1455. године и судбина већине становништва непосредно након тога.⁶ За Бернарда се у тексту нотарске књиге наизменично наводи да је из Новог Брда или Србије. У Ријеци је имао правни статус становника (*habitor*) те кућу у свом власништву.⁷ Градски статут из овог периода није сачуван (ако је и постојао), док се одлуке градских већа у суштини не баве статусом становника. Међутим, странац (*advena*) могао је да постане грађанин ако испуни два услова. Морао је да положи заклетву верности и да, боравећи непрекидно у граду три године, обавља бесплатне радове (*angarias*).⁸ Није немогуће да се у Ријеци статус становника могао да стекне у краћем року него оном прописаном за статус грађанина ако су се извршавале одређене обавезе.⁹ Било како било, током боравка у граду Бернард Николин је своје финансије одржавао и трговачким подухватима. У нотарској књизи сачувано је неколико инструмента о његовим пословима. Колико је познато, у другој објављеној грађи нема помена о Бернарду Николином из Новог Брда.¹⁰

Када је реч о кредитним задужењима Бернард се био договорио са четири особе. У фебруару 1458. године Јохан Хагенауер из немачких земаља (*Johannes Hagenauer/Suab*) кредитном задужницом је узео на себе

⁶ За сведочанство о поступању према становништву Новог Брда из прве руке уп. Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове успомене или турска хроника*, Београд 1986, 121–122; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 429–432; В. Јовановић, С. Ћирковић, Е. Зечевић, В. Иванишевић, В. Радић, *Ново Брдо*, Београд 2004, 58, 60, 62; Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, Београд 2012, 208; За литературу уп. А. Фостиков, „Ново Брдо“, у: *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима*, редактор С. Мишић, Београд 2010, 199.

⁷ Поседовање куће помиње се у августу 1459, „De Renno 5“, 392.

⁸ Одлука градског већа из децембра 1454, „De Renno 5“, 258.

⁹ У далматинским комунама тај статус могао је да се стекне на сличан начин с различитим временским роком, уп. Т. Raukar, „Cives, habitatores, forenses u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima“, *Historijski zbornik XXIX–XXX/1976–1977* (1977) 142–143; А. Birin, „Правни положај странца у статутима далматинских комуна“, *Zbornik Odsjeka za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 20 (2003) 67, 80.

¹⁰ За дубровачку грађу нпр. М. Динић, *Из дубровачког архива*, 1 и 3, Београд, 1957 и 1967; А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србију (1415–1460)*, Београд 1997; Š. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke Republike* 10, *Monumenta spectantia historiam Slavoum meridionalium* 22, Zagreb 1891.

обавезу да исплати 87 дуката и петнаест солдина за 44 барила гвоздених шипки (*clavorum*) које су њих двојица купили, очигледно на основу ранијег заједничког трговачког уговора. Изгледа како је Бернард сâм сносио трошак те куповине, па је Јохан требао да намири свој удео за један месец. Добит од посла требало је да деле једнако.¹¹ У октобру исте године Бернардов је пуномоћник три предмета процењена на дванаест дуката које је имао као јамство израђивача весала Бартола покојног Павла (*Bartolomeo remerio condam Pauli*) дао на јавну аукцију. Радило се о комаду одеће од обичног сукна, комаду одеће од љубичасте тканине и напола постављеним лисичјим крзнима.¹² Залози су се обично давали при склапању неког посла. Нажалост, није сачуван писани траг због чега је тај залог примљен. Бернард је у децембру исте године кредитирао двојицу особа с гвожђем вредним једанаест дуката. Први је био Микеле Алегрети с Колочепа (*Michael Alegreti de Calamota*), а други ријечки грађанин Демитрије Јурјев (*Demitrius Georgij*).¹³ Бернард је Онофрију из Фераре (*Honofrio de Feraria*), становнику Дубровника, у августу 1459. обећао два милијара и 732 либре гвоздених прерађевина.¹⁴

Са Шибенчанином Мартином договорио је куповину два милијара уља, али када је његов син Алегрето (*Alegretus Martini*) дошао у Ријеку у јануару 1459., Бернарда није затекао. Алегрето је након месец дана чекања имао право да прода уље и врати се кући.¹⁵

Бернард се задржао у Риједи до средине 60-их година 15. века и онда отишао. Као већ бивши становник града код нотара де Рена саставља у јануару 1465. године пуномоћ којом овлашћује Јакова Дорића из Ријеке (*Jacobus Dorich*) да га заступа у свим пословима у Риједи, Истри и другде.¹⁶ Вреди споменути да је у Бернардовој кући у августу 1459. године нотар саставио пуномоћ којом Марија из Изоле (*Maria de Isula*) овлашћује свог супруга сер Леонарда Батела из Маџорба (*Leonardus Batello de Mažorbo*) да је заступа. Сведоци су били сер Антонио де Будри из Копра (*Antonio de Budri de Iustinopoli*) и његов нећак сер Јаков.¹⁷ Може да се претпостави како је приватни простор куће где су се окупили доказ

¹¹ „De Renno 5“, 355.

¹² Исто, 454.

¹³ Исто, 378.

¹⁴ Исто, 394.

¹⁵ Исто, 379. Један милијар је 649,63 литара. Z. Herkov, *Mjere Hrvatskog primorja s osobitim osvrtom na solne mjere i solnu trgovinu*, Rijeka 1971, 40.

¹⁶ „De Renno 5“, 399.

¹⁷ Исто, 392. Антонио Будри био је сведок у већ поменутом уговору између Бернарда и Онофрија из Фераре, уп. исто, 394.

међусобне повезаности, али и да су они били Бернардови пословни контакти у Истри. Нажалост, нотарска књига, у односу на ранији период, генерално садржи мање записа о пословима који су се склапали у граду крајем 50-их година 15. века.¹⁸

Тешко је у оскудици података дати поуздану оцену Бернардових трговачких активности у граду. Ипак, у 1458. години кредитирао је послове са 65,5 дуката – 109 дуката ако се рачуна да је први уговор морао да плати сам. Капитал свих кредитних задужења у граду те године који је остао забележен у књизи износио је 391 дукат. У исто време уложени капитал ријечких грађана и странаца у кредитну трговину у граду био је приближно подједнаког односа вредности.¹⁹ Капитал грађана за послове исте врсте није у просеку био већи од Бернардовог. За поређење наводимо пример судије Квирина Спинчића и његове уговорене послове у периоду од 1444. до 1456. године. Најнижа годишња вредност послова кретала се до 20 дуката, а највиша до неколико стотина дуката.²⁰ Вероватно је Бернард Николин за ријечке прилике тог времена био релативно имућан.

¹⁸ За 1460. и 1461. нотарска књига садржи најмање записа те их након тога нема до 1465. године где су само три. Тиме престаје упис уговора, задужница, одлука градских већа и сл. Након тога следи попис сижеа градских јавних аукција од 1437. до 1465. године.

¹⁹ О. Kosanović, „Kreditna trgovina u Rijeci u prvoj polovini 15. stoljeća“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 46 (2014) 210, 216.

²⁰ О. Kosanović, „Sudac Kvirin Spinčić iz Kastva, istaknuti građanin Kastva i Rijeke iz prve polovine 15. stoljeća“, *Acta Histriae* 22, br. 3, (2014) 555–557.

ПРИЛОЗИ

In extenso изводи инструмената из нотарске књиге Антуна де Рена.²¹

1.

Ријека, 11. II 1458.

Кредитна задужница којом се Јохан Хагенауер обавезује да у дукатима плати свој удео Бернарду Николином²²

Pro Bernardo de Seruia contra Iohannem Suab, hospitem. (на маргини)

Die vndecimo mensis Februarij. In Terra Fluminis **Sancti Viti** in domo habitationis infrascripti Bernardi, presentibus magistro Blasio condam Nicolai de Ragusio Ordinis Predicatorum, Iohanne remerio condam Matei de Subinico, testibus **ad hic uocatis et rogatis**. Ibiq̄ue Iohannes Hagenauer, hospes in dicta Terra Fluminis, sponte, libere **ex certa sciencia, non per errorem, omni exceptione iuris uel facti remota, per se suosque heredes et successores**, fuit contentus **et confessus** se iuste teneri **et dare debere** Bernardo Nicolai de Seruia, ad presens habitatori dicte Terre Fluminis, ducatos octoaginta septem boni auri **et iusti ponderis** et solidos quindecim paruorum, et hoc pro parte barilarum quadraginta quatuor clauorum, emptor(um) per prefatos Bernardum et Iohannes, quas dictus Barnardus soluit, et pro expensis per ipsos factis. Quam quidem pecunie quantitatem dictus debitor prefato creditori dare et soluere promisit usque ad vnum mensem **proxime futurum**. Si autem iudex Mateus condam ser Donati prius redibit de partibus Marchie ipsam pecunie quantitatem confestim duobus diebus post eius redditum, cum obligatione **omnium suorum bonorum. Qua pena soluta uel non, rata maneat omnia et singula suprascripta**. Intelligendo tamen, quod lucrum siue damnum quod sequeretur ex prefata quantitate clauorum debeat diuidi equaliter inter prefatos Bernardum et Iohannem.

Инструмент је прецртан те је на маргини забележено:

²¹ Текст који се доноси делимично је објавио М. Зјачић. Његов објављени текст даје се овде обичним словима, док се текст који је био изостављен истиче подебљаним словима. Оригинал се чува у: Državni arhiv u Rijeci, fond HR-DARi-823. Javni bilježnici do 1848. Javni bilježnici Rijeke. Antun de Renno (1436–1461) (даље: DARI, De Renno).

²² „De Renno 5“, 355. DARI, De Renno, 638.

1458 die XXI mensis Aprilis. Cancelatum fuit presens instrumentum debiti de voluntate creditoris, presentibus Alegreto Marini da Tragurio et Paulo barberio testibus ad hec uocatis et rogatis. Ego Antonius cancelarius scripsit.

2.

Ријека, 10. X 1458.

Јавна аукција предмета које је Бернард из Новог Брда примио као залог од Бартола покојног Павла. У Бернардово име аукцију је покренуо његов пуномоћник Ђовани Баптиста из Риминија.²³

Pro Bernardo. (на маргини)

Die X^o mensis Octobris. In platea **Terre Fluminis Sancti Viti**. Coram ser Tonsa condam ser Nicole **ad presens iudex dicte Terre Fluminis** comparuit Iohannes Baptista de Arimino, tanquam procurator **pro nomine** Bernardi de Nouo Monte, asserens **et dicens** se habere in pignere a Bartolomeo remerio condam Pauli, habitatore Venetiarum, vnam vestem de panno mixto, semi suffulctam pellibus vulpinis, et vnam vestem de panno pauonacio, pro ducatis duodecim auri, et supplicans **ipsi domino iudici dignetur mandare Valento, publico preconi, quatenus questa vestas incantare debeat, et plus offerenti deliberare, secundum consuetudinem dicte Terre Fluminis.**

Comissio. (на маргини)

Qui dominus iudex **audita et intellecta suprascripta supplicatione** illico mandauit **prefato Valento preconi quatenus dictam vestes incantare debeat, et plus offerenti deliberare pro satisfactione suprascripti debiti, et expensarum, secundum consuetudinem dicte Terre Fluminis.**

Deliberatio. (на маргини)

Die XIIIJ mensis Octobris. In platea **Terre Fluminis Sancti Viti**, presentibus Georgio Rompler, Alegreto Marini de Tragurio, ciuibus dicte Terre Fluminis, testibus **ad hec uocatis et rogatis**. Ibiq[ue] coram **suprascripto domino iudice** comparuit Valentus, preco **prefatus**, asserens **et dicens** se

²³ „De Renno 5“, 454. DARI, De Renno, 744.

incantasse **et subastasse** suprascriptas vestes **tribus diebus continuis, ut moris est**, et nullus comparuit **qui se offeret daturum tantum neque plus de dicto debito**. Idcirco ipse prece **uigore sui officij** suprascriptas vestes deliberavit prescripto Iohanni Baptiste, nomine quo supra, pro suprascripto debito, et expensis **secundum consuetudinem dicte Terre Fluminis**, ad habendum, tenendum, **possidendum, dandum, donandum, alienandum, et pro anima et corpore iudicandum, tanquam de rebus pertinentijs**.

3.

Ријека, 14. XII 1458.

Кредитна задужница којом се Микеле Алегрети с Колочепа обавезује да плати гвожђе Бернарду Николином²⁴

Pro Bernardo contra Michaellem de Calamota. (на маргини)

Die XIIIJ mensis Decembris. In Terra Fluminis **Sancti Viti** in claustro monasterij sancti Augustini, presentibus venerabili fratre Alberto, priore dicti monasterij, Iohanne Suab, hospite, testibus **ad hec uocatis et rogatis**. Ibiq̄ Michael Alegreti de Calamota sponte **et cetera per se suosque heredes et successores**, fuit contentus **et confessus** se iuste teneri **et dare debere** Bernardo de Nouo Monte, habitatori dicte Terre Fluminis, **presenti, stipullanti et respondenti pro se suisque heredibus et successoribus** ducatos vndecim boni auri et iusti ponderis, et hoc pro ferro habito a dicto creditore. Quos quidem ducatos dare et soluere promisit dictus debitor prefato creditori ad omnem requisitionem ipsius creditoris, sub pena **quarti, cum obligatione omnium suorum bonorum. Renuncians et cetera. Volens posse cogi realiter et cetera. Pena autem suprascripta soluta uel non.**

4.

Ријека, 14. XII 1458.

Кредитна задужница којом се Демитрије обавезује да плати гвожђе Бернарду Николином²⁵

Pro Bernardo contra Demitrium. (на маргини)

²⁴ „De Renno 5“, 378. DARI, De Renno, 664.

²⁵ „De Renno 5“, 378. DARI, De Renno, 664.

Vltrascriptis die, loco ac testibus. Demitrius Georgij, cuius dicte Terre Fluminis, sponte **libere et cetera per se suosque heredes et successores**, fuit contentus **et confessus** se iuste teneri **et dare debere** Bernardo de Nouo Monte, habitatori dicte Terre Fluminis, **presenti, stipullanti et respondenti pro se suisque heredibus et successoribus**, ducatos vndecim boni auri et iusti ponderis, et hoc pro ferro, habito a dicto creditore. Quos quidem ducatos dare et soluere promisit dictus debitor prefato creditori ad omnem requisitionem ipsius creditoris, sub pena **quarti cum obligatione omnium suorum bonorum. Renuncians et cetera. Volens et cetera. Pena autem suprascripta soluta uel non.**

Инструмент је прецртан те је на десној маргини забележено:

1459 die XXV mensis Januarii. Cancelatum fuit presens instrumentum debiti de voluntate creditoris. Presentibus Iusto barberio, Antonello sarctor(?) testibus ad hec uocatis et rogatis. Ego Antonius cancelarius scripsit.

5.

Ријека, 20. I 1459.

Изношење сведочанства Алегрета из Шибеника.²⁶

Allegatio Alegreti de Subinico. (на маргини)

Die XX mensis Ianuarij. In platea **Terre Fluminis Sancti Viti**, presentibus Cusma Mulsetich, Filippo de Arimino, testibus **ad hec uocatis et rogatis**. Ibiq̄ coram nobili viro ser Mateo condam ser Donati, ad presens iudice dicte Terre Fluminis, comparuit Alegretus Martini de Subinico asserens et dicens qualiter predictus Martinus, eius pater, vendidit Bernardo de Nouo Monte, habitatori dicte Terre Fluminis, miliaria duo olei **circa festum sancti Michaelis proxime elapsi** que miliaria duo olei ipse Alegretus conduxit ad dictam Terram Fluminis, ut ipsa consignaret dicto Bernardo, et quia dictus Bernardus non est in dicta Terra Fluminis, et quamquam prefatus Alegretus ipsum circa mensem expectauit nec adhuc aduenit, idcirco ipse Alegretus pretendit vendere dictum oleum si poterit, cum intendat redire domum.

²⁶ „De Renno 5“, 379. DARI, De Renno, 665–666.

6.

Ријека, 19. VIII 1459.

Бернард Николин се обавезује да допреми гвожђе Онофрију из Фераре²⁷

Pro Honofrio contra Bernardum. (на маргини)

Die XVIIIJ mensis Augusti. In via publica ante domum habitationis Nicolai condam iudicis Pauli, presentibus ser Antonio de Budri de Iustinopoli, Blasio Antonij de Segna, testibus **ad hec uocatis et rogatis**. Ibiq̃ue Bernardus de Nouo Monte, ad presens habitator dicte Terre Fluminis, obligando se et omnia sua bona, promisit dare et consignare in dicta Terra Fluminis Honofrio de Feraria, habitatori Ragusij, **aut eius nuncio**, milliaria duo et libras septingentas et triginta duas ferri boni mercimonialis, quam ferri quantitatem dare dicto Honofrio **consignare** tenetur Martinus Poliçar in dicta Terra Fluminis, uti ambo asseruerunt. Quam ferri quantitatem dare **consignare** promisit dictus Bernardus prelibato Honofrio in dicta Terra Fluminis usque ad **vigessimum tertium die mensis Septembris proxime futurum sub pena quarti. Qua pena soluta uel non rata maneant omnia et singula suprascripta.**

7.

Ријека, 3. I 1465.

Бернард из Новог Брда даје пуномоћ Јакову Дорићу из Ријеке да га заступа.²⁸

Procura Bernardi de Seruia. (на маргини)

Vltrascriptis die, loco ac testibus. Bernardus de Nouo Monte, olim habitator dicte Terre Fluminis, **omni via, modo et cetera et** ordinauit Iacobum Dorich de dicta Terra Fluminis **absentem sed tanquam presentem** suum verum et legitimum procuratorem, **actorem, factorem, et certum nuncium specialem** presertim ad exigendum et recuperandum quicquid dicto constituti teneretur quacunq̃ue ratione uel causa tan (!) in dicta Terra Fluminis, et in Istria quam alibi, et de per eum receptis finem **dimissionem, quietationem, et cetera, faciendum et ad comparendum, coram quocumq̃ue preside ac iudice ad agendum, petendum, et cetera, sententias audiendum, et eas executioni mandare faciendum. Et generaliter et cetera. Dans et cetera. Promittens et cetera.**

²⁷ „De Renno 5“, 394. DARI, De Renno, 682.

²⁸ „De Renno 5“, 399. DARI, De Renno, 688.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архив – Archive

Državni arhiv u Rijeci, Javni bilježnici do 1848. Javni bilježnici Rijeke. Antun de Renno (1436–1461) (HR–DARi–823)

Извори – Primary Sources

Ljubić, Š., ur. *Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke Republike* 10, Monumenta spectantia historiam Slavoum meridionalium 22, Zagreb 1891.

Zjačić, M., „Knjiga riječkog kancelara i notara Antuna de Renno de Mutina (1436–1461) III“, *Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci* V (1959) 257–459.

Веселиновић, А., *Дубровачко Мало веће о Србију (1415–1460)*, Београд 1997. [Veselinović, A., *Dubrovačko Malo veće o Srbiji (1415–1460)*, Beograd 1997]

Динић, М., *Из дубровачког архива*, 1, 3, Београд 1957, 1967. [Dinić, M., *Iz dubrovačkog arhiva*, 1 i 3, Beograd 1957, 1967]

Михаиловић К., *Јаничарове успомене или турска хроника*, приредио и превео Ђ. Живановић, Београд 1986. [Mihailović, K., *Janičarove uspomene ili turska hronika*, priredio i preveo Ђ. Živanović, Beograd 1986]

Литература – Secondary Works

Birin, A., „Pravni položaj stranaca u statutima dalmatinskih komuna“, *Zbornik Odsjeka za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 20 (2003) 59–94.

Gestrin, F., *Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja*, Ljubljana 1965.

Hauptmann, F., *Rijeka. Od rimske Tarsatike do hrvatsko-ugarske nagodbe*, Zagreb 1951.

Herkov, Z., *Mjere Hrvatskog primorja s osobitim osvrtom na solne mjere i solnu trgovinu*, Rijeka 1971.

Karbić, M., „Капетан Јакoв Рауначер и други насељеници из нјемачких земаља у Риједи средином 15. столјећа“, *Годишњак нјемачке заједнице* 21 (2014) 25–34.

Kosanović, O., „Kreditna trgovina u Rijeci u prvoj polovini 15. stoljeća“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 46 (2014) 179–221.

Kosanović, O., „Sudac Kvirin Spinčić iz Kastva, istaknuti građanin Kastva i Rijeke iz prve polovine 15. stoljeća“, *Acta Histriae* 22, br. 3, (2014) 551–572.

Munić, D., „Venecijanci u Rijeci tisućučetristotih godina“, *Sveti Vid. Zbornik* III (1998) 45–67.

Povijest Rijeke (ur. D. Klen), Rijeka 1989.

Raukar, T., „Cives, habitatores, forenses u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima“, *Historijski zbornik XXIX–XXX/1976–1977* (1977) 139–149.

Šumrada, J., „Trgovina Ljubljane s Rijekom sredinom XV. stoljeća prema notarskim zapisima Antuna de Renna de Mutine“, *Sveti Vid. Zbornik* X (2005) 35–58.

Јовановић, В., Ђирковић, С., Зечевић, Е., Иванишевић, В., Радић, В., *Ново Брдо*, Београд, 2004. [Јовановић, В., Ђирковић, С., Зећевић, Е., Иванишевић, В., Радић, В., *Novo Brdo*, Београд 2004]

Калић, Ј., *Срби у позном средњем веку*, Београд 2012. [Калић, Ј., *Srbi u poznom srednjem веку*, Београд 2012]

Спремић, М., *Деспот Буграђ Бранковић и његово доба*, Београд, 1994. [Спремић, М., *Despot Đurađ Branković i njegovo doba*, Београд, 1994]

Фостиков, А., „Ново Брдо“, у: *Лексикон градова и тргова средњо-вековних српских земаља – према писаним изворима*, редактор С. Мишић, Београд 2010, 198–202. [Fostikov, A., „Novo Brdo“, у: *Leksikon gradova i trgova srednjovekovnih srpskih zemalja – prema pisanim izvorima*, redaktor S. Mišić, Београд 2010, 198–202]

Ozren KOSANOVIĆ

**ACTIVITIES OF BERNARD (SON OF NICOLA) FROM NOVO
BRDO IN RIJEKA FROM 1458 TO 1465**

Summary

This short paper is based on data found in the notary and register book kept by Rijeka's public notary and registrar Antonio de Renno from Modena in the period from 1437 to 1465. Bernard, the son of Nicola, was from Novo Brdo and apparently lived in Rijeka at least for seven years – from 1458 to 1465. He bought a house in the city and had the status of a *habitor*. It can be assumed that he fled to Rijeka after the Ottoman conquest of the Serbian town of Novo Brdo in 1455. Antonio de Renno's irregular entries in the notary book render more difficult any consistent analysis of Bernard's merchant activities. Nevertheless, judging by several entries in the notary book, he traded in iron ore.

Чланак примљен: 19. 1. 2021.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 14. 7. 2021.

Татјана КАТИЋ*
Историјски институт
Београд

ЗЕАМЕТ ВЛАХА ВУКОВЕ ЗЕМЉЕ 1477. ГОДИНЕ

Анстракт: Део османског пописног дефтера Призренског санцака из 1477. године односи се на војно-административну јединицу, по имену зеамет, односно вилајет Влаха Вукове земље, која је била сачињена од једног броја влашких села на некадашњој територији Вука Бранковића. Као организоване групе влаха на овој територији, у 15. веку познати су у историографији Власи Призрена, Власи Пећи, Власи Приштине и Власи Проиловци, али не и Власи Вукове земље. Ова група обухватала је 69 села, у целини или делом настањених власима, која су се налазила на широком простору од Пештерске висоравни, Пећког Подгора, Метохије до поречја Лаба.

Кључне речи: Османско царство, област Вука Бранковића, Призренски санцак, Скадарски санцак, Вучитрнски санцак, власи.

Abstract: A part of the Ottoman census defter of the *sancak* of Prizren from 1477 pertains to the military-administrative unit called *zeamet*, i.e. *vilayet* of the Vlachs of Vuk's land, which consisted of a particular number of Vlach villages in the erstwhile territory of Vuk Branković. Known in historiography as organised clusters of the Vlachs in this territory in the 15th century are the Vlachs of Prizren, Vlachs of Peć, Vlachs of Priština, and Vlachs Proilovci, but not the Vlachs of Vuk's land. This group covered 69 villages, entirely or partially inhabited by the Vlachs, and stretching across a wide area from the Pešter plateau, Podgor of Peć, Metohija, to the basin of the Lab river.

Keywords: Ottoman Empire, area of Vuk Branković, *sancak* of Prizren, *sancak* of Skadar, *sancak* of Vučitrn, Vlachs.

Вукова земља (тур. *Vilk İli*), област под влашћу средњовековног господара Вука Бранковића, после Косовске битке обухватала је пределе између Скопља, Копаоника, Сјенице и горњих токова Таре и Мораче. У њој су се, од значајнијих градова и рудника, налазили Скопље, Призрен,

* tatjana.katic@iib.ac.rs

Приштина, Пећ, Вучитрн, Трепча, Звечан, Јелеч, Глухавица а вероватно и Брсково.¹ Османлије су прво заузеле Скопље у јесен 1391. године и претвориле га у седиште тзв. Скопског крајишта.² Одатле су даље нападале у правцу Албаније, Босне и Рашке путевима који су водили преко Вукове области. У јесен 1392. године Вук Бранковић је био принуђен да постане вазал султана Бајазита I³ али се ипак није дуго одржао на власти. Почетком 1396. године Турци су му одузели Приштину, Звечан, Јелеч и Глухавицу, а могуће у истом налету и Трепчу и Трговиште. Вук је наставио да пружа отпор још једино у Полимљу али је већ уочи битке код Никопоља или непосредно после ње, пао у султаново заробљеништво у коме је и умро после годину дана. Вукови поседи су делом уступљени његовим наследницима за издржавање, делом Стефану Лазаревићу као награда за пожртвованост у Никопољској бици, док су важна утврђења, рудници, тргови и комуникацијски правци остали под директном контролом заповедника скопског крајишта. Такво стање одржало се и током прве половине 15. века, после битке код Ангоре 1402. године и борби османских принчева за престо које су потом уследиле.

Српско-турско двовлашће у области Бранковића трајало је све до пред крај прве владавине султана Мурата II (1421–1444; 1446–1451), односно до пада Смедерева (1439) и Новог Брда (1441).⁴ Обновом српске Деспотовине 1444. године, вероватно је и у појединим местима области Бранковића поново успостављена српска власт.⁵ Ипак, највећим делом Вукова земља је, као саставни део Скопског крајишта, односно Скопско-босанског крајишта⁶, била у рукама Османлија. Средином 15. века, ако не и раније, подељена је на више војно-управних јединица: Скопље и околина, као и области које су биле на правцу продора османских јединица ка Босни – Звечан, Јелеч, Рас и Сенице – и даље су припадале Крајишту

¹ Михаило Динић, „Област Бранковића“, у: *Српске земље у средњем веку*, Београд: Српска књижевна задруга 1978, 149–154; Милош Благојевић, „Територије кнеза Лазара на Косову и Метохији (XIII–XV век)“, у: *Косово и Метохија – прошлост, садашњост, будућност*, Научни скупови САНУ књ. CXV, Одељење друштвених наука, књ 28, Београд 2007, 14, 16–18.

² Душанка Бојанић-Лукач, „Како Турците го презеле Скопје (1391)“, *Музеј на град Скопје – Зборник*, II–III (1965/6) 5–18.

³ За детаљнији опис в. Марко Шуица, *Вук Бранковић: славни и велможни господин*, Београд: Еволута 2014, 143–145.

⁴ М. Динић, „Област Бранковића“, 175.

⁵ Могуће да су то управо она места која је заузео Мехмед Освајач у лето 1455. године – Липљан, Трепча и Бихор.

⁶ Од успостављања сталне турске власти у жупи Врхбосни, подручје под управом крајишког бега почело се називати Скопско–босанско крајиште.

док су остали крајеви припали новооснованим санџацима, Призренском и Вучитрнском.⁷ По паду Босанског краљевства 1463. године, Звечан, Јелеч, Рас и Сенице припојени су тада формираном Босанском санџаку. Скопље и јужни крајеви припојени су постојећем Паша санџаку⁸ чиме је Скопско-босанско крајиште потпуно расформирано.⁹

О селима и становништву Вукове земље у средњем веку мало се зна.¹⁰ Стање се донекле може реконструисати на основу османских пописа из друге половине 15. века, који, у зависности од тога да ли је реч о опширним или сумарним дефтерима, пружају значајне податке о насељима и броју и статусу становника. У том смислу је врло исцрпан добро познати попис Вилајета Вук из 1455. године, који обухвата села припојена Вучитрнском санџаку.¹¹ Што се тиче села која су припала Призренском санџаку, ту је ситуација мање позната јер попис из средине 15. века није сачуван или до данас није пронађен. Парцијални подаци из 1455. године показују да су Призренском санџаку припала села из области Призрена, Пећи, Клопотника, Бихора и дела Пештерске висоравни.¹²

Нешто више података пружа пописна књига Призренског санџака, условно датирана 1477. годином (TD 5m)¹³, која, нажалост, није цела очувана; недостаје јој почетак с оригиналним насловом и датумом састављања, као и већи број листова. На последња 32 сачувана листа

⁷ Татјана Катић, *Војнички дефтер из 1455. године за санџаке Крушевац, Вучитрн, Призрен и вилајете Звечан, Јелеч, Рас, Сенице и Ходидед*, Београд: Историјски институт 2020, 29–30.

⁸ Паша санџак (касније Софијски санџак) био је у 15. веку и првој половини 16 века највећи санџак на тлу Румелије – европског дела Царства, којим је управљао лично румелијски беглербег, паша.

⁹ Вилајети Скопље и Тетово су касније, половином 16. века, скупа с нахијама Прилеп и Кичево, издвојени из Паша санџака у засебан Скопски санџак. Душанка Шопова, „Кога Скопје било центар на санџак во периодот од паѓањето под турска власт до крајот на XVI век“, *Гласник на Институтот за национална историја* 1 (1957) 93–97.

¹⁰ Подаци из малобројних средњовековних извора сумирани су у раду Динић, „Област Бранковића“.

¹¹ *Vaşbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul* [даље BOA], *Defterhâne-i Âmire Tahrîr Defteri* [даље TD] 2m. Објављен у преводу на српски језик у: Hamid Hadžibegić, Adem Handžić i Ešref Kovačević, *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo: Oriјentalni institut u Sarajevu 1972. Подаци из овог пописа касније су анализирани са становишта историјске географије и демографије у: *Насеља и становништво Области Бранковића 1455. године*, уредник Милош Маџура, Београд: Српска академија наука и уметности 2001.

¹² Т. Катић, *Војнички дефтер*, 73–79.

¹³ BOA, TD 5m.

регистрована су села из околине Истока, Ђаковице и Пећи и из области Трговишта и Бихора. Такође су овде уписана и села области које раније нису биле под влашћу Бранковића – Алтина и Брвеника.¹⁴ Из тог разлога је било недоумица око тога на коју се османску административну јединицу овај попис односи. Пре него што смо нашли коначну потврду да су и Призренски и Вучитрнски санџак основани пре марта 1455. године, односно да су извесно већ постојали 1451. године¹⁵, сматрали смо да се ради о дефтеру Паша санџака коме су горенаведене области припојене када и јужни делови Крајишта.¹⁶ Сада, међутим, сигурно можемо рећи да попис TD 5m представља део сумарног пописа Призренског санџака, коме су одмах по оснивању додељене и области Алтин и Брвеник, овде иначе дефинисане као зеамети.¹⁷ TD 5m настао је најкасније 1477. године будући да прва примедба о промени власника тимара потиче из марта 1478. године. Примедбе, прилично бројне, уношене су 1478. и 1479. године другим рукописом без икаквог реда или система, на маргинама или на белинама између појединих тимара. Чини се да су, управо због броја и начина на који су бележене, унете знатно после састављања основног текста. Ипак, ми ћемо се, у недостатку других показатеља времена настанка, држати 1477. године као последње могуће године када је овај попис сачињен.

¹⁴ Алтин је после освајања Скадра 1479. године, скупа с областима око Пећи, Ђаковице и Истока, ушао у састав новооснованог Скадарског санџака док је Брвеник, нешто пре 1518. године, припојен Зворничком санџаку. Татјана Катић, Гордана Гарић-Петровић, „Попис зеамета и тимара области Брвеник из 1477. године“, *Мешовита грађа – Miscellanea*, XXXII (2011) 160; Tatjana Katić, „The Sancak of Prizren in the 15th and 16th Century“, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 33 (2013) 118–119. Делови дефтера TD 5m који се односе на Брвеник и Алтин раније су већ објављени у Т. Катић, Г. Гарић-Петровић, „Попис зеамета и тимара области Брвеник“ и Татјана Катић, Гордана Гарић-Петровић, „Османски Алтин (Алтун-или) 1477. године“, *Мешовита грађа – Miscellanea* XXXIII (2012) 93–112.

¹⁵ Т. Катић, „The Sancak of Prizren“, 118; Т. Катић, *Војнички дефтер*, 27.

¹⁶ Детаље в. у: Т. Катић, Г. Гарић-Петровић, „Попис зеамета и тимара области Брвеник“, 159. Такође и Т. Катић, Г. Гарић-Петровић, „Османски Алтин“, 94.

¹⁷ Својевремено је, због неколицине села уз које стоји напомена да припадају Вучитрнском санџаку, изнето мишљење да се ради о попису Вучитрнског санџака (Halil Inaldžik, „Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva. Hrišćanske spahije u Rumeliji u XV vijeku i njihovo porijeklo“, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom* 3–4 (1953) 33). Нека од тих села, заиста, срећемо у пописима Вучитрнског санџака, међутим, сва остала, изузев оних која су касније припојена Скадарском санџаку, односно Зворничком санџаку (в. нап. 14), пописана су у 16. веку у оквиру Призренског санџака, што је више него јасан доказ да је TD 5m дефтер Призренског санџака.

Дефтер TD 5m садржи најстарији помен села области на које се односи у османском периоду, изузев неколицине насеља Трговишта и Бихора.¹⁸ У многим случајевима он представља први помен уопште и сведочанство је о постојању бројних насеља још у предтурском периоду. Такође садржи и сумарне демографске и фискалне податке што додатно доприноси његовом значају. Попис TD 5m региструје насеља у складу с њиховом припадношћу одређеном војничком поседу – зеамету или тимару. Међутим, како су зеамети формиран на заокруженим територијама с познатим границама и именовани по њима, као и да се тимари који потом следе такође налазе на истим подручјима, јасно је да се састављач пописа водио територијалним а не персоналним принципом. Пописани су зеамети: Сухо Грло, Дечани, Алтун-или, Трговиште, Бихор, Брвеник и Власи Вукове земље. Овај последњи зеамет, додуше, једини је устројен као надтериторијална јединица. Обухватао је 69 села чије је становништво имало статус Влаха/влаха а која су географски припадала различитим областима.

Зеамет Влаха Вукове земље, како му и сам назив говори, несумњиво је обухватао села која су пре турског освајања била у рукама Вука Бранковића. Попис из 1477. године у том смислу проширује наша знања о обиму Вукове територије али и о статусу значајног дела становништва које је на њој живело. Средњовековне повеље сведоче о постојању влашких катуна у овој области; неки од њих (Блатчани, Синаинци, Драгољевци и Сушичани) срећу се у дефтеру TD 5m регистровани као села. Такође из једног, десет година млађег османског извора, знамо да су постојале и друге групе села, у целини или делимично настањене власима, које су, попут зеамета Влаха Вукове земље, биле организоване као посебни административни ентитети. То су: Власи Призрена (451 породично домаћинство и 30 удовичких домаћинстава), Власи Проиловци (184 породичних домаћинстава и 12 удовичких домаћинстава), Власи Приштине (784 породичних домаћинстава и 86 удовичких домаћинстава) и Власи Пећи (914 породичних домаћинстава и 94 удовичка домаћинства).¹⁹ На основу овог извора, међутим, не можемо рећи која су села улазила у састав које од наведених влашких група у другој половини 15. века, као што то можемо, на основу дефтера TD 5m, рећи за Влахе Вукове земље.

¹⁸ Поједина села ових области јављају се у изворима из 1455. године, у: Hadžibegić, Handžić, Kovačević, *Opširni katastarski popis* и Катих, *Војнички дефтер*.

¹⁹ Ömer Lütfi Barkan, „894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilâtına Âit Muhasebe Bilâncoları.“ *Belgeler* 1 (1964) 65, 71, 75.

Власи Вукове земље, као посебно организована група која је 1477. године била састављена од 69 села са 2.209 кућа, 210 самаца/неожењених и 130 удовица, није позната у историографији, због чега смо се и определили да њихов попис приредимо за објављивање. Важно је, међутим, имати у виду да свих 69 села нису потпуно била насељена власима. На основу диспропорције броја становника у појединим селима, у овом и другим старијим и млађим пописима из 15. века, коју смо утврдили поређењем, јасно је да је у селима обухваћеним зеаметом Влаха Вукове земље живео и један број становника који нису били власи па зато овде нису ни уписани. Због тога наведене демографске податке треба узети с резервом.²⁰

Власи Вукове земље помињу се још у сумарном попису Призренског санџака из 1518. године где се воде као нахија Влаха Вуковог вилајета (вилајет је овде синоним за земљу), с тим што се села која улазе у њен састав у извесној мери разликују од оних која су припадала зеамету; поједина села, чији су становници у међувремену изгубили влашки статус, уврштена су у рајинске нахије Призренског, Скадарског и Вучитрнског санџака, на чијим територијама су се и налазила, а додата су нека нова.²¹

У наредним пописима из 16. века, све горе наведене влашке скупине више не постоје као посебни ентитети. Уз села која су улазила у њихов састав нема никаквих назнака о пређашњем статусу јер су власи, уз ретке изузетке, у међувремену преведени у рају. Утолико је значај пописа из 1477. године већи јер сведочи о влашком пореклу много већег броја становника него што се на основу до сада расположивих података могло претпоставити.

²⁰ То је случај, на пример, са селом Спанце (вид. даље нап. 49) или са селима Лужани и Чртеш у Лабу, која према овом дефтеру имају 12 кућа, два неожењена и једну удовицу (Лужани) односно 8 кућа и једног неожењеног (Чртеш). Иста села 1455. године имају 41 кућу, 8 неожењених и удовицу (Лужани) односно 25 кућа и 3 неожењена (Чртеш). Детаљније в. Hadžibegić, Handžić, Kovačević, *Opširni katastarski popis*, 286–287, 320. Године 1485. Лужани имају 46 кућа, 3 неожењена и 2 удовице, а Чртеш 41 кућу, 3 неожењена и 2 удовице. BOA, Maliyeden Müdevver Defter 97, 53b–54a.

²¹ BOA, TD 92, 35.

ПРЕВОД:

[28]

Од зеамета Влаха Вукове земље²²

Део Синан-бега

Дато једнако, без спенце, чешнегиру²³ Мустафи и другом лицу у средњој декади Ребија другог године 883 (11. 07 – 20. 07. 1478)

Пошто је с Високе Порте заповеђено да се одузме, Мустафин део је у руци Каплан-бега. 18. Ребија првог 885 (28. 05. 1480)

Село Рудна Брда ²⁴ , кућа 37, нежењени 12, удовице 2	приход 3706 [акчи]
Село Горњи Каличани ²⁵ , кућа 17, нежењени 3, удовице 2	приход 1515
Село Доњи Каличани ²⁶ , кућа 3, нежењени 2	приход 476
Село Дренова ²⁷ , кућа 7, нежењени 3	приход 1147

²² Приходи влашких села овог зеамета били су подељени између два војна заповедника чији идентитет нисмо могли поуздано да утврдимо.

²³ Чешнегир, кушач јела на султановом двору.

²⁴ Неидентификовано. Године 1530. ово село је припадало Пећком кадилуку Скадарског санцака; имало је 70 кућа, 5 нежењених и 6 удовица. *367 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri ile 94 ve 1078 Numaralı Avlonya Livâsı Tahrîr Defterleri (926–1520 / 937 – 1530)*, IV. *Yanya İskenderiye, Ohri, İl-basan ve Avlonya Livâları ile Dukakin Vilâyeti*, Tırkıbasım, Ankara: Т. С. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü 2008, 332. Можда је то данашње Орно Брдо, југозападно од Истока.

²⁵ Каличане у Пећком Подгору, североисточно од Пећи.

²⁶ Исто.

²⁷ Према попису из 1530. године село је припадало Скадарском санцаку у кадилуку Пећ и имало је 7 кућа и две удовице (*367 Numaralı Muhâsebe*, 330). Можда се може идентификовати као данашње село Дрење, северозападно од ушћа Источке реке у Бели Дрим или село Дрен на Сувој планини, северно од Сувог Грла. Поистовећивање Дренове с Дреновцем, јужно од Дечана, Дреновцем близу ушћа Пећке Бистрице у Бели Дрим или Трнавом код Леочине, није могуће јер су поменути три села такође регистрована 1530. године (*Ibidem*, 326, 329).

Село Једнош ²⁸ , кућа 24, нежењени 6, удовице 3	приход 2050
Село РАДЕНИЋ ²⁹ , кућа 32, нежењени 14, удовице 4	приход 3368
Село ТУРЈАК ³⁰ , кућа 61, нежењени 14, удовице 2	приход 4933
Село МАЛА ТОЧИЛОВА ³¹ , власи Братиловци ³² , кућа 39, нежењени 6, удовице 2	приход 2395
Село БРАЈАКОВИЋ ³³ , кућа 26, нежењени 7, удовице 1	приход 1905
Село КРАНЈЕЛОВ ³⁴ , кућа 25, нежењени 8, удовице 2	приход 1719
Село ГОРЊИ РАМОШ ³⁵ , кућа 15, нежењени 4, удовице 1	приход 1092
Село ГОРЊА ТОЧИЛОВА ³⁶ , кућа 95, нежењени 23, удовице 7	приход 5683
Село БЛАЦ ³⁷ , кућа 26, нежењени 7, удовице 1	приход 1678
Село ГРЕБНИК ³⁸ , кућа 26, нежењени 5, удовице 2	приход 1860
Село РАДЕНЧИЋ ³⁹ део војничке резерве, кућа 3	приход 181

²⁸ Непознато, као Једнош/Беднош, заведено је у опширним пописима Скадарског санџака из 1485, 1530, и 1570. године. Припадало је пећком кадилуку. Selami Pulaha, *Defteri i Regjistrimit të sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485*, I, Tiranë: Akademia e Shkencave e R.P. të Shqipërisë 1974, 305; *367 Numarali Muhâsebe*, 328; BOA, TD 500, 508.

²⁹ Село се налазило северно од Ђаковице. Потопљено је, односно премештено на нову позицију између 1982. и 1985. године због изградње истоименог акумулационог језера. Од пописа 2011. године води се као ненасељено.

³⁰ Истоимено насеље, југоисточно од Пећи.

³¹ У пописима се води и као Доње Точилово. Данас постоји само једно Точилово на Пештери у општини Тутин.

³² Ова влашка група је 1455. године давала 30 војника за османску војску. Детаљније в. Катић, *Војнички дефтер*, 77, 138–139.

³³ Други назив Братјаковић, данас Браћак на источном ободу Пештерског поља.

³⁴ Лоше написано име села Крња Јела на Пештери; суседно је Точилово и Браћку.

³⁵ Рамошево на Пештери.

³⁶ У каснијим османским пописима уписано као Велика Точилова; данас Точилово на Пештери.

³⁷ Село Влаха Блатчана, данас Блаце, северно од Суве Реке; такође су служили као војници али су 1518. године постали раја. TD 92, 45.

³⁸ Истоимено село јужно од Крине. Године 1455. три лица из Гребника су служила као војници. Катић, *Војнички дефтер*, 136.

³⁹ Године 1525/26. (BOA, TD 133, 146), припадао је нахији Беласица у Вучитрнском санџаку. Село је било део султановог хаса, који је обухватао рудник Беласицу на Копаонику и

Село МЕЂУГОРА ⁴⁰ , кућа 17, нежењени 7, удовице 1	приход 1511
Село ГОЛЕМА РЕЧИЦА ⁴¹ , кућа 25, нежењени 6, удовице 3	приход 1725
Село ЦВЕТАНОВИЋ ⁴² , кућа 23, нежењени 9, удовице 1	приход 1957
[29]	
Село СЛАВКОВИНА ⁴³ , кућа 15, нежењени 6, удовице 2	приход 1153
Село РАСНО ⁴⁴ , кућа 49, нежењени 15, удовице 5	приход 3864
Село ПРУЖНО ⁴⁵ , кућа 27, нежењени 10, удовице 6	приход 2075
Село ДОЊИ ДОБРАШ, ⁴⁶ празно	приход споља 400
Село МАЛА РЕЧИЦА ⁴⁷ , кућа 3, нежењени 2	приход 300
Село ТЕНХОЉ ⁴⁸ , кућа 66, нежењени 15, удовице 2	приход 3791
Село СПАНЦЕ ⁴⁹ , кућа 6, нежењени 2, удовице 2	приход 503

околна села. Године 1530. Раденчић је имао шест кућа, три баштине и једну удовицу и водио се у оквиру нахије Копорић (367 *Numaralı Muhâsebe*, 338). Поново је регистрован у нахији Беласица 1544. године (ВОА, TD 234, 141–142). Вероватно се налазио на месту данашњег потеса Раденовац, северно од села Мургула и Трновица, северозападно од Подујева.

⁴⁰ Истоимено село на Пештери.

⁴¹ Такође уписивано и као Велика Речица. У попису овчарине из 1585. године регистровано је и под другим именом, Кијевце (Hamid Hadžibegić, „Zvanični podaci o stočnom fondu na području Novog Pazara, Trgovišta i Bihora iz 1585. godine“, *Istorijski zapisi*, god. XXII, knj. XXVI, vol. 4 (1969) 594). Данас Кијевце, на Пештери.

⁴² Цетановиће, на Пештери.

⁴³ Данас Славковић, југоисточно од Сјенице.

⁴⁴ Истоимено село на Пештери.

⁴⁵ Данас Пружањ, на Пештери.

⁴⁶ Неидентификовано. Можда има везе са селом Доброшевац западно од Приштине

⁴⁷ У близини данашњег села Кијевце на Пештери; напуштено је пре средине 16. века. Опширније в. Татјана Катић, *Опширни попис Призренског санџака из 1571. године*, Београд: Историјски институт 2010, 417–418.

⁴⁸ Непознато.

⁴⁹ Данас Спонце, источно од Батлавског језера, југоисточно од Приштине. Овде је уписан само део овог великог села, које се у османским пописима Вучитрнског санџака (нахија Лаб) води издељено на Горње, Доње и Велико Станце/Спанце (167 *Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri (937/ 1530)*, II. *Vilçitrin, Prizrin, Alaca-hisâr ve Hersek Livâları, Dizin ve Tıpkıbasım*, Ankara: Т. С. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü 2004,

Село ВРШЕВЦЕ ⁵⁰ , кућа 40, нежењени 2, удовице 2	приход 3928
Село ЛАЛЕТИЋ ⁵¹ , кућа 55, нежењени 6, удовице 2	приход 5182
Село ЦРЕПОЉАНИ ⁵² , кућа 33, нежењени 3, удовице 2	приход 3378
Село РИБАР ⁵³ , кућа 200, нежењени 26, удовице 7	приход 14332
Село МЕДВЕДЕЦ ⁵⁴ , кућа 16, нежењени 1, удовице 1	приход 1530
	нијабет ⁵⁵ 5000 [акчи]
Укупно: села 30 кућа 1141 нежењени 122 удовице 65	приход 84.246
Речени заповедник Синан-бег поседује још четири хаса села	приход око 30000
	Укупно 114.246 [акчи]

Он сâм [Синан-бег] тешки је оклопник (*bürüme*), 3 коњаника у панцир оделима (*geçim*), 28 лаких оклопника (*sebelü*), 1 шатор с делом за праће, 1 шатор за оставу, 1 шатор за кухињу, 2 мала шатора (*tenktür*), 1 ратник с панцирном кошуљом (*gönlek*).

356, 357, 365; TD 133, 339, 369, 374, 414; TD 234, 433–434, 473, 490, 497, 523); у војничком дефтеру из 1455. године појављује се и Станце Белчић. Т. Катић, *Војнички дефтер*, 19, 69.

⁵⁰ Вршевце, западно од Липљана

⁵¹ Лалетић, западно од Липљана.

⁵² Неубицирано. Године 1530. регистровано је у нахији Приштина у Вучитрнском санџаку (*167 Numaralı Muhâsebe*, 387) а касније у пописима Призренског санџака. Приходи Црепољана (бележи се и као Црепоље) обично су додељивани скупа с приходима села Лалетић, Вршевце, Комаран, Рибар и Медвеце, па се може претпоставити да се село налазило негде у њиховој близини. Т. Катић, *Описирни попис Призренског санџака*, 151–156.

⁵³ Данас Велико и Мало Рибаре, западно од Липљана.

⁵⁴ Медвеце, западно од Липљана.

⁵⁵ Приход од новчаних казни које је становништво плаћало за мање преступе (крађе, прелјубе и слично) на основу пресуде кадије или најба. Износ је одређиван одсеком за свако село, при чему је половина припадала санџакбегу а друга половина кориснику тимара/зеамета.

[30]

Од зеамета Влаха Вукове земље

Део Хусејн-бега сина Али-бега⁵⁶

Село ДОМАЊЕК ⁵⁷ , кућа 10, нежењени 3, удовице 1	приход 858
Село ПОДУРУЧЕВЦИ (?) ⁵⁸ , кућа 20, нежењени 6, удовице 1	приход 1431
Село РАКЕТИНАЦ ⁵⁹ , кућа 25, нежењени 7, удовице 1	приход 2951
Село ЗАБЕЛ ⁶⁰ , кућа 60, нежењени 20, удовице 3	приход 5178
Село КОМАРАН ⁶¹ , кућа 45, нежењени 5, удовице 3	приход 3222
Село СИНАЈИНЦЕ ⁶² , кућа 35, нежењени 5, удовице 3	приход 3538
Село КИНАЦ ⁶³ , кућа 30, нежењени 7, удовице 2	приход 1684
Село ШТРЉЕВА ⁶⁴ , кућа 13, нежењени 2	приход 1101
Село ПАБРЕЂАНИ ⁶⁵ , кућа 19, нежењени 2, удовице 2	приход 2130
Село ЛОПАШНИК ⁶⁶ , кућа 25, нежењени 4, удовице 1	приход 1761

⁵⁶ Могуће да се овде ради о Хусејн-бегу сину Али-бега Евреносоглуа, једног од заповедника акинција на Балкану. Детаљ. в. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 11 cilt, 539 s. v. Evrenosoğulları (Fahameddin Başar).

⁵⁷ Доманек у Дреници, код Глоговца.

⁵⁸ Непознато, могућа су и другачија читања. Није искључено ни да се овде ради о погрешно записаном селу Тудоричевци (власи Тудоричевци су припадали раније манастиру Дечани), данас Турићевац у општини Србица.

⁵⁹ Рацитница, југозападно од Србице у Дреници.

⁶⁰ Забел, код села Коморане у Горњој Дреници.

⁶¹ Коморане, село у Горњој Дреници, североисточно од Суве Реке.

⁶² Некадашњи катун влаха Синаинаца, данас село Синаје, источно од Истока.

⁶³ Непознато. У попису из 1518. године заведено је и под другим именом, Крчма, уз напомену да припада Приштини (ТД 92, 50). Средином 16. века Крчма је била без становника (ВОА, ТД 368, 134). Земљу која је припадала том селу обрађивали су становници суседних села Комаран, Забел и Лапушник. Т. Катић, *Опширни попис Призренског санџака*, 231.

⁶⁴ Данас Штрубулово, код Глоговца у Дреници.

⁶⁵ Папраћане, североисточно од Дечана

⁶⁶ Лапушник, подручје Горње Дренице, југозападно од Глоговца.

Село ДРАГОЉЕВЦИ ⁶⁷ , кућа 25, нежењени 3, удовице 2	приход 1617
Село ЉУТОГЛАВА ⁶⁸ , сеју у другим међама, кућа 6	приход 198
Село ПОПОВИЋ ⁶⁹ , кућа 47, нежењени 15, удовице 6	приход 5190
Село ДРЕНОВАЦ ⁷⁰ , кућа 30, нежењени 5, удовице 1	приход 2471
Село ПОПАШ ⁷¹ , кућа 5, нежењени 2	приход 525
Село ПРЕКАЛЕ ⁷² , кућа 35, нежењени 7, удовице 3	приход 2993
Село СУШИЦА ⁷³ , сеју у другим међама кућа 8, нежењени 1, удовице 1	приход 287
Село МАЖИЋ ⁷⁴ , кућа 30, нежењени 7, удовице 2	приход 2323
[31]	
Село ЧЕЛОПЕК ⁷⁵ , кућа 55, нежењени 16, удовице 7	приход 5037
Село ДОЊИ ГЛОЂАНИ ⁷⁶ , кућа 35, нежењени 6, удовице 2	приход 3312
Село ЦРВЕНИ ЈАБЛАН ⁷⁷ , кућа 35, нежењени 7, удовице 1	приход 2357
Село ВРБНИ ДОЛ ⁷⁸ , кућа 20, нежењени 7, удовице 2	приход 2242

⁶⁷ Данас Драгољевац, код Истока. Раније катун влаха Драгољеваца које је цар Душан приложио манастиру Св. Арханђела.

⁶⁸ Љутоглава, источно од Пећи.

⁶⁹ Ишчезло насеље, налазило се на простору данашњег села Петковић или Чифлак, североисточно од Баковице. Катић, *Опширни попис Призренског санџака*, 200–201.

⁷⁰ Вероватно се односи на Дреновац, северно од Ораховца.

⁷¹ Данас Папаз, североисточно од Суве Реке.

⁷² Истоимено село, североисточно од Пећи.

⁷³ Сушица, североисточно од Истока.

⁷⁴ Мажих, североисточно од Косовске Митровице.

⁷⁵ Челопек, југоисточно од Пећи.

⁷⁶ Вероватно Глођане, југоисточно од Дечана.

⁷⁷ Неидентификовано. Године 1570. помиње се у нахији Пећ у Скадарском санџаку (TD 500, 435–436).

⁷⁸ Неутврђено, није идентично Вранином Долу на Лабу.

Село Липовиц ⁷⁹ , сеју на другом месту кућа 15, нежењени 1, удовице 2	приход 531
Село Сихо Дол ⁸⁰ , сеју на другом месту кућа 12, нежењени 2, удовице 2	приход 456
Село Горњи Глођани ⁸¹ , кућа 30, нежењени 5, удовице 2	приход 2867
Село Дрвиш ⁸² , кућа 10, нежењени 1	приход 876
Село Свирка ⁸³ , сеју на другом месту, кућа 30, нежењени 6	приход 1140
Село Злопек ⁸⁴ , кућа 35, нежењени 8, удовице 2	приход 2642
Село Ђурашиновци ⁸⁵ , кућа 45, нежењени 7, удовице 4	приход 5009
Село Зрнић ⁸⁶ , сеју на другом месту кућа 18, нежењени 2, удовице 1	приход 647
Село Тихорић ⁸⁷ , кућа 6	приход 669
Село Миличевић ⁸⁸ , сеју на другом месту кућа 20, нежењени 5, удовице 1	приход 791
Село Скровић ⁸⁹ , кућа 20, нежењени 3, удовице 1	приход 1261

⁷⁹ Вероватно се односи на село које је касније припало Скадарском санцаку (367 *Numaralı Muhâsebe*, 325). Према дефтеру истог санцака из 1570. године, друго име овог села је Брадосан (TD 500, 381), данас Бардосан, западно од Ораховца, на десној обали Белог Дрима.

⁸⁰ Можда се односи на данашњи Суви До северно од Липљана; извесно се не односи на Суви До на Пештери јер је он у овом дефтеру (TD 5m, 41) већ уписан као тимар тврђавске посаде Бихора.

⁸¹ Вероватно Глођане, источно од Дечана, на десној страни Белог Дрима, близу изворишта Дечанске Бистрице.

⁸² Данас Дрвиш, заселак Овчарева, западно од Глоговца.

⁸³ Сврке, источно од Пећи.

⁸⁴ Злопек, југоисточно од Пећи.

⁸⁵ Данас Ђурашин Махала, југоисточно од Глоговца, у Горњој Дреници.

⁸⁶ Данас Рзнић, југоисточно од Дечана

⁸⁷ Неутврђено.

⁸⁸ Село Милићевићи у Метохији. Област Реке помиње Јован Цвијић, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, књ. 3, Београд: Српска краљевска академија 1911, 1189. На картама данас уписано као Миљчевић. Налази се у близини ушћа Пећке Бистрице у Бели Дрим.

⁸⁹ Скоровић, јужно од Пећи, код села Злопек.

Село ВИТАК ⁹⁰ , кућа 25, нежењени 2, удовице 1	приход 3042
Село РУЖА ⁹¹ , кућа 14, нежењени 1	приход 1365
Село ЛУЖАНИ ⁹² , кућа 12, нежењени 2, удовице 1	приход 640
Село ЧРТЕШ ⁹³ , сеју на другом месту, кућа 8, нежењени 1	приход 291
Село ОБРИНА ⁹⁴ , кућа 30, нежењени 3, удовице 2	приход 3017
	[32]
Село БАРАНИ ⁹⁵ , кућа 25, нежењени 3, удовице 1	приход 906
	нијабет реченог вилајета ⁹⁶ 5000
Укупно:	
села 39 кућа 1068 нежењени 88 удовице 65	приход 83585

Он сâм [Хусејн-бег] тешки је оклопник, 2 коњаника у панцир оделима, 21 лаки оклопник, 1 шатор с делом за прање, 1 шатор-остава, 1 кухиња, 1 мали шатор.

⁹⁰ Витак, југоисточно од Сувог Грла.

⁹¹ Неутврђено. У каснијим дефтерима региструје се као село Ружина у нахији Лаб у Вучитрнском санцаку (ТД 133, 251).

⁹² Лужане, код ушћа Батлаве у Лаб, јужно од Подујева.

⁹³ Неидентификовано. Село је припадало нахији Лаб у Вучитрнском санцаку. Помиње се 1455. године у Hadžibegić, Handžić, Kovačević, *Opširni katastarski popis*, 320, али није идентично селу Ћирез, југоисточно од Србице, како то претпостављају приређивачи. Ћирез су средњовековни Кијерези, детаљније в. Александар Лома, *Топонимија Бањске хрисовуље*, Београд: Српска академија наука и уметности 2013, 105.

⁹⁴ Данас Горње и Доње Обриње, западно од Глоговца.

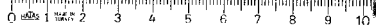
⁹⁵ Данас села Горње и Доње Баране, југоисточно од Пећи.

⁹⁶ Мисли се на зеамет Влаха Вукове земље.

Handwritten musical notation on page 31, featuring two columns of staves. Each staff contains notes and numbers, likely representing a musical score or tablature. The notation is dense and covers most of the page.

Handwritten musical notation on page 30, featuring two columns of staves. Each staff contains notes and numbers, likely representing a musical score or tablature. The notation is dense and covers most of the page.

T. T. - 0005 - M

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

BOA	Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Istanbul
TD	Defterhâne-i Âmire Tahrîr Defterleri: 5m, 92, 133, 234, 368, 500.
MAD	Maliyeden Müdevver Defterleri: 97

Објављени извори – Published Primary Sources

167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri (937/ 1530), II. *Vilçitruñ, Prizrin, Alaca-hisâr ve Hersek Livâları*, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü 2004

367 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri ile 94 ve 1078 Numaralı Avlonya Livâsı Tahrîr Defterleri (926-1520 / 937–1530), IV. *Yanya İskenderiye, Ohri, İl-basan ve Avlonya Livâları ile Dukakin Vilâyeti*, Tıpkıbasım, Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü 2008

Hadžibegić, Hamid. „Zvanični podaci o stočnom fondu na području Novog Pazara, Trgovišta i Bihora iz 1585. godine“, *Istorijski zapisi*, god. XXII, knj. XXVI, vol. 4 (1969) 586–616.

Hadžibegić, Hamid, Adem Handžić i Ešref Kovačević, *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu 1972.

Pulaha, Selami. *Defteri i Regjistrimit të sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485*, I, Tiranë: Akademia e Shkencave e R. P. të Shqipërisë 1974.

Катић, Татјана, *Опширни попис Призренског санџака из 1571. године*, Београд: Историјски институт 2010. [Katić, Tatjana, *Opširni popis Prizrenskog sandžaka iz 1571. godine*, Beograd: Istorijски Institut 2010.]

Литература – Secondary Works

Barkan, Ömer Lütfi. “894 (1488 / 1489) Yılı Cizyesinin Tahsilâtına Âit Muhasebe Bilânçoları”, *Belgeler* 1 (1964) 1–117.

Inaldžik, Halil, „Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva. Hrišćanske spahije u Rumeliji u XV vijeku i njihovo porijeklo“, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom* 3–4 (1953) 23–54.

Katić, Tatjana, „The Sancak of Prizren in the 15th and 16th Century“, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 33 (2013) 113–138.

Благојевић, Милош, „Територије кнеза Лазара на Косову и Метохији (XIII–XV век)“, у: *Косово и Метохија – прошлост, садашњост, будућност*, Научни скупови САНУ књ. СХV, Одељење друштвених наука, књ. 28, Београд 2007, 5–18. [Blagojević, Miloš, „Teritorije kneza Lazara na Kosovu i Metohiji (XIII–XV vek)“, у: *Kosovo i Metohija – prošlost, sadašnjost, budućnost*, Naučni skupovi SANU knj. CXV, Odeljenje društvenih nauka, knj. 28, Beograd 2007, 5–18]

Бојанић-Лукач, Душанка. „Како Турците го презеле Скопје (1391)“, *Музеј на град Скопје – Зборник II–III* (1965/6) 5–18. [Bojanić-Lukač, Dušanka. „Kako Turcite go prezele Skorpe (1391)“, *Muzej na grad Skopje – Zbornik II–III* (1965/6) 5–18]

Динић, Михаило. „Област Бранковића“, у: *Српске земље у средњем веку*, Београд: Српска књижевна задруга 1978. [Dinić, Mihailo, „Oblast Brankovića“, у: *Srpske zemlje u srednjem veku*, Beograd: Srpska književna zadruka 1978]

Катић, Татјана и Гарић-Петровић, Гордана, „Попис зеамета и тимара области Брвеник из 1477. године“, *Мешовита грађа – Miscellanea* 32 (2011) 157–190. [Katić, Tatjana i Garić-Petrović, Gordana, „Popis zeameta i timara oblasti Brvenik iz 1477. godine“, *Mešovita građa – Miscellanea* 32 (2011) 157–190]

Катић, Татјана и Гарић-Петровић, Гордана, „Османски Алтин (Алтун-или) 1477. године“, *Мешовита грађа – Miscellanea* 33 (2012) 93–112. [Katić, Tatjana i Garić-Petrović, Gordana, „Osmanški Altin (Altun-ili) 1477. godine“, *Mešovita građa – Miscellanea* 33 (2012) 93–112]

Катић, Татјана, *Војнички дефтер из 1455. године за санџаке Крушевац, Вучитрн, Призрен и вилајете Звечан, Јелеч, Рас, Сенице и Ходидед*, Београд: Историјски институт 2020. [Katić, Tatjana, *Vojnički defter iz 1455. godine za sandžake Kruševac, Vučitrn, Prizren i vilajete Zvečan, Jeleč, Ras, Senice i Hodided*, Beograd: Istorijski institut 2020]

Лома, Александар, *Топонимија Бањске хрисовуље*, Београд: Српска академија наука и уметности 2013. [Loma, Aleksandar, *Toponimija Banjske hrisovulje*, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti 2013]

Насеља и становништво Области Бранковића 1455. године. Уредник Милош Мацура, Београд: Српска академија наука и уметности 2001. [*Naselja i stanovništvo Oblasti Brankovića 1455. godine*. Urednik Miloš Macura, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti 2001]

Цвијић, Јован, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, књ. 3. Београд: Српска краљевска академија 1911. [Cvijić, Jovan. *Osnove za geografiju i geologiju Makedonije i Stare Srbije*, knj. 3. Beograd: Srpska kraljevska akademija 1911]

Шопова, Душанка. „Кога Скопје било центар на санџак во периодот од паѓањето под турска власт до крајот на XVI век“, *Гласник на Институтот за национална историја* 1(1957) 89–98. [Šopova, Dušanka, „Koga Skopje bilo centar na sandžak vo periodot od paganjeto pod turska vlast do krajot na XVI vek“, *Glasnik na Institutot za nacionalna istorija* 1 (1957) 89–98]

Шуица, Марко, *Вук Бранковић: славни и велможни господин*, Београд: Еволута 2014. [Šuica, Marko, *Vuk Branković: slavni i velmožni gospodin*, Beograd: Evoluta 2014]

Tatjana KATIĆ

ZEAMET OF VLACHS OF VUK'S LAND IN 1477

Summary

A part of the Ottoman census defter of the sancak of Prizren from 1477 (BOA, TD 5m) which pertains to one of its lower military-administrative units is published in this paper. This unit was the zeamet, i.e. vilayet of the Vlachs of Vuk's land, a supraterritorial administrative entity consisting of a number of villages in the area once governed by the medieval local magnate Vuk Branković. These villages were entirely or partially inhabited by the Vlachs – mountain cattle breeders who enjoyed a special status in the mediaeval Serbian state. After the conquest, the Ottomans assumed the institution of the Vlachs, engaging them, as before, in military service and the transport of goods in exchange for tax facilities. In 1477, in 69 villages of the zeamet, stretching across a wide area from the Pešter plateau, Podgor of Peć, Metohija, to the basin of the Lab river, 2209 family households, 210 bachelors and 130 widowed households were registered. This was the largest organised cluster of the Vlachs in the territory of Vuk's land (Vilk Āli), which has been unknown so far. Other, significantly smaller groups in the same area were: the Vlachs of Prizren, Vlachs of Peć, Vlachs of Priština, and Vlachs Proilovci. These Vlach groups, including the Vlachs of Vuk's land, endured until the first decades of the 16th century. They were disbanded thereafter due to the loss of the Vlach status. The villages where the hitherto Vlachs and now the reaya lived were integrated, depending on their location, into the sancaks of Prizren, Skadar or Vučitrn.

Чланак примљен: 30. 3. 2021.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 6. 6. 2021.

Драгана АМЕДОСКИ*
Историјски институт
Београд

**ДУГОВАЊА ЦАРСКОЈ БЛАГАЈНИ
НА ИМЕ ЗАКУПА ПРИХОДА ОД ОВЧАРИНЕ,
ПОРЕЗА ОД ВЛАХА И ДРУГИХ ПРИХОДА
У САНЦАЦИМА КРУШЕВАЦ И СМЕДЕРЕВО
(1473-1481. ГОДИНЕ)**

Анстракт: У раду је изнесено критичко издање османског извора који садржи попис преосталих задужења и неисплаћених дуговања Царској благајни за преузете закупе у санцацима Крушевац и Смедерево у периоду од 1473. до 1481. године. Документ је интегрални део пописа дуговања регистрованих у више санцака Румелије крајем 15. века. Неисплаћени износи преваходно се односе на закупе овчарине Крушевца, Петруша, Бована, Дубочице, Прокупља и Ниша и пореза од влаха у Смедеревском санцаку. Документ доноси и податке о конфесионалној припадности закупаца, што донекле осветљава учешће освојених народа у финансијском предузетништву непосредно након успостављања османске власти на Балкану.

Кључне речи: Османско царство, Крушевац, Смедерево, 15. век, дефтери задужења (*zimet defterleri*), овчарина (*'adet-i âğnâm*), власи, муката

Abstract: The paper offers a critical edition of the Ottoman source containing the census of dues and outstanding debt to the Imperial Treasury for tenure in the Sandjaks of Kruševac and Smederevo from 1473 to 1481. The document is an integral part of the census of dues registered in several sandjaks of Rumelia in the late 15th century. The outstanding debts relate primarily to tenure on sheep tax in Kruševac, Petruš, Bovan, Dubočica, Prokuplje and Niš, and tax collected from the Vlachs in the Smederevo Sandjak. The document also contains data on the religious background of tenants, partly elucidating the participation of the conquered people in financial entrepreneurship immediately after the establishment of Ottoman rule in the Balkans.

Keywords: Ottoman Empire, Kruševac, Smederevo, 15th century, debt ledger (*zimet defterleri*), sheep breeding tax (*'adet-i âğnâm*), Vlachs, mukataa.

* dragana.amedoski@iib.ac.rs

Финансијска канцеларија Османског царства (*Bâb-ı Defteri*) бринула је о свим финансијским пословима. Главна финансијска канцеларија (*Başmuhâsebe Kalemî*), која је функционисала унутар ње, водила је евиденцију о свим државним приходима и расходима у виду дефтера.¹ Сачувани дефтери ове врсте данас се налазе у Османском архиву Председништва државних архива Председништва Републике Турске у Истанбулу.²

Посебна врста докумената у којима су вођени обрачуни преосталих дуговања у вези са исплаћивањем закупа државних прихода – муката³ – јесу дефтери задужења (*Zimem Defterleri*). Држава је давала у закуп приходе од царина, свих врста пореза, рудника, ковница новца, солана, пиринчаних поља, скела, риболова и другог.⁴ Закупци (*mültezim*) најуноснијих од ових прихода углавном су били високи државни службеници у категорији војних лица који су својом приватном делатношћу обезбеђивали приходе за издржавање тврђава, посада у тврђавама и друге трошкове који су за Царство имали војни значај.⁵ Међутим, извори показују да је међу закупцима било и хришћана и да су они били укључени у финансијско предузетништво непосредно након успостављања османске власти на Балкану.⁶ Ова пракса се наставила и у каснијем периоду када се хришћани појављују као закупци различитих лукративних прихода као што су они од рудника, ваге за свилу и др.⁷

¹ Feridun Emecen, “Başmuhasebe kalemî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, с. 5 (1992) 133–135.

² Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi [BOA], İstanbul.

³ Mehmet Genç, “Osmanlı Maliyesinde Mukataa Kavramı”, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler* 1, Haz. Mehmet Genç, Erol Özvar, İstanbul 2006, 57–64.

⁴ Срђан Катић, *Рудник Мајданпек XVI–XVIII век. Османски документи о руднику Мајданпек*, Мајданпек 2009, 9.

⁵ Linda T. Darling, “Public finances: the role of the Ottoman centre”, in: *The Cambridge History of Turkey*, Vol. 3, *The Latter Ottoman Empire, 1603–1839*, ed. Suraiya N. Faroqhi, Cambridge 2006, 120.

⁶ Поред ових извора, и документа о закупима прихода (*mukâta‘a*) од различитих видова финансијског пословања на овом простору говоре о економској активности локалног становништва у рано османско доба (Machiel Kiel, “The Incorporation of the Balkans into the Ottoman Empire, 1353–1453”, in: *The Cambridge History of Turkey*, vol. 1, *Byzantium to Turkey*, ed. Kate Fleet, Cambridge 2009, 138–191; Mariya Kiprovska, “Ferocious Invasion or Smooth Incorporation, Integrating the Established Balkan Military System into the Ottoman Army”, in: *The Ottoman Conquest of the Balkans*, ed. Oliver Jens Schmitt, Wien 2016, 81.

⁷ С. Катић, *Рудник Мајданпек XVI–XVIII век. Османски документи о руднику Мајданпек*, Мајданпек 2009; Татјана Катић, „Приходи кадилука Призрен од трговине свилом, рудника Корише и осталог (1525–1544 године)“, *Мешовита грађа (Miscellanea)* 30 (2009) 23–39.

Кадије су као судије и инспектори имали врховни надзор над свим мукатама у области која је била под њиховом јурисдикцијом. Они су организовали регистрацију закупа, а затим надгледали закуп и проверовали да ли је његово пословање у складу са законом и оним што је уписано у рачуноводственом дефтеру у Царској благајни.⁸ Уколико је било неправилног, противзаконитог и неефикасног пословања, они су регистровали сва задужења. У неким случајевима ту се, поред обрачуна, односно износа који нису платили, може наићи и на напомене о мерама које су предузете и процедури према дужницима.⁹ То је могла бити заплена имовине или наплата дуговања од јемаца.¹⁰ Када проблем није могао бити решен ни на овај начин, султан би преко кадије наложио да се дужници, а по потреби и емини, спроведу у Истанбул.¹¹ За време султана Мехмета II (1451–1481) многи закупци који нису исплатили своја дуговања бачени су у затвор, а неки су и погубљени.¹²

Током војних похода, главни дефтердар који је остајао у Истанбулу, био је овлашћен да у султаново име контролише емине, кадије, закупце и све оне у чијој су надлежности били ови послови и да оне који нису радили како треба разреши дужности. Како би сакупио дуговања од закупаца или неплаћене порезе, дефтердар је основао посебну организацију с врло широким овлашћењима. На челу ове организације која је обухватала 60 особа налазио се заповедник (*başbâkikulu*). Он је гонио дужнике, а на своју одговорност могао је и да их ухапси.¹³

Дефтер задужења који је у продужетку рада изнесен налази се у архивској серији Дефтери главне финансијске канцеларије и део је општег пописа задужења на територији Румелије.¹⁴ Настао је након контроле одговорних за тахвиле¹⁵ муката на територији Крушевачког и

⁸ Царску благајну основао је султан Мехмед II и утемељена је у складу с канун-намом османске династије (*Kânûnnâme-i Âl-i Osman*).

⁹ Halil Sahillioğlu, "Bir mültezim zimem defterine göre XV. Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları", *İktisat Fakültesi Mecmuası* с. 23/ No. 1–2 (Ekim 1962-Şubat 1963) 145.

¹⁰ Ibidem, 146-147.

¹¹ Azra Gadžo Kasumović, „Mulla u Bosanskom ejaletu”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke* 27–28 (2008) 16.

¹² Halil Inalcik, Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1300–1600*, Cilt 1, Istanbul 2000, 103.

¹³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1988, 333.

¹⁴ BOA, *Bâb-ı defteri, Başmuhâsebe Kalemî Defteri* [DBŞM] 1, 23–24. Попис запрема 64 стране и њиме није обухваћена цела Румелија. Садржи ненаплаћена дуговања у санџацима Истанбул, Софија, Босна, Херцеговина, Крушевац, Смедерево, Вучитрн и Тирхала.

¹⁵ Подразумева време закупа, период у коме закупац има право да убире приходе са једног добра.

Смедеревског санцака и односи се на период од 1473. до 1481. године. Значајан је јер се хронолошки надовезује на попис закупа у Крушевачком и Смедеревском санцаку од 1471. до 1479. године, тако да се може видети шта се дешавало с неким од ових закупа.¹⁶ У Крушевачком санцаку евидентирана задужења се односе на закупе прихода од овчарине Крушевца, Петруша и Бована и осталог за 1478/79. годину, приходе од санцака Крушевац за 1480. годину, овчарине Крушевца, Петруша, Бована, Дубочице и Прокупља за 1480/81, пореза од влаха у Смедеревском санцаку и овчарине зеамета Ниш за 1479/80. и 1480/81. годину. У Смедеревском санцаку су регистрована дуговања на име закупа прихода од овчарине у овом санцаку с порезом на копље војнука за 1479/80. годину, задужење на име прихода од пореза влаха санцака Смедерево, Крушевац и Браничево за 1480/81. годину и заостали дугови на име закупа овчарине, царског фиска (бејтулмала),¹⁷ залутале стоке, одбеглих лица¹⁸ и мевкуфата¹⁹ Браничева с приходима од овчарине, бејтулмала, залутале стоке, одбеглих лица, мевкуфата и цизје Цигана у Смедереву и околини за 1473. годину.

У Крушевачком санцаку, највећа потраживања Царске благајне била су од закупа прихода од овчарине.²⁰ Због погодних географских одлика,

¹⁶ Део који се односи на закупе у Крушевачком санцаку је објављен у латиничној транскрипцији: Zülfiye Koçak, "Alacahisar Vilayeti'ndeki Mukataalar (1471–1479)". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/45 (2016) 268–281. За Смедеревски санцак вид. БОА, *Maliyeden Müdevver Defterler* [MAD] 176, 246.

¹⁷ Обједињени назив за приходе од заоставштина људи без наследника или непотраживаних заоставштина, надокнада за проналазак изгубљене стоке и одбеглих робова, прихода од имовине несталих људи и др. Ови приходи су одлазили у султанову приватну благајну.

¹⁸ Закон о фискусу и о иметку одсутног и несталога лица: Хамид Хацибегић, „Канунама Сулејмана Законодавца из првих година његове владавине”, *Гласник Земаљског музеја у Сарајеву* 4–5 (1949–1950) 330–331.

¹⁹ Овим термином је означаван новац, приходи с празних тимара, вишак вакуфских прихода који је припадао царској ризници, обичајни трошкови, као и све оно што спада у средства из којих се финасирало вођење ратова. (Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, с. II, Istanbul 1993, 497; Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügati*, Istanbul 1986, 223).

²⁰ И у првим деценијама 16. века овчарина је била један од значајнијих извора прихода Царске благајне у Крушевачком санцаку. На пример, око 1520. године приходи од овчарине и торовине вилајета Крушевац, Бован, Козник, Петруш, Прокупље, Куршумлија, Дубочица и Сврљиг који су били дати у закуп износили су 365.000 акчи (БОА, *Haslar Mukataası Kalemî, Âdeti Ağnâm Bedeli* [D.HSK.AAG] 25935, 88). Године 1530. закуп мукате овчарине у Крушевачком санцаку износио је 450.000 акчи (*167 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Rum-ili Defteri (937/1530)*, II, Dizin ve Tıpkıbasım, Т.С. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 69, Defter-i Hakani Dizisi: IX, Ankara 2004, 404).

ова територија има дугу традицију узгајања ситне стоке, па је овчарство било међу најразвијенијим делатностима у Крушевачком санџаку. Ово је и разлог зашто су закупи прихода од ове делатности били конкуретни. Приходи од овчарине у кадилуцима Крушевац, Петруш, Бован, Прокупље и Дубочица су 6. јуна 1479. дати у закуп тројници хришћана. Годишњи приход Царске благајне од ове мукате износио је 316.000 акчи. Хришћани Јован Андрушко, Ђура син Браје и Никола син Павла, понудили су 1. јуна 1479. године износ већи за 30.000 акчи за ову мукату, међутим, понуда из неког разлога није прихваћена.²¹ Убрзо након тога, ова муката је прешла у руке Исе сина Мехмета, муле у Скопљу. Очигледно је да је постојало велико интересовање за ову мукату и да је поменути Иса понудио већи закуп на који претходни закупци и понуђачи нису хтели или нису могли да пристану. Правило је било да у тим случајевима нови купац преузме трајање ранијег закупа, а често и да плати повећани износ закупа за цео период.²² С обзиром на то да је године 1480/81. дуговање реченог Исе на име држања мукате износило 285.740 акчи, очигледно је да његово пословање није ишло како треба. Уговорени износ није могао унапред да исплати, па је држава била на губитку. Овоме у прилог говори и то што је крушевачком кадији с Порте наложено да заплени Исин иметак како би дуг био наплаћен.

Поменути хришћани, Јован Андрушко, Ђура син Браје и Никола син Павла, нису успели да преузму закуп претходно наведених прихода од овчарине у кадилуцима Крушевац, Петруш, Бован, Прокупље и Дубочица, али су држали мукату овчарине Крушевца, Петруша, Бована и осталог. За ову мукату је јемчило 17 особа својом имовином. Велики број јемаца говори о значају ове мукате. Године 1478/79. уписана су задужења од по 29.546 акчи Јовану Андрушку и Ђури сину Браје, док је задужење Николе сина Павла износило 17.546 акчи. Према наводима крушевачког кадије, Јован Андрушко је умро у Истанбулу у затвору. Вероватно се ради о пропалом закупцу који је због штете нанете држави био осуђен на затворску казну или смрт.

Царска благајна је потраживала за 1479/80. годину 4.501 акчу од извесног Сулејмана, ослобођеног роба Хоџе Сафе и 30.000 акчи од Исе сина Ахмеда за 1480/81. на име закупа овчарине зеамета Ниш. Они су ову мукату преузели од извесног Ресула коме је она била издата на три године за 36.000 акчи, почев од 1479. године. Претпостављамо да му је закуп одузет после неколико месеци због неиспуњавања уговорних

²¹ Z. Koçak, "Alacahisar Vilayeti'ndeki Mukataalar (1471–1479)", 273.

²² С. Катић, *Османски документи о руднику Мајданек XV–XVIII век*, 10.

обавеза и лошег пословања, а закуп је одмах по истој цени дат наведеним особама, како би држава избегла веће финансијске губитке.²³

Мање дуговање уписано је и закупцима прихода од смедеревских влаха, крушевачком кадији, Мухијудину сину Искендера и Ибрахиму сину Малкоча. Дуговање које је требало предати на базару Својдруг²⁴ током 1480. године у износу од 756 акчи заправо је потраживано од Ибрахим-бега. Њему је наложено да поменути новац, код кога год да је, узме и преда Високој Порти.

Кадија Мухијудин био је важна личност у Крушевачком санцаку у то доба. Јавља се 1479. као купац чијем тахвилу су припадала пиринчана поља у санцаку Крушевац.²⁵ Поред тога што је био припадник улеме, мевлана Мухијудин био је и искусни предузетник који је добро пословао и успео да оствари извесно богатство. То своје богатство је искористио у добротворне сврхе и истакао се као лесковачки задужбинар.²⁶

Други купац претходне мукате, Ибрахим син Малкоча, био је главни купац прихода од влашких ресума санцака Смедерево, Крушевац и Браничево. Његово дуговање 1479/80. износило је 785.935 акчи. Од овог износа он је 1481. исплатио у виду испоруке 48.910 акчи.

Захваљујући овом попису можемо следити шта се дешавало с мукатом овчарине, бејтуламала, залутале стоке, одбеглих лица и мевкуфата вилајета Браничево с приходима од овчарине, бејтулмала, залутале стоке, одбеглих лица, мевкуфата и цизје Цигана у Смедереву и околини која је дата у закуп 1473. за 260.000 акчи извесном Јакубу сину Зерд Нихала (?).²⁷ Године 1481. он је и даље био купац исте мукате и тада му је регистровано дуговање од 45.483 акчи.

Иначе, један део прихода од бејтулмала, залутале стоке, одбеглих лица и мевкуфата вилајета Браничево обједињен је са истим приходима у вилајету Смедерево, без овчарине и цизје од Цигана и дат је 1477. године у закуп на три године Алишаху и Малом Карађозу. Приходи из Браничева су били у одговорности Алишаха за 15.000 акчи, а приходи из Смедерева у одговорности Малог Карађоза за 25.000 акчи. Ова муката је регистрована у Смедеревском санцаку.²⁸

²³ Z. Koçak, "Alacahisar Vilayeti'ndeki Mukataalar (1471-1479)", 273.

²⁴ Село на десној обали Дрине, близу ушћа Рогачице у Дрину. Као пазарно место помиње се и у првом попису санцака Смедерево из 1477/78., вид. BOA, *Tapu Tahrir Defterleri* [TD] 16, 289-290.

²⁵ Z. Koçak, "Alacahisar Vilayeti'ndeki Mukataalar (1471-1479)", 272.

²⁶ BOA, *TD* 567, 432, 736.

²⁷ Z. Koçak, "Alacahisar Vilayeti'ndeki Mukataalar (1471-1479)", 273.

²⁸ BOA, *MAD* 176, 246.

Године 1479/80. у Смедеревском санџаку је регистровано задужење Ибрахима, једног од људи претходно поменутих Алишаха и Малог Карађоза, на име овчарине санџака Смедерево с ресумом на копље²⁹ војнука. Његов дуг је износио 3.040 акчи. Он је двапут испоручио новац 1481. године, међутим, касније је нестао и власти нису могле да га пронађу и наплате остатак дуговања. Вероватно је поменути Ибрахим побегао како не би сносио одговорност за дуговање држави услед нерегуларног пословања.

Из овог извора, као и из осталих извора ове врсте, видимо да су власт и трговци у плаћању закупа нашироко користили систем трансфера новца (*havâle*). Кад би била издата заповест да се из централне благајне изврши наплата за грађевинске послове, плате, локалне трошкове, то су могли да ураде закупац или емин. Ово говори да сви приходи у једном тренутку нису пребацивани у државну благајну, већ је постојао децентрализовани систем наплате. Ова флексибилна финансијска метода је примењивана јер је повлачење сакупљеног новца у државну благајну стварало различита таласања на тржишту и проблем у куповини и плаћању. Истовремено, овај систем преноса спасавао је од транспорта новца с једне стране Царства на другу и омогућавао је тренутно плаћање. У супротном, било би потребно током војних похода носити новац великим караванима. Закупци су потврде о плаћању рата (*teslîmât*) које су узимали од локалних кадија, заједно са заповестима за плаћање, предавали када је вршен обрачун.³⁰

Овај попис је значајан зато што се из њега може стећи слика о привредном животу крајем 15. века. Анализом пописа задужења, долази се до важних података у вези с проучавањем финансијске елите, муслиманске и хришћанске, у првим деценијама османске владавине. Међу закупцима је било више муслимана, мада се као закупци појављују и хришћани, што говори да су локални хришћани такође учествовали у финансијском предузетништву почев од друге половине 15. века, па надаље. Поред тога што су врло рано били укључени у овај систем, они су се удруживали у пословању и успевали да дођу до закупа неких од најуносијих прихода у Османском царству.

Уједно, ово је и један од најстаријих познатих османских извора који доносе прве конкретне вести о привредним кретањима у Крушевачком и Смедеревском санџаку у другој половини 15. века.

²⁹ Копље (*gönder*) је група војнука.

³⁰ Н. Inalcik, D. Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 104; Linda Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy, Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560–1660*, Leiden–New York–Köln 1996, 157–158.

ТРАНСКРИПЦИЈА:

[23]

Livâ-i Alacahisâr

Der-zimem-i mezkûrîn

‘an-kıst-ı ‘adet-i ağnâm-ı Alacahisâr ve Petruş ve Bolvan ve gayruhu vâcib-i sene selâse ve semânîn ve semân- mi’e.

Der-zimmet-i Yovan Andruško

29.546

Havâle-i Mahmûd Bosna, tâbi‘-i Alagöz Beğ

fî 10 Ca (Cemâziye’l-evvel) sene [8]86

Der-Istanbul müteveffâ şüd der-zindân ber-mûceb-i mektûb-ı kâdî-ı Alacahisâr.

Havâle-i Yûsuf Kesriye tâbi‘-i Mûsâ Beğ

fî 18 N (Ramazân) sene 886

Der-zimmet-i Gûra veled-i Brayo

29.546

Havâle-i mezkûr fî’t-târîhi’l-mezbûr.

Gâib şüd ‘an-zindân-ı İstanbul.

Havâle-i Yûsuf Kesriye tâbi‘-i Mûsâ Beğ

fî 18 N (Ramazân) sene 886

Der-zimmet-i Nikola veled-i Pavle

17.546

Havâle-i mezkûr fî’t-târîhi’l-mezbûr.

Havâle-i Yûsuf-ı mezkûr

Kefil bi’l-mâl 17 neferen

minhâ resid

def‘a fî 4 Ramazân sene 886

4.350

def‘a fî 18 Şevvâl sene 886

15.540

Mahsûl-ı livâ-i Alacahisâr ‘an-gurre-i Şa’bân sene 885

hâss şüde gayr-ez 45.000 akçe

Bir iki kere hüküm irsâl oldu, cevâb gelmedi.

Minhâ def‘a fi 9 Şevvâl sene 886

6.299

Havâle-i Bâyezîd tâbi‘-i Mûsâ Beğ

fi 26 B (Receb) sene 886

Der-zimmet-i İsâ bin Mehmed Molla Sudûr der-Üsküb

‘an-kıst-ı ‘adet-i ağnâm-ı Alacahisâr ve Petruş ve Bolvan ve Ürgüb
ve Dılboçıçe tâbi‘-i Alacahisâr vâcib-i sene 885

fi‘l-asl fi sene

285.740

Alacahisâr kâdîsına hüküm yazıldı ki hemân zabt ide deyü.

Havâle-i Bâyezîd tâbi‘-i Mûsâ Beğ

fi 26 B (Receb) sene 886

Kâsım bin Ahmed

**Der-zimmet-i Mevlânâ Muhyiddîn Kâdî-ı Alacahisâr ve
İbrâhîm Beğ bin Malkoç**

‘an-bakiyye-i rûsûm-ı Eflakân-ı livâ-i Semendire ki der-defter-i hod
nâ-reside nîst bud der-bazâr-ı İsvoydrug

neferen 12

756

hisse

378

hisse

378

Şöyle emr olundu: İbrâhîm Beğe hüküm yazıla zikr olan akçe her kimde ise ala
Dergâh-ı Mu‘allâ’ya irsâl eyleye deyü.

Havâle-i Mahmûd Bosna, tâbi‘-i Alagöz Beğ

fi 10 Ca (Cemâziye’l-evvel) sene [8]86

[24]

Tetimme-i havâlât-ı Alacahisâr

Der-zimmet-i Süleymân afîk-i Hoca Sâfâ

‘an-kıst-ı ‘adet-i ağnâm-ı ze‘âmet-i Niş vâcib-i sene 884
4.501

Havâle-i Mahmûd Bosna, tâbi‘-i Alagöz Beğ
fî 10 Ca (Cemâziye’l-evvel) sene sitte ve semânîn ve semân-mi’e

Der-zimmet-i İsâ bin Ahmed

‘an-kıst-ı ‘adet-i ağnâm-ı ze‘âmet-i Niş vâcib-i sene 885
fî’l-asl

fî sene 30.000

rüsûm 315

Havâle-i Kâsım tâbi‘-i Mûsâ Beğ

Fî 27 B (Receb) sene 886

Livâ-i Semendire

Der-zimmet-i İbrâhîm merdüm-i ‘Alîşâh ve Karagöz Küçük

‘an-kıst-ı ‘âdet-i ağnâm-ı livâ-i Semendire mea resm-i gönder-i
voynugân vâcib-i sene 884

ve teslîmât

3.040

Havâle-i Mahmûd Bosna, tâbi‘-i Alagöz Beğ

fî 10 Ca (Cemâziye’l-evvel) sene [8]86

Mezkûr bulunmadı deyü cevâb götürdü fî 15 N (Ramazân) sene 886

Der-zimmet-i İbrâhîm veled-i Malkoç

‘an mahsûl-ı rüsûm-ı Eflakân-ı livâ-i Semendire ve Alacahisâr ve Braniçeva
ve vâcib-i sene hams [semânîn ve semân-mi’e] selâse sinin

fî’l-asl

sene 884

785.935

Minhâ def‘a fî 7 Ca (Cemâziye’l-evvel) sene 886

48.910

Havâle ‘Alî Edirne tâbi‘-i silahdârân fî 19 Ca (Cemâziye’l-evvel) sene
sene 886

Der-zimmet-i Ya‘kûb Zerd Nihâl (?)

‘an-bakiyye-i kıst-ı ‘adet-i ağnâm ve beytü’l-mâl ve yave ve kaçkun ve
mevkufât-ı Braniçeva mea ‘adet-i ağnâm ve beytü’l-mâl ve yave ve kaçkun
ve mevkufât ve cizye-i Çingenehâ-i Semendire mea tevâbi‘hâ ‘an gurre-i
Cemâziye’l-evvel sene 878

ve teslîmât an-selâse sinin

45.483

Kefîl bi’l-mâl ber müceb-i mektûb-ı kâdî-ı Niş

İlyâs Sûfî Güğercinliği

Hisse-i Şmirko veled-i Yovaş Alacahisârî

Kefîl bi’n-nefs-i mezkûr

Mahalle-i Hâcî Toygar İstanbullu ‘an mahalle-i Kurırpınar der İstanbul

Havâle İsmâ‘îl Trabzonî tâbi‘-i Evrenos Beğ fi 14 Ca (Cemâziye’l-evvel)
sene 886

Havâle Hâcî bevâb tâbi‘-i Evrenos Beğ fi 6 Ramazân sene 886

Be-ma‘rifet-i kedhüdâ-i ulûfeciyân

Be-fermân firistâdend be-Ahmed Paşa

ПРЕВОД:

[23]

Санџак Крушевац

Задужења наведених

На име овчарине Крушевца, Петруша, Бована и осталог, обавеза за 883. (1478/79) годину.

Задужење Јована Андрушка

29.546 [акчи]

Испорука новца коју је обавио Махмуд [из] Босне, припада Алагоз-бегу 10. цумаде прве [8]86. године (7. јула 1481)

Према писму кадије Крушевца, умро је у Истанбулу у затвору.

Испорука новца коју је обавио Јусуф [из] Костура,³¹ припада Муса-бегу 18. рамазана 886. године (10. новембра 1481)

Задужење Ђуре сина Браје

29.546 [акчи]

Испорука новца коју је обавио поменути на наведени датум.

Нестао из истанбулског затвора.

Испорука новца коју је обавио Јусуф [из] Костура, припада Мустафа-бегу 18. рамазана 886. (10. новембра 1481)

Задужење Николе сина Павла

17.546 [акчи]

Испорука новца коју је обавио поменути на наведени датум.

Испорука новца коју је обавио поменути Јусуф.

Јемац имовином, 17 особа

Од тога испоручено:

једном 4. рамазана 886. (27. октобра 1481) једном 18. шевала 886. (10. децембра 1481)

4.350 [акчи]

15.540 [акчи]

³¹ Костур, главни град Костурског округа у Грчкој.

Приходи санџака Крушевац првог дана шабана 885.

(6. октобра 1480)

Постао је хас, изузев 45.000 акчи

Једном-два пута је послата наредба, одговор није дошао.

Од тога

једном 9. шевала 886. (1. децембра 1481)

6.299 [акчи]

Испорука новца коју је обавио Бајезид, припада Муса-бегу.

26. реџепа 886. (20. септембра 1481)

Задужење Исе сина Мехмета, непогрешивог,³² муле у Скопљу

На име овчарине Крушевца, Петруша, Бована, Прокупља и Дубочице, припада Крушевцу, за 885. (1480/81) годину

Основни приход годишње

285.740 [акчи]

Кадији Крушевца је издата заповест да га одмах заплени.

Испорука новца коју је обавио Бајезид, припада Муса-бегу.

26. реџепа 886. (20. септембра 1481)

Касим син Ахмеда

Задужење мевлане Мухијудина, кадије Крушевца и Ибрахим-бега сина Малкоча

Преостала дуговања од ресума влаха санџака Смедерево у његовом дефтеру нису испоручена на базару Својдруг

особа 12

756 [акчи]

удео

378 [акчи]

удео

378 [акчи]

Овако је заповеђено: Да се Ибрахим-бегу напише наредба да се поменути новац, код кога год да је, узме и преда Високој Порти.

Испорука новца коју је обавио Махмуд Босна, припада Алагоз-бегу

10. џумаде прве [8]86. године (7. јула 1481)

³² Овде је употребљен технички термин *Sudûr* који се користи за великодостојнике у значењу апсолутни, непогрешиви, савршеног ума (Mahmut Kaya, „*Sudûr*“, *Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi*, 37. cilt, İstanbul 2009, 467–468).

[24]

Додатак испорукама крушевачког новца

Задужење Сулејмана, ослобођеног роба Хоџе Сафе

На име овчарине зеамета Ниш за 884. (1479/80) годину
4.501 [акчи]

Испорука новца коју је обавио Махмуд Босна, припада Алагоз-бегу
10. цумаде прве осамстоосамдесетшесте године (7. јула 1481)

Задужење Исе сина Ахмеда

На име овчарине зеамета Ниш за 885. (1480/81) годину

Основни приход
годишње 30.000 [акчи]

ресум 315 [акчи]

Испорука новца коју је обавио Касим, припада Муса-бегу
27. реџепа 886. (21. септембра 1481)

Санџак Смедерево

Задужење Ибрахима, једног од људи Алишаха и Малог Карађоза

На име овчарине санџака Смедерево с ресумом на копље војнука,
обавеза за 884. (1479/80) годину

Рате

3.040 [акчи]

Испорука новца коју је обавио Махмуд [из] Босне, припада Алагоз-бегу
10. цумаде прве 886. године (7. јула 1481)

Однесен је одговор да поменути није пронађен 15. рамазана 886.
године (7. новембра 1481)

Задужење Ибрахима сина Малкоча

На име прихода од ресума влаха санџака Смедерево, Крушевац и
Браничево и обавеза за 885. (1480/81) годину, за три године

Основни капитал
године 884. (1479/80)

785.935 [акчи]

Од тога једном 7. цумаде прве 886. године (4. јули 1481)
48.910 [акчи]
Испорука Алија [из] Једрена који припада силахдарима³³
19. цумаде прве 886. (16. јули 1481)

Задужење Јакуба Зерд Нихала (?)

Заостали дугови на име овчарине, бејтулмала, залутале стоке, одбеглих лица и мевкуфата Браничева с [приходима од] овчарине, бејтулмала, залутале стоке, одбеглих лица, мевкуфата и цизје Цигана Смедерева са околином, 1. цумаде прве 878. (24. септембар 1473)

И рате за трогодишњи закуп 45.483 [акчи]

Јемац имовином на основу писма кадије Ниша

Илијас Суфи из Голупца

Удео Шмирка сина Јоваша Крушевљанина

Поменути је јемац лично

Махала Хаџи Тојгара Истанбулца, из махале Курупинар у Истанбулу

Испорука новца коју је обавио Исмаил из Трабзона, припада Евренос-бегу

14. цумаде прве 886. године (11. јул 1481)

Испорука новца коју је обавио Хаџи капиџија, припада Евренос-бегу

6. рамазана 886. године (29. октобар 1481)

Са знањем ђехаје³⁴ улуфеџија³⁵

Ферманом који је послао Ахмед паша³⁶

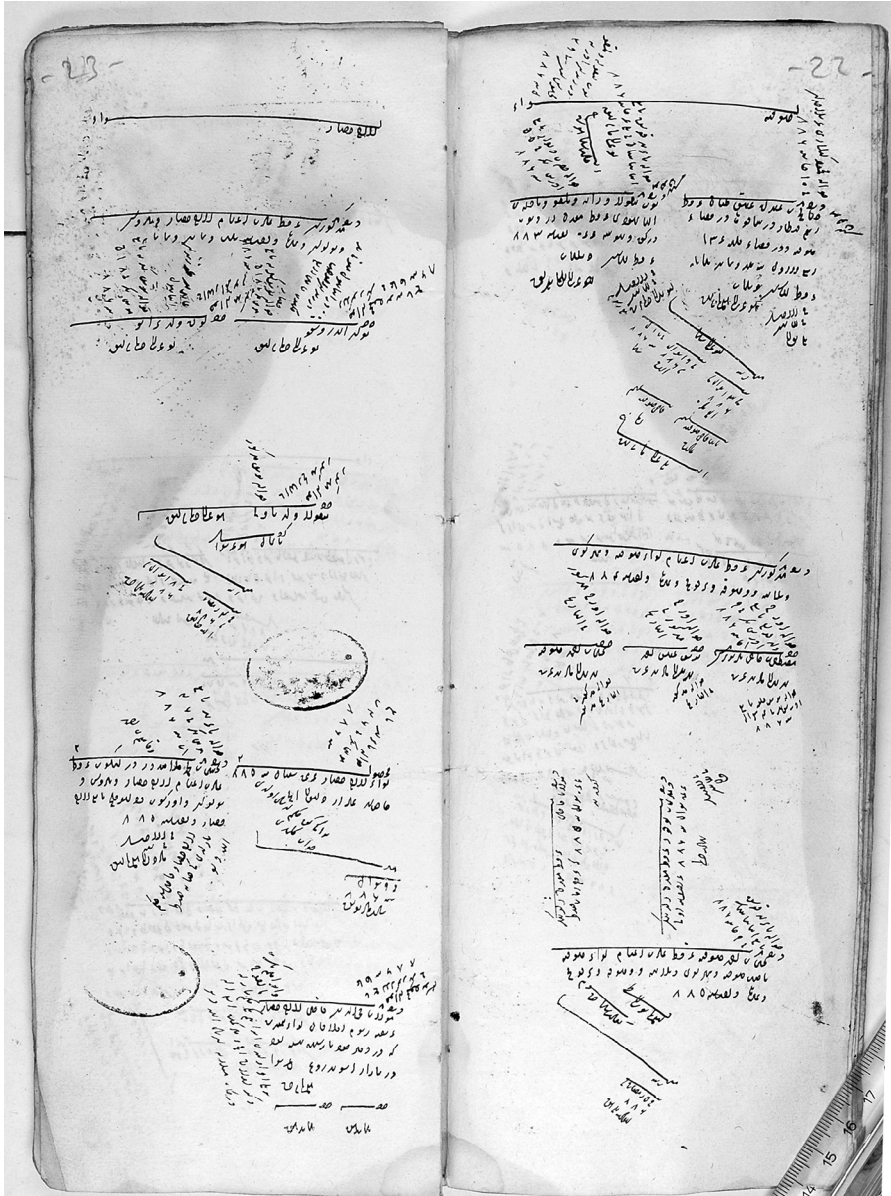
³³ Припадник султанове стајаће, престоничке коњице.

³⁴ Заповедник престоничких коњичких трупа, спахија и силахдара, распоређених по провинцијским гарнизонима.

³⁵ Припадник султанове стајаће коњице.

³⁶ Реч је о великом везиру Гедик Ахмед-паши (1473/74–1477/78), касније адмиралу флоте (погубљен 1482. године) (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 1, İstanbul 1996, 209).

ФАКСИМИЛИ:

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

ИЗВОРИ – PRIMARY SOURCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

BOA	Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Istanbul
DBŞM	Bâb-ı defteri, Başmuhâsebe Kalemî Defteri: 1
D.HSK.AAG	Haslar Mukâtaası Kalemî, Âdeti Ağnâm Bedeli: 25935
MAD	Maliyeden Müdevver Defterler: 176
TD	Defterhâne-i Âmire Tahrîr Defterleri: 16, 567

Објављени извори – Published Primary Sources

167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri (937/ 1530), II. *Vilçitrın, Prizrin, Alaca-hisâr ve Hersek Livâları*, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü 2004.

Hadžibegić H., „Kanun-nama sultana Sulejmana Zakonodavca“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Nova serija sv. IV–V (1949–1950) 295–381.

Коџак З., “Alacahisar Vilayeti’ndeki Mukataalar (1471–1479)“, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/45 (2016) 268–281.

Катић С., *Османски документи о руднику Мајданпек XV–XVIII век*, Мајданпек 2009. [Katić S., *Osmanski dokumenti o rudniku Majdanpek XV–XVIII vek*, Majdanpek 2009]

Катић Т., „Приходи кадилука Призрен од трговине свилом, рудника Корише и осталог (1525–1544 године)“, *Мешовита грађа (Miscellanea)* 30 (2009) 23–39. [Katić T., „Prihodi kadiluka Prizren od trgovine svilom, rudnika Koriše i ostalog (1525–1544 godine)“, *Mešovita građa (Miscellanea)* 30 (2009) 23–39]

ЛИТЕРАТУРА – SECONDARY WORKS

Darling L., *Revenue-Raising and Legitimacy, Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560–1660*. Leiden–New York–Köln 1996.

Darling L. T., “Public finances: the role of the Ottoman centre”, in: *The Cambridge History of Turkey*, vol. 3, *The Latter Ottoman Empire, 1603–1839*, ed. Suraiya N. Faroqi, Cambridge 2009, 118–131.

Emecen F., “Başmuhasebe kalemi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 5 (1992) 133–135, <https://islamansiklopedisi.org.tr/basmuhasebe-kalemi> (прегледано 30.03.2021)

Gadžo Kasumović A., „Mulla u Bosanskom ejaletu“, *Anali Gazi Husrevbegove biblioteke* 27–28 (2008) 5–67.

Genç M., “Osmanlı Maliyesinde Mukataa Kavramı”, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler* 1, Haz. Mehmet Genç, Erol Özvar, İstanbul 2006, 57–64.

Inalcik H. ve Quataert D., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1300–1600*, Cilt 1, İstanbul 2000.

Kaya M., “Sudûr“, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 37 (2009) 467–468, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sudur> (прегледано 30.03.2021)

Kiel M., “The Incorporation of the Balkans into the Ottoman Empire, 1353–1453”, in: *The Cambridge History of Turkey*, vol. 1, *Byzantium to Turkey*, ed. Kate Fleet, Cambridge 2009, 138–191.

Kiprovská M., “Ferocious Invasion or Smooth Incorporation, Integrating the Established Balkan Military System into the Ottoman Army”, in: *The Ottoman Conquest of the Balkans: Interpretations and Research Debates*, Series: Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Klasse, Edition: 1, ed. Oliver Jens Schmitt, Budapest 2016, 79–102.

Pakalın M. Z., *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, İstanbul 1993.

Sahillioğlu H., “Bir mültezim zimem defterine göre XV. Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 23/ No. 1–2 (Ekim 1962-Şubat 1963) 145–218.

Sertoğlu M., *Osmanlı Tarih Lûgati*, İstanbul 1986.

Süreyya M., *Sicill-i Osmanî*, 1, İstanbul 1996.

Uzunçarşılı İsmail H., *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1988.

Dragana AMEDOSKI

**THE IMPERIAL TREASURY DUES COMPLEMENTARY
TO THE TENURE ON REVENUE FROM SHEEP TAX,
TAXES ON VLACHS AND OTHER TENURES
IN THE SANDJAKS OF KRUŠEVAC AND SMEDEREVO
(1473–1481)**

Summary

The paper offers a critical edition of the Ottoman census of dues to the Imperial Treasury in the Kruševac and Smederevo Sandjaks during the period from 1473 until 1481. The document is kept in the Ottoman Archives of the Presidency of the State Archives of the Presidency of the Republic of Turkey in Istanbul in the archive series *Defter*s of the main financial office (DBŞM) 1, pages 23 and 24, and is an integral part of the general census of the dues for tenure on the territory of Rumelia. It was compiled after the control was conducted by officials in charge of the *tahvils* of *mukaatas* on the territory of the Kruševac and Smederevo Sandjaks in the said period. Dues recorded in the Kruševac Sandjak refer to the tenure on revenue generated from sheep tax in Kruševac, Petruš and Bovan and others for 1478/79, revenues from the Sandjak of Kruševac for 1480, the sheep tax in Kruševac, Petruš, Bovan, Dubočica and Prokuplje for 1480/81, the tax from the Vlachs in the Smederevo Sandjak, and the sheep tax in the Zeamet of Niš for 1479/80 and 1480/81. In the Smederevo Sandjak, dues were registered for tenure on revenue from sheep tax in the Smederevo Sandjak, including a tax on *voynuks'* spears for 1479/80, as well as duty in the name of income from the Vlachs of the Sandjaks of Smederevo and Kruševac and *vilayet* of Braničevo for 1480/81, and outstanding debts for tenure in respect of tax on sheep, *beytülmal*, stray cattle, fugitives and *mevkufat* in Braničevo, with income from tax on sheep, *beytülmal*, stray cattle, fugitives, *mevkufat* and *cizye* collected from Gypsies in Smederevo and the surrounding areas in 1473. The census is significant as it helps gain an insight into economic recovery in the war-devastated regions. At the same time, this source shows that that local Christians also participated in financial entrepreneurship in the second half of the 15th century.

Чланак примљен: 30. 3. 2021.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 24. 9. 2021.

Александар ЈАКОВЉЕВИЋ

Историјски институт
Београд

Невен ИСАИЛОВИЋ*

Историјски институт
Београд

ПОПИС НАХИЈЕ НЕЧВЕН ИЗ 1574. ГОДИНЕ

Апстракт: У раду се доноси критичко издање пописа нахије Нечвен, која се налазила у саставу Клишког санџака, из 1574. године. Уводним текстом је простор нахије (некадашњег дистрикта Опромиње), који је обухватао две предеоне целине – Промину и Миљевце – стављен у историјски и историјско-географски контекст, након чега је дата краћа анализа обрађеног извора. После навођења принципа којих се држало у овом издању, следе транслитерација, превод (с објашњењима географских појмова) и факсимили пописа.

Кључне речи: попис, дефтер, нахија, Османско царство, Нечвен, Промина, Миљевци, Хрватска, Далмација, 16. век, власи.

Abstract: The paper offers a critical edition of the census of the Nečven *nāhiye*, within the Sanjak of Klis, from 1574. In the introductory text the area of the *nāhiye* (formerly district of Oprominje), comprising two micro regions – Promina and Miljevci, was put in a historical and historical-geographical context, after which a short analysis of the source itself was given. The definition of the principles of this edition is followed by transliteration, translation (with identification of the geographical terms) and facsimiles of the census.

Keywords: census, defter, *nāhiye*, Ottoman Empire, Nečven, Promina, Miljevci, Croatia, Dalmatia, 16th century, vlachs.

Нахија Нечвен помиње се у османским пописним дефтерима већ од првог сачуваног пописа насталог након што су 1522. године Османлије, освајањем Книна, Скрадина и мањих утврђења уз реке Крку и Чиколу,

* aleksandar.jakovljevic@iib.ac.rs, neven.isailovic@iib.ac.rs.

заузеле цело подручје Книнске жупаније. Ради се о попису Босанског санџака спроведеном између 1528. и 1530. године, а како је Книнска жупанија била део Хрватског краљевства у оквиру Угарске, тако су и сви њени дистрикти постали део тзв. *Вилајета Хрват*.¹ Нахија Нечвен формирана је од једног таквог дистрикта, а име је добила по свом централном утврђењу, Нечвену, једином које су Турци оставили у функцији, вероватно због повољног положаја, недалеко од три прелаза на подручју слапова преко Крке (Брљан, Миљацка и Рошки слап) и близу места где Крка мења правац и почиње да тече ка југу, уместо ка западу.² Нечвенска нахија се простирала између средњег тока Крке (на северу и западу), доњег тока Чиколе (на југу) и планинског венца Промине (на истоку). Проминско побрђе одвајало ју је од источнијих нахија Косово и Петрово поље (с потоњом је граница било и петропољско село Трбоуње близу Чиколе), Чикола од јужније нахије Петрова гора, а Крка од севернијих и западнијих нахија Книн, Островица и Скрадин.

У средњем веку, а превасходно у раздобљу које је претходило турском освајању, подручје које је територијално одговарало нахији Нечвен називало се дистриктом Опромиње, што значи да су Турци преименовали освојену административну јединицу, заменивши њено предеоно име именом тврђаве. Назив Опромиње се у познатим историјским изворима помиње од 1282. године и вероватно је од почетка означавао микрорегију и дистрикт³, а не насељено место.⁴ Сам термин очито је означавао регију која се простирала од Промине, односно око Промине. То се односило на заравни (плато) западно од истоимене планине јер се низија источно од Промине називала Пољем (касније Пољем Кањане и, коначно,

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul (=BOA), *Tapu tahrir defterleri (=TD)* 157; BOA, *TD* 164; BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler (=MAD)* 540; 91, 164, *MAD 540 ve 173 numaralı – Hersek, Bosna ve İzvornik livâları icmâl tahrîr defterleri I–II*, eds. Yusuf Sarıınay et al, Ankara 2006; Aleksandar Jakovljević i Neven Isailović, *Petrovo polje u vrelima osmanskog razdoblja (1528.–1604.)*, Šibenik 2019, 138–144, 164–172.

² Krsto Stošić, *Rijeka Krka sa 54 slike*, Šibenik 1927, 2012²; Mirela Slukan Altić, *Povijesna geografija rijeke Krke. Kartografska svjedočanstva*, Šibenik 2007; *Simpozij Rijeka Krka i Nacionalni park „Krka“: prirodna i kulturna baština, zaštita i održivi razvitak*, Šibenik 5.–8. listopada 2005. : zbornik radova, ur. Drago Marguš, Šibenik 2007.

³ Дистрикти (*districtus*) у средњовековној Хрватској у начелу одговарају жупама, иако се с њима не могу изједначити јер су могли означавати и пореска или управна подручја тврђава, док су жупаније (*comitatus*) углавном биле веће јединице, понекад састављене од више дистриката.

⁴ Stjepan Antoljak, „Ban Pavao Bribirski ‘Croatorum dominus’“, *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 19 (1972) 8–9; Franjo Smiljanić, „Građa za povijesnu topografiju kninsko-drniškoga kraja u srednjem vijeku“, *Arheološka istraživanja u Kninu i Kninskoj krajini*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 15, Zagreb 1992, 57–59, 61–62.

Петровим пољем). У средњем веку, као и у раном турском раздобљу није дошло до административне диференцијације између севернијег дела платоа који се данас назива Општином Промина и јужног, који је данас познат као Миљевачка зараван. Назив Миљевци потиче од имена рода који се на то подручје населио у време доласка Турака.⁵

Подаци о Опромињу између античког доба и 14. века су изузетно оскудни и посредни. У предримско време се под јужним обронцима Промине налазио илирски каструм Промона, док су Римљани своје истоимено утврђење направили северније, вероватно у близини Петровог кланца, на петропољској страни планине. Тај је каструм био на путу који је повезивао логор Бурнум (у данашњем селу Ивошевци) с муниципијима и каструмима у долинама Чиколе и Врбе као станицама на путу према Салони, односно Тилуријуму (Триљу). Крка се вероватно прелазила мостом код слапа Брљан где су прелази били и у средњем веку и данас или код Бободола.⁶

Од 14. века постепено се умножавају конкретнији спомени дистрикта Опромиње, његових насеља и бројних мањих утврђења. Већина података потиче из две групе документарних извора. Прву чине повеље које су издавали угарски владари, далматинско-хрватски банови, органи Млетачке републике или јужнохрватски каптоли као *loci credibiles*. Та група првенствено доноси податке о политичкој историји, локалном средњем и нижем племству, земљишним питањима, утврђењима и породицама које се за њих везују. Другу групу пак представља нотарска

⁵ Jure Brkan, „Župa Miljevci i njezini župnici“, u: *Miljevci u prošlosti (s pogledom u budućnost): zbornik radova sa znanstvenog skupa, Visovac–Drinovci, 15.–16. lipnja 2007.*, ur. Marko Menguš i Drago Marguš, Visovac–Drinovci 2008, 406; Šime Pilić, „Miljevci: jedno ili sedam sela“, *Godišnjak Titius: godišnjak za interdisciplinarna istraživanja porječja Krke* 1 (2008) 363–383. У наведеним радовима изложене су досадашње хипотезе о пореклу назива Миљевци које треба допунити, али то није предмет овог рада.

⁶ Душан Рашковић, „Подручје проминско-миљевачке заравни у антици. Топографија и налази“, *Гласник Српског археолошког друштва* 9 (1993) 241–250; исти, „Убикација друмских прелаза на подручју средњег тока реке Крке у антици“, *Balkanica* 29 (1998) 47–64; исти, „Античка Промона“, у: *Vestigatio Vetustatis. Зборник посвећен проф. Александру Цермановић-Кузмановић*, Београд 2001, 393–409; Slobodan Čače, „Secus flumen Titium: o razgraničenjima i promjenama oko rijeke Krke prije i na početku principata“, *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea* 1 (2013) 17–37; Nikola Cesarik, „River Crossings and Roman Auxiliary Forts: A New Evidence from the River Krka“, *Collegium antropologicum* 41/4 (2017) 363–370; Šime Vrkić, „Prilog arheološkoj topografiji sela Radučić kod Knina“, *Diadora: glasilo Arheološkog muzeja u Zadru* 31 (2017) 197–222; Mirjana Sanader, Mirna Vukov i Domagoj Bužanić, „Pax Romana između Burna i Tilurija. Kraljolik sukoba?“, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 36 (2019) 121–134.

грађа далматинских комуна у којој су бележени подаци из свакодневног живота – купопродајни уговори, ступања у службу, уговори о учењу заната, грађанске парнице и слично. Потпунија слика о позно-средњовековном Опромињу, његовом друштву, али и мрежи насеља може се стећи само увидом у обе групе извора, јер они доносе комплементарне, али ипак различите податке.

Дистрикт Опромиње имао је изразито велик број утврђења на релативно малом простору, а за већину њих знамо или можемо претпоставити да су постојала већ од 14. века. Над Чиколом се налазио Кључ, док су се над Крком, од југа ка северу, ређали Камичак (Камичац), Богочин, Нечвен и Бабин Дол (касније Бободол). Последњи је, можда, настао тек у другој половини 15. века.⁷ Једино засигурно посведочено утврђење даље од река и речних прелаза био је Хотиблић, на обронцима Промине, недалеко од данашњег села Лукар. То је једна од могућих локација римског каструма Промона, а свакако се налазио на траси римског пута који је из Петровог поља водио према Крки и прелазима преко ње. Под њим се налазила и парохиска црква посвећена Богородици (Госпа Чатрњска).⁸ Кључ, Камичак и Нечвен посведочени су у 14. веку, а Богочин, Хотиблић и Бободол у 15. веку.

Опромиње је у време успона Шубића Брибирских свакако било део њихове великашке области, али први обимнији подаци потичу из времена када је тим подручјем доминирала породица Нелипчића за коју се може претпоставити да је одатле и потицала, а нема сумње да је у Опромињу имала баштинске поседе. Наиме, кнез Нелипац почео је каријеру као војвода (војни предводник) у служби Шубића, али се 1322. придружио угарском краљу Карлу I Роберту и далматинским градовима у побуну против бана Младена (Младина) II Шубића и допринео његовом паду.⁹ Међутим, одмах затим је, супротно краљевој жељи, заузео град Книн и

⁷ Ante Jurić, *Gradovi, utvrde i sakralni spomenici uz Krku i Čikolu*, Skradin 2004; Mirela Slukan Altić, „Razvoj gradova oko rijeke Krke“, *Grada i prilozi za povijest Dalmacije* 21 (2008) 207–248; Joško Zaninović i Davor Gaurina, „Nelipičeve utvrde na rijekama Krki i Čikoli“, u: *Miljevci u prošlosti (s pogledom u budućnost)*, ur. Marko Menguš i Drago Marguš, Visovac–Drinovci 2008, 145–162.

⁸ Karlo Kosor, „Drniška krajina za turskoga vladanja“, *Kačić* 11 (1979) 134–139. Главна утврђења која су горе споменута (као и име самог дистрикта – Опромиње) уцртана су на једној раној млетачкој карти, вероватно с почетка 16. века. Хотиблић се води као Шушелић. Видети: Kristijan Juran, Karin-Edis Barzman i Josip Faričić, „Kartografija u službi Mletačke države: karta sjeverne i srednje Dalmacije nepoznatog autora s početka 16. stoljeća“, *Geoadria* 24/2 (2019) 93–139.

⁹ Ante Birin, *Knez Nelipac i velikaški rod Nelipčića* (Sveučilište u Zagrebu – Filozofski fakultet, doktorska disertacija, 2006), 10–21.

прогласио се книнским кнезом. Упркос вишегодишњим сукобима с угарским владарима, али и Млечанима, Нелипац се одржао на челу Книна и Книнске жупаније све до смрти 1344. године. Његов брат Изан је са сином Константином држао град Кључ и спорио се с Млечанима око прелаза преко Чиколе током 1330-их и 1340-их година.¹⁰

После Нелипчеве смрти, његов малолетни син Иван био је изложен заједничком нападу славонског и босанског бана који су, у име угарског краља Лајоша Анжујског, 1345. године дошли да преузму Книн. Први споразум је закључен у јуну, а други, измењени, у новембру 1345. године. Кнезу Ивану је одузет Книн с неколико градова, за шта је добио Сињ с дистриктом Цетина, али су му остављени Бречево с Пољем и изнова изграђени град Камичак с баштинским поседима.¹¹ Отуда знамо да је Кључ био централни посед Изанове гране Нелипчића, а Камичак средиште наследнихседа Нелипчеве гране.¹² Иако је средиште власти кнеза Ивана Нелипчића постао Сињ, он никада није прекидао везе с деловима Книнске жупаније које је наставио да контролише и да одатле регрутује своје слуге (фамилијаре).¹³ Крајем 14. века Изанова грана Нелипчића почела се везивати за Нечвен, па је тако Нелипац, син Константина Изановог, називан Нелипцем од Нечвена (1388, 1421).¹⁴

¹⁰ Giovanni Lucio, *Memorie storiche di Tragurio ora detto Traù*, Venetia 1673, 226–227 (превод: Ivan Lucić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru*, sv. 1, Split 1979, 521–522); Sime Ljubić, *Listine o одношajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike*, том I, Zagreb 1868, 406–410, 414, 442–443; isti, *Listine o одношajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike*, том II, Zagreb 1870, 171, 196–200, 214, 233, 237–239, 379, 385, 424; A. Birin, *Knez Nelipac*, 21–61, 157–162, 181–185, 199–203, 210; isti, „Posjedi Nelipčiča na području srednjovjekovnog kotara Promine“, u: *Miljevci u prošlosti (s pogledom u budućnost)*, ur. Marko Menđušić i Drago Marguš, Visovac–Drinovci 2008, 119–123. Константин је подигао и тврђавицу Кључић, али ју је морао срушити након споразума с Млечанима.

¹¹ Tadija Smičiklas, *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, vol. 11, Zagreb 1913, 205–208, 249–252; A. Birin, *Knez Nelipac*, 62–71; Невен Исаиловић, „Повеља бана Стјепана II Котроманића кнезу Ивану Нелипчићу“, *Грађа о прошлости Босне* 12 (2019) 9–12, 16–21, 26–27.

¹² Камичак се, у предању, сматра родним местом последњег хрватског краља Петра „Свачића“, а та се легенда вероватно створила у време Нелипчића који су припадали племену Свачића и ту имали баштинске поседе. Разлог је вероватно био покушај повезивања Нелипчића с последњим хрватским народним владаром.

¹³ Neven Isailović, „Između otpora i lojalnosti – niže plemstvo na područjima pod vlašću i utjecajem Nelipčiča nakon 1345. godine“, *Povijesni prilozi* 50 (2016) 263–268, 272, 274, 276–279, 283–284; Ante Birin, „O familijarima knezova Nelipčiča“, *Povijesni prilozi* 51 (2016) 41–65.

¹⁴ Lajos Thallóczy and Samu Barabás, *A Blagay-család oklevéltára – Codex diplomaticus comitum de Blagay*, Budapest 1897, 259; Tadija Smičiklas i dr., *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, vol. 17, Zagreb 1981, 163–164; A. Birin, *Knez Nelipac*, 163–165; isti, „Posjedi Nelipčiča“, 127.

Камичак се као посед Ивана Нелипчића помиње и 1372. године, а 1376. утврђено је да је Иван дужан да плаћа десетину книнском бискупу за опроминске кметове који припадају утврђењима Камичак и Нечвен. Следеће, 1377. године Нелипац Константинов спорио се с једним човеком око даровнице половине поседа Љубље у Опромињу.¹⁵ Нешто раније у Опромињу се помињу и поседи книнског бискупа.¹⁶

Кнеза Ивана наследио је око 1378. његов малолетни син Иваниш Нелипчић који је био последњи мушки члан ове породице и њен предводник до смрти 1435. године. Након што је удао ћерку за Ивана VI (Анжа), сина Николе IV Крчког-Франкапана и посинио зета, кнез Иваниш је током 1420-их и 1430-их покушавао да својим потомцима остави све поседе тако што их је давао у закуп зету и ћерки.¹⁷ У повељама о закупима се помињу и градови Кључ и Камичак који се, необично, не наводе као делови Опромиња, већ Петрова поља, што је био случај и у списима неколицине шибенских нотара из 15. века. Неки хрватски историчари истакли су тезу да је Петрово поље у то време обухватало и Косово и Опромиње (или барем подручје данашњих Миљеваца). Иако се та теза не може оповргнути, могуће је да је остао одређени дуализам у административној организацији и да су паралелно постојали дистрикти (Опромиње, Косово) и обједињујућа провинција Петрово поље, што се може назрети из нотарске грађе.¹⁸ Кнез Нелипац је неколико пута разграничавао своје поседе с Млечанима на простору око Чиколе, а бар неко време је држао и град Лавичац (у данашњем селу Гориш), насупрот Кључу, с друге стране Чиколе. Иако је 1402. године уступио село

¹⁵ Tadija Smičiklas, *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, vol. 14, Zagreb 1916, 440–442; A. Birin, *Knez Nelipac*, 86–90; isti, „Posjedi Nelipčiča“, 124–127; Mladen Ančić, „Registar Splitskog kaptola“, *Fontes – Izvori za hrvatsku povijest* 20 (2014) 41–45; Neven Isailović, „Distrikt Oprominje u doba Nelipčiča i Talovaca“, u: *Promina – slavlje spomena kao sjeme budućega*, Oklaj 2021, u štampi.

¹⁶ Lovre Katić, „Ban Emerik Lacković otmilje dobra Kninske biskupije (1368)“, *Croatia sacra* 2/3 (1932) 6, 10; M. Ančić, „Registar Splitskog kaptola“, 30–31.

¹⁷ Lajos Thallóczy and Samu Barabás, *A Frangepán család oklevéltára*, vol. I (1133–1453), Budapest 1910, 163–169, 189–191, 211–215, 225–226, 250–256; A. Birin, *Knez Nelipac*, 146–155; isti, „Posjedi Nelipčiča“, 125–126.

¹⁸ L. Thallóczy and S. Barabás, *A Frangepán család oklevéltára*, vol. I, 212, 214, 252–253; Stjepan Gunjača, „Hrvatsko historijsko Kosovo“, u: *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji*, sv. III, Zagreb 1975, 138, 141–146, 161, 164; Franjo Smiljanić, „Teritorij i granice Kninske županije u srednjem vijeku“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 27/14 (1988) 135–149; isti, „Građa za povijesnu topografiju“, 56–59, 61–62; Neven Isailović i Aleksandar Jakovljević, „Srednjovjekovno Brečevo i Polje Kanjane: još jedan pokušaj ubikacije“, *Povijesni prilozi* 43 (2012) 36–38.

Дриновљане (потоње Дриновце) Шибенику, према коначно утврђеној граници из 1434. то је село остало у јурисдикцији Нелипчића.¹⁹

Након Иванишове смрти 1435. године, његов зет Анж, тада далматинско-хрватски бан, преузео је његове поседе, али су га напали краљ Жигмунд и његови миљеници, браћа Таловци, јер није имао дозволу да наследи таста. Анж је умро или погинуо крајем 1436. године, а његову удовицу и сина Таловци су преместили у Поуње, док су сами преузели област Нелипчића, укључујући и Опромиње (1437).²⁰ Један од браће Таловаца – Петар (Пирко) – преузео је бански положај на коме је остао до 1453. године, када је умро.²¹ У његово време у тврђавама Опромиња помињу се породице средњег и нижег хрватског племства. Није сасвим јасно да ли су они загосподарили утврђењима преко кастеланске службе (неки свакако јесу) или путем уздизања локалног племства након изумирања Нелипчића. Тако су Мартинушевићи господарили Богочином (и селима Непекуре, Лелчићи, Љуботић и Бадањ), Утишенићи (и касније Мишљеновићи) Камичком, Јешковићи Нечвеном, а Шушелићи Хотиблићем (и селом Лукарићем). У селу Развађе (Развађа Вас) још од почетка 15. века помиње се племићка породица Кучића.²² Кључ је неко време држао Иванац Новаковић, некадашњи слуга Иваниша Нелипчића, али се он након 1450. године више не помиње.²³ Многи од ових племића

¹⁹ G. Lucio, *Memorie istoriche*, 432 (превод: I. Lucić, *Povijesna svjedočanstva*, sv. 2, Split 1979, 929); *Šibenski diplomatarij. Zbornik šibenskih isprava*, prir. Josip Barbarić i Josip Kolanović, Šibenik 1986, 49, 52, 67, 71–72, 77, 87–90, 121, 129–136; A. Birin, *Knez Nelipac*, 107–108, 154; Невен Исаниловић, „Повеља великог војводе Хрвоја Вукчића Шибенику“, *Грађа о прошлости Босне* 13 (2020) 65–75, 80–87, 97–99, 107–108.

²⁰ L. Thallóczy and S. Barabás, *A Frangepán család oklevéltára*, vol. I, 274–284; A. Birin, *Knez Nelipac*, 155–156, 177–179.

²¹ Marko Perojević, „Talovci – cetinski i kliški knezovi“, *Kalendar Napredak* 27 (1937) 171–186; Elemér Mályusz, „Die vier Gebrüder Talloci“, *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 28 (1982) 3–66.

²² „Note cronologiche e documenti raccolti da Giovanni Lucio Traguriense“, *Bullettino d'archeologia e storia dalmata* 6 (1883) 42–43, 55–56; Vincenzo Miagostovich, „Per una cronaca sebenicese“, *Rivista dalmatica* 5/1 (1909) 41–45; Emilij Laszowski, „Prilog za povijest Vlahu u Dalmaciji“, *Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskog arhiva* 16 (1914) 318–319; isti, „Prilog historiji hrvatskih porodica Martinuševića, Utješenovića, Mišljenovića i njihovih srodnika“, *Vjesnik Kr. državnog arhiva u Zagrebu* 7 (1937) 153–157; Josip Adamček i Ivan Kampuš, *Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV. i XVI. stoljeću*, Zagreb 1976, 1–3; F. Smiljanić, „Građa za povijesnu topografiju“, 58–59, 61–62; Neven Isailović, „Srednje i niže plemstvo Oprominja u kasnome srednjem vijeku“, u: *Promina – slavje spomena kao sjeme budućega*, Oklaj 2021, u štampi.

²³ Sime Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike*, tom IX, Zagreb 1890, 326–327, 355, 362; *Šibenski diplomatarij*, 280; Krešimir Kužić, *Povijest Dalmatinske zagore*, Split 1997, 40, 46.

били су утицајни у другој половини 15. и почетком 16. века, као учесници сабора, кастелани, далматинско-хрватски банови и вицебанови, те као браниоци од турске најезде. Већина њих се, на крају, морала повући у друге крајеве Угарске (претежно у источну Угарску и Трансилванију), након што су Турци у прве две деценије 16. века однели превагу и економски и популационо исцрпели Книнску жупанију, па тако и Опромиње.²⁴

Док се у изворима које смо до сада цитирали помињу главна утврђења и тек неколико сеоских насеља, шибенска нотарска грађа из раздобља између 1400. и 1522. године помиње знатно више села од којих ће се нека наћи и у османским пописним дефтерима из 16. и с почетка 17. века. Нотарски записи помињу појединце из села: Хотиблић (1418, 1447, 1472, 1478, 1483), Хрватца (1440, 1443, 1471, 1472, 1484), Оклај (1447), Лукарић (1449, 1451, 1456, 1502), Бриштане (1455, 1461, 1470, 1471, 1483), Чучево (с друге стране Крке, 1455), Мратино (1464), Каочине (1467), Велушић (1470, 1475), Бабин Дол (Бободол, 1470, 1475, 1483), Кокошевци (1471), Нечвен (1482, 1488, 1501), *Glubai* (Љубач или Љуботић) (1482), Дриновљане (1494). Помињу се и подграђа Кључа, Богочина и Рога (с друге стране Крке), док се Бриштани дефинишу као подграђе Камичка. У једној инстанци се Трбоуње, на граници с Петровим пољем, наводи као део Опромиња (1474).²⁵

Турски притисак на хрватско-далматинску бановину започео је 1414/1415. године, а изразито се појачао након пада Босне 1463. године. Краљ Матија Корвин успео је да организује одбрану граница, али је она после његове смрти почела да попушта, а Крбавска битка 1493. године означила је почетак снажнијих турских напада.²⁶ Познато је да су Османлије још пре краја 15. века успоставиле власт на простору до реке Цетине, као и на неким просторима западно од ње.²⁷ Територија Книнске жупаније била је често пустошена – становништво је отимано, а трпела је и економија. У време турско-млетачког рата (1499–1502) страдале су и суседне области, па је забележен и упад у Опромиње фебруара 1499.

²⁴ Neven Isailović, „Pad Oprominja pod osmansku vlast i izbjeglištvo prominskog plemstva“, u: *Promina – slavlje spomena kao sjeme budućega*, Oklaj 2021, u štampi.

²⁵ Državni arhiv u Šibeniku (=DAŠI), *Šibenski bilježnici*, kut. 3/II, 3/III, 10–11/I, 11/IV-V, 11/VI, 11/VII, 15–16/I, 15/IV, 16/IV, 17, 18/II, 18/III, 18/IV, 19, 21/I, 21/Ia, 21/II, 21/III, 21/IV, 23/I, 23/IV, 23/V, 23/VI, 28/I. Најердачније захваљујемо колеги Кристијану Јурану с Филозофског факултета Свеучилишта у Задру који нам је уступио ове драгоцене податке.

²⁶ Borislav Grgin, *Počeci rasapa. Kralj Matijaš Korvin i srednjovjekovna Hrvatska*, Zagreb 2002, 171–186; A. Jakovljević – N. Isailović, *Petrovo polje*, 124–141.

²⁷ BOA, TD 987, 43–47; A. Jakovljević – N. Isailović, *Petrovo polje*, 141, 217–218, 222, 239–240, 352–353, 407.

године.²⁸ Упркос примирју између Османског царства и Угарске из 1503. године, турски напади нису заустављени.²⁹ Најкасније 1507. године Турци су заузели утврђење Хотиблић чији је господар Миховил Шушелић ослобођен одговорности за напуштање тврђаве.³⁰ Након пада Сиња (1513) и спаљивања книнског подграђа (1514), освајање подручја између Цетине и Крке било је питање времена. Локално племство се већином повукло с тог подручја, а у време освајања Книна и Скрадина у касно пролеће 1522. (ако не и раније) пала су и преостала утврђења у Опромињу. Према хроничарским подацима, Турци су 1522. или 1523. срушили све тврђаве, осим Нечвена у коме су оставили посаду, начинивши град средиштем нахије која је обимом била идентична дистрикту Опромиње.³¹

Из периода непосредно након турских освајања, основна сазнања садржана су у пописним дефтерима (*tapu tahrir defterleri*). Премда је ова врста извора уско специфичне намене била пре свега прилагођена финансијским потребама војног и административног апарата османске државе, њена документарна вредност представља темељни извор у истраживањима територијалне организације, мреже насеља, структуре становништва, као и земљишног и пореског система за читав 16. век. Услед добро познате околности да су судске књиге кадијских средишта за већину области западног Балкана неповратно изгубљене, уз напомену да у досадашњим истраживањима централних регистара османске канцеларије није пронађен нити један засебан документ који би се односио на подручје нахије Нечвен, пописи Клишког санџака, коме је нахија припадала, представљају, гледано с позиција информација, најзначајнији изворни материјал.³²

Данас су доступна два, скоро идентична рукописа настала током овог пописа. Они припадају групи опширних (*mufassal*) пописних дефтера који

²⁸ *I Diarii di Marino Sanuto*, tomo II, ed. Guglielmo Berchet, Venezia 1879, 466; Stjepan Gunjača, „Tiniensia archaeologica historica topographica II“, *Starohrvatska prosvjeta* III/7 (1960) 80.

²⁹ Lajos Thallóczy and Sándor Horváth, *Jajcza (bánság, vár és város) története: 1450–1527*, Budapest 1915, 167–170.

³⁰ Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Bihor (Oradea), *Colecția de fonduri familiale, Seria 3 – Familia Fráter*, Nr. 1, f. 1; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest), *Diplomatikai fényképgyűjtemény* 279057.

³¹ „Notizie storiche riguardanti la Dalmazia“, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 5 (1882) 189–190; Gašpar Vinjalić, *Kratki povijesni i kronološki pregled zbivanja koja su se dogodila Slavenima u Dalmaciji, Hrvatskoj i Bosni 1514.–1769.*, ur. Bruno Pezo i Vicko Kapitanović, Split 2010, 28; A. Jakovljević – N. Isailović, *Petrovo polje*, 137–142.

³² A. Jakovljević – N. Isailović, *Petrovo polje*, 164–181. Видети и серије извора, наведене у списку коришћене грађе.

се налазе у Архиву Председништва владе Републике Турске у Истанбулу. У приређивању пописа нахије Нечвен, као основни предлогач, узет је рукопис *TD 533*, с тим да је коришћен и дефтер *TD 546* чији је садржај уношен у текст у случају постојања разлика у писању.³³

Клишки санџак је формиран након што је 1537. године освојено стратешки важно утврђење Клис, издвајањем више области и територија које су се до тада налазиле у саставу Босанског санџака. Испрва одређивана као саставни део „вилајета Хрват“ тј. хрватског вилајета, територија над којом се протезала војно-управна надлежност клишког санџак-бега обухватила је подручја свих претходних освајања у далматинском залеђу, западно од Цетине, као и скорије освојена подручја Лике и Крбаве, непосредне околине Клиса и залеђа Сплита. Тиме су се у оквиру једне управне јединице нашле земље под влашћу угарске круне у данашњој Далмацији, тачније области средњовековног Хрватског краљевства западно и јужно од планинског масива Динаре. Области Неретве и Раме, раније саставни делови средњовековне босанске државе, које су припадале Босанском санџаку од освајања Босне 1463. године, придодате су Клишком санџаку, укључујући и нахије у југозападној Босни и источним деловима Хрватског краљевства: Ускопље, Купрес, Јањ, Сокол, Кључ, Гламоч, Ливно, Сарумиш, Грахово и Унац. Новим османским освајањима, територија Клишког санџака биће додатно проширивана наредних деценија. Примера ради, до 1540. појављује се област Срб, на крајњем северозападу, док је значајно проширење у Котарима (Равним котарима) у залеђу Задра било резултат рата с Венецијом (1570–1573).³⁴

Сачувани изворни материјал указује на то да је, у краћим или дужим временским размацима, почевши од треће деценије 16. па све до почетка 17. века, спроведено седам општих пописа клишког санџака. У питању су опширни (*mufassal*) пописи из 1522–1523, 1528–1530, 1540–1542, 1550, 1568–1574, 1581–1585, и 1604. године.³⁵ Можда најинтригантнији по садржају, будући да би омогућио непосредни увид у процес османских

³³ BOA, *TD 533*; BOA, *TD 546*; A. Jakovljević – N. Isailović, *Petrovo polje*, 41–42. Оба рукописа, писана истом руком, имају царску тугру, што им даје карактер службеног пописа, с тим да рукопис *TD 533* садржи и општу кануннаму за Клишки санџак, BOA, *TD 533*, 8–20; *Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zvrnički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak*, prir. Branislav Đurđev, Nedim Filipović, Hamid Hadžibegić i Hazim Šabanović, Sarajevo 1957, 125–140.

³⁴ A. Jakovljević – N. Isailović, *Petrovo polje*, 168–170.

³⁵ Детаљније о наведеним пописима, времену настанка, дипломатичком опису и врсти сачуваних дефтера вид. у: A. Jakovljević – N. Isailović, *Petrovo polje*, 26–56.

освајања, први попис из 1522–1523. није сачуван те се о њему сазнаје на основу алузија и референци у каснијим дефтерима.³⁶ Материјал који се односи на територију Клиса се у два најранија сачувана пописа налази у склопу дефтера за Босански санџак. Засебни дефтери Клишког санџака почињу пописом из 1550. године уз напомену да последња два пописа обухватају и простор Крчког санџака будући да је 1580. успостављена ова нова управна јединица тако што су у засебан санџак издвојене све територије северно и западно од Крке. Крка ће тако постати службена граница између наведене две административне јединице.³⁷

Област Нечвена се у 16. веку, укључујући и период после успостављања Крчког санџака (1580), водила као засебна територијално-управна јединица (*nāhiye*) у оквиру Клишког санџака.³⁸ У судском погледу нахија Нечвен је током читавог раздобља османске власти припадала подручном кадилуку Скрадин. Ово судско-управно средиште које се први пут помиње у једној званичној белешци од 17. фебруара 1527. године³⁹, током више наредних деценија представљало је једину судску инстанцу за читав простор Клишког санџака. Доста докумената из 16. века у адреси садржи наслов скрадинског кадије, иако је кадија током 16. века често боравио у Ливну као управном средишту клишких санџакбегова, услед чега се, према месту боравишта, повремено може сусретати и ознака „кадија Ливна“ (*Hlivne kādīsi*). Како је кадија, у одсуству, судски управљао припадајућим нахијама преко својих заступника – наиба – као подређених органа управе,⁴⁰ у документима из 17. века се сусреће и наиб Нечвена; испрва, заједнички за нахије Косово и Нечвен (1624, 1631, 1636), потом самостално као наиб Нечвена или Нечвена с припадајућим подручјима (1639, 1640, 1645).⁴¹

³⁶ Isti, *Petrovo polje*, 26–29.

³⁷ BOA, TD 622; Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü (Ankara), Kuyûd-i Kadime Arşiv (=ТК.ККА), *Tapu tahrir defterleri* (=TD) 119; Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk, Postanak i upravna podjela*, Sarajevo 1982², 73–76, 204–216, 226–227; Fazileta Hafizović, *Kliški sandžak od osnivanja do početka Kandijskog rata (1537–1645. godine)*, Sarajevo 2016, 23–24; A. Jakovljević – N. Isailović, *Petrovo polje*, 169. Крчки санџак је у османским документима повремено називан и Личким санџаком.

³⁸ BOA, TD 622, 312/A–317/B; ТК.ККА, TD 119, 189b–193b (*Nāhiye-i Neçven der livā-i Klis*). H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 208–209; A. Jakovljević – N. Isailović, *Petrovo polje*, 42, 49, 53. На овом месту се скреће пажња да, у скорашњој монографији о Клишком санџаку, ауторка није посветила засебна поглавља нахији Нечвен и суседној нахији Косово, за разлику од осталих нахија јужно од Динаре – вид. F. Hafizović, *Kliški sandžak*, 92–225, 229.

³⁹ BOA, MAD 656, 281; A. Jakovljević – N. Isailović, *Petrovo polje*, 171.

⁴⁰ A. Jakovljević – N. Isailović, *Petrovo polje*, 170–171, 174.

⁴¹ Arhiv franjevačkog samostana Visovac, *Turski dokumenti*, dok. B 55 (14–22. II 1640); dok. B 70 (22. I–19. II 1624); dok. C 82 (22. I–19. II 1624); dok. E 43 (23. VIII – 7. IX 1631); dok. E 51

Извор који се приређује представља попис нахије Нечвен у оквиру пописа Клишког санџака из 1574. године (ВОА, *TD* 533, 524–532).⁴² Година датирања дефтера, заправо је техничка одредница у датацији рукописа и означава време када је окончан општи попис санџака. Од хронолошких ознака, рукопис садржи датум завршетка пописа (прва декада мухарема 982. године = 23. IV–2. V 1574) убележен на странама једине постојеће кануннаме за Клишки санџак. Међутим, даљим истраживањем је утврђено да је попис сукцесивно спровођен у периоду од 1568. до 1574. при чему су се, у истом раздобљу, на месту емина – службеног повереника и особе овлашћене да спроведе попис – променила чак тројица људи. Инструкција за обављање пописа издата је још у другој половини 1568. године зајму Кејвану, особи одређеној за пописивање Клишког, али и суседног Херцеговачког санџака.⁴³ У другој половини 1570. и првој половини 1571. на месту емина се помиње заим Мустафа, док се од краја 1571. до 1574. на том месту сусреће Абдулбаки ефенди, кадија Сарајева и Неретве, који је и привео крају вишегодишњи процес пописивања Клишког санџака. Пролонгирање израде пописа било је у

(10. I – 7. II 1636); dok. B 84 (4–13. V 1639); dok. C 13 (4–13. V 1639); dok. B 55 (14–22. II 1640); dok. A 75 (5. XI–3. XII 1640); dok. E 48 (30. IX – 9. XII 1645); Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 209.

⁴² За простор нахије Нечвен до сада су објављени пописи из 1550. године: Fehim Dž. Spaħo, Ahmed S. Aličić i Behija Zlatar, *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, Sarajevo 2007; *Opširni popis timara mustahfiza u tvrđavama Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, prired. Fazileta Hafizović, Sarajevo 2014; Šime Pilić, „Turski katastri Miljevca i Promine u 16. stoljeću“, *Godišnjak Titius: godišnjak za interdisciplinarna istraživanja porječja Krke* 8 (2015) 235–295. Осим објављених пописа из 1550. у последњем раду је у оквиру Прилога бр. 2 објављен опширни попис нахије Нечвен из 1585, у преводу Сњежане Бузов. Текст на једном месту мења оригинални низ страна из дефтера, па долази да погрешног редоследа података.

⁴³ О пописивачкој делатности Кејван-бега пронађена је потврда и у млетачком архиву (*Chieiuanbey sindaco et descriptor delli sanzaccati di Clissa et di Cherceg* – 19. III 1569), пошто се у Сенату расправљало о повреди граничне линије у Далмацији између Османског царства и Венеције – Archivio di stato di Venezia, *Senato, Deliberazioni Costantinopoli*, Registri 4, f. 1a. Датум смрти Кејван-бега, мостарског задужбинара, сачуван је у једном рукопису који је још 1958. објавио Хивзија Хасандедић а који овом приликом доводимо у везу са гореспоменутиим пописивачем Клиса и Херцеговине. Да је у питању иста особа указује сам текст натписа који Кејван-бега титулише као *kātibü'l-vilāyet* (писар вијалета) и *eminü'l-memleket* (повереник земље) што су стандарни, званични облици именовања особе задужене за попис територије неког санџака. Притом, датум смрти наведен у хронограму – хиџретска 977. година тј. 16. VI 1569–4. VI 1570, у складу је са временом када Кејван-бег престаје да се помиње у изворима – Hivzija Hasandedić, „Dva kronograma o smrti mostarskog legatora Čejvan-kethode“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 6–7 (1958) 275–285.

непосредној вези с отпочињањем сукоба између Османског царства и Венеције, у историографији познатог као Кипарски рат (1570–1573). Како је територија Клишког санџака била поприште ратних сукоба који су резултирали додатним проширењем османске територије, већ од 1570. је почео попис нових области у залеђу венецијанских комуна Сплита, Шибеника, Трогира и, напослетку, Задра, где је, услед османског освајања Котарâ, Венеција претрпела највећи територијални губитак.⁴⁴

Турски пописи углавном наводе имена места која су забележена у средњем веку и тек ће се у раздобљу османске власти јавити нова имена појединих топонима на шта је делимично утицало и постојање бројних чифтлика, пре свега на простору Промине, али и две велике скупине влаха – Миљеваца и Богетића. Нотарски списи из Шибеника бележе, поред старих, и нова имена места, као и идентификацију локација преко читлука и горе поменутих влашких скупина.⁴⁵

Попис нахије Нечвен из 1574. доноси податке за укупно 20 насеобина, док се становништво поименично бележи у 18 села. Топоними у дефтеру, у већини случајева и данас означавају називе села или им је познат траг на терену преко картографске грађе. У идентификацији мање групе непознатих топонима ослонац су пружали подаци из осталих пописних дефтера, средњовековне грађе, али и млетачких⁴⁶ и аустријских катастарâ.⁴⁷ Миљевачкој зони припадају насеобине Кључ, Каочине, Бриштани, Дриновци, Хрватце (део Каочина и Ширитоваца), Камичак (подграђе бившег утврђења у селу Бриштани) и Чесмина Драга (Богетић–Миљевци). Проминској зони припадају Бабин Дол (Бободол), Доње и Горње Развађе (Развође), Љуботић, Велушић, Лесковић=Јешковић (подграђе Нечвена, названо према хрватском племићу Ивану Јешковићу, предтурском поседнику града Нечвена), Рачице (<Драчице < Драчево поље, у околини Развођа и Велушића), Попчеве Пољице (Оклај), Височан (вероватно заселак Селине у данашњим Пуљанима), Горнић (Сукновци)

⁴⁴ BOA, TD 533, 524–532; A. Jakovljević – N. Isailović, *Petrovo polje*, 41–49.

⁴⁵ DAŠI, *Šibenski bilježnici*, kut. 29/III, 29/V, 30/VI, 30/VII, 38/I; Kristijan Juran, „Morlaci u Šibeniku između Ciparskoga i Kandijskog rata (1570.–1645.)“, *Povijesni prilozi* 49 (2015) 172, 179, 181–184, 186–188, 192, 195–196, 201–204.

⁴⁶ Велику захвалност дугујемо колеги Марку Римцу с Филозофског факултета Свеучилишта у Сплиту који нам је уступио на коришћење снимке млетачких катастарâ Далмације из Државног архива у Задру – Državni arhiv u Zadru (=DAZD), *Fond 5 – Mletački katastar. Katastarske knjige (1597.–1797.)*.

⁴⁷ Снимци карата израђених за аустријски катастар из друге половине 1820-их година доступни су на: <https://maps.arcanum.com/en/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=1202943.0382440672%2C5978869.71875626%2C2131805.8059655293%2C6307243.192269377>.

и Чар(е)шевић (део Бободола).⁴⁸ Проминској групи припадају и села Мратин Дол (Мратово) и Хотиблић (утврђење у селу Лукару), с тим да их попис бележи као делове чифтлика, без помена становништва, о чему ће још понешто бити речено. Село Љубач налази се у близини Книна коме просторно гравитира и коме и данас административно припада.

Велики је број мезри забележен у попису (укупно 21), имајући у виду величину нахије. Бројност ових помена, свакако, не указује на то да се у свим случајевима ради о бившим, средњовековним насељима. Осим у случају мезри Мали и Велики Лукари (Лукар), Богочин (назив утврђења и подграђа у селу Богетић–Промина), Кокошевац (забележен 1471), можда и Дуборичје другог имена Шушелић (што је племићко презиме из Хотиблића у Лукару), остатак потпада под микротопониме као ознаке за мање земљишне целине: Појила, Кружине, Рошка Драга, Мендолевац, Страњани (на простору Бриштана), Приспа (највероватније на простору Нос Калика), Сухопоље, Закућине (околина Нечвена, у селу Пуљани), Бојидол (можда Појидол, код Љупча), Радошић (<Радошевић, на простору Бободола), Ковачић, Тролокви, Зрелиште (на простору Развођа, Велушића и Трбоуња)⁴⁹, Хамзетић Иван (у близини прелаза Брљан, у Пуљанима; назив очито потиче од имена особе), Црквена мезра (посед манастира Висовац)⁵⁰, Брђанци (на локалитету код каструма Бурнум у Ивошевцима). Осим последњег топонима који се налази на супротној страни Крке, сви остали се налазе унутар природних граница нахије Нечвен. Већину топонима је могуће одредити на терену док су ближи подаци о убикацијама дати у напоменама унутар приложеног пописа.

Попис из 1574. садржи податке о више чифтлика у нахији Нечвен. Процес је посведочен на простору Промине већ у најранијој фази успостављања османске власти. Ова појава, осим што указује на процес преобликовања земљишних односа условљен османским освајањима, имала је за последицу промену назива појединих средњовековних

⁴⁸ У свим осталим пописима насебина Чаршевић се бележи као саставни део Бабин Дола (Бободола).

⁴⁹ Топоними Ковачић, Тролокви и Зрелиште (а овде је могуће и другачије читање) јављају се од 1574. у оквиру села Рачице (<Драчице). Судећи према подацима османских пописа у тој зони се, по свој прилици, у средњем веку налазила засебна насебина и црква, што се види на основу приложеног пописа. Није могуће прецизно одредити који је од топонима био носећа ознака насебине. Први попис (1528–1530) уписује село Тролокви (ВОА, *TD* 157, 373) а након пола века одсуства из извора, јавља се село (Д)рачице.

⁵⁰ ВОА, *TD* 622, 317/А; ТК.ККА, *TD* 119, 193б. У питању је манастирски посед Кужељ, у атару села Бриштани.

насеобина. Проблематика чифтлика и њихово довођење у везу с каснијим насеобинама представља засебно питање о чему се на овом месту дају тек одређене назнаке. Појава чифтлика у пописима искључује пописивање становника који су живели на њима, што треба имати у виду када се раде прорачуни насељености нахије. Поред муслимана, било власника који су могли живети на њима, или особа којима је земља уступана на обрађивање, на чифтлицима су свакако живели и хришћани што директно показује бележење њихових имена у шибенском нотаријату.⁵¹

Међу држаоцима чифтлика су и истакнути крајишки заповедници који су накнадно преносили власничка права, путем наследства, на припаднике својих породица. Заузврат су држави плаћали одређену надокнаду за коришћење тих земљишта која је преусмеравана у пребендијални део хасова, зеамета или тимара. Шибенски нотаријат рано бележи ове промене где се јављају становници *de Promina de uilla Malchocbega* (1555), односно *de villa Cichlut de Malchocbeg* како је прецизније наведено 1560. године.⁵² Већ назив насеобине изведен према Малкоч-бегу, познатом крајишком заповеднику и клишком санџак-бегу, указује на процес преноминације средњовековне топонимије у складу с називима коришћеним у свакодневним односима. Последица тога била је појава двоструке топонимије и у нахији Нечвен, о чему је писано у неколико наврата на примеру нахијâ Петрово поље и Косово.⁵³ Пописни дефтери из 16. века јасно указују на то да су насеобине Хотиблић с мезром Дуборице другог имена Шушелић, као и мезра Мали и Велики Лукари чиниле саставне делове чифтлика Малкоч-бега који је наследио од свог оца Кара Осман-бега. Исто понављају и пописи од 1574. с тим да се као власник јавља један од Малкоч-бегових синова, Ибрахим-бег, тадашњи капетан тврђаве Обровац. Наведени топоними су територијално блиски и у вези су с простором данашњег села Лукара.⁵⁴ Раније наведени податак о паду утврђења Хотиблић, око 1507. године, чији је господар био Миховил Шушелић, могао би се довести у везу с овим чифтликом будући да је

⁵¹ DAŠI, *Šibenski bilježnici*, kut. 30/VI, sv. a, f. 20r; kut. 30/VII, sv. c, f. 41v; K. Juran, „Morlaci u Šibeniku“, 183–184, 187, 196

⁵² DAŠI, *Šibenski bilježnici*, kut. 30/VI, sv. a, f. 20r; kut. 30/VII, sv. c, f. 41v.

⁵³ Александар Јаковљевић и Невен Исаиловић, „Попис нахије Косово из 1574. године“, *Мешовита грађа (Miscellanea)* 34 (2013) 33–34; *isti*, *Petrovo polje*, 215–216; 219–225, 361–362, 409.

⁵⁴ BOA, TD 164, 234; BOA, TD 201, 175; BOA, TD 284, 341; BOA, TD 285, 278; BOA, TD 533, 526–527; BOA, TD 546, 504–505; BOA, TD 622, 316/B; ТК.ККА, TD 119, 193а.

Осман-бег, отац Малкоч-бега, у то време активан на западном крајишту, врло лако могао бити један од предводника тог похода.⁵⁵

Ако је у првом случају идентификација чифтлика била могућа захваљујући сачуваним топонимима, ситуација је доста сложенија у троуглу данашњих села Оклај, Сукновци и Читлук. Да није забележен помен Оклаја⁵⁶ 1447. могао би се извести погрешан закључак да топоним не припада средњовековном раздобљу, будући да се не јавља у османским пописима, а бележе га млетачки катастри с почетка 18. века. И простор Оклаја је био захваћен процесом формирања чифтлика и у непосредној је вези с насебином Попчеве Пољице из пописа. Сукновци и Читлук су пак имена која, без сумње, не припадају средњовековној топономастици. Први назив се доводи у везу с насебином Горнић из дефтера, док је у имену другог топонима сачувана непосредна веза с османским раздобљем. Насебина Горнић, чији траг данас није сачуван на терену, налазила се у атару данашњих Сукноваца, док је Читлук (*villa Citluch appresso Necuen*, 1639)⁵⁷ настао прекомпоновањем земљишта суседних насебина – Попчеве Пољице (Оклај) и Љубачић (Љуботић). Могуће је да су поједини делови Читлука припадали и суседним насебинама Мратин Дол, па и Височан, али је потребна додатна анализа, пре свега млетачких катастарара. Управо се преко чифтлика и сагледавања власничких односа над њима, на основу свих постојећих дефтера, могу изнети ови закључци о чему ће опширније бити писано другом приликом. У овом краћем излагању, може се констатовати да су чифтлици постојали још у Лесковићу (Јешковић – подграђе Нечвена), Мратин Долу (Мратово) и Љупчу, с тим да се у последњем случају подаци налазе у попису нахије Книн пошто су власници чифтлика били посадници книнског утврђења.⁵⁸ Приметно је да се већина ових чифтлика налази у близини утврђења Нечвен, тј. на простору данашње општине Промина.

У погледу пореских давања, већинско становништво нахије Нечвен је категорисано у складу с обавезом плаћања влашке филурије (*resm-i filuri*) која је 1574, осим у случају једне насебине где су уписане ниже

⁵⁵ Вид. нап. 30 у овом раду. О Кара Осман-бегу и породици Малкоча вид. у: Behija Zlatar, „O Malkočima (Prilog pitanju muslimanskih begovskih porodica u Bosni i Hercegovini u XVI stoljeću)“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 26 (1976) 105–114; F. Hafizović, *Kliški sandžak*, 275–280.

⁵⁶ DAŠI, *Šibenski bilježnici*, kut. 11/IV-V, sv. 10.III, f. 69r. Интересантно је да у непосредној околини Широког Бријега (БиХ), попут проминских Оклаја и Љуботића, постоје села Оклаји и Љуботићи. У оба случаја два насеља стоје у непосредној просторној вези.

⁵⁷ K. Juran, „Morlaci u Šibeniku“, 183.

⁵⁸ BOA, TD 533, 616; BOA, TD 546, 594.

вредности (100–90–80), износила 180 акчи. Филурија је разрезивана према свакој уписаној кући у дефтеру и тиме је потпадала под новчану обавезу уписаног старешине домаћинства. Пошто попис бележи различите земљишне јединице – баштине, земине (*zemīn*) или делове земљишта (*hisse-i zemīn*), те чифтлике (о чему је било речи) – не може се доћи до уједначеног укупног броја пореских јединица.

Најзаступљенији облик држања земљишта била је филурцијска баштина. Попис из 1574. бележи укупно 120 таквих кућа у нахији Нечвен, док је 7 кућа подведено под рајинске порезе што износи укупно 127 кућа. Такав податак даје основно демографско полазиште у сагледавању насељености нахије. Како пописи Клишког санџака приликом бележења влашких групација нису раздвајали муслимане и хришћане, конфесионална заступљеност се може добити пребројавањем уписаних кућа. На тај начин се увиђа да је у укупном броју од 127 кућа било 19 муслиманских (15%), односно 107 (85%) хришћанских кућа (укључујући једну колективну баштину уписану на читаву сеоску заједницу). Већ ови параметри указују да је у области Нечвен муслиманско становништво нешто заступљеније него у суседним нахијама Косово (8%) или Петрово поље (9%) из истог раздобља.⁵⁹ Уколико се овом броју додају и држаоци земљишних поседа који нису одређени као баштина – земина или његових делова – постотак муслиманског становништва се додатно увећава. У непосредној околини утврђења Нечвен налазило се раније поменуто село Лесковић (Лешковић). У изворима се одређује као варош ове тврђаве што упућује на средњовековно подграђе. Топоним је изведен према последњем познатом средњовековном господару Нечвена, Ивану Јешковићу, што потврђују ранији османски дефтери. У турском периоду се јављају два дела његове баштине (тј. некадашњег Јешковићевог племићког поседа), подељена између посадника тврђаве и становништва вароши.⁶⁰ Од укупно 17 мањих делова који су чинили ове две целине, чак

⁵⁹ Александар Јаковљевић и Невен Исаиловић, „Попис нахије Петрово поље из 1574. године“, *Иницијал. Часопис за средњовековне студије* 1 (2013) 260–261; исти, „Попис нахије Косово“, 34–35; Детаљном анализом је, потом, утврђено да је на муслимане Петровог поља 1574. уписано 12,5% баштина – А. Јаковљевић – Н. Исаиловић, *Petrovo polje*, 193–195.

⁶⁰ ВОА, *MAD* 540, 171; ВОА, *TD* 212, 578; ВОА, *TD* 440, 276, 279. Баштина Ивана Јешковића, до тада исказивана као земљиште вароши тврђаве Нечвен, од 1574. се бележи као самостално село, у измењеном облику Лесковић/Лешковић–Лишковић. Док је 1550. било јасно написано Јешковић (Ívan Yeşkovik) начин писања се мења с пописом из 1574. с тим да се у појединим случајевима прво слово бележи тако да се може читати и на исправан начин. Међутим, у већини случајева је први потез изведен тако да изгледа као слово *лам* што задржавају и наредни пописи, с тим да је 1585. икавизирано име села – Лишковић, ВОА, *TD* 533, 524–525; ВОА, *TD* 546, 502–503; ВОА, *TD* 622, 313/А–314/А.

15 је појединачно или заједнички држало муслиманско становништво, док су два дела припадала хришћанима. Иако нису потпадали под систем филурџијске земље, ови делови земина су несумњиво представљали пореске јединице у власништву пореских обвезника. Када се томе дода пет таквих делова у селу Височан, у близини Нечвена, од чега је четири припадало муслиманима, заједно с горе поменутих баштинама долази се до броја од укупно 148 фискалних јединица (кућа, баштина, делова земина) при чему су 38 држали муслимани (26%), а 109 (74%) хришћани. Муслиманско становништво је по правилу било већински заступљено у близини средишта нахије, што је у овом случају тврђава Нечвен и њено подграђе тј. насеобина муслиманског типа у њеној непосредној околини, која пак није стекла статус касабе до краја османске управе.⁶¹

Попис доноси врло занимљиве податке о бројним воденицама на Крки и њиховим власницима из нечвенских насеобина. Оне су се налазиле на Рошком слапу, затим у близини слапа Миљацка, те на Брљанском и Бободолском (данас исушеном) језеру и радиле су целе године. Уз то, попис сведочи о комуникацијском значају Промине, коју је ово подручје имало још од античког доба, будући да се помињу прелази преко Крке на Рошком слапу, Миљацки и Брљану, чему треба додати и прелазе преко скеле код острва Висовац као и скелу у Бободолу.⁶²

Доста је значајан помен панађура Хотиблић из 1574. који је свакако у вези с парохијском црквом посвећеној Богородици (Госпа Чатрњска). Осим што се ради о култном средишту, барем за централни део области, треба напоменути да нахија Нечвен нема забележено стално трговачко средиште у дефтерима, те је панађур представљао место периодичне трговине. Такав вид трговања посведочен је и у 18. веку када се окужена робе из Турске појавила и на панађуру код цркве у Промини, на празник рођења Богородице 8. септембра 1731, што је поспешило ширење једне од последњих епидемија куге у Далмацији. Католичка црква у Промини коју тако помиње Гашпар Вињалић може бити само црква Госпе Чатрњске.⁶³ Осим посредног помена ове цркве и поседа манастира Висовац, о чему је било речи, попис доноси још и навод о постојању земљишта цркве,

⁶¹ ВОА, *TD* 622, 312/A–317/B; ТК.ККА, *TD* 119, 189b–193b; Fehim Dž. Spaho, „Неке карактеристике развика варошких насеља у Клишком санджаку у XVI и XVII столјећу“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 38 (1988) 241–251.

⁶² Подаци о прелазу код Висовца налазе се у оквиру пописа нахије Скрадин, док на прелаз у Бободолу, који је морао постојати и у турском периоду, указује млетачки катастар, ВОА, *TD* 533, 717; ВОА, *TD* 546, 695; DAZD, *Mletački katastar*, 54 (Babodol).

⁶³ К. Kosor, „Drniška krajina“, 134–139; G. Vinjalić, *Kratki povijesni i kronološki pregled*, 234.

назване Попова црква, коју, према подацима из дефтера, треба тражити у источном делу Промине где се налазило ишчезло село (Д)рачице.

Текст се објављује у преводу на српски језик, уз транслитерацију и факсимиле извора. Принципи издавања изворне грађе не одступају од утврђених начела која су примењена у ранијим радовима, о чему је више пута писано, те на овом месту нема потребе истицати основну проблематику издавања османских пописних дефтера, нити изнова доносити речник османских термина.⁶⁴ Коришћењем свих постојећих пописа из периода 1528–1604, вршена је обрада и провера антропонијског и топономастичког материјала, уз констатацију, проистеклу из досадашњег рада на овом материјалу, да је писар пописа из 1574. исказивао тенденцију типског бележења имена у односу на локалне варијације или говорне карактеристике.⁶⁵

⁶⁴ А. Јаковљевић – Н. Исаиловић, „Попис нахије Петрово поље“, 260–261; исти, „Попис нахије Косово“, 34–35; исти, *Petrovo polje*, 16–25.

⁶⁵ Isti, *Petrovo polje*, 20–22.

ТРАНСЛИТЕРАЦИЈА ПОПИСА НАХИЈЕ НЕЧВЕН

[524] NĀHIYE-İ NEÇVEN DER LİVĀ-İ KLİS

Karye-i ÇESMİNA DIRAGA tābi'-i Neçven

Baştina-i Radiç veled-i Radosav; baştina-i Radoye veled-i İvan; baştina-i Vuk veled-i Obrad; baştina-i Vuk veled-i Milko;

Mezra 'a-i KOKOŞEVAÇ tābi'-i Neçven

Baştina-i Yūsuf veled-i Dāvud; baştina-i Hasan veled-i Murād

Mezra 'a-i POYILA ve mezra 'a-i KRUIŃE der kurb-i Rog İslab 'an nehr-i Krka; baştina der yed-i ehl-i karye

Hāne 7 fī 180

Karye-i KAMIÇAK ve POYILA ve KRUIŃE ve ROŞKA DIRAGA ve MENDOLEVAC ve İSTRANANI nām mezra 'alardır der kurb-i İslab-i Rog tābi'-i Neçven tasarrufında bulunmağın defter-i cedīde üzerine kayd olındı.

Baştina-i Martin veled-i Ogran; baştina-i Hüseyin veled-i Pavik; baştina-i Petri veled-i Martin; baştina-i Rayiç veled-i Kolak; baştina-i Vukaşin veled-i Radiç; baştina-i Grban veled-i Malko; baştina-i Grgur veled-i Pribin.

Hāne 7 fī 180

Zemīnhā-i karye-i LESKOVİK tābi'-i Neçven

Zemīn 'an hisse-i karye-i LESKOVİK der tasarruf-ı Hasan veled-i 'Abdullāh; zemīn 'an hisse-i karye-i m. der tasarruf-ı Mehmed veled-i Hamza; zemīn 'an hisse-i karye-i m. der tasarruf-ı Pīrī veled-i Hasan; zemīn 'an hisse-i karye-i m. der tasarruf-ı Pervāne veled-i Ferhād; zemīn 'an hisse-i karye-i m. der tasarruf-ı Halīl veled-i Mehmed merd-i kal'a; zemīn 'an hisse-i karye-i m. der tasarruf-ı Hüseyin veled-i 'Abdullāh ser-oda; zemīn 'an hisse-i karye-i m. der tasarruf-ı Bālī veled-i İskender; zemīn 'an hisse-i karye-i m. der tasarruf-ı Hüseyin süvār veled-i Ca'fer; zemīn 'an hisse-i karye-i m. der tasarruf-ı Grgur veled-i Vukosav; zemīn 'an hisse-i karye-i m. der tasarruf-ı Hasan veled-i 'Abdullāh; zemīn 'an hisse-i karye-i m. der tasarruf-ı Marko veled-i Branko.

Hāsıl	
gendüm keyl 21, bahā	525
mahlüt keyl 32, bahā	640
‘alef keyl 42, bahā	420
‘öşr-i bostān	22
‘öşr-i piyāz	22
‘öşr-i giyāh	55
‘öşr-i küvāre	80
‘öşr-i sīr ve piyāz ve kelem	12
‘öşr-i meyve	12
nısf bād-ı havā ve resm-i ‘arūs ve polaçına	82

Yekün 1870

[525]

Çiftlik-i nısf karye-i LESKOVİK ma‘a zemīn-i bāğāt ve bāğçehā [ve] resm-i küvāre der tasarruf-ı mustahfızān-ı kal‘a-i mezbūre hīn-ı tahrīrde tasarruflarında bulunmağın defter-i cedīde üzerine⁶⁶ kayd olındı.

Zemīnhā der kurb-i kal‘a-i Neçven der tasarruf-ı mustahfızān-ı kal‘a-i [m.]⁶⁷ ba‘zı tarlalardır ve YANILO ve gayruhu; zemīn-i tarla-i LOKVA der kurb-i kal‘a-i Neçven der tasarruf-ı Hasan ve Ahmed evlād-ı Hamza tasarruflarında bulunmağın defter-i cedīde üzerine kayd olındı; zemīn dört kıt‘a tarla der kurb-i kal‘a-i Neçven der tasarruf-ı Şa‘bān veled-i Mehmed tasarrufında bulunmağın üzerine kayd olındı; zemīn-i bāğçe der kurb-i kal‘a-i Neçven der tasarruf-ı İbrāhīm veled-i Hamza tasarrufında bulunmağın defter-i cedīde üzerine kayd olındı; [z]emīn-i YANILO tarla der kurb-i kal‘a-i Neçven der tasarruf-ı Halīl veled-i Mustafā tasarrufında bulunmağın defter-i cedīde üzerine kayd olındı; zemīn-i YANILO ÇUKUR ve KIRÇEVİNA baltalık der tasarruf-ı Mehmed veled-i Mustafā tasarrufında bulunmağın defter-i cedīde üzerine kayd olındı; mezra‘a-i karye-i LESKOVİK otlak ve çayır nısf hisar erleriniñ ve nısf kal‘a-i varoş-i ehliniñ ber vech-i iştirāk defter-i cedīde üzerine⁶⁸ kayd olındı;

Mezra‘a-i SUHOPOLYE ve mezra‘a-i ZAKUKİNE der kurb-i kal‘a-i Neçven der tasarruf-ı Hüseyīn Dizdār hīn-ı tahrīrde tasarrufında bulunmağın defter-i cedīde üzerine kayd olındı.

⁶⁶ BOA, TD 546, 503: üzerlerine.

⁶⁷ BOA, TD 546, 503: kal‘a-i m.

⁶⁸ BOA, TD 546, 503: üzerlerine.

Hāsıl	
gendüm keyl 2, bahā	50
mahlüt keyl 4, bahā	80
‘alef keyl 5, bahā	50
‘öşr-i bostān	12
‘öşr-i kettān	12
‘öşr-i giyāh	30
‘öşr-i küväre	20
‘öşr-i sır ve piyāz ve kelem	10
‘öşr-i meyve	4
nısf bād-ı havā ve resm-i ‘arūs ve polaçına	12
Yekün 280	

Āsiyābhā der nehr-i Krka der tasarruf-ı Mehmed Kefelü ve Mustafā veled-i Mehmed ve Beşir veled-i Hamza merdān-ı kal‘a-i mezbüre
āsiyāb bāb 5 fi 30, resim 150
der tasarruf-ı Mehmed Kefelü, bāb 3; der tasarruf-ı Mustafā veled-i Mehmed, bāb 1; der tasarruf-ı Beşir veled-i Hamza, bāb 1.

Āsiyāb der nehr-i Krka der tasarruf-ı Hüseyin veled-i ‘Abdullāh ve bākī şürekā varoşān-ı kal‘a-i m.
āsiyāb bāb 3 fi 30, resim 90

Yekün 270 [!]

Zemīn-i Mustafā b. Mehmed ve İbrāhīm veled-i Mehmed ma‘a āsiyāb der nehr-i Krka
āsiyāb bāb 2 fi 30, resim 60

Hāsıl	
gendüm keyl 4, bahā	100
mahlüt keyl 3, bahā	60
‘alef keyl 6, bahā	60
‘öşr-i bostān	2
‘öşr-i kettān	2
‘öşr-i giyāh	5
‘öşr-i küväre	5
‘öşr-i sır ve piyāz ve kelem	2
nısf bād-ı havā ve resm-i ‘arūs ve polaçına	13
Yekün 249	

Āsiyāb der nehr-i Krka der kurb-i Rog İslab PARÇIL⁶⁹ ve POLİÇE'nin āsiyābları mabeyindedir Hüseyin Dizdār tasarrufında bulunmağın defter-i cedīde üzerine kayd olındı.

āsiyāb bāb 1, resim 30

[526]

Çiftlik-i nısf karye-i MRATİN DOL der tasarruf-ı Mustafā veled-i Behrām Hoca defter-i 'atıkde rüsüm-i eflakiye kayd olunan yerler dahi temessükleri mücebince tasarruflarında bulunmağın defter-i cedīde üzerine kayd olındı.

Hāsıl	
gendüm keyl 4, bahā	100
mahlüt keyl 8, bahā	160
'alef keyl 10.5, bahā	105
'öşr-i bostān	2
'öşr-i kettān	2
'öşr-i giyāh	5
'öşr-i küvāre	5
'öşr-i sīr ve piyāz ve kelem	2
nısf bād-ı havā ve resm-i 'arūs ve polaçına	4
Yekün 385	

Zemīn 'an hisse-i mezra'a-i MRATİN DOL der tasarruf-ı Latife ve Hanife ve 'Avfiye benāt-i 'Alī.

Hāsıl	
gendüm keyl 0.5, bahā	13
mahlüt keyl 2, bahā	40
'alef keyl 2.5, bahā	27
'öşr-i bostān	2
'öşr-i kettān	2
'öşr-i giyāh	5
'öşr-i küvāre	5
'öşr-i sīr ve piyāz ve kelem	2
nısf bād-ı havā ve resm-i 'arūs ve polaçına	4
Yekün 100	

⁶⁹ BOA, TD 546, 503: Parçik.

Zemîn bir kıt'a tarla der kurb-i karye-i MRATİN DOL der tasarruf-ı Şa'bân veled-i Sinân tasarrufında bulunmağın defter-i cedîde üzerine kayd olındı.

Hâsıl	
gendüm keyl 0.5, bahā	13
mahlût keyl 2, bahā	40
‘alef keyl 2.5, bahā	25
‘öşr-i bostān	2
‘öşr-i kettān	2
‘öşr-i giyāh	5
‘öşr-i küvāre	5
‘öşr-i sîr ve piyāz ve kelem	2
nısf bād-ı havā ve resm-i ‘arūs ve polaçına	4
Yekūn 100 [!]	

Çiftlik-i nısf karye-i MRATİN DOL der tasarruf-ı Mūsā veled-i Mehmed defter-i ‘atıkde rüsüm-i eflakiye mukayyed olan yerleriñ dahi elinde elinde [!]⁷⁰ temessükleri mücebince tasarruflarında bulunmağın defter-i cedîde üzerine kayd olındı.

Hâsıl	
gendüm keyl 3, bahā	75
mahlût keyl 9, bahā	180
‘alef keyl 2.5, bahā	25
‘öşr-i bostān	2
‘öşr-i kettān	2
‘öşr-i giyāh	5
‘öşr-i küvāre	5
‘öşr-i sîr ve piyāz ve kelem	2
nısf bād-ı havā ve resm-i ‘arūs ve polaçına	4
Yekūn 300	

Āsiyāb der nehr-i Krka der tasarruf-ı ahālî-i karye-i БОРО[V] ОТОК⁷¹
āsiyāb bāb 5 fi 30, resim 150

⁷⁰ BOA, TD 546, 504: elinde.

⁷¹ BOA, TD 546, 504: Popo[v] Otok.

Geçüd der nehr-i Krka MİLAÇKA'nın evvelki geçüdidir ve dalyanhâ der nehr-i Krka MİLAÇKA'nın iskelesindedir der nezd-i âsiyâbhâ-i m. der tasarruf-ı mustahfizân-ı kal 'a-i Neçven Mustafâ Mehmed⁷² sâkin-i kal 'a-i m. [400]⁷³

Çiftlik-i karye-i HOTİBLİK ve mezra 'a-i DUBORIÇYE nâm-ı diğەر SUTELİK⁷⁴ [ŞUŞELİK] tâbi ' -i Neçven der tasarruf-ı İbrâhîm Beğ kapudân-ı kal 'a-i OBROVÇE 'an evlâd-ı Malkoç Beğ el-merhûm 'an tahvîl-i pedereş defter-i 'atıkde tasarrufında bulunmağın defter-i cedîde üzerine kayd olındı.

[527]

Hâsıl

gendüm keyl 10, bahâ	250
mahlût keyl 20, bahâ	400
'alef keyl 60 [!], [bahâ]	[60] ⁷⁵
'öşr-i bostân	2
'öşr-i kettân	2
'öşr-i giyâh	5
'öşr-i küvâre	5
'öşr-i sîr ve piyâz ve kelem	2
nısf bād-ı havâ ve resm-i 'arûs ve polaçına	4
	Yekûn 730

Çiftlik-i mezra 'a-i MALA [VE] VELİKA LUKARİ tâbi ' -i Neçven der tasarruf-ı İbrâhîm Beğ el-mezbûr 'an tahvîl-i pedereş defter-i 'atıkde tasarrufında bulunmağın defter-i cedîde üzerine kayd olındı.

Hâsıl

gendüm keyl 8, bahâ	200
mahlût keyl 20, bahâ	450 ⁷⁶
'alef keyl 4, bahâ	40
'öşr-i bostân	2
'öşr-i kettân	2
'öşr-i giyâh	5
'öşr-i küvâre	5

⁷² BOA, TD 546, 504: Mustafâ b. Mehmed.

⁷³ BOA, TD 546, 504: 400.

⁷⁴ BOA, TD 546, 504: mezra 'a-i Duboriçye nâm-ı diğەر Hotiblik.

⁷⁵ BOA, TD 546, 505: 'alef keyl 6, bahâ 60.

⁷⁶ BOA, TD 546, 505: mahlût keyl 20, bahâ 400.

‘öşr-i sîr ve piyâz ve kelem	2
nısf bād-ı havâ ve resm-i ‘arûs ve polaçına	4
Yekûn 660	

Çiftlik-i mezra ‘a-i BRGAŇI der kurb-i iskele-i Krka'ya eyretî islab tâbi ‘-i Neçven der tasarruf-ı İbrâhîm Beğ el-mezbûr zıkr olan dört ocak değirmenler defter-i ‘atıkde mukayyed bulunmağın mezkûrın üzerine defter-i cedîde kayd olındı.

Hâsıl	
gendüm keyl 8, bahâ	200
mahlût keyl 9, bahâ	180
‘alef keyl 16, bahâ	160
‘öşr-i bostân	2
‘öşr-i kettân	2
‘öşr-i giyâh	5
‘öşr-i küvâre	5
‘öşr-i sîr ve piyâz ve kelem	2
nısf bād-ı havâ ve resm-i ‘arûs ve polaçına	4
Yekûn 540 [!]	

Karye-i RAÇIÇE ve zemîn-i kilise-i PAPAS ve mezra ‘a-i KOVAÇIK ve mezra ‘a-i TROLOKVE ve mezra ‘a-i İ[Z]RELİŞTE⁷⁷ mezkûr mezra ‘alar RAZVAGE ile VELUŞA ve TRIBOKUŇE nâm mezra ‘alar mabeyinde vâkı ‘ olmuştır hîn-ı tahrîrde hâric ez-defter bulunmağın talibleri üzerine defter-i cedîde kayd olındı.

Baştına-i Hızır veled-i ‘Abdullâh; baştına-i Hasan veled-i ‘Abdullâh; baştına-i Bâlî veled-i Evrenos; baştına-i Mehmed veled-i ‘Abdullâh; baştına-i Yuray veled-i Bırlevik; baştına-i Paval veled-i Radovan; baştına-i Yakov veled-i Dırağışa; baştına-i Voyin⁷⁸ veled-i İvan; baştına-i Mihovil veled-i Bareşin.

Hâne 9 fî 180, resim 1620

Hisse ‘an kurâ ve mezari‘ der tasarruf-ı Hasan Mehmed Sestokrinzâde, hâsıl 200; hisse ‘an kurâ ve mezari‘-i m. der tasarruf-ı Hasan Ağa ‘Alî merdüm-i Malkoç Beğ el-merhûm, hâsıl 200.

Mahsûl-i haymânehâ ve nısf bād-ı havâ 110

⁷⁷ BOA, TD 546, 505: İzreliste.

⁷⁸ BOA, TD 546, 505: Voyin.

[528]

Zemîn ‘an hisse-i karye-i VIŞOÇAN der tasarruf-ı Şa‘bân veled-i Sinân 295; zemîn ‘an hisse-i karye-i VIŞOÇAN der tasarruf-ı Pervâne veled-i ‘Abdullâh 295; zemîn ‘an hisse-i karye-i VIŞOÇAN der tasarruf-ı Hüseyîn veled-i ‘Abdullâh 295; zemîn ‘an hisse-i karye-i VIŞOÇAN der tasarruf-ı Pîrî veled-i Hasan gayr ez hisse-i Şa‘bân 295; zemîn ‘an hisse-i karye-i VIŞOÇAN der tasarruf-ı Pavko veled-i Dobraşin.

Hāsıl

gendüm keyl 12, bahā	300
mahlût keyl 35, bahā	700
‘alef keyl 16, bahā	160
‘öşr-i bostân	2
‘öşr-i kettân	2
‘öşr-i giyâh	5
‘öşr-i küvâre	5
‘öşr-i sîr ve piyâz ve kelem	2
nısf bād-ı havâ ve resm-i ‘arûs ve polaçına	4

Yekûn 1180

Karye-i LUBÇE tâbi‘-i Neçven

Baştina-i Mile veled-i Vukik; baştina-i Vukik veled-i Radovan; baştina-i İvan veled-i Radivoy; baştina-i Hüseyîn veled-i Yuray; baştina-i Petri veled-i Vuksan; baştina-i Vukmir veled-i Vuk[o]sav⁷⁹;

Mezra‘a-i BOYİDOL der kurb-i karye-i LUBÇE; baştina-i Radoye veled-i Brayo. Hâne 7 fî 180, resim 1260 Mahsûl-i haymâne ve nısf bād-ı havâ 50

Yekûn 1310

Karye-i LUBOTİK tâbi‘-i Neçven

Baştina-i Mihovil veled-i İvan; baştina-i İstëpan veled-i Radosav; baştina-i Andreya veled-i Marko; baştina-i Radiç veled-i Radoña der yed-i İvan veled-i Yakşa; baştina-i Matiyaş veled-i İvan; baştina-i Filib veled-i Marko.

Hâne 6 fî 180, resim 1080 Mahsûl-i haymâne ve nısf bād-ı havâ 120

Yekûn 1200

Karye-i HRAVATÇE⁸⁰ tâbi‘-i Neçven

Baştina-i Yanko veled-i Radosav; baştina-i Petko veled-i Radivoy; baştina-i

⁷⁹ BOA, TD 546, 506: Vukosav.

⁸⁰ BOA, TD 546, 506: Hrvatçe.

Điragiša veled-i İvladko; baştina-i Vukdrag veled-i Vukas; baştina-i Radovan veled-i Radosav; baştina-i İstepan veled-i Dubravaç.

Hâne 6 fî 180, resim 1080

[529]

Mezra 'a-i HAMZETİK İVAN kal' a-i Knin ile Neçven mabeyindedir Krka nâm nehrin berü yakâsındadır 'an tahvîl-i 'Alî 'Ağa ber müceb-i hüccet-i kâdî defter-i cedîde resm-i filuriye kayd olındı.

Baştina-i Vuk veled-i Radul; baştina-i İvan veled-i Radiç.

Hâne 2 fî 180, resim 360

Karye-i KLUÇ tâbi' -i Neçven

Baştina-i Hüseyîn veled-i 'Abdullâh; baştina-i Mustafâ veled-i 'Abdullâh; baştina-i Vukik veled-i Radoye; baştina-i Mustafâ veled-i Hasan; baştina-i İvan veled-i Radosav; baştina-i Radosav veled-i Şimrak.

Mezra 'a-i PRİSPA tâbi' -i Neçven

Baştina-i Mahmûd veled-i 'Abdullâh; baştina-i Radiç veled-i Radoye; baştina-i Điragoye veled-i Vukdrag.

Hâne 9 fî 180, resim 1620

Karye-i BRAŞTANİ tâbi' -i Neçven

Baştina-i Radiç veled []!; baştina-i Radosav veled-i Vukik; baştina-i Dobril veled-i Vukmir; baştina-i Tur 'Alî Ağa der yed-i Seydî veled-i Dâvud.

Hâne 4 fî 180, resim 720

Karye-i KAOÇİNE tâbi' -i Neçven

Baştina-i Điragik veled-i Vladko; baştina-i Nikola veled-i Miloye; baştina-i Milko veled-i Nikola; baştina-i Nikola veled-i Radko; baştina-i Radman veled-i Vukaşin.

Hâne 5 fî 180, resim 900

Āsiyâb der nehr-i Krka der İslab-i Rog der tasarruf-ı Điragik veled-i Vladko
bâb 1, resim 30

Yekûn 930

Karye-i ĐIRİNOVÇI tâbi' -i Neçven

Baştina-i Vukas veled-i Bogun; baştina-i Radul veled-i Vukobrad; baştina-i Điragobrad veled-i Vukça; baştina-i Murâd veled-i Hasan.

Hâne 4 fî 180, resim 720 'an mahsûl-i haymânehâ 150

Āsiyāb der nehr-i Krka der Īslab-i Rog der tasarruf-ı Vukas veled-i Bogun
āsiyāb bāb 3 āsiyāb bāb 2, resim 60 dink bāb 1, resim 15

Āsiyāb der nehr-i Krka der Īslab-i Rog der tasarruf-ı Radul veled-i Vukobrad
āsiyāb bāb 3 āsiyāb bāb 2, resim 60 dink bāb 1, resim 15
Yekūn 150

Karye-i RAZVAGE-i DOLNA VE GORNA tābi‘-i Neçven

Baştina-i Mustafā veled-i Hüseyīn; baştina-i Nikola veled-i İvko; baştina-i Yūsuf veled-i Vukdrag; baştina-i Yuray veled-i Grubaç; [530] baştina-i Grgur veled-i Radosav; baştina-i İvan veled-i Radoye; baştina-i Radko veled-i Prvko; baştina-i Vuçko veled-i Radin; baştina-i Antun veled-i Radosav; baştina-i Vukik veled-i Radoye; baştina-i Radosav veled-i Milobrad; baştina-i Voyin veled-i Vukobrad; baştina-i Radoye veled-i Eflak; baştina-i Radoña veled-i İvladko; baştina-i Radman veled-i Dıragobrad; baştina-i Radosav veled-i Vuk; baştina-i Radosav veled-i Bayik; baştina-i Radko veled-i Radosav; baştina-i Bojin veled-i Radiç; baştina-i İliya veled-i İvladosav; baştina-i Yuray veled-i Radohna; baştina-i İvan veled-i Petri.

Hāne 22 fī 180, resim 3960 Mahsül-i haymānehā-i karye-i m. 610 Mahsül-i bād-ı havā-i karye-i m. 300

Āsiyāb der nehr-i Krka der geçüd-i MİLAÇKA der kurb-i Neçven der tasarruf-ı Jarko veled-i Radosav ve Vukik veled-i Radoye
bāb 2 fī 30, resim 60

Āsiyāb der nehr-i Krka der geçüd-i MİLAÇKA der kurb-i Neçven der tasarruf-ı Mustafā veled-i Prozorlu ve ‘Alī topçı ve Radosav veled-i Bayik
bāb 1, resim 30
Yekūn 4960

Karye-i GORNİK tābi‘-i Neçven

Baştina-i Yuray veled-i Raško; baştina-i Martin veled-i İvan; baştina-i Şimun veled-i Bogeta.

Hāne 2, resim 360 Hāne 1, resim 80
Yekūn 440

Çiftlik-i nisf karye-i GORNİK tābi‘-i Neçven der tasarruf-ı Mehmed Ağa Dizdār ‘an evlād-ı İskender Ağa ma‘a bāğāt ve kışlak deyü defter-i ‘atıkde mukayyed bulunmağın defter-i cedīde üzerine kayd olındı.

Hāsıl	
gendüm keyl 3, bahā	75
mahlüt keyl 8, bahā	160
‘alef keyl 3, bahā	30
‘öşr-i bostān	2
‘öşr-i kettān	2
‘öşr-i giyāh	5
‘öşr-i küvāre	5
‘öşr-i sīr ve piyāz ve kelem	2
nısf bād-ı havā ve resm-i ‘arūs ve polaçına	4
Yekün 285	

Karye-i BOBAÇ POLİÇE tābi’-i Neçven

Baştına-i Paval veled-i Voyniç; baştına-i Matiyaş veled-i Vukşa; baştına-i Nikola veled-i Radak; baştına-i Toma veled-i Vukşa; baştına-i Radbrad veled-i Vukşa; baştına-i Vukmir veled-i İvladosav; baştına-i Grgur veled-i Vukik, 90; baştına-i Lovrin veled-i Pavlo, 90; baştına-i Martin veled-i Petri, 80; baştına-i Petri veled-i Pavlo, 80.

Hāne 6 fī 100, resim 600 Hāne 2 fī 90, resim 180 Hāne 2 fī 80, resim 160

Āsiyāb der nehr-i Krka der İslab-i Rog der tasarruf-ı Nikola veled-i Radak ve bākī ahālī-i karye-i m.

bāb 2 fī 30, resim 60

Yekün 1000

Çiftlik-i mezra‘a-i LUBAÇİK ve ‘an hisse-i karye-i BOBAÇ POLİÇE ma‘a çayır der nehr-i Krka der kurb-i LUBAÇİK der tasarruf-ı Mehmed Ağa dizdār-ı kal‘a-i Vırh Rika veled-i İskender Ağa defter-i ‘atıkde üzerinde mukayyed bulunmağın defter-i cedid[e] üzerine kayd olındı.

[531]

Hāsıl	
gendüm keyl 21, bahā	525
mahlüt keyl 30, bahā	600
‘alef keyl 9, bahā	90
‘öşr-i bostān	2
‘öşr-i kettān	2
‘öşr-i giyāh	5
‘öşr-i küvāre	5

‘öşr-i sîr ve piyâz ve kelem	2
nısf bād-ı havâ ve resm-i ‘arûs ve polaçına	4
Yekûn 1235	

Karye-i BABİN DOL tâbi‘-i Neçven

Baştına-i Hüseyîn veled-i ‘Abdullâh; baştına-i Marko veled-i Radoye; baştına-i İstepan veled-i Matey; baştına-i İstepan veled-i Paval; baştına-i Paval veled-i Petri; baştına-i Radule der yed-i İstepan veled-i Matey; baştına-i Radoña der yed-i Andreya veled-i Kovaç; baştına-i Matey veled-i Milko; baştına-i Radoye der yed-i Paval veled-i Yelovaç.

Hâne 9 fî 180, resim 1620 Mahsûl-i haymânehâ 750 Mahsûl-i nısf bād-ı havâ 250

Yekûn 2620

Āsiyâb der nehr-i Krka der tasarruf-ı ahâlî-i karye-i m. ve ÇARESEVİK
bâb ‘aded 1

āsiyâb bâb 5 fî 30, resim 150 āsiyâb bâb 6 fî 15, resim 90

Yekûn 240

Karye-i ÇAREŞEVİK ve mezra‘a-i RADOŞİK tâbi‘-i Neçven

Baştına-i Vukman veled-i Milko; baştına-i Yuray veled-i Miloy; baştına-i Andreya veled-i İvaniş; baştına-i Marko veled-i Tomaş; baştına-i İvan veled-i Lubinko; baştına-i Paval veled-i Kalita; baştına-i Pavko veled-i Yelovaç.

[Hâne 7]

Hâsıl

ispençe	175
gendüm keyl 24, bahâ	600
mahlût keyl 38, bahâ	760
‘alef keyl 39.5, bahâ	395
‘öşr-i bostân	2
‘öşr-i kettân	2
‘öşr-i giyâh	5
‘öşr-i küvâre	5
‘öşr-i sîr ve piyâz ve kelem	2
nısf bād-ı havâ ve resm-i ‘arûs ve polaçına	4

Yekûn 1950

Karye-i VELUŞIK tâbi‘-i Neçven

Baştina-i Vid veled-i Tvirdko; baştina-i Paval veled-i Radosav; baştina-i Vuksan veled-i Radoye; baştina-i Kostadin veled-i Radiç; [532] baştina-i Vukaşin veled-i Radoye; baştina-i Vuk veled-i Radosav; baştina-i Vuk veled-i İçvetko. Hâne 7 fî 180, resim 1260 Mahsül-i haymānehā 850 Mahsül-i bād-ı havā 370 Yekün 2480

Mezra‘a-i BOĞOÇIN der tasarruf-ı Şimun Bogotik⁸¹ ve bākī şürekā tâbi‘-i Neçven

Hāsıl	
gendüm keyl 20, bahā	500
mahlüt keyl 40, bahā	800
‘alef keyl 18, bahā	180
‘öşr-i bostān	2
‘öşr-i kettān	2
‘öşr-i giyāh	5
‘öşr-i küvāre	5
‘öşr-i sîr ve piyāz ve kelem	2
nısf bād-ı havā ve resm-i ‘arūs ve polaçına	4
	Yekün 1500

Mezra‘a-i Kilise ma‘a balıklağı der nehr-i Krka tâbi‘-i Neçven 100

Panayır-ı HOTİBLİK tâbi‘-i Neçven 851

Āsiyāb-ı Rog İslab der nehr-i Krka tâbi‘-i Neçven
bāb 4 fî 30, resim 120

⁸¹ BOA, TD 546, 510: Şimun veled-i Bogitik.

ПРЕВОД ПОПИСА НАХИЈЕ НЕЧВЕН

/524/ **НАХИЈА НЕЧВЕН У САНЦАКУ КЛИС**

Село ЧЕСМИНА⁸² **ДРАГА, припада Нечвену**

Баштина Радича, сина Радосава; баштина Радоја, сина Ивана; баштина Вука, сина Обрада; баштина Вука, сина Милка;

Мезра КОКОШЕВАЦ⁸³, припада Нечвену

Баштина Јусуфа, сина Давуда; баштина Хасана, сина Мурата;

Мезра ПОИЛА⁸⁴ и мезра КРУЖИНЕ⁸⁵ у близини Рошког слапа⁸⁶ реке Крке; баштина у руци становника села.

Кућа 7 по 180

Село Камичак⁸⁷ и мезре по имену ПОИЛА⁸⁸, КРУЖИНЕ⁸⁹, РОШКА ДРАГА⁹⁰, МЕНДОЛЕВАЦ⁹¹ и СТРАЊАНИ⁹², у близини Рошког слапа, припада Нечвену. Пошто је утврђено да су у притежавању [села], на њега [т.ј. становништво села] је убележено у нови дефтер.

Баштина Мартина, сина Огорана; баштина Хусејина, сина Павића; баштина Петра, сина Мартина; баштина Рајича, сина Колака; баштина

⁸² У атару села Богатић (Миљевачки, на територији Града Дрниша) постоји потес Чесмине. Видети страницу: <https://geoportal.dgu.hr/>.

⁸³ Вероватно простор Каралића (Град Дрниш), према убикацији осталих топонима на Миљевцима.

⁸⁴ Простор на обали Крке, у атару Бриштана (Град Дрниш) – <https://geoportal.dgu.hr/>.

⁸⁵ Комплекс земљишта и локва Кружине у северозападном делу атара Бриштана, непосредно уз Богатић (Миљевачки) – <https://geoportal.dgu.hr/>.

⁸⁶ Рошки слап, један од слапова и прелаза на Крки.

⁸⁷ Остаци утврђења Камичак (Камичац), у атару села Бриштани – Vojnogeografski institut u Beogradu, Topografska karta SFRJ, razmera 1:25.000 (=VGI, TK 1:25.000), секција Šibenik 520–2–2 (као *Бабин град*); <https://geoportal.dgu.hr/>.

⁸⁸ Видети нап. 84.

⁸⁹ Видети нап. 85.

⁹⁰ Истоимени потес у атару Бриштана, према Рошком слапу – VGI, TK 1:25.000, секција Šibenik 520–2–2; <https://geoportal.dgu.hr/>.

⁹¹ Неубицирано, вероватно у атару села Бриштани.

⁹² Могуће да одговара топониму Стране, на размеђи Богатића (Миљевачког) и Бриштана, према Крки – <https://geoportal.dgu.hr/>.

Вукашина, сина Радича; баштина Грбана сина Малка; баштина Гргура сина Прибина.
Кућа 7 по 180

Земини села ЛЕСКОВИЋ⁹³, припада Нечвену

Земин од дела села ЛЕСКОВИЋ, у притежавању Хасана, сина Абдулаха; земин од дела поменутог села, у притежавању Мехмеда, сина Хамзе; земин од дела поменутог села, у притежавању Пирија, сина Хасана; земин од дела поменутог села, у притежавању Перванеа, сина Ферхада; земин од дела поменутог села, у притежавању Халила, сина Мехмеда, посадника тврђаве; земин од дела поменутог села, у притежавању Хусејина, сина Абдулаха, сер-ода⁹⁴; земин од дела поменутог села, у притежавању Балија, сина Искендера; земин од дела поменутог села, у притежавању Хусејина коњаника, сина Џафера; земин од дела поменутог села, у притежавању Гргура, сина Вукосава; земин од дела поменутог села, у притежавању Хасана, сина Абдулаха; земин од дела поменутог села, у притежавању Марка, сина Бранка.

Приход	
пшеница 21 кејл ⁹⁵ , вредност	525
мешаница 32 кејла, вредност	640
зоб 42 кејла, вредност	420
ушур од повртњака	22
ушур од црвеног лука	22
ушур од сена	55
ушур од кошница	80
ушур од белог лука, црвеног лука и купуса	12
ушур од воћа	12
половина бадихаве, младарина и пољачина	82
	Укупно 1870

⁹³ Варош, односно подграђе утврђења Нечвен, данас саставни део села Пуљани (на територији Општине Промина). Раније је постојала засебна насебина Нечвен (Нећвен), на простору југоисточно од утврђења (Mirko Korenčić, *Naselja i stanovništvo Socijalističke republike Hrvatske 1857–1971*, Zagreb 1979, 213; VGI, ТК 1:25.000, секција Split 521–1–1; <https://geportal.dgu.hr/>), означена као Поднечвен на аустријском катастру. О топониму Лесковић видети нап. 60 у овом раду. Такође и: <https://maps.arcanum.com/en/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=1791114.929757306%2C5466991.511449417%2C1792929.1148505118%2C5467632.8658898715>.

⁹⁴ Заповедник мањег војног одреда при тврђавским посадама (фариса, азапа, мартолоса итд.).

⁹⁵ У Клишком санцаку је 1574. званично коришћен сарајевски кејл (мерица).

/525/

Чифтлик половина села ЛЕСКОВИЋ, са земином винограда и башти [и] ресумом на кошнице, у притежавању мустахфиза поменуте тврђаве. Пошто је у време пописа утврђено да су у њиховом притежавању, на њих је убележено у нови дефтер.

Земини у близини тврђаве Нечвен, у притежавању мустахфиза [поменуте] тврђаве, неки су њиве, ЈАЊИЛО и остало; земин њиве ЛОКВА⁹⁶ у близини тврђаве Нечвен, у притежавању Хасана и Ахмеда, синова Хамзе. Пошто је утврђено да су њиховом притежавању на њих је убележено у нови дефтер; земин четири њиве у близини тврђаве Нечвен, у притежавању Шабана, сина Мехмеда. Пошто је утврђено да је у његовом притежавању, на њега је убележено; земин баште у близини тврђаве Нечвен, у притежавању Ибрахима, сина Хамзе. Пошто је утврђено да је у његовом притежавању, на њега је убележено у нови дефтер; земин ЈАЊИЛО, њива у близини тврђаве Нечвен, у притежавању Халила, сина Мустафе. Пошто је утврђено да је у његовом притежавању, на њега је убележено у нови дефтер; земин ЈАЊИЛО ЈАМА и шума КРЧЕВИНА⁹⁷, у притежавању Мехмеда, сина Мустафе. Пошто је утврђено да је у његовом притежавању, на њега је убележено у нови дефтер; мезра село ЛЕСКОВИЋ – пашњак и ливада, половина је од посадника тврђаве, а половина је од варошана тврђаве. На основу заједничког [држања], на њих је убележено у нови дефтер; Мезра СУХОПОЉЕ⁹⁸ и мезра ЗАКУЋИНЕ⁹⁹, у близини тврђаве Нечвен, у притежавању Хусејина диздара; пошто је у време пописа утврђено да је у његовом притежавању, на њега је убележено у нови дефтер.

Приход

пшеница 2 кејла, вредност	50
мешаница 4 кејла, вредност	80
зоб 5 кејла, вредност	50
ушур од повртњака	12

⁹⁶ Једна од постојећих локви у околини утврђења, можда Локва Ловретиновац, као најближа – VGI, ТК 1:25.000, секција Split 521–1–1; <https://geoportal.dgu.hr/>.

⁹⁷ Неубицирано. Ради се о искрченом шумском подручју.

⁹⁸ У млетачком катастру назначен је простор *Suho Pogle* (Сухопоље), југозападно од остатака утврђења Нечвен, према Богатићу (Проминском), данас у атару Пуљана – DAZD, *Mletački katastar*, 263 (Necven, Pugliane e Mratovo).

⁹⁹ У близини Нечвена постоји топоним Кућетине (у селу Пуљани) с којим топоним из дефтера можда стоји у вези – VGI, ТК 1:25.000, секција Split 521–1–1; <https://geoportal.dgu.hr/>.

ушур од лана	12
ушур од сена	30
ушур од кошница	20
ушур од белог лука, црвеног лука и купуса	10
ушур од воћа	4
половина бадихаве, младарина и пољачина	12
	Укупно 280

Воденице на реци Крка, у притежавању Мехмеда Кримљанина, Мустафе, сина Мехмеда и Бешира, сина Хамзе, посадника поменуте тврђаве

воденица: жрвња 5 по 30, ресум 150
у притежавању Мехмеда Кримљанина, жрвња 3; у притежавању Мустафе, сина Мехмеда, жрвња 1; у притежавању Бешира, сина Хамзе, жрвња 1.

Воденица на реци Крка, у притежавању Хусејина, сина Абдулаха и осталих удеоника, варошана поменуте тврђаве

воденица: жрвња 3 по 30, ресум 90

Укупно 270

Земин Мустафе, сина Мехмеда и Ибрахима, сина Мехмеда, с воденицом на реци Крка

воденица: жрвња 2 по 30, ресум 60

Приход	
пшеница 4 кејла, вредност	100
мешаница 3 кејла, вредност	60
зоб 6 кејла, вредност	60
ушур од повртњака	2
ушур од лана	2
ушур од сена	5
ушур од кошница	5
ушур од белог лука, црвеног лука и купуса	2
половина бадихаве, младарина и пољачина	13
	Укупно 249

Воденица на реци Крка, у близини Рошког слапа, између парчићких¹⁰⁰ и пољичких¹⁰¹ воденица; пошто је утврђено да је у притежавању Хусејина диздара, на њега је убележено у нови дефтер.
воденица: жрвањ 1, ресум 30

/526/

Чифтлик половина села МРАТИН ДОЛ¹⁰² у притежавању Мустафе, сина Бехрам хоџе; у старом дефтеру су земљишта која су убележена под влашке ресуме; такође, пошто је утврђено да су [била] у њиховом притежавању у складу с њиховим темесућима¹⁰³, на њега је убележен у нови дефтер.

Приход	
пшеница 4 кејла, вредност	100
мешаница 8 кејла, вредност	160
зоб 10,5 кејла, вредност	105
ушур од повртњака	2
ушур од лана	2
ушур од сена	5
ушур од кошница	5
ушур од белог лука, црвеног лука и купуса	2
половина бадихаве, младарина и пољачина	4
	Укупно 385

Земин од дела мезре МРАТИН ДОЛ, у притежавању Латифе, Ханифе и Авфије, ћерки Алија.

Приход	
пшеница 0,5 кејла, вредност	13
мешаница 2 кејла, вредност	40
зоб 2,5 кејла, вредност	27
ушур од повртњака	2

¹⁰⁰ Парчић, насебина у Петровом пољу (Град Дрниш). У наредна два пописа из 1585. и 1604. за део становника села Чесмина Драга назначава се да су настањени у Павчићу (Парчић) у Петровом пољу – ВОА, *TD* 622, 316/А; ТК.ККА, *TD* 119, 192б.

¹⁰¹ Односи се на насебину Попчеве Пољице из пописа нахије Нечвен 1574.

¹⁰² Мратово (Општина Промина).

¹⁰³ Темесућ означава признаницу, потврду. У овом случају се ради о признаницама влашког становништва уписаног у овом селу у претходном попису, које су доспеле у руке наведеног Мустафе.

ушур од лана	2
ушур од сена	5
ушур од кошница	5
ушур од белог лука, црвеног лука и купуса	2
половина бадихаве, младарина и пољачина	4
	Укупно 100

Земин једна њива у близини села МРАТИН ДОЛ, у притежавању Шабана, сина Синана; пошто је утврђено да је у његовом притежавању, на њега је убележено у нови дефтер.

Приход	
пшеница 0,5 кејла, вредност	13
мешаница 2 кејла, вредност	40
зоб 2,5 кејла, вредност	25
ушур од повртњака	2
ушур од лана	2
ушур од сена	5
ушур од кошница	5
ушур од белог лука, црвеног лука и купуса	2
половина бадихаве, младарина и пољачина	4
	Укупно 100 ¹⁰⁴

Чифтлик половина села МРАТИН ДОЛ у притежавању Мусе, сина Мехмеда; у старом дефтеру су земљишта која су заведена под влашке ресуме; такође, пошто је утврђено да су [била] у њиховом притежавању у складу с њиховим темесућима, које [Муса] поседује, на њега је убележено у нови дефтер.

Приход	
пшеница 3 кејла, вредност	75
мешаница 9 кејла, вредност	180
зоб 2,5 кејла, вредност	25
ушур од повртњака	2
ушур од лана	2
ушур од сена	5
ушур од кошница	5

¹⁰⁴ Тачан износ је 98 акчи.

ушур од белог лука, црвеног лука и купуса	2
половина бадихаве, младарина и пољачина	4
	Укупно 300

Воденица на реци Крка, у притежавању становника села Попов оток¹⁰⁵
воденица: жрвња 5 по 30, ресум 150

Прелаз на реци Крка, пређашњи је прелаз Миљацке¹⁰⁶, и риболовишта на реци Крка [која су] на скели Миљацке, у близини поменутих воденица, у притежавању мустахфиза тврђаве Нечвен; Мустафа [син] Мехмеда, настањен у поменутој тврђави

[400]

Чифтлик село Хотиблић¹⁰⁷ и мезра Дуборичје¹⁰⁸ друго име Шушелић¹⁰⁹, припада Нечвену; у притежавању Ибрахим-бега, капетана тврђаве Обровац, [једног] од синова покојног Малкоч-бега, с тахвила његовог оца; пошто је утврђено да је у старом дефтеру у његовом притежавању, на њега је убележен и у нови дефтер.

/527/

Приход

пшеница 10 кејла, вредност	250
мешаница 20 кејла, вредност	400
зоб 60 кејла, [вредност]	[60]

¹⁰⁵ У млетачком катастру из 1710. на Крки, на крајњем истоку некадашњег Бободолског, данас исушеног језера, између села Радучић и Бободол, уцртава се острво с разрушеним манастиром (*monasterio dirocato*). Према томе би се могао одредити положај Поповог отока. Како се супротна обала Крке у Радучићу у аустријском катастру означавала називом Бободо, може се претпоставити да је становништво Поповог отока можда било становништво Бабин Дола (Бободола) – DAZD, *Mletački katastar*, 54 (Babodol); DAZD, *Mletački katastar*, 345 (Raducich). Видети и скорији рад где се констатује постојање манастира на овом крчком острву: Š. Vrkic, „Prilog arheološkoj topografiji“, 204–205, 219–220. Такође и: <https://maps.arcgnum.com/en/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=1791114.929757306%2C5466991.511449417%2C1792929.1148505118%2C5467632.8658898715>.

¹⁰⁶ Назив потиче од слапа Миљацка. Облик у дефтеру указује на постојање још једног прелаза Миљацка, чији положај није убициран.

¹⁰⁷ Назив средњовековног утврђења чији се остаци налазе у атару села Лукара.

¹⁰⁸ Неубицирано.

¹⁰⁹ Племићко презиме из Хотиблића у Лукару, док је Шушељ назив узвишења у Лукару, где се налазе рушевине тврђаве Хотиблић – VGI, ТК 1:25.000, секција Split 521–1–2; <https://geportal.dgu.hr/>.

ушур од повртњака	2
ушур од лана	2
ушур од сена	5
ушур од кошница	5
ушур од белог лука, црвеног лука и купуса	2
половина бадихаве, младарина и пољачина	4
	Укупно 730

Чифтлик мезра Мали [и] Велики Лукари¹¹⁰, припада Нечвену, у притежавању поменутог Ибрахим-бега, с тахвила његовог оца; пошто је утврђено да је у старом дефтеру у његовом притежавању, на њега је убележено у нови дефтер.

Приход	
пшеница 8 кејла, вредност	200
мешаница 20 кејла, вредност	450 ¹¹¹
зоб 4 кејла, вредност	40
ушур од повртњака	2
ушур од лана	2
ушур од сена	5
ушур од кошница	5
ушур од белог лука, црвеног лука и купуса	2
половина бадихаве, младарина и пољачина	4
	Укупно 660

Чифтлик мезра Брђанци¹¹² у близини вештачког слапа на скели Крка, у притежавању поменутог Ибрахим-бега; пошто је утврђено да су поменуте четири воденице заведене у старом дефтеру на реченог је уписано у нови дефтер.

¹¹⁰ Лукар (Општина Промина).

¹¹¹ Тачна вредност је 400.

¹¹² Претходни пописи просторно одређују ову мезру супротном обалом Крке (*Krka suyuına öte yakasında*) и локацијом између тврђава Нечвен и Книн (ВОА, *TD* 157, 1070; ВОА, *TD* 212, 571; ВОА, *TD* 440, 227). На Пагановој карти, на простору Бурнума у Ивошевцима (Општина Кистање), означен је антички локалитет *Bergane*, с чиме Брђанци из пописа, по свој прилици, стоје у непосредној вези. Вид. К. Juran – К. Е. Barzman – Ј. Faričić, „Kartografija“, 111, 122; Š. Vrkić, „Prilog arheološkoj topografiji“, 213–214.

Приход	
пшеница 8 кејла, вредност	200
мешаница 9 кејла, вредност	180
зоб 16 кејла, вредност	160
ушур од повртњака	2
ушур од лана	2
ушур од сена	5
ушур од кошница	5
ушур од белог лука, црвеног лука и купуса	2
половина бадихаве, младарина и пољачина	4
	Укупно 540 ¹¹³

Село Рачице¹¹⁴ и земин ПОПОВЕ ЦРКВЕ¹¹⁵ и мезра КОВАЧИЋ¹¹⁶, мезра ТРОЛОКВЕ¹¹⁷ и мезра ЗРЕЛИШТЕ¹¹⁸; поменуће мезре се налазе између мезри по имену РАЗВАЂЕ, ВЕЛУША¹¹⁹ и ТРБОУЊЕ¹²⁰. Пошто је утврђено да су изван дефтера у време пописа, на потражиоце је убележено у нови дефтер. Баштина Хизира, сина Абдулаха; баштина Хасана, сина Абдулаха; баштина Балија, сина Евреноса; баштина Мехмеда, сина Абдулаха; баштина Јураја, сина Брљевића; баштина Павала, сина Радована; баштина Јакова, сина Драгише; баштина Војина, сина Ивана; баштина Миховила, сина Барешина.

¹¹³ Тачна вредност је 560.

¹¹⁴ Драчевине, део Развођа исказиван као самостално насеље (М. Korenčić, *Naselja*, 216). Данас не постоји, док је назив посредно сачуван и преко топонима Драчево поље (Драчице > Рачице) у атару села Развође, док у суседном Велушићу (Град Дрниш) постоје Дражице што је вероватно измењени облик истог топонима. И у Трбоуњу (Град Дрниш) се проналазе Матића Драче и Марине Драче. На ширину простора указују и подаци из пописа јер су сва три поменута села непосредно доведена у везу с овим топонимима. Видети нап. 49; VGI, ТК 1:25.000, секција Split 521–1–1; <https://geoportal.dgu.hr/>; <https://maps.arcanum.com/en/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=1791907.3786911573%2C5448578.040899685%2C1795535.748877569%2C5449860.749780595>.

¹¹⁵ Неубицирана. Можда локалитет Црквина у Трбоуњу, на коме се налазе остаци ранохришћанске цркве.

¹¹⁶ Неубицирана.

¹¹⁷ Налазила се у југозападном делу Велушића где постоји ловка Тролоква. Млетачки катастар из 1710. бележи потес Тролоква и више земљишних парцела у њему, док је на аустријском катастру читав простор означен као Велушки гај (*Veluschi Gay*). DAZD, *Mletački katastar*, 57 (Velušić) i K.16 (Velussich); <https://geoportal.dgu.hr/>; <https://maps.arcanum.com/en/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=1791907.3786911573%2C5448578.040899685%2C1795535.748877569%2C5449860.749780595>.

¹¹⁸ Неубицирана.

¹¹⁹ Велушић (Град Дрниш).

¹²⁰ Трбоуње (Град Дрниш).

Кућа 9 по 180, ресум 1620

Део од села и мезри, у притежавању Хасана Мехмеда Сестокрин-задеа [Шестокрил-задеа], приход 200; део од поменутих села и мезри, у притежавању Хасан-аге [сина] Алија, човека покојног Малкоч-бега, приход 200.

Приход од хајмана и половина бадихаве 110

/528/

Земин од дела села Височан¹²¹, у притежавању Шабана, сина Синана, 295; земин од дела села Височан, у притежавању Перванеа, сина Абдулаха, 295; земин од дела села Височан, у притежавању Хусејина, сина Абдулаха, 295; земин од дела села Височан, у притежавању Пирија, сина Хасана, изузев Шабановог дела, 295; земин од дела села Височан, у притежавању Павка, сина Добрашина.

Приход	
пшеница 12 кејла, вредност	300
мешаница 35 кејла, вредност	700
зоб 16 кејла, вредност	160
ушур од повртњака	2
ушур од лана	2
ушур од сена	5
ушур од кошница	5
ушур од белог лука, црвеног лука и купуса	2
половина бадихаве, младарина и пољачина	4
	Укупно 1180

Село Љубач¹²², припада Нечвену

Баштина Мила, сина Вукића; баштина Вукића, сина Радована; баштина Ивана, сина Радивоја; баштина Хусејина, сина Јураја; баштина Петра, сина Вуксана; баштина Вукмира, сина Вукосава;

Мезра Бolidол¹²³, у близини села Љубач; баштина Радоја, сина Браје.

Кућа 7 по 180, ресум 1260 Приход од хајмана и половина бадихаве 50

Укупно 1310

¹²¹ Вероватно Селине, заселак Пуљана (Општина Промина). Извори указују на то да се ово село налазило у близини тврђаве Нечвен (*Karye-i Visoçan der kurb-i kal 'a-i Neçven*), ВОА, *TD* 211, 641.

¹²² Љубач (Град Книн).

¹²³ Неубицирана.

Село ЉУБОТИЋ¹²⁴, припада Нечвену

Баштина Миховила, сина Ивана; баштина Степана, сина Радосава; баштина Андреје, сина Марка; баштина Радича, сина Радоње, у руци Ивана, сина Јакше; баштина Матијаша, сина Ивана; баштина Филипа, сина Марка.

Кућа 6 по 180, ресум 1080 Приход од хајмана и половина бадихаве 120
Укупно 1200

Село ХРВАТЦЕ¹²⁵, припада Нечвену

Баштина Јанка, сина Радосава; баштина Петка, сина Радивоја; баштина Драгише, сина Владка; баштина Вукдрага, сина Вукаса; баштина Радована, сина Радосава; баштина Степана, сина Дубравца.

Кућа 6 по 180, ресум 1080

/529/

Мезра ХАМЗЕТИЋ ИВАН¹²⁶, [налази се] између тврђава Книн и Нечвен, с ове стране реке Крке, с тахвила Али-аге, на основу кадијског хуцета у нови дефтер је убележено под ресум на филурију.

Баштина Вука, сина Радула; баштина Ивана, сина Радича.

Кућа 2 по 180, ресум 360

¹²⁴ Љуботић (Општина Промина).

¹²⁵ Бивше насеље Хрватце, на које упућује већи комплекс земљишта Хрвати у Каочинама, у сумеђном појасу према Ширитовцима (Општина Дрниш) док млетачки катастар бележи *Villa Cruazzac e Caocine* поред *Villa Siratouci* (Ширитовци). Хрватце се, несумњиво, налазило на назначеном простору, док је врло вероватно да је и већи део данашњих Ширитоваца, укључујући и село Филиповић (такође у Ширитовцима) које се јавља почетком 18. века, припадао средњовековном Хрватцу. Пописи указују да је простор Хрватца рано издељен између становника Каочина и нових, муслиманских власника (ВОА, *TD* 211, 641, ВОА, *TD* 284, 411; ВОА, *TD* 285, 352), те засебна села с почетка 18. века, у основи, вероватно садрже опсег некадашњих власничких делова. На јединствени опсег насеобине Хрватце указује локва и земљиште Пилиповци (Филиповић), у оквиру земљишта Хрватце, у атару Каочина – *DAZD, Mletački katastar*, 98 (Caocine, Caralich, Filippovich e Siratovci); VGI, ТК 1:25.000, секција Split 521–1–3; <https://geoportal.dgu.hr/>; Šime Pilić, „Gdje je bilo i nestalo selo Filipović?“, *Godišnjak Titius: godišnjak za interdisciplinarna istraživanja porječja Krke* 2 (2009) 92.

¹²⁶ Помен Хамзетић (могућа су и другачија читања презимена) Ивана, иначе непознате особе, указује на његов ранији власнички однос над земљиштем. Убикација се одређује посредно, на основу просторне одреднице „ова страна обале реке Крке“, за шта сматрамо да стоји у директном односу с мезром Брђанци (видети нап. 112) која се одређује супротном обалом Крке. У питању је путни правац преко прелаза Брљан преко кога је ишла најкраћа путна комуникација између две обале. Пошто је топоним Брђанци убициран, ова мезра коју се чиниле две баштине, највероватније се налазила на неком обрадивом земљишту у близини Брљанског језера, у атару данашњих Пуљана, где је постојао и део села који се називао Брљан – М. Korenčić, *Naselja*, 213.

Село Кључ¹²⁷, припада Нечвену

Баштина Хусејина, сина Абдулаха; баштина Мустафе, сина Абдулаха; баштина Вукића, сина Радоја; баштина Мустафе, сина Хасана; баштина Ивана, сина Радосава; баштина Радосава, сина Шимрака.

Мезра ПРИСПА¹²⁸, припада Нечвену

Баштина Махмуда, сина Абдулаха; баштина Радича, сина Радоја; баштина Драгоја, сина Вукдрага.

Кућа 9 по 180, ресум 1620

Село Бриштани¹²⁹, припада Нечвену

Баштина Радича, сина []!; баштина Радосава, сина Вукића; баштина Добрила, сина Вукмира; баштина Тур Али-аге, у руци Сејдија, сина Давуда.

Кућа 4 по 180, ресум 720

Село Каочине¹³⁰, припада Нечвену

Баштина Драгића, сина Владка; баштина Николе, сина Милоја; баштина Милка, сина Николе; баштина Николе, сина Радка; баштина Радмана, сина Вукашина.

Кућа 5 по 180, ресум 900

Воденица на реци Крка, на Рошком слапу, у притежавању Драгића, сина Владка

жрвањ, ресум 30

Укупно 930

Село Дриновци¹³¹, припада Нечвену

Баштина Вукаса, сина Богуна; баштина Радула, сина Вукобрада; баштина Драгобрада, сина Вукче; баштина Мурата, сина Хасана.

Кућа 4 по 180, ресум 720 од прихода хајманâ 150

Воденица на реци Крка, на Рошком слапу, у притежавању Вукаса, сина Богуна

¹²⁷ Кључ (Град Дрниш).

¹²⁸ Приспац, на тремеђи села Дриновци, Кључ и Нос Калик (Град Дрниш). Највероватније стоји у вези с простором Нос Калика с којим се не може повезати ниједан други топоним из пописа. Видети: Š. Pilić, „Turski katastri“, 279, нап. 51.

¹²⁹ Бриштане (Град Дрниш).

¹³⁰ Каочине (Град Дрниш).

¹³¹ Дриновци (Град Дрниш).

воденица: жрвња 3 – воденица: жрвња 2, ресум 60 ваљавица: жрвањ
1, ресум 15

Воденица на реци Крка, на Рошком слапу, у притежавању Радула, сина
Вукобрада

воденица: жрвња 3 – воденица: жрвња 2, ресум 60 ваљавица: жрвањ
1, ресум 15

Укупно 150

Село ДОЊЕ И ГОРЊЕ РАЗВАЂЕ¹³², припада Нечвену

Баштина Мустафе, син Хусејина; баштина Николе, сина Ивка;
баштина Јусуфа, сина Вукдрага; баштина Јураја, сина Грубача; /530/
баштина Гргура, сина Радосава; баштина Ивана, сина Радоја; баштина
Радка, сина Првка; баштина Вучка, сина Радина; баштина Антуна,
сина Радосава; баштина Вукића, сина Радоја; баштина Радосава, сина
Милобрада; баштина Војина, сина Вукобрада; баштина Радоја, сина
Влаха; баштина Радоње, сина Владка; баштина Радмана, сина
Драгобрада; баштина Радосава, сина Вука; баштина Радосава, сина
Бајића; баштина Радка, сина Радосава; баштина Божила, сина Радича;
баштина Илије, сина Владосава; баштина Јураја, сина Радохне;
баштина Ивана, сина Петра.

Кућа 22 по 180, ресум 3960 Приход од хајмана поменутог села 610
Приход од бадихаве поменутог села 300

Воденица на реци Крка, на прелазу Миљацка¹³³, у близини Нечвена, у
притежавању Жарка, сина Радосава и Вукића, сина Радоја.

жрвња 2 по 30, ресум 60

Воденица на реци Крка, на прелазу Миљацка, у близини Нечвена, у
притежавању Мустафе сина Прзорца, Алија тобције и Радосава, сина
Бајића.

жрвањ 1, ресум 30

Укупно 4960

¹³² Развође (Општина Промина).

¹³³ У османским изворима, прелаз Миљацка се смешта у оквиру села Градина (друго име Градчац) у нахији Островица – ВОА, *TD* 211, 577; ВОА, *TD* 284, 14. У питању су касније Руделе, данас део Ивошеваца (Општина Кистање). Део Ивошеваца се називао Миљачка – М. Когенчић, *Naselja*, 335. Прелаз се налазио низводно од слапа Миљацка и представљао је најближу путну комуникацију утврђења Нечвен ка нахији Островица.

Село Горњи¹³⁴, припада Нечвену

Баштина Јурја, сина Рашка; баштина Мартина, сина Ивана; баштина Шимуна, сина Богете.

Кућа 2, ресум 360 Кућа 1, ресум 80

Укупно 440

Чифтлик половина села Горњи, припада Нечвену, у притежавању Мехмед-аге диздара, [једног] од синова Искендер-аге, с виноградима и зимовником [за стоку]. Пошто је утврђено да је заведено у старом дефтеру, на њега је убележено и у нови дефтер.

Приход	
пшеница 3 кејла, вредност	75
мешаница 8 кејла, вредност	160
зоб 3 кејла, вредност	30
ушур од повртњака	2
ушур од лана	2
ушур од сена	5
ушур од кошница	5
ушур од белог лука, црвеног лука и купуса	2
половина бадихаве, младарина и пољачина	4
	Укупно 285

Село Попчеве Пољице¹³⁵, припада Нечвену

Баштина Павала, сина Војничача; баштина Матијаша, сина Вукше; баштина Николе, сина Радака; баштина Томе, сина Вукше; баштина Радбрада, сина Вукше; баштина Вукмира, сина Владосава; баштина Гргура, сина Вукића, 90; баштина Ловрина, сина Павла, 90; баштина Мартина, сина Петра, 80; баштина Петра, сина Павла, 80.

¹³⁴ У атару села Сукновци (Општина Промина). Убикација се утврђује према топониму Скендеровци, у границама Сукноваца, и имену власника чифтлика у селу Горњи, Искендер-аги, диздару тврђаве Врхрика. Видети следећу ставку у овом попису. ВОА, *TD* 440, 232; М. Когенчић, *Naselja*, 212; <https://geoportal.dgu.hr/>.

¹³⁵ У претходним пописима бележи се као Пољице – ВОА, *TD* 284, 103; ВОА, *TD* 285, 37. У Оклају (Општина Промина) постоји топоним Попињаче као ознака за земљиште у пољу, непосредно уз топоним Било Поље. Први топоним упућује на назив посведочен у османским пописима док други, посредно, указује на постојање ознаке за поље (>Пољице). Имајући и у виду распоред околних, убицираних насеобина, простор Оклаја се може довести у везу искључиво с насеобином Попчеве Пољице – VGI, ТК 1:25.000, секција Split 521–1–1; <https://geoportal.dgu.hr/>.

Кућа 6 по 100, ресум 600 Кућа 2 по 90, ресум 180 Кућа 2 по 80,
ресум 160

Воденица на реци Крка, на Рошком слапу, у притежавању Николе,
сина Радака и осталих становника поменутог села.

жрвња 2 по 30, ресум 60

Укупно 1000

Чифтлик¹³⁶ мезра Љубачић¹³⁷ и део од села Попчеве Пољице, с
ливадом крај реке Крка, у близини Љубачића, у притежавању
Мехмед-аге, диздара тврђаве Врх Рика, сина Искендер-аге; пошто је
утврђено да је на њега заведено у старом дефтеру, на њега је
убележено у нови дефтер.

/531/

Приход

пшеница 21 кејл, вредност	525
мешаница 30 кејла, вредност	600
зоб 9 кејла, вредност	90
ушур од повртњака	2
ушур од лана	2
ушур од сена	5
ушур од кошница	5
ушур од белог лука, црвеног лука и купуса	2
половина бадихаве, младарина и пољачина	4

Укупно 1235

Село Бабин Дол¹³⁸, припада Нечвену

Баштина Хусејина, сина Абдулаха; баштина Марка, сина Радоја;
баштина Степана, сина Матеја; баштина Степана, сина Павала;

¹³⁶ Овај чифтлик сматрамо основним језгром из кога се развијала насеобина Читлук (Општина Промина). На то указују делови земљишта које обухвата чифтлик, уз доста високе вредности прихода од житарица који стоје у рангу самосталних села, што се може видети у приложеном попису. Мада у Оклају постоји и потес Љубичић (<https://geoport.dgu.hr/>), мезра Љубачић из овог дефтера се, највероватније, односи на суседну насеобину Љуботић.

¹³⁷ Варијанта писања топонима Љуботић.

¹³⁸ Бободол (Општина Промина). На простору Бободола, у картографској грађи из периода раног новог века уцртава се утврђење *Bergati* или *Borgati* (млетачка карта с почетка 16. века), *Babindul* (Лазарева карта, 1528) *Babidub* (Паганова карта, 1530) – вид.

баштина Павала, сина Петра; баштина Радула, у руци Степана, сина Матеја; баштина Радоње, у руци Андреје, сина Ковача; баштина Матеја, сина Милка; баштина Радоја, сина Павала; баштина Павала, син Јеловца. Кућа 9 по 180, ресум 1620 Приход од хајмана 750 Приход од половине бадихаве 250

Укупно 2620

Воденица на реци Крка, у притежавању становника споменутог села и Чарешевића жрвањ: објекат 1

Воденица: жрвња 5 по 30, ресум 150 воденица: жрвња: 6 по 15, ресум 90

Укупно 240

Село ЧАРЕШЕВИЋ¹³⁹ и мезра РАДОШИЋ¹⁴⁰, припада Нечвену

Баштина Вукмана, сина Милка; баштина Јураја, сина Милоја; баштина Андреје, сина Иваниша; баштина Марка, сина Томаша; баштина Ивана, сина Љубинка; баштина Павала, сина Ћалете; баштина Павка, сина Јеловца.

[Кућа 7]

Приход

спенца	175
пшеница 24 кејла, вредност	600
мешаница 38 кејла, вредност	760

K. Juran – K. E. Barzman – J. Faričić, „Kartografija“, 103, 106, 111, 122. Османски попис из 1550. назначава постојање рушевне (*harābe*) тврђаве *Бабин Дол* (ВОА, *TD* 284, 118; ВОА, *TD* 285, 52). Млетачки катастар, такође, указује на остатке утврђења, дајући прецизан положај, у близини Крке, у данашњим Марасовинама – DAZD, *Mletački katastar*, 54 (Babodol).

¹³⁹ У свим осталим пописима насеобина Чарешевић се бележи као саставни део Бабин Дола (Бободола). Значајно је да већ први попис (1528–1530) бележи мезру Добр(о)мир (ВОА, *MAD* 540, 187) која је 1550. одређена као мезра позната под именом Добромир, у близини рушевне тврђаве Бабин Дол, што су држали Чар(е)шевић и Радошевић – *Babin Dol nām harābe kal' a kurbinde Çareševik ve Radoševik tasarruf itdüği Dobramir dimekle ma' rüf nām mezra 'adır* (ВОА, *TD* 284, 118; ВОА, *TD* 285, 52). Податак указује на презименско, патронимичко порекло топонимâ Чар(е)шевић и Радошевић (потоњи се јавља као мезра у овом попису). Извесно је да је у питању поседнички слој људи, назначен у својству претходних власника мезре Добр(о)мир/Добрамир. У питању је простор централне зоне данашњег Бободола, док је тврђава била у Марасовинама (што је назив из каснијег периода), у близини Крке – DAZD, *Mletački katastar*, 54 (Babodol).

¹⁴⁰ Простор Бабин Дола. Видети претходну напомену.

зоб 39.5 кејла, вредност	395
ушур од повртњака	2
ушур од лана	2
ушур од сена	5
ушур од кошница	5
ушур од белог лука, црвеног лука и купуса	2
половина бадихаве, младарина и пољачина	4
	Укупно 1950

Село Велушић¹⁴¹, припада Нечвену

Баштина Вида, сина Твртка; баштина Павала, сина Радосава; баштина Вуксана, сина Радоја; баштина Костадина, сина Радича; /532/ баштина Вукашина, сина Радоја; баштина Вука, сина Радосава; баштина Вука, сина Цветка.

Кућа 7 по 180, ресум 1260 Приход од хајмана 850 Приход од бадихаве 370

Укупно 2480

Мезра Богочин¹⁴², у притежавању Шимуна Боготића¹⁴³ и осталих удеоника, припада Нечвену

Приход

пшеница 20 кејла, вредност	500
мешаница 40 кејла, вредност	800
зоб 18 кејла, вредност	180
ушур од повртњака	2
ушур од лана	2
ушур од сена	5
ушур од кошница	5
ушур од белог лука, црвеног лука и купуса	2
половина бадихаве, младарина и пољачина	4
	Укупно 1500

¹⁴¹ Велушић (Град Дрниш).

¹⁴² Остаци утврђења Богочин, у атару села Богатић (Општина Промина). Богочин се наводи 1550. заједно с Поповцем (ВОА, *TD* 284, 103; ВОА, *TD* 285, 37) што одговара засеоку Поповићи у селу Богатић (које се сусреће и под називима Богетић и Богатиће). Поповићи се бележе и као Доњи Богатић (Богетић) – Mirko Korenčić, *Naselja*, 212, 215; VGI, ТК 1:25.000, секција Split 521–1–1; <https://geportal.dgu.hr/>.

¹⁴³ ВОА, *TD* 546, 510: Шимун, син Боготића.

Црквена мезра¹⁴⁴ с риболовиштем на реци Крка, **припада Нечвену** 100

Панађур Хотиблић¹⁴⁵, припада Нечвену 851

Воденица Рошки слап, на реци Крка, припада Нечвену
жрвња: 4 по 30, ресум 120

¹⁴⁴ У питању је земљишни посед манастира Висовац у нахији Нечвен, повремено називан Кужељ. Вид. нпр. ВОА, *TD* 157, 1029; ВОА, *TD* 440, 227; ТК.ККА, *TD* 119, 193b.

¹⁴⁵ Панађур повезан с црквом Госпа Чатрњска у данашњем Лукару, видети нап. 63.

527

100	100	100	100	100
100	100	100	100	100
100	100	100	100	100
100	100	100	100	100
100	100	100	100	100

Handwritten notes in Cyrillic script, possibly describing the table's content or providing a key.

100	100	100	100	100
100	100	100	100	100
100	100	100	100	100
100	100	100	100	100
100	100	100	100	100

Handwritten notes in Cyrillic script, continuing the text from the previous section.

100	100	100	100	100
100	100	100	100	100
100	100	100	100	100
100	100	100	100	100
100	100	100	100	100

Handwritten notes in Cyrillic script, possibly a summary or conclusion.

100	100	100	100	100
100	100	100	100	100
100	100	100	100	100
100	100	100	100	100
100	100	100	100	100

Handwritten notes in Cyrillic script, possibly a final note or signature.

526

100	100	100	100	100
100	100	100	100	100
100	100	100	100	100
100	100	100	100	100
100	100	100	100	100

Handwritten notes in Cyrillic script, possibly describing the table's content.

100	100	100	100	100
100	100	100	100	100
100	100	100	100	100
100	100	100	100	100
100	100	100	100	100

Handwritten notes in Cyrillic script, continuing the text.

100	100	100	100	100
100	100	100	100	100
100	100	100	100	100
100	100	100	100	100
100	100	100	100	100

Handwritten notes in Cyrillic script, possibly a summary.

100	100	100	100	100
100	100	100	100	100
100	100	100	100	100
100	100	100	100	100
100	100	100	100	100

Handwritten notes in Cyrillic script, possibly a final note.

Handwritten text at the top of page 529, including a signature and date.

Handwritten text block with a signature and date.

Handwritten text block with a signature and date.

Handwritten text block with a signature and date.

Handwritten text block with a signature and date.

Handwritten text block with a signature and date.

Handwritten text block with a signature and date.

Handwritten text block with a signature and date.

Handwritten text block with a signature and date.

Handwritten text block with a signature and date.

Handwritten text block with a signature and date.

Handwritten text block with a signature and date.

Handwritten text block with a signature and date.

Handwritten text block with a signature and date.

Handwritten text block with a signature and date.

Handwritten text at the top of page 528, including a signature and date.

Handwritten text block with a signature and date.

Handwritten text block with a signature and date.

Handwritten text block with a signature and date.

Handwritten text block with a signature and date.

Handwritten text block with a signature and date.

Handwritten text block with a signature and date.

Handwritten text block with a signature and date.

Handwritten text block with a signature and date.

Handwritten text block with a signature and date.

Handwritten text block with a signature and date.

Handwritten text block with a signature and date.

Handwritten text block with a signature and date.

Handwritten text block with a signature and date.

Handwritten text block with a signature and date.

Small handwritten note or signature at the bottom of page 528.

Handwritten musical notation on page 531, featuring a single staff with various rhythmic markings and notes. The notation includes several systems of notes with stems and beams, interspersed with vertical lines and other symbols. There are also some handwritten annotations in Cyrillic script.

Handwritten musical notation on page 530, featuring a single staff with various rhythmic markings and notes. The notation includes several systems of notes with stems and beams, interspersed with vertical lines and other symbols. There are also some handwritten annotations in Cyrillic script.

533

532

Handwritten entries in Cyrillic script, including numbers and names, possibly representing land parcels or tax records.

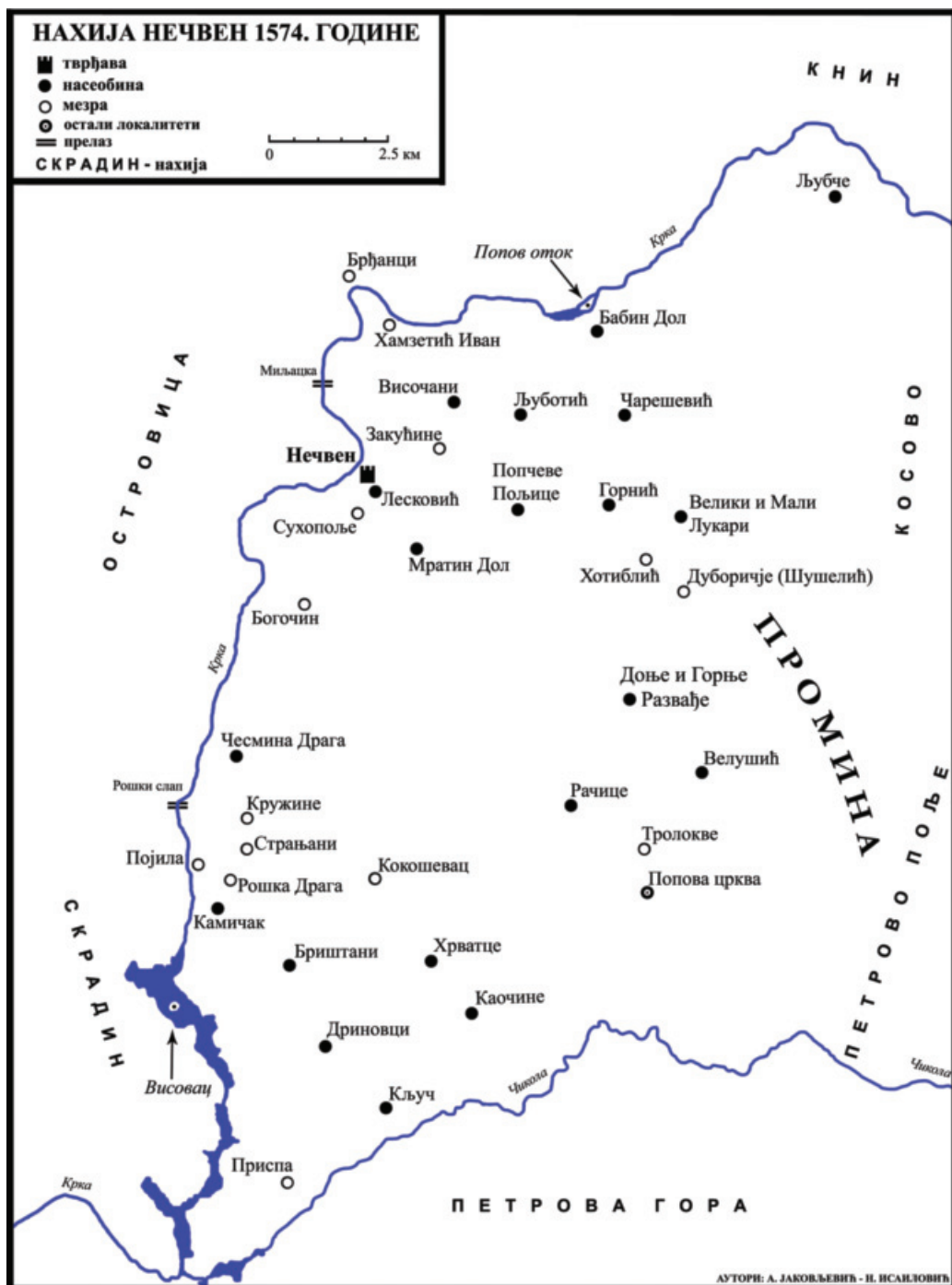
Handwritten entry in Cyrillic script, possibly a summary or a specific record.

Handwritten entries in Cyrillic script, including numbers and names.

Handwritten entries in Cyrillic script, including numbers and names.

Handwritten entry in Cyrillic script, possibly a summary or a specific record.

Handwritten entries in Cyrillic script, including numbers and names.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

- Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Bihor (Oradea)
Colecția de fonduri familiale, Seria 3 – Familia Fráter
- Archivio di stato di Venezia (Venezia)
Senato. Deliberazioni Costantinopoli, Registri.
- Arhiv franjevačkog samostana Visovac (Visovac)
Turski dokumenti
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul)
Maliyeden Müdevver Defterler 540, 656
Tapu Tahrir Defterleri 157, 164, 201, 211, 212, 284, 285, 440, 533,
546, 622, 987
- Državni arhiv u Šibeniku (Šibenik)
Šibenski bilježnici
- Državni arhiv u Zadru (Zadar)
Mletački katastar. Katastarske knjige (1597.–1797.)
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest)
Diplomatikai fényképgyűjtemény
- Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü (Ankara), Kuyûd-i Kadime Arşiv
Tapu Tahrir Defterleri 119

Извори – Primary Sources

91, 164, MAD 540 ve 173 numaralı – Hersek, Bosna ve İzvornik livaları icmal tahrir defterleri I–II, eds. Yusuf Sarıay et al, Ankara 2006.

Adamček Josip i Kampuš Ivan, *Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV. i XVI. stoljeću*, Zagreb 1976.

Ančić Mladen, „Registar Splitskog kaptola“, *Fontes – Izvori za hrvatsku povijest* 20 (2014) 28–230.

I Diarii di Marino Sanuto, tomo II, ed. Guglielmo Berchet, Venezia 1879.

Hasandedić Hivzija, „Dva kronograma o smrti mostarskog legatora Čejvan-kethode“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 6–7 (1958) 275–282.

Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zbornički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak, prir. Branislav Đurđev, Nedim Filipović, Hamid Hadžibegić i Hazim Šabanović, Sarajevo 1957.

Lucić Ivan, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru*, sv. 1–2, Split 1979.

Lucio Giovanni, *Memorie storiche di Tragurio ora detto Traù*, Venetia 1673.

Ljubić Sime, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike*, tom I, Zagreb 1868.

Ljubić Sime, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike*, tom II, Zagreb 1870.

Ljubić Sime, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike*, tom IX, Zagreb 1890.

Miagostovich Vincenzo, „Per una cronaca sebenicese“, *Rivista dalmatica* 5/1 (1909) 25–61.

“Note cronologiche e documenti raccolti da Giovanni Lucio Traguriense”, *Bullettino d’archeologia e storia dalmata* 6 (1883) 7–10, 25–29, 41–43, 55–58, 77–78.

„Notizie storiche riguardanti la Dalmazia“, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 5 (1882) 188–191.

Opširni popis timara mustahfiza u tvrđavama Kliškog sandžaka iz 1550. godine, prir. Fazileta Hafizović, Sarajevo 2014.

Pilić Šime, „Turski katastri Miljevca i Promine u 16. stoljeću“, *Godišnjak Titius: godišnjak za interdisciplinarna istraživanja porječja Krke* 8 (2015) 235–295.

Smičiklas Tadija i dr., *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, vol. 17, Zagreb 1981.

Smičiklas Tadija, *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, vol. 11, Zagreb 1913.

Smičiklas Tadija, *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, vol. 14, Zagreb 1916.

Spaho Fehim Dž, Aličić Ahmed S. i Zlatar Behija, *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, Sarajevo 2007.

Šibenski diplomatarij. Zbornik šibenskih isprava, prir. Josip Barbarić i Josip Kolanović, Šibenik 1986.

Thallóczy Lajos and Barabás Samu, *A Blagay-család oklevéltára – Codex diplomaticus comitum de Blagay*, Budapest 1897.

Thallóczy Lajos and Barabás Samu, *A Frangepán család oklevéltára*, vol. I (1133–1453), Budapest 1910.

Thallóczy Lajos and Horváth Sándor, *Jajcza (bánság, vár és város) története: 1450–1527*, Budapest 1915.

Vinjalić Gašpar, *Kratki povijesni i kronološki pregled zbivanja koja su se dogodila Slavenima u Dalmaciji, Hrvatskoj i Bosni 1514.–1769.*, ur. Bruno Pezo i Vicko Kapitanović, Split 2010.

Исаиловић Невен, „Повеља бана Стјепана II Котроманића кнезу Ивану Нелипчићу“, *Грађа о прошлости Босне* 12 (2019) 9–39. [Isailović Neven, „Povelja bana Stjepana II Kotromanića knezu Ivanu Nelipčiću“, *Građa o prošlosti Bosne* 12 (2019) 9–39]

Исаиловић Невен, „Повеља великог војводе Хрвоја Вукчића Шибенику“, *Грађа о прошлости Босне* 13 (2020) 65–112. [Isailović Neven, „Povelja velikog vojvode Hrvoja Vukčića Šibeniku“, *Građa o prošlosti Bosne* 13 (2020) 65–112]

Јаковљевић Александар и Исаиловић Невен, „Попис нахије Косово из 1574. године“, *Мешовита грађа (Miscellanea)* 34 (2013) 25–70. [Jakovljević Aleksandar i Isailović Neven, „Popis nahije Kosovo iz 1574. godine“, *Mešovita građa (Miscellanea)* 34 (2013) 25–70]

Јаковљевић Александар и Исаиловић Невен, „Попис нахије Петрово поље из 1574. године“, *Иницијал. Часопис за средњовековне студије* 1 (2013) 255–290. [Jakovljević Aleksandar i Isailović Neven, „Popis nahije Petrovo polje iz 1574. godine“, *Inicijal. Časopis za srednjovekovne studije* 1 (2013) 255–290]

Литература – Secondary Works

Antoljak Stjepan, „Ban Pavao Bribirski ‘Croatorum dominus’“, *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 19 (1972) 5–61.

Birin Ante, „O familijarima knezova Nelipčića“, *Povijesni prilozi* 51 (2016) 41–70.

Birin Ante, „Posjedi Nelipčića na području srednjovjekovnog kotara Promine“, u: *Miljevci u prošlosti (s pogledom u budućnost)*, ur. Marko Menđušić i Drago Marguš, Visovac–Drinovci 2008, 117–128.

Birin Ante, *Knez Nelipac i velikaški rod Nelipčića* (Sveučilište u Zagrebu – Filozofski fakultet, doktorska disertacija, 2006).

Brkan Jure, „Župa Miljevci i njezini župnici“, u: *Miljevci u prošlosti (s pogledom u budućnost): zbornik radova sa znanstvenog skupa, Visovac–Drinovci, 15.–16. lipnja 2007.*, ur. Marko Menđušić i Drago Marguš, Visovac–Drinovci 2008, 403–424.

Cesarik Nikola, „River Crossings and Roman Auxiliary Forts: A New Evidence from the River Krka“, *Collegium antropologicum* 41/4 (2017) 363–370.

Čače Slobodan, „Secus flumen Titium: o razgraničenjima i promjenama oko rijeke Krke prije i na početku principata“, *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea* 1 (2013) 17–37.

Grgin Borislav, *Počeci rasapa. Kralj Matijaš Korvin i srednjovjekovna Hrvatska*, Zagreb 2002.

Gunjača Stjepan, „Hrvatsko historijsko Kosovo“, u: *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji*, sv. III, Zagreb 1975, 129–168.

Gunjača Stjepan, „Tiniensia archaeologica historica topographica II“, *Starohrvatska prosvjeta* III/7 (1960) 7–142.

Hafizović Fazileta, *Kliški sandžak od osnivanja do početka Kandijskog rata (1537–1645. godine)*, Sarajevo, 2016.

Isailović Neven i Jakovljević Aleksandar, „Srednjovjekovno Brečevo i Polje Kanjane: još jedan pokušaj ubikacije“, *Povijesni prilozi* 43 (2012) 31–58.

Isailović Neven, „Distrikt Oprominje u doba Nelipčića i Talovaca“, u: *Promina – slavlje spomena kao sjeme budućega*, Oklaj 2021, u štampi.

Isailović Neven, „Između otpora i lojalnosti – niže plemstvo na područjima pod vlašću i utjecajem Nelipčića nakon 1345. godine“, *Povijesni prilozi* 50 (2016) 263–295.

Isailović Neven, „Pad Oprominja pod osmansku vlast i izbjeglištvo prominskog plemstva“, u: *Promina – slavlje spomena kao sjeme budućega*, Oklaj 2021, u štampi.

Isailović Neven, „Srednje i niže plemstvo Oprominja u kasnome srednjem vijeku“, u: *Promina – slavlje spomena kao sjeme budućega*, Oklaj 2021, u štampi.

Jakovljević Aleksandar, Isailović Neven, *Petrovo polje u vrelima osmanskog razdoblja (1528.–1604.)*, Šibenik 2019.

Juran Kristijan, „Morlaci u Šibeniku između Ciparskoga i Kandijskog rata (1570.–1645.)“, *Povijesni prilozi* 49 (2015) 164–208.

Juran Kristijan, Barzman Karin-Edis i Faričić Josip, „Kartografija u službi Mletačke države: karta sjeverne i srednje Dalmacije nepoznatog autora s početka 16. stoljeća“, *Geoadria* 24/2 (2019) 93–139.

Jurić Ante, *Gradovi, utvrde i sakralni spomenici uz Krku i Čikolu*, Skradin 2004.

Katić Lovre, „Ban Emerik Lacković otimlje dobra Kninske biskupije (1368)“, *Croatia sacra* 2/3 (1932) 1–12.

Korenčić Mirko, *Naselja i stanovništvo Socijalističke republike Hrvatske 1857–1971*, Zagreb 1979.

Kosor Karlo, „Drniška krajina za turskoga vladanja“, *Kačić* 11 (1979) 125–194.

Kužić Krešimir, *Povijest Dalmatinske zagore*, Split 1997.

Laszowski Emilij, „Prilog historiji hrvatskih porodica Martinuševića, Utješenovića, Mišljenovića i njihovih srodnika“, *Vjesnik Kr. državnog arhiva u Zagrebu* 7 (1937) 153–157.

Laszowski Emilij, „Prilog za povijest Vlaha u Dalmaciji“, *Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskog arkiva* 16 (1914) 318–319.

Mályusz Elemér, „Die vier Gebrüder Talloci“, *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 28 (1982) 3–66.

Perojević Marko, „Talovci – cetinski i kliški knezovi“, *Kalendar Napredak* 27 (1937) 171–186.

Pilić Šime, „Gdje je bilo i nestalo selo Filipović?“, *Godišnjak Titius: godišnjak za interdisciplinarna istraživanja porječja Krke* 2 (2009) 87–118.

Pilić Šime, „Miljevci: jedno ili sedam sela“, *Godišnjak Titius: godišnjak za interdisciplinarna istraživanja porječja Krke* 1 (2008) 363–383.

Sanader Mirjana, Vukov Mirna i Bužanić Domagoj, „Pax Romana između Burna i Tilurija. Krajolik sukoba?“, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 36 (2019) 121–134.

Simpozij Rijeka Krka i Nacionalni park „Krka“: prirodna i kulturna baština, zaštita i održivi razvitak, Šibenik 5.–8. listopada 2005. : zbornik radova, ur. Drago Marguš, Šibenik 2007.

Slukan Altić Mirela, „Razvoj gradova oko rijeke Krke“, *Građa i prilozi za povijest Dalmacije* 21 (2008) 207–248.

Slukan Altić Mirela, *Povijesna geografija rijeke Krke. Kartografska svjedočanstva*, Šibenik 2007.

Smiljanić Franjo, „Građa za povijesnu topografiju kninsko-drniškoga kraja u srednjem vijeku“, *Arheološka istraživanja u Kninu i Kninskoj krajini*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 15, Zagreb 1992, 55–63.

Smiljanić Franjo, „Teritorij i granice Kninske županije u srednjem vijeku“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 27/14 (1988) 135–149.

Spaho Fehim Dž., „Neke karakteristike razvitka varoških naselja u Kliškom sandžaku u XVI i XVII stoljeću“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 38 (1988) 241–252.

Stošić Krsto, *Rijeka Krka sa 54 slike*, Šibenik 1927, 2012².

Šabanović Hazim, *Bosanski pašaluk, Postanak i upravna podjela*, Sarajevo, 1982.²

Vrkić Šime, „Prilog arheološkoj topografiji sela Radučić kod Knina“, *Diadora: glasilo Arheološkog muzeja u Zadru* 31 (2017) 197–222.

Zaninović Joško i Gaurina Davor, „Nelipićeve utvrde na rijekama Krki i Čikoli“, u: *Miljevci u prošlosti (s pogledom u budućnost)*, ur. M. Mendušić i D. Marguš, Visovac–Drinovci 2008, 145–162.

Zlatar Behija, „O Malkočima (Prilog pitanju muslimanskih begovskih porodica u Bosni i Hercegovini u XVI stoljeću)“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 26 (1976) 105–114.

Рашковић Душан, „Античка Промона“, у: *Vestigatio Vetustatis. Зборник посвећен проф. Александрини Цермановић-Кузмановић*, Београд 2001, 393–409. [Rašković Dušan, „Antička Promona“, u: *Vestigatio Vetustatis. Zbornik posvećen prof. Aleksandrini Cermanović-Kuzmanović*, Beograd 2001, 393–409]

Рашковић Душан, „Подручје проминско-миљевачке заравни у антици. Топографија и налази“, *Гласник Српског археолошког друштва* 9 (1993) 241–250. [Rašković Dušan, „Područje prominско-miljevačke заравни u антици. Topografija i nalazi“, *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 9 (1993) 241–250]

Рашковић Душан, „Убикација друмских прелаза на подручју средњег тока реке Крке у антици“, *Balkanica* 29 (1998) 47–64. [Rašković Dušan, „Ubikacija drumskih prelaza na području srednjeg toka reke Krke u antici“, *Balkanica* 29 (1998) 47–64]

Интернет извори – Internet Sources

Аустријски катастар из 1820-их година. [Austrijski katastar iz 1820-ih godina]
<https://maps.arcnum.com/en/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=1202943.0382440672%2C5978869.71875626%2C2131805.8059655293%2C6307243.192269377>

Geoportal Republike Hrvatske
<https://geoportal.dgu.hr/>

Картографски извори – Cartographic Sources

Војногеографски институт, Топографска карта SFRJ, размера 1:25.000 (секције 520 Šibenik i 521 Split)

Aleksandar JAKOVLJEVIĆ, Neven ISAILOVIĆ

THE CENSUS OF THE NEČVEN NĀHIYE FROM 1574

Summary

The paper offers a critical edition (including text, translation and facsimiles) of the census of the Nečven *nāhiye* from 1574. After the Turkish conquest (c. 1522), this *nāhiye* was originally part of the *vilāyet* of Croatia (*Vilāyet-i Hırvat*) in the Sanjak of Bosnia, but since the 1540s it belonged to the Sanjak of Klis. The census is an extract from the 1574 extensive defter of the Sanjak of Klis, in which, for the first time since the fall of these areas under Ottoman rule, complete data on all settlements was accumulated. The edition also provides information on the historical and geographical background of the region, identification of toponyms, comparison with the data from other defters covering the same region, and additional notes where they were needed. Until the end of the 16th century, Nečven was inhabited almost exclusively by people of the vlach status, but it has to be noted that substantial portions of land were organised as *çiftliks* and their populations cannot be positively determined, which means that population density may have been higher than it seems.

Чланак примљен: 30. 3. 2021.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 8. 8. 2021.

Чедомир АНТИЋ*

Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
Београд

ПРВА (ЕНГЛЕСКА) ПЕСМА О КАРАЂОРЂУ**

Анстракт: Песма о Карађорђу, потекла из пера пастора Џорџа Кролија једна је од најранијих песама посвећених војду Првог српског устанка. Она је настала свега десет недеља након Карађорђеове смрти, односно пет седмица пошто је британска јавност за њу дознала. Иако је ова песма позната нашој науци и јавности, њен целовит превод није био предмет посебне студије и она није препевана.

Кључне речи: Србија, Карађорђе, Џорџ Кроли, песма, Бранко Момчиловић, Веселин Костић.

Abstract: The poem ‘Czerny George’, written by Rev. George Croly, is one of the earliest verses dedicated to the leader of the First Serbian Uprising (1804/1813) and the first ruler of modern Serbia – Karađorđe Petrović, Black George (1769–1817). It was published just ten weeks following the assassination of Karađorđe, and five weeks after the news had reached the British Isles. Although the poem is well known, its full literary translation into the Serbian language has not yet been the subject of a study in its own right.

Keywords: Serbia, George Croly, poetry, Karađorđe, ‘Czerny George’, Veselin Kostić.

Карађорђе Петровић, српски војд за Првог српског устанка (1804–1813), има своје место и у светској књижевности. Иштван Балог, у то време млади мађарски писац и драматург, августа 1812. године поставља у Будиму позоришни комад „Црни Ђорђе“.¹ О Карађорђу и његовој ћерки

* chedomir.antic@gmail.com

** Од срца захваљујем нашем песнику господину Миловану Данојлићу и преводитељки госпођи Миљани Протић. Овај рад написан је у оквиру пројекта „Српска нација – интегративни и дезинтегративни процеси“, број 177014 код Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ “Czerny György”. Címszó, “Balogh István”, *Magyar Színművészeti Lexikon* (1929–1931, szerk. SchöpflinAladár), <https://mek.oszk.hu/08700/08756/html/szocikk/w/20/20710.htm>

песме је написао и Александар Сергејевич Пушкин. Личност вође Првог српског устанка инспирисала је Толстоја и Достојевског, а о једном његовом наводном сину пише роман и Оноре де Балзак².

О Првом српском устанку и Карађорђу чуло се и знало у Великој Британији.³ Британска политика у извесној мери је ниподаштавала и занемаривала српски устанак.⁴ Овом у прилог говори невољна и спора мисија британског дипломате Пецета у Цариграду.⁵ Документ француских обавештајаца, међутим, говори да је још 1805. постојала преписка између британских власти и Карађорђа, коју је бар једном одржавао гусарски брод закратко усидрен у близини Дубровника.⁶ Велика Британија свакако није имала важну улогу у догађајима у устаничкој Србији, делом зато што ова није излазила на море. Уосталом, британски утицаји могли су бити само посредни. Карађорђе се и поред тога појавио у британској јавности као важна и тајанствена личност која је будила пажњу. Однос према њему је био амбивалентан, јунак и бранилац потлачених он је био и непријатељ Османског царства, које је с ретким и краткотрајним изузецима током трајања српског устанка, али и читавог 19. века, било савезник Лондона.

Карађорђе се често појављивао у британским новинама тог времена. Ипак, када су српски изасланици почетком 1815. покушавали да заинтересују Велике силе, чији су се владари и министри окупили на Бечком конгресу, секретарима ерла Каселреја⁷ – шефа британске дипломатије – требало је објашњавати где је Србија.⁸ Управо у то време лондонски *Тајмс* објавио је чланак о прогонима и страдањима које

(сајту приступљено 25. 11. 2020); Проф. др Божидар Ковачек, проф. др Шандор Пал, „Мађарска јавност и Српска револуција 1804–1815“, у: *Европа и Српска револуција 1804–1815*, Нови Сад: Платонеум 2004, 551–557.

² Академик Чедомир Попов, „Французи и Српска револуција 1804–1815“, у: исто, 397–398.

³ Чедомир Антић, „Карађорђе и Велика Британија“, *Меуовита грађа (Miscellanea)*, Нова серија, књ. XXIII (2004) 125–135.

⁴ Проф. др Бранко Момчиловић, „Велика Британија и Српска национална револуција 1804–1815“, у: *Европа и Српска револуција 1804–1815*, Платонеум: Нови Сад, 2004, 435–503.

⁵ Paget to Leake, 19 October 1807, H. W. V. Temperley, *History of Serbia*, London, 1917, Čedomir Antić, *Sir Ralph Paget: A Diplomat in Serbia*, Belgrade: The Institute of Balkan Studies 2006, 16.

⁶ Петар И. Поповић, *Француско-српски односи за време Првог српског устанка (Наполеон и Карађорђе)*, Београд 1933, 15.

⁷ Robert Stewart, 2nd Marquess of Londonderry, Viscount Castlereagh (1769–1822), британски државни секретар за спољне послове од 1812. до 1822. године.

⁸ Прота Матеја Ненадовић, *Мемоари*, Београд 2005, 225–227.

подносе Срби у Београдском пашалуку, те је аутор апеловао на европску јавност која има сажаљења „и за црнце у Африци“.⁹

Ова двојност наставила се и касније. Милорад Екмечић веровао је да је иза Карађорђевог убиства стајала рука британске дипломатије.¹⁰ С друге стране, учени Чедомиљ Мијатовић у британским архивама није нашао ни информацију о приспећу вождове главе у Цариград. Карађорђе је, ипак, први Јужни Словен коме је некролог објављен у једним британским новинама. Ова биографија објављена је у *Књижевном додатку* лондонског *Тајмса*, а касније је прештампана у десетак новина у Британији, Сједињеним Државама и Аустралији.¹¹

Песник Кроли (Rev. George Croly) припадао је генерацији кнеза Милоша. Рођен 1780. године, он је и умро у истој години када и родоначелник династије Обреновића – у позној осамдесет и првој години. Кроли је потекао из угледне породице, отац му је био лекар. Дипломирао је 1804. године на Тринити колеџу у Даблину. Служио је као англикански свештеник. Током пуних четврт века, све до смрти, Кроли је био ректор лондонске цркве Св. Стивена Волбрука (St. Steven Walbrook). Овај даровити човек био је посвећени писац, песник и историчар. Песма „Карађорђе“ једна је од првих које је објавио. Занимљиво, у Кролијевим биографијама и прегледима дела, ову песму углавном не спомињу, а уместо ње често наводе песму „Париз 1815“, објављену мало раније. Међу његовим песмама теме су углавном биле религија и античка историја. Године 1822. објавио је трагедију *Катилина*. Осам година касније – биографију енглеског краља, свог савременика, под насловом *Живот и време Џорџа Четвртог*, коју су поједини савременици видели као „лишену историјске вредности али вредну поверења, због независности ауторовог духа“.¹² Пред смрт Кроли је објавио путопис под

⁹ Бранко Момчиловић, *Из историје југословенско-британских културних веза од 1650. до Другог светског рата*, Нови Сад 1990, 49–50.

¹⁰ Милорад Екмечић, *Дуго кретање од клања до орања, Историја Срба у новом веку (1492–1992)*, Београд: EvroGiunti 2010, 198–199.

¹¹ “Czerny-Georges”, *Literary Gazette, The Times*, 6. September 1817, 2, e; “London Mails”, *Cheltenham Chronicle*, 18 Sept. 1817, p. 4, d; У Аустралији је објављена тек марта 1818. године: ‘CZERNY GEORGES’, *The Sydney Gazette and New South Wales Advertiser*, 21. March 1818, 4; Чедомир Антић, „Карађорђе и Велика Британија“, 130–131; Чедомир Антић, „Кнежевина Србија у аустралијској јавности“, *Историјски часопис*, књ. LXII (2013) 198–199.

¹² ‘Croly, George’, by Richard Garnett, George Murray Smith, Sir Leslie Stephen, Sir Sidney Lee etc., *Dictionary of National Biography*, 1885–1900, Vol. 13, (New York: Macmillan, Smith, Elder & Co. 1885), 135–136; “Croly, George”, *Encyclopaedia Britannica*, 9th Edition, London 1877, 595–596.

насловом *Света земља, Сирија, Идумеја, Арабија, Египат и Нубија* у ком је било сабрано чак двестапедесет литографија.¹³

Песма „Карађорђе“ је ипак била објављена неколико пута. Непотписану, објавиле су је једне књижевне новине већ почетком октобра 1817. године.¹⁴ Следеће седмице штампана је поново.¹⁵ Када се две недеље касније нашла на страницама трећих новина, у наставку је објављена и скраћена верзија *Тајмсовог* некролога Карађорђу.¹⁶ Морала је бити реч о великом и ненаданом надахнућу, будући да песма описује догађај који се није заиста и догодио. Карађорђа су, као што је познато, убили Срби по наређењу кнеза Милоша, а према Кролијевој имагинацији погубили су га Турци у Београду. У прегледу Кролијевог опуса из 1820. и 1830. године наведена је и ова песма.¹⁷ У другом издању, она је нешто измењена. Песма „Карађорђе“ поново је објављена у једној збирци поезије епохе из 1843. године.¹⁸ Истина и овог пута – више од четврт века после вождове погибије – приређивачи су и даље у напомени објашњавали како је главни јунак песме издајом заточен и предат Турцима који су га касније погубили.

Кролија су савременици хвалили и поредили га с Бајроном, али је убрзо након што је умро његово дело практично заборављено. На другој страни, када је припремала за штампу енглески превод *Историје Србије и Српске револуције* Луиз Кер се позивала и на Кролијеву песму о Карађорђу.¹⁹

¹³ George Croly, *The Holy Land, Syria, Idumea, Arabia, Egypt & Nubia*: After lithographs by Louis Haghe from drawings made on the spot by David Roberts, London: Day & son 1855.

¹⁴ ‘Czerni George’, Original Poetry, *The Literary Gazette, Journal of Belles Letters, Arts, Politics etc.*, №. XXXVIII, 11. October 1817., 233. Индикативно је да је овде написано Czerni, уместо Czerny.

¹⁵ “Czerny George”, “Arts and Popular Culture.” *Northampton Mercury*, 18 October 1817, 4. Аутор ни овде није потписан али је наглашено да је реч о творцу песме „Париз“.

¹⁶ “CZERNY GEORGE”, *Hull Packet*, 21 October 1817. У октобру је песму објавио и часопис *Le Belle Assemblée* а одатле ју је заједно с некрологом прештампao и амерички књижевни часопис *Атенеум*. ‘Czerny George’, *Atheneum, or spirit of the English magazines, and ladies’ journal of fashion*, Boston, Mass. : [Monroe and Francis], Vol. II, October 1817 – April 1818, 377–379.

¹⁷ Rev. George Croly, *The Angel of the World: An Arabian Tale. Sebastian; a Spanish Tale: with other Poems*, Londo: John Warren 1820; *The Poetical Works of the Rev. George Croly*, London: Henry Colburn and Richard Bentley 1830, 166–173; Песма је уврштена и у једну збирку поезије за младе објављену пет година касније. *The Young Mans Book of Elegant Poetry*, Philadelphia: Key and Biddle 1835.

¹⁸ *Readings in Poetry: A Selection from Spenser to the Present Times, and Specimens of Several American Poets*, London: John W. Parker 1843, 261–264. И у овој збирци насловно име написано Czerni, уместо Czerny као у већини осталих прештамавања.

¹⁹ Бранко Момчиловић, „Велика Британија и српска национална револуција 1804–1814“, 491–492.

Коначно, песма „Карађорђе“ објављена је и као један од додатака уз мемоаре Еме М. Пирсон и Луизе Е. Маклафлин, посвећене њиховом хуманитарном раду у Србији за време Првог српско-турског рата (1876. године).²⁰

Касније је Кролијева песма сложеног језика и невеликих уметничких домета, која описује догађај који се није збио, била потпуно занемарена. О природи тог заборавља говори један чланак посвећен Кролијевом делу, објављен годинама након његове смрти. Разматрајући управо песму „Карађорђе“ аутор пише: „Сасвим лепа песма; и то песма која у нама изазива дубоко осећање захвалности што је посебни песнички стил др Кролија изашао из моде.“²¹ Иако је, као што смо видели, цитирана још крајем седамдесетих година 19. века, на песму „Карађорђе“ поново је указао тек Војислав Јовановић у *Енглеској библиографији о Источном питању*.²² Он је ову песму нашао у раније споменутој збирци Кролијеве поезије објављеној 1830. године. Бранко Момчиловић је 1976. године, на основу ове њене верзије, о Кролијевој песми објавио студију.²³ Коначно, о песми „Карађорђе“ пише и Веселин Костић. У студији о две енглеске песме о Карађорђу он исправно датује песму и у напоменама даје њен технички превод.²⁴

Мислимо да Кролијева песма из наведених разлога још увек није као преведено и препевано дело постала и део српске културе. Да таква потреба постоји сведочи и чињеница да се, упркос доминантно академском занимању, о њој знало у нашој јавности и повремено је спомињана чак и савременој српској дневној штампи.²⁵

²⁰ Emma Maria Pearson, Louisa Elizabeth McLaughlin, *Service in Servia under the Red Cross*, London: Tinsley Brothers 1877, 363–367.

²¹ „Freeing of Servia”, *Temple Bar* 48, Sept. – Dec. 1876., 60; Veselin Kostić, *Britanija i Srbija: kontakti, veze i odnosi*, Beograd: „Arhipelag“ 2014, 439.

²² Vojslav Jovanović, *Engleska bibliografija o Istočnom pitanju u Evropi*, Drugo dopunjeno izdanje, Priredila dr Marta Frajnd, Beograd, 1978, №. 210.

²³ Бранко Момчиловић, „Једна енглеска песма о Карађорђу“, *Зборник за славистику Матице српске*, 10 (1976) 128–132. Индикативно је да безмало три деценије касније Момчиловић и даље верује да је Кроли објавио песму о Карађорђу тек 1830. године. Бранко Момчиловић, „Велика Британија и српска национална револуција 1804–1814“, 494–496.

²⁴ Veselin Kostić, *Britanija i Srbija: kontakti, veze i odnosi 1700–1860*, 438–442.

²⁵ „Bez Karađorđa ne bi bilo 'Braće Karamazov': Koji su pisci i i pesnici veličali našeg vožda i jedna zaboravljena irska pesma o njemu“, *Telegraf*, <https://www.telegraf.rs/vesti/kultura/3011868-bez-karadjordja-ne-bi-bilo-brace-karamazov-koji-su-pisci-i-pesnici-velicali-naseg-vozda-i-jedna-zaboravljena-irska-pesma-o-njemu>, (sajtu pristupljeno 25. 11. 2020).

CZERNY GEORGE

(By the Author of "Paris" poem)

'Twas noon' – a crimson banner play'd
Above thy rampart porte, Belgrade:
From time to time the gong's deep swell
Rose thundering from the citadel;
And soon the trampling charger's din
Told of some mustering pomp within.
But all without was still and drear,
And long streets wore the hue of fear
All desert, but where some quick eye
Peer'd from the curtain'd gallery;
Or crouching slow from roof to roof
The Servian glanc'd, then shrank aloof
Eager, yet dreading to look on
The business to effect (?) tramping act
The din grew the central street
Twaired (?) the city's idle brood
Scattered before, few, haggard, rude;
Then came the Spahis, pressing on
With kettledrum and gonfalon;
And ever, at the cymbal's clash,
Up shook their spears the sudden flash,
Till like a shatter'd sable sail,
Wheel'd o'er the rear the black horse's tail;
All hurrying, like men who yield,

Or men who seek some final field.
They lead a captive; the Pashow
From his large eye draws back with awe
All tongues are silent in the group
Who round that fearful stranger troop:
He still has homage, tho' his hands
Are straining in a felon's bands.
No Moslem he; his brow is bare,
Save one wild tress? of raven hair,
Like a black serpent deeply bound,

Where once sate Servia's golden round.
His neck bends deep, and many a stain
Of blood shows how it feels the chain;
A peasant's robe is o'er him flung;
A swordless sheath beside him hung;
He sits a charger, but a slave
Now holds the bridle of the brave

* * * * *

And now they line the place square
A splendid sight, as moon's full glare
Pours on their mass of plume on zone,
Arms rough with gold and dazzling stone,
Silk horse-nets, shawls of Indian dye
O'er brows of savage majesty.
But where's the fetter'd rider now?
A flag above, a black below,
An Ethiop headaman low'ring near,
Shows where must close his stern career:
A thousand eyes are fix'd to mark
The fading of his eye's deep spark,
The quicken'd heaving of the vest -
But all within it was at rest:
There was no quiv'ring nerve, his brow
Scarce bent upon the rout below;
No stood in settled stately gloom -
A warrior's statue on his tomb.
A trumpet rang, the turban'd line
Clash'd up their spears, the handsman's
sign -
Then like the flame, burst from the forge,
Blaz'd thy dark visage,
C z e r n y G e o r g e.

* * * * *

The night was wild, the atabal
Scarce echo'd on the rampart walls
Scarce heard the shrinking sentinel
The night-horn in the tempest yell
But forms, as shot the lightning's glare
Stole silent through that palace square;
And thick and dim a weeping group,
Seem'd o'er its central spot to stoop
The storm a moment paus'd, the moon
Broad from a hurrying cloud-rift shone;
It shone upon a headless trunk,
Rais'd in the arms – the moon-beam sunk,
And all was dimness; but the brat
Came sudden as of parting feet;
And sweet and solemn voices pin'd
In the low lapses of the wind
'T was like the hymn, when soldiers bar
A soldier to his sepulchre.
The lightning gave a blaze, the square
Was bright, but all was desert there;
Yet far, as far as eye could strain,
We seen the remnant of a train;
A wav'ring shadow of a crowd,
Around some noble borden bow'd
'T was gone – and all was night one more,
Wild rain, and whirlwind's doubled roar.

КАРАЂОРЂЕ,
превод Миљане Протић

КАРАЂОРЂЕ ²⁶
(од аутора песме „Париз“)

Беше подне – гримизни се барјак вио
Над утврђеном ти капијом, Београде
Каткад гонга дубок звук
Са тврђаве громко затутњи.
И зачас, коња у јуришу топот
Каза да унутра мегдан²⁷ се спрема.
Али споља све беше непомично и учмало
И дуге улице ношаху рухо страха
Све је пусто, сем где неко хитро око
Извирује иза застртог балкона
Ил’ где се ко полако шуња с крова на
кров
Србин гвирну па устукну
Жељан да види, а мучно му да гледа
Шта се то збива, тај бат што стиже
Топот се онај над махалом диже
Сече спокој непомичног града
Дотад расут, изнурен, дрзак;²⁸
Уто стижу спахије, грабе напред
Са добошима и барјацима;
И увек на чинела тресак
Увис копла дижу у нагломе блеску,
Док се ко искидано једро
Сагињу на сапима вранца, ко на
прамцу;²⁹

Све хитајући, као људи што се
предају
Или као они што у последњи бој иду.
Заробљеника воде; устукну паша
Од његовога крупног ока у страху
Сва уста занемеше
Што око тог страшног странца ходе:
Још га поштују, иако му руке
Сапињу ланци за изгреднике.
Муслиман није; чело му је голо,
Сем једног перчина мрке косе,
Попут црне гује чврсто увезане,
Где некад би златни венац³⁰ Србије.
Врат му погнут, а многа крвава мрља
Показује како га ланци гњече;
Преко плећа сељачки огртач,
На боку корице без мача;
Седи као коњаник, ал’ роб је
Држи узде храбрих.

* * * * *

Сад се дуж трга постројише
Страховит призор, док месечина
сјајна

²⁶ Рима у оригиналној песми је парна: 1-1а, 2-2а, итд. само није сасвим доследно спроведена. Негде се не римује уопште, негде приближно, негде потпуно.

²⁷ Мегдан је преведен релативно слободно, можда би могло да пише и стратиште или губилиште, с обзиром на контекст; у оригиналу стоји *mustering pomp*, што је као коњаничка смотра – кад се војници свечано построје на коњима.

²⁸ Требало би да се ово односи на спахије, али пре тога стоји тачка и запета; пошто у енглеском нема слагања придева у роду и броју, може на било шта да се односи.

²⁹ Реч је вероватно о метафори: брод-коњ, али није баш јасна песникова намера.

³⁰ Златни венац представља дијадему или круну.

Слива им се на перјанице
На руке златом и драгуљима
нагиздане
Свилене простирке, мараме индијске
Над веђама дивље величанственим.
Но, где је сад онај коњаник у
ланцима?
Над њим барјак, под њим црnilо
Етиопски се целат примиче
Показује где му пут живота измиче:
Хиљаду очију нетремице гледа
Како замире његовог ока сјај,
Брже дише, кошуља се диже
Ал' у недрима све је спокојно:
Ниједан се живац не миче, чело
У руљу под њим не гледа;
Но стоји мирно у суморном
достојанству –
Ко кип ратника на гробу.
Зачу се труба, а поворка под
турбанима
Зазвеча копљима на целатов знак –
А онда, као пламен кад сукне из
ковачнице,
Блесну твоје тамно лице, Црни
Ђорђе.

* * * * *

Ноћ беше дивља, бубањ³¹
Не одзвањаше над зидинама
Не чу препаднути гласник

Кад рог хукну у олуји
Али кроз муње блесак, неке се
прилике
Крадоше тихо кроз дворски трг;
Збијена уплакана скупина
Као да се у средишту сагиње
Олуја на трен стаде, а месец
Засија иза облака што хита;
Обасја обезглављени труп,
Подигнутих руку – месечев зрак зађе
И све беше тама;
Наједном стиже, као кораци,
И умилни, свечани гласови
оплакиваше
У кратким предасима ветра
Ко свечана песма беше³², кад војници
Војника у гроб прате.
Севну муња, обасја трг
Али нигде никог нема;
А у даљини, докле поглед сеже,
Види се остатак поворке;
Лелујава сен те скупине,
Око племенитог терета погурене
Ишчезе – и опет све беше тама,
Дивља киша, и хук ветра још јачи

³¹ Atabal је маварски традиционални инструмент, ударачки, врста добоша или бубња.

³² Овде стоји *hymn*, али то у савременом значењу не значи државна химна (*anthem*) него свечана или црквена, литургијска песма.

ПРЕПЕВ МИЛОВАНА ДАНОЈЛИЋА³³

Цорц Кроли

КАРАЂОРЂЕ

У подне, на београдској тврђави
Вије се барјак гримизно-крвави,
Замукли мир повремено прекида
Јека гонга иза високог зида,
Топот коњице и зурле што пиште
Најављују да се спрема губилште.

³³ Преписка са академиком Милованом Данојлићем:
Поатје 21. 12. '20.

Поштовани г. Антићу,

Јуче ми је Матија Бећковић проследио Досије Кроли, са предлогом да се позабавим њиме. Као што сте сами приметили, песма је невелике уметничке вредности. Цорц Кроли је врло мало знао о свом балканском имењаку, али је осетио потребу да му упути поздрав, и управо је то најзанимљивије. Черни Ђорђе за њега живи и страда у тамном вилајету, од чије географије познаје једино београдску тврђаву. (Да је знао за Радовање, не верујем да би се латио пера, мада у енглеској историји има и одвратнијих ствари.) Слабо познат предмет морао је остати на висини мутног израза, а саживљеност добронамерног протестантског свештеника је површна. Погубљење на месечини није дало жељену мистериозну димензију. И опет, документ је занимљив као редак пример друкчијег интересовања за наше прилике у средини која је неговала империјалну солидарност са Отоманским царством. Кролијеве симпатије су управљене према јуначком побуњенику-страдалнику, што је пример политички некоректног мишљења, на британском тлу. Технички превод гђе. Протић је довољно информативан, штета што је прибегавала инверзијама: то треба дати равно, прозаично. Тренутно сам заузет, а и да нисам, уритмован и уримован препев би, на постојећу мистификацију, додао сувишну позлату. Марамбо, стручњак за мистификације, није обратио пажњу на овај случај, осим што га је констатовао. То је пуна истина о нашем положају у Великом свету, коју и данас од себе кријемо... Путопис Ребеке Уест је изузетак који је разбеснео Ричарда Холбрука, па је жучно саветовао да ту књигу не треба узимати у руке. Вама је, свакако, све ово добро познато, и у том смислу треба сачувати и овај документ, дати га у течној прозној реченици, као пример како нас, Богу иза ногу, доживљава овај благодоклони свештеник. Црни Ђорђе је могао бити Бур са југа Африке, он је сенка чије црнило привлачи и узнемирује. Што се тиче неразумевања на које је је Прота Матија

Улице пусте, дуге, кривудава,
Засталог даха од скривене страве,
Тек понеко ту и тамо нађе се
Да гвирне иза спуштене завесе.

Србин, што се шуња низ кров зграде,
Као укопан одједанпут стаде:
Жељан да види, мада страх га хвата
Од хуке иза каменитих врата,
Од топота и појачаног бата:
Хука, као вал помамно надошли,
Прождире спокој уморне вароши.

Стижу спахије. Низ сокаке стрме
Вије се барјак и добоши грме,
Циктај цимбала на копљу сваком
Одблескује се муњевитим зраком,
На сапима се јахач клати, ко да

наишао (код британских дипломата у Бечу 1815. године, прим. Ч. А), о томе сам пре много година написао једну подужу песму. И тако даље. Не одбијам сарадњу, као што је ни Ви нисте одбили пишући предговор за Вучковићева *Сећања...*, али, ето, размислите о овоме што рекох.

Пријатељски поздрав. Срећни празници. Милован Данојлић

Поатје, 7. 1. '21.

„Црни Ђорђе“

Џорџ Кроли (1780–1860) начуо је, очигледно, нешто о пострадању војда Карађорђа, и, логично, догађај сместио у београдску тврђаву, где је столовао највиши представник Отоманске империје. Ово сажимање збивања у бити није погрешно. Злочин у Радовањском лугу био је наручен од царског везира, а извршила га је српска рука, вођена политичком рачуницом. То је грађа за романописца и политичког аналитичара, не за романтичког песника. Он га је извео на стратиште које доликује хероју.

Бајронов поштовалац, англикански свештеник, запажен као писац црквених беседа, Кроли је са живом благонаклоношћу опевао један догађај из наше историје у освиту 19. века. Овакви изливи солидарности нам, са британског острвља, ретко стижу, па је добро да о њему будемо обавештени. *Британска енциклопедија* представља Кролија као песника коме недостају хумор и машта. Хумор му, за опис погубљења, није био неопходан, а у замисљању атмосфере града под туђинском доминацијом добро се снашао, можда и зато што је рођен у Даблину.

М. Д.

Једро се њише над палубом брода –
Хитају, ко да их гони сила нека,
Или одсудна борба да их чека.

Воде заробљеног; поглед, без милости
Утерује Паши страх у кости,
Пратња тог страшног и чудног створа
Гази занемела, без моћи говора.
Штују заробљеног, мада има
Руке унакрст везане ланцима.

Није муслиман; на голо чело се
Извио прамен загасите косе
Попут гараве, уплетене змије
У златној круни негдашње Србије.

Погурен; само мрље крви свеже
Казују где га ланац болно стеже;
Сељачки гуњ на рамену јахача,
О боку висе корице, без мача,
Роб на гојном коњу, усправан као
Јунак који је у невољу пао.

* * * * *

Ево, на тргу се постројавају
Док месец блиста у пуном сјају,
Са неба, попут златног млива
На перјанице и на руке се слива;
Коњски покровци – боја жарка, јака,
На челу – понос азијских дивљака,
Са њима сужањ спутан у негвама,
Над главом барјак, под ногама тама.

Етиопски целат опомиње да су
Са сваким кроком ближи смртном часу;
Безброј очију ту је, да сведочи
Како се гасе једне, сјајне очи.

Од ударца се затресе одећа,
Ал душа је мирна, страха не осећа,
Ниједан живац да задрхти, чело
Изнад руље се високо узнело.

Стоји, смирено, поносита лика
Као надгробни споменик ратника.

На целатов знак, са свих страна
Укрстише се копља поврх турбана
Потом, као жар кад се кује гвожђе,
Озари ти се лице, Црни Ђорђе.

* * * * *

Ноћ је сад тешка и дивља тишина,
Не јечи бубањ са градских зидина
Уплашен стражар не чу овог пута
Хук рога који ветрина прогута,
Ал блесак муње обасја приказе:
Док тихо тргу дворскоме прилазе:
Та скупина, коју жалост обједини,
Збијена, угнута мало у средини,
Показа се, начас, кад кроз тмину
Измеђ два облака Месец сину:
Виде се како ти ноћници вуку
Тело без главе, подигнутих руку.

И све је тише, из утробе мрака
Допирао здружени бат корака,
У предаху ветра тад се зачу
Нежна, свечана песма слична плачу,
Запевка тиха, отегнута, дуга
Као кад војници сахрањују друга.

Тад севну муња, и лепо се виде
Како на тргу нема никог нигде:
У даљини се слутило помало
Оно што је од поворке остало...

То лелујаве назиру се сене
Око драгоценог терета збијене:
Поворка кроз густу мрак откорача,
А хука ветра постаде још јача.

(Препев: Милован Данојлић)

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Објављени извори – Published Primary Sources

Ненадовић, Прота М., *Мемоари*, Београд, 2005.

Новине – Newspapers

Cheltenham Chronicle

Hull Packet

Northampton Mercury

Telegraf.rs

Temple Bar

The Sydney Gazette and New South Wales Advertiser

The Times

Литература – Secondary Works

Antić, Č., *Sir Ralph Paget: A Diplomat in Serbia*, Belgrade: The Institute of Balkan Studies 2006.

Atheneum, or spirit of the English magazines, and ladies' journal of fashion, [Monroe and Francis]: Boston, Mass., Vol. II, October 1817 – April 1818.

Croly, Rev. G., *The Angel of the World: An Arabian Tale. Sebastian; a Spanish Tale: with other Poems*, London: John Warren 1820.

Croly, G., *The Holy Land, Syria, Idumea, Arabia, Egypt & Nubia*: After lithographs by Louis Haghe from drawings made on the spot by David Roberts, London: Day & son 1855.

Dictionary of National Biography, 1885–1900, Volume 13, New York: Macmillan, Smith, Elder & Co. 1885.

Encyclopaedia Britannica, 9th Edition, London, 1877.

Jovanović, V., *Engleska bibliografija o Istočnom pitanju u Evropi*, Drugo dopunjeno izdanje, Priredila dr Marta Frajnd, Beograd 1978.

Kostić, V., *Britanija i Srbija: kontakti, veze i odnosi*, Beograd: Arhipelag 2014.

Magyar Színművészeti Lexikon, 1929–1931, szerk. Schöpfli Aladár.

„Original Poetry“, *The Literary Gazette, Journal of Belles Letters, Arts, Politics etc.*, № XXXVIII, 11. October 1817.

Pearson, E. M., McLaughlin, Louisa Elizabeth, *Service in Serbia under the Red Cross*, London: Tinsley Brothers 1877.

Readings in Poetry: A Selection from Spenser to the Present Times, and Specimens of Several American Poets, London: John W. Parker 1843.

Temperley, H. W. V., *History of Serbia*, London 1917.

The Young Mans Book of Elegant Poetry, Philadelphia: Key and Biddle 1835.

Антић, Ч., „Карађорђе и Велика Британија“, *Мешовита грађа (Miscellanea)*, Нова серија, књ. XXIII (2004). [Antić, Č., „Karađorđe i Velika Britanija“, *Mešovita građa (Miscellanea)*, Nova serija, knj. XXIII (2004)]

Антић, Ч., „Кнежевина Србија у аустралијској јавности“, *Историјски часопис*, књ. LXII (2013). [Antić, Č., „Kneževina Srbija u australijskoj javnosti“, *Istorijski časopis*, knj. LXII (2013)]

Екмечић, М., *Дуго кретање од клања до орања. Историја Срба у новом веку (1492–1992)*, Београд: EvroGiunti Београд, 2010. [Ekmečić, M., *Dugo kretanje od klanja do oranja. Istorija Srba u novom veku (1492–1992)*, Beograd: EvroGiunti Beograd, 2010]

Ковачек, Б., Пал, Ш., „Мађарска јавност и Српска револуција 1804–1815“, у: *Европа и Српска револуција 1804–1815*, Нови Сад: Платонеум 2004. [Kovaček, B., Pal, Š., „Mađarska javnost i Srpska revolucija 1804–1815“, у: *Evropa i Srpska revolucija 1804–1815*, Novi Sad: Platoneum 2004]

Момчиловић, Б., „Велика Британија и Српска национална револуција 1804–1815“, у: *Европа и Српска револуција 1804–1815*, Нови Сад: Платонеум 2004. [Momčilović, B., „Velika Britanija i Srpska nacionalna revolucija 1804–1815“, у: *Evropa i Srpska revolucija 1804–1815*, Novi Sad: Platoneum 2004]

Момчиловић, Б., *Из историје југословенско-британских културних веза од 1650. до Другог светског рата*, Нови Сад 1990. [Momčilović, B., *Iz istorije jugoslovensko-britanskih kulturnih veza od 1650. do Drugog svetskog rata*, Novi Sad 1990]

Момчиловић, Б., „Једна енглеска песма о Карађорђу“, *Зборник за славистику Матице српске* 10 (1976). [Momčilović, B., „Jedna engleska pesma o Karađorđu“, *Zbornik za slavistiku Matice srpske* 10 (1976)]

Попов, Ч., „Французи и Српска револуција 1804–1815“, у: *Европа и Српска револуција 1804–1815*, Нови Сад: Платонеум 2004. [Popov, Č., „Francuzi i Srpska revolucija 1804–1815“, у: *Evropa i Srpska revolucija 1804–1815*, Novi Sad: Platoneum 2004]

Поповић, П. И., *Француско-српски односи за време Првог српског устанка (Наполеон и Карађорђе)*, Београд 1933. [Popović, P. I., *Francusko-srpski odnosi za vreme Prvog srpskog ustanka (Napoleon i Karađorđe)*, Beograd 1933]

Čedomir ANTIĆ

THE FIRST (ENGLISH) POEM ABOUT KARADORĐE

Summary

The poem ‘Czerny George’, written by Rev. George Croly, is one of the earliest verses dedicated to the leader of the First Serbian Uprising (1804/1813) and the first ruler of modern Serbia – Karađorđe Petrović, Black George (1769–1817). It was published just ten weeks following the assassination of Karađorđe, and five weeks after the news had reached the British Isles. Although the poem is well known, its full literary translation into the Serbian language has not yet been the subject of a study in its own right.

The poem ‘Czerny George’ has not been neglected in literature, but its influences have not been analysed. The poem is one of the early examples of Serbophile texts in the British public. Although in contemporary British newspapers Karađorđe was presented as a semi-barbarian murderer of Muslims (which was especially highlighted in his obituary, published again, side by side with Croly’s poem), the fact that the Serbs were fighting for freedom, for a modern state and in defence of the Christian faith, had some influence on the public opinion in Britain. The poem was translated once into Serbian, but it was a rather technical translation given in a footnote of a scholarly study. In this article, the first literary translation of the poem is presented and it will now become part of Serbian culture.

Чланак примљен: 17.12.2020.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 14.7.2021.

Данијел РАДОВИЋ
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Београд

Нино ДЕЛИЋ
Историјски институт
Београд

СТАТИСТИЧКИ ПОДАЦИ О СТАНОВНИШТВУ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ ПРЕМА ПОПИСУ 1851/52. ГОДИНЕ ИЗ ЗАОСТАВШТИНЕ ПРУСКОГ КОНЗУЛА У САРАЈЕВУ ОТА БЛАУА

Анстракт: Рад је посвећен презентацији статистичких података о становништву Босне и Херцеговине под османском управом, који су прикупљени за време пописа 1851/52. године и које је делимично објавио пруски конзул у Сарајеву Ото Блау. У његовој заоставштини у Политичком архиву Министарства иностраних послова СР Немачке у Берлину, налазе се оригинални рукописи на темељу којих је пруски дипломата састављао и публикувао прегледне чланке о становништву покрајине. Табеле у архивским документима садрже и необјављене рубрике за босанске санџаке/кајмакамлуке (процена удела католичког становништва) и комплетне податке за Херцеговину (Мостарски кајмакамлук) које Блау никада није објавио.

Кључне речи: Босна и Херцеговина, Османско царство, 19. век, пописи, статистика, 1851/52, демографија, Ото Блау.

Abstract: The paper presents statistical data about the population of Bosnia and Herzegovina under Ottoman rule relating to the 1851/52 census. Some figures were published by the Prussian consul in Sarajevo, Otto Blau, in a series of articles in the 19th century. In Otto Blau's personal file record, kept at the Political Archives of the German Federal Foreign Office in Berlin, we found original manuscripts written and used by the Prussian diplomat for the research and completion of printed articles. The manuscripts contain unpublished data as well: estimation of share of the Catholic population in Bosnian sanjaks/kaymakamluks and a complete, never published dataset on Herzegovina (Mostar sanjak/kaymakamluk).

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Ottoman Empire, 19th century, census, statistics, 1851/52, demography, Otto Blau.

* danijel.radovic89@gmail.com

* nino.delic@iib.ac.rs

После успостављања пуне контроле над територијом немирних провинција Босне (Травнички везирлук) и Херцеговине (Мостарски везирлук) захваљујући ратним операцијама Омер-паше Латаса 1850–1851. године, османска централна влада је одлучила да се везиру у Сарајеву признају одређене ингеренције и над Херцеговином, (управно одвојена у периоду 1831–1833. године), те је она током реформи управе до 1853. године поново постала потчињена босанском валији.¹ Поред корените преобразбе управе, једна од првих мера власти је било спровођење свеобухватног пописа становништва, који се може датирати у период с краја 1851. године и из прве половине 1852. године. Радило се о првом модерном попису становништва на подручју Босне и Херцеговине спроведеном са извесним кашњењем у односу на остатак Царства због политичких немира у првој половини 19. века. Научна сазнања о процесу пописивања, па и самим резултатима, у начелу су скромна. Квалитет познатих, релативно малобројних резултата, споран је у историографији. Истраживачи сматрају да је број становника као и кућа значајно потцењен (због прикривања пореских обавеза) и да није јасно да ли је пописивано све мушко становништво или само лица изнад 10 година старости.² Статистички подаци су јавности познати захваљујући објављеним радовима дипломата и службеника који су у то време радили у Босни и Херцеговини. Најранији статистички преглед за босански део покрајине (6 кајмакамлука) објавио је руски конзул у Сарајеву Александар Гилџердинг 1859. године у једном руском часопису. У његовом делу нема података о Ромима, Јеврејима и странцима, а поређењем са другим изворима могуће је идентификовати и немали број пермутација, замена и других грешака.³ Историчар Галиб

¹ Прецизна дефиниција статуса Херцеговине у периоду 1851–1865. године је спорна. Формално правно је Херцеговина била део јединствене провинције Босна, али је по фактичкој управи повремено имала статус засебне области. Паско Ваза наводи да је од 1858. године, због лакшег сузбијања немира уз границу са Црном Гором, херцеговачки управник (мутесариф мостарски) опет био биран непосредно на Порти. Види: Ahmed S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta: od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo 1983, 20–26, 43–44, 61; Ђорђе Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, Београд 1955, 11–12; Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*, Sarajevo 1982, 232–234; Pasko Vasa-efendija, *Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet-efendije*, Sarajevo 1958, 25–26, 31, 65.

² Ђ. Пејановић, *Становништво*, 28–30; P. Vasa-efendija, *Bosna i Hercegovina*, 30; Gustav Thoenmel, *Beschreibung des Vilajets Bosnien*, Wien 1867, 78–79.

³ Александар Гилџердинг је своје записе најпре објавио на руском, док су преводи на српскохрватски уследили тек у 20. веку (прво руско издање: Александр Ф. Гилџердинг, *Поездка по Герцеговине, Босни и Старој Србији*, Записки Императорског руског географическог общества XIII, Ст. Петербург 1859). Александар Гилџердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево 1972, 330–331.

Шљиво је установио да се подаци у Гиљфердинговом делу поклапају са извештајем који је 1859. године из Генералног конзулата у Сарајеву примио министар спољних послова Хабзбуршке монархије, Бернхард Рехберг.⁴ Податке за оба везирлука, али у штурој форми (без навођења странаца или детаљног прегледа броја кућа по мудирлуцима) објавио је 1864. године османски дипломата Паско Васа-ефендија, који је 60-тих година 19. века службовао у Херцеговини.⁵ Податке о попису објавио је и хрватски историчар Лука Ђаковић, али се те статистике не подударају са изворима из 19. века и недовољно су провереног квалитета.⁶ Најпотпуније податке са пописа 1851/52. године, али само за босанске кајмакамлуке, објавио је пруски конзул у Сарајеву Ото Блау у једном немачком часопису 1865. године.⁷

Ернст Ото Фридрих Херман Блау је рођен 21. априла 1828. у Нордхаузену у Пруској. Студирао је оријенталистику, филозофију и теологију у Халеу и Лајпцигу. Студије оријенталистике препоручиле су га за дипломатску службу у Цариграду. Године 1852. постао је аташе при дипломатском представништву Краљевине Пруске у престоници Османског царства. Постепено је напредовао у дипломатској хијерархији, те је 1858. постављен за вицеконзула у Трапезунту. У Босну и Херцеговину је први пут отишао 1861. године. Као стручњак за трговинска питања

⁴ У извештају је наведено да се подаци пописа односе на 1852. годину. Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1854-1860*, Landshut 1998, 523–526.

⁵ Спис Паска Васа-ефендије објављен је у Цариградским новинама на француском језику а касније је дело штампано самостално (*La Bosnie et l'Herzégovine pendant la mission de Cevdet Efendi*, Constantinople: Imprimerie du Courrier d'Orient, 1864; Wasa Pasco Efendi, *La Bosnie et l'Herzégovine pendant la mission de Cevdet Efendi*, Constantinople 1865). Превод на српскохрватски (поменуто у нап. број 1): P. Vasa-efendiја, *Bosna i Hercegovina*, 2; Philippe Gelez, „Dénombrements et recensement de population en Bosnie-Herzégovine durant le XIXe s. et au début du XXe s. (II)“, *Balkanologie – Revue d'études pluridisciplinaires*, Vol. XIII / № 1–2 (2011) 3, <https://journals.openedition.org/balkanologie/2271#ftn3> (прегледано 7. марта 2021).

⁶ Лука Ђаковић је податке црпео из грађе бившег Вилајетског архива чији остаци се чувају у Сарајеву. Његове статистичке табеле су само сумарне по санџацима, и то према некој доцнијој управној подели (управни систем не одговара стању из 1851/52. године). Постоји диференцијација православних и католичких хришћана (што тада највероватније није био случај) а број муслимана је знатно виши него у другим изворима. Изражавамо и одређену сумњу у исправно датирање поменутих података пошто сигнатура архивске јединице наведене у делу као извор наговештава да су документа настала тек крајем 60-тих година 19. века. Luka Đaković, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata, Dio 1, Do otvaranja Sabora 1910*, Zagreb 1985, 11–16.

⁷ Otto Blau, „Politische Statistik Bosniens“, *Preussisches Handelsarchiv I* (1865) [№ 20, 19.5.1865], 486–490.

добрио је задатак да истражи увозне и извозне могућности у Црној Гори и Херцеговини. Такође, исте године именован је за пруског представника при комисији великих сила која је имала задатак да ради на смиривању стања у поменутих провинцијама Османског царства. Да је влада у Берлину била задовољна Блауовим радом, показује то што је три године касније постављен на руководеће место у тек основаном пруском конзулату у Сарајеву. На том положају остао је до 1872, а затим је премештен у Одесу. Умро је седам година касније.⁸

Ото Блау је провео двадесет и седам година у дипломатској служби у Османском царству, од чега једанаест у Босни и Херцеговини. Зато је био добар познавалац прилика у тада најзападнијим османским провинцијама у Европи. Његова заоставштина чува се у Политичком архиву Министарства спољних послова СР Немачке у Берлину, где смо пронашли документа која представљамо јавности.⁹ Треба нагласити да је Блауова заоставштина подељена у девет архивских јединица – свезака (Bände). Грађа није сређена по одређеном принципу, већ је, по свој прилици, нумерисана у оквиру свезака онако како је стизала у Архив. Грађа која се тиче Босне и Херцеговине и Блауовог бављења на том подручју махом се налази у прве две архивске јединице.

Блау је публиковао податке са пописа шест босанских кајмакамлука/санџака (назива их „управним окружјима“ или „управним областима“ – *Regierungsbezirk*), које је датирао у 1851. годину, у детаљној табеларној форми све до нивоа мудирлука/каза (које назива уопштено „окрузима“ – *Kreise*). Осим рубрика о вероисповести мушког становништва (муслимани, хришћани, Јевреји), информисе и о Ромима (хришћани и „пагани“ одвојено) те странцима (хришћани и муслимани одвојено) као посебним групама. За све поменуте категорије, осим странаца, навео је и број кућа које им припадају (односно домаћинства).¹⁰ У рукописима у архивској грађи постоји, међутим, и посебна рубрика о римокатолицима, која је испуњена графитном оловком и у којој је у словном и у бројчаном облику изражен процентуелни удео католика у укупном броју хришћана. У табели за Херцеговину постоји иста рубрика али није испуњена. Није нам познато из којих извора је пруски конзул узимао податке о структури

⁸ P. Asherson, „Personalnachrichten“, *Botanische Zeitung* XXXVII (1879) 260–261; V. Hantzsch, „Blau, Otto“, u: *Allgemeine Deutsche Biographie* 47 (1903) 12–14, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd116200790.html#adbcontent> (прегледано 7. 3. 2021).

⁹ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (=PA AA), Nachlässe (=NL), Dr. Otto Blau.

¹⁰ У фокусу пописивача су тада биле куће као пореске јединице, па остаје нејасно да ли се у статистици ради о кућама као структурним грађевинама или о сложенијим јединицама дефинисаним пореском праксом.

хришћанске популације, али сматрамо да то свакако нису информације добијене на самом попису. Блау је био веома добар познавалац прилика у Босни и био је упознат са католичким шематизмима из тога времена. Могуће је, и доста вероватно, да су управо подаци добијени од католичке цркве искориштени за такву процену. Цифре које су објављене у чланку и оне у архивским документима подударају се савршено. Статистичке табеле за босанске кајмакамлуке/санцаке у архивској грађи су распоређене на 5 листова папира али један (шести), на којем се налази/ла статистика за Зворнички кајмакамлук, нажалост, недостаје. Ови листови се, иначе, у архивској јединици директно надовезују на низ других који садрже сличне статистичке табеле, али за ревизију пописа из 1866. године. Начин организације података, мастило и рукопис поменутих докумената сугеришу да су настали одвојено од ових који су предмет рада, и да је њихова међусобна повезаност настала случајно, тек у архиву, приликом сређивања грађе.¹¹

На сасвим другом месту у склопу фонда заоставштине Ота Блауа пронашли смо и један лист са табелом у којој су наведени статистички подаци са истог пописа за Херцеговину (заправо Мостарски везирлук али Блау овде не наводи управну јединицу).¹² Занимљиво је да рубрика за поједине мудирлуке/казе није насловљена, односно да Блау није навео тачан назив управних јединица у Херцеговини. Роми нису подељени на хришћане и „пагане“, а рубрика за римокатолике је остала неиспуњена. Спољашне карактеристике (папир, мастило) као и садржај (натписи, структура табеле, коришћене скраћенице итд.) документа говоре нам да се заправо ради о интегралном делу старијег досијеа (списа) заједно са

¹¹ Сумарна табела у којој се наводе подаци за Зворнички кајмакамлук доказује да је свакако морао постојати посебан лист са статистиком за њега. Да ли је лист изгубљен или само загубљен у некој другој архивској јединици или фонду (што је могуће с обзиром на то каква је организација грађе) не можемо да утврдимо. Заоставштина Ота Блауа је сређена тако што су поједини листови укоричени у свезак и затим нумерисани редом, очигледно онако како су и доспели у Архив. Тако, на пример, није испоштован природан редослед излагања садржаја докумената који су састављени од пресавијених листова (који су такође имали функцији омота докумената/фасцикле), јер су у њих уметнута друга документа, карте, скице и остало нумерисани механичким редом, без обзира на то што се тиме прекида континуитет садржаја. Чест је случај да омоти/фасцикле првобитних докумената садрже друге рукописе који немају никакве везе с њима, ни предметно ни хронолошки (уметнута случајно током паковања). Нисмо успели да пронађемо омот/фасциклу првобитног документа који је садржавао листове са статистичким табелама којима је посвећен овај рад. PA AA, NL, Dr. Otto Blau, Band 2, folio 189–193.

¹² PA AA, NL, Dr. Otto Blau, Band 1, folio 249.

претходно поменути документима за босанске области. Све поменуте листове грађе треба следствено посматрати као део једног документа, без обзира на то што су раздвојени у различите архивске јединице. Да ли су још неки рукописи били саставни део тог истог досјеа, није могуће утврдити. Подаци које садржи лист за Херцеговину, делимично су познати из дела Паска Васа-ефендије (број муслимана, хришћана и Рома по мудирлуцима/казама). Број странаца и кућа/домаћинстава по мудирлуцима које су им припадале, према нашим сазнањима, никада није објављен.

Посматрано као целина, подаци Ота Блауа (објављени и необјављени) скоро се савршено подударују с објављеном статистиком Паска Васа-ефендије, али постоје и мале, суштински занемарљиве разлике.¹³ Већих неподударности има уколико се узму у обзир подаци које је објавио Александар Гиљфердинг.¹⁴ Упркос томе што су резултати пописа познати истраживачима дуже од века и по, малобројност података, нејасноће око самог процеса пописивања и категоризације, сумње у квалитет исхода итд. чине сваку нову информацију вредном пажње. Статистички подаци представљени у овом раду послужиће као допуна за будућа истраживања демографских кретања у Босни и Херцеговини за време османске управе.

Документа у архивској грађи су обликована у форму статистичких табела. Табеле су исцртане лењиром и графитном оловком на листовима папира величине А4. Имена рубрика и подаци су исписани црним мастилом (изнимно и графитном оловком), на немачком језику, канцеларијским курентом (готицом). Коришћене су и скраћенице које се у начелу једноставно дешифрију. У свим табелама је употребљена скраћеница *M.* као ознака за број мушкараца (*Männer*), и скраћеница *H.* која служи као ознака за број кућа или домаћинстава (*Häuser/ Haushaltungen*). Наглашавамо да је Ото Блау у објављеном чланку рубрику у табели насловио са „домаћинства“ (*Haushaltungen*), док у текстуалном делу је те податке анализирао као број „кућа“ (*Häuser*), те чак наводио да је то такође и број „породица“ (*Familien*).¹⁵ Остаје стога

¹³ Разлике за босанске кајмакамлуке између објављених података Ота Блауа и Паска Васа-ефендије анализирао је и објавио историчар Филип Гелез. Р. Gelez, „Dénombrements“, прилози 1 и 2.

¹⁴ Постоји велики број разлика између Блауових и Гиљфердингових података. Од значајних разлика се могу поменути, на пример, одступања у броју хришћана у следећим мудирлуцима/казама: Неретванском (Гиљфердинг: 540; Блау: 1.540), Градачачком (Гиљфердинг: 20.117; Блау: 25.117) и Трговиштанском (Гиљфердинг: 2.622; Блау: 3.622). А. Гиљфердинг, *Путовање*, 330–331; О. Блау, „Politische Statistik Bosniens“, 488–489.

¹⁵ О. Блау, „Politische Statistik Bosniens“, 487–489.

нејасно како тумачити ову категорију – као број грађевина, стамбених или пореских јединица. Што се тиче рубрике о католичком становништву, њома је у описном и процентуелном облику исказан оквиран удео у хришћанској популацији. За описе су употребљавани латински изрази (*pauci* – малобројни; *min[imali]* – минимално/мањински; *mixti* – измешани; *plurimi* – већински; *unici* – једини) који означавају како удео, тако и карактер насељености католичког становништва у хришћанском становништву (измешано са православним становништвом, на пример). Архивска документа смо представили у интегралном облику, уз наше интервенције означене угластим заградама и напомене у којима су ближе објашњени одређени појмови.

Bevölkerung der Provinz Bosnien¹⁶

Regierungs- Bezirk	Muhammed[aner].		Christen		Zigeuner christ[lich].			heidnisch		Juden		Fremde		Total	
	H. ¹⁷	M. ¹⁸	H.	M.	H.	M.	H.	M.	H.	M.	Chr[isten].	Muh[ammedaner].	H.	M.	
Seraj	7078	25444	5640	20052			161	411	264	867	168	38	13143	46980	
Banja Luka	4398	13331	14269	61949			177	474			205		18844	75959	
Travnik	6939	24111	11496	48863			233	636	30	163	13	59	18698	73845	
Bihatsch	8684	34933	9152	49261			88	328			54	46	17924	84622	
Zvornik	15957	52918	17758	64030	207		851	2340			237	129	34566	119861	
Novibazar	6755	24440	4462	20492			133	460	10	33			11360	45425	
	49811	175177	62777	264647	207		1643	4649	304	1063	677	272	114535	446692	
Versus	49851	175177	62777	264587	207		1643	4640	304	1074	674	215			
Die bevölkerung ist seit 1850 um 10 % gewachsen also steht [etwa?] ¹⁹ Total															

¹⁶ RA AA, NL, Dr. Otto Blau, Band 2, folio 189.¹⁷ Скраћеница Н. означава куће (Häuser) или, како је наведено у Блауовом објављеном чланку, домаћинства (Haushaltungen).¹⁸ Скраћеница М. означава мушкарце (Männer).¹⁹ Нечитко. Највероватније стоји реч etwa.

Bevölkerungsliste
 Des Regierungsbezirkes Travnik²⁰

Kreise	Muhammedaner.		Christen		Röml[isch]. Kath[olische].		Zigeuner				Juden		Fremde		Total	
	H.	M.	H.	M.	H.	M.	H.	M.	H.	M.	H.	M.	Christ[en].	Muh[amme- daner].	H.	M.
Travnik	1438	4993	1345	5802	H.	M.	100%		41	73	30	163		57	2854	11088
Seniza	1512	5277	728	2824	<i>Min</i>		33%		28	85					2268	8186
Livno	512	1708	2319	9367	<i>mixti</i>		50%		25	63					2856	11138
Glamotsch	224	806	692	3251	<i>Min</i>		10%								916	4057
Akhissar ²¹	1507	5172	2209	8589	<i>mixti</i>		50%	100	277						3816	14038
Jajze	1002	3345	2237	9943	<i>mixti</i>		50%	33	121						3272	13409
Göhlissar ²²	292	1107	1420	6789	<i>nulli</i>		0	6	12						1718	7908
Prosor	452	1703	546	2298	<i>umici</i>		100%			5			13	2	998	4021
	6939	24111	11496	48863				233	636	30	163		13	59	18698	73845

²⁰ РА АА, NL, Dr. Otto Blau, Band 2, folio 190.

²¹ Ускопје – Доњи Вакуф.

²² Језеро.

Bevölkerung
Des Regierungsbezirkes Serajevo²³

Kreis	Muhammedaner.		Christen		R[ömisch]. C[atholische].		Zigeuner Christi[che]. Heidn[ische].			Juden		Fremde		Total	
	H.	M.	H.	M.	H.	M.	H.	M.	H.	M.	Ch[risten].	Muh[amme daner].	H.	M.	
Seraj Stadt	2899	7595	612	1860	<i>pauci</i>	10%	72	165	264	857	41	27	3847	10545	
Seraj Distr[ict].	888	2980	1480	6050	<i>pauci</i>	10%	8	31			49	11	2376	9121	
Wissoka	1218	6396	1398	4276	<i>unici</i>	100%	30	62			36		2646	10770	
Foiniza	668	2810	1306	4416	<i>plurim</i>	75%	11	29	10	19			1985	7284	
Neretva	504	2137	362	1540	<i>plurim</i>	95%	16	58			23		882	3758	
Tschelebi Bazar ²⁴	901	3526	482	1910			24	66					1407	5502	
	7078	25444	5640	20052			161	411	264	867	168	38	13143	46980	

Banjaluka

Kreis	Muhammedaner.		Christen		R[ömisch]. C[atholische].		Zigeuner Christi[che]. Heidn[ische].			Juden		Fremde		Total	
	H.	M.	H.	M.	H.	M.	H.	M.	H.	M.	Ch[risten].	Muh[amme daner].	H.	M.	
Banjaluka	1897	5316	8241	39818	<i>pauci</i>	10%	79	231			101		10217	45466	
Derbend	498	1731	3472	12718	<i>plur</i>	50%	52	164					4022	14613	
Teschanj	2003	6284	2556	9413	<i>mixti</i>	50%	46	79			104		4605	15880	
	4398	13331	14269	61949			177	474			205		18844	75959	

²³ PA AA, NL, Dr. Otto Blau, Band 2, folio 191.

²⁴ Рогатица.

Bevölkerungsliste
 Des Regierungsbezirkes Bihać²⁵

Kreis	Muhammedaner.		Christen		Röm[isch]. Kathol[ische]. Christen		Zigeuner Christl[iche]. Heidn[ische].				Juden		Fremde		Total	
	H.	M.	H.	M.	H.	M.	H.	M.	H.	M.	H.	M.	Ch[risten].	Muh[amme daner].	H.	M.
Bihać	1714	6865	1347	8581	<i>min</i>	10%	10	26							3071	15472
Novoselo	581	2180	1553	7631	<i>minimi</i>	10%	3	8							2137	9819
Pridor	740	2555	1243	6134	<i>minimi</i>	25%		49					27		1983	8765
Novi	451	1703	1029	5901	<i>minimi</i>	10%		34				30	3		1492	7671
Dubitza	222	805	628	3044	<i>minimi</i>	25%		73				7			873	3929
Ostrotschaz	2155	9525	497	2398	<i>mixti</i>	10%		46							2665	11969
Krupa	1072	4500	620	3945	<i>minimi</i>	10%		39							1704	8484
Stari Meidan	635	2498	941	4608	<i>minimi</i>	40%									1576	7106
Kozarac	493	1857	697	4117	<i>minimi</i>	10%		21				17	16		1195	6028
Klintsch	620	2445	597	2902	<i>nulli</i>	0		32							1227	5379
	8683	34933	9152	49261				328				54	46		17923	84622

²⁵ PA AA, NL, Dr. Otto Blau, Band 2, folio 192.

Bevölkerungsliste
Des regierungsbezirktes Novi-Bazar²⁶

Kreise	Muhammedaner.		Christen		Röm[isch]. Kathol[ische].		Zigeuner christliche heidnische			Juden		Fremde		Total	
	H.	M.	H.	M.	H.	M.	H.	M.	H.	M.	Christ[en].	Muh[amme daner].	H.	M.	
Novi-Bazar	1856	5952	771	4260	<i>nulli</i>	<i>0</i>	9	66	10	33			2646	10311	
Novi-Varosch	444	1837	1282	5761	<i>nulli</i>		37	142					1763	7740	
Semitca	467	1813	381	1955	<i>nulli</i>		8	18					856	3786	
Mitroviza	367	1491	360	1026	<i>nulli</i>		4	26					731	2543	
Vischegrad	694	2477	363	1173	<i>nulli</i>		29	75					1086	3725	
Trguschna ²⁷	1562	6068	618	3622	<i>nulli</i>		30	83					2210	9773	
Bihor ²⁸	1365	4802	687	2695	<i>nulli</i>		16	50					2068	7547	
	6755	24440	4462	20492			133	460	10	33			11360	45425	

²⁶ РА АА, NL, Dr. Otto Blau, Band 2, folio 193.

²⁷ Трговиште.

²⁸ Бијело Поље.

Bevölkerung der Herzegovina²⁹

	Muhammed[aner].		Christen		R[ömisc]. Cath[olische].		Zigeuner		Juden		Fremde		Total	
	H.	M.	H.	M.	H.	M.	H.	M.	H.	M.	Ch[risten].	Muh[ammedaner].	H.	M.
Mostar	1323	3795	2611	9001			49	111			24	8	3983	12939
Gazko	589	2060	1395	6230			25	89			39	18	2009	8436
Nikschitj	611	1791	883	2479			5	13				3	1499	4286
Tachlidje ³⁰	781	2845	967	3760			0						1748	6605
Blagay	291	946	153	570			6	16					450	1532
Belgradschik ³¹	158	799	386	1787			13	40			5	9	557	2640
Ljubuschka	397	1275	2096	7577			12	26			10		2505	8888
Stolaz	516	1885	1500	6294			40	128			9		2056	8316
Kolaschin	1039	2570	546	1688			12	28					1597	4286
Nevesinje	407	1383	1340	5263			20	63			46	14	1767	6769
Trebinje	1062	3132	2395	8314			40	158					3497	11604
Duvno	173	665	555	2511			11	44			16		739	3236
Priepol	503	1868	754	4076			16	62			4	2	1273	6012
Foca	2095	8840	777	3636			51	151			4	4	2923	12635
Tchaimiza	876	3313	430	1620			35	117			18	9	1341	5077
	10821	37167	16788	64806			335	1046			175	67	27944	103261

²⁹ RA AA, NL, Dr. Otto Blau, Band 1, folio 249.

³⁰ Плевља.

³¹ Коњиц.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (PA AA), Berlin.
Nachlass Dr. Otto Blau (NL Otto Blau).

Објављени извори – Published Primary Sources

Blau, O., „Politische Statistik Bosniens“, *Preussisches Handelsarchiv* I (1865) [№ 20, 19.5.1865], 486-490.

Vasa-efendija, P., *Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet-efendije*, Sarajevo 1958.

Wasa, P. E., *La Bosnie et l'Herzégovine pendant la mission de Cevdet Efendi*, Constantinople: Imprimerie du Courrier d'Orient, 1864.

[Wasa], P. E., *La Bosnie et l'Herzégovine pendant la mission de Cevdet Efendi*, Constantinople 1865.

Thoemmel, G., *Beschreibung des Vilajets Bosnien*, Wien 1867.

Гильфердинг, А. Ф., *Поездка по Герцеговине, Босни и Старой Сербии*, Записки Императорского русского географического общества XIII, Ст. Петербург 1859. [Giljferding, A., *Pojezdka po Gercegovine, Bosni i Staroj Srbiji*, Zapiski Imperatorskogo ruskogo geografičeskogo obštstva XIII, St. Peterburg 1859]

Гильфердинг, А., *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево 1972. [Giljferding, A., *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*, Sarajevo 1972]

Литература – Secondary Works

Aličić, A. S., *Uređenje Bosanskog ejaleta: od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo 1983.

Asherson, P., „Personalm Nachrichten“, *Botanische Zeitung* XXXVII (1879) 260–261.

Gelez, P., „Dénombrements et recensement de population en Bosnie-Herzégovine durant le XIXe s. et au début du XXe s. (II)“, *Balkanologie* –

Revue d'études pluridisciplinaires, Vol. XIII / № 1–2 (2011) 1–22, <https://journals.openedition.org/balkanologie/2271#ftn3> (прегледано 7. марта 2021)

Ђакović, L., *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, Dio 1, *Do otvaranja Sabora 1910*, Zagreb 1985.

Hantzsch, V., „Blau, Otto“, u: *Allgemeine Deutsche Biographie* 47 (1903) 12–14, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd116200790.html#adbcontent> (прегледано 7. марта 2021)

Ѕabanović, H., *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*, Sarajevo 1982.

Ѕljivo, G., *Bosna i Hercegovina 1854–1860*, Landshut 1998.

Пејановић, Ђ., *Становништво Босне и Херцеговине*, Београд 1955.
[Рејановић, Ђорђе, *Становништво Босне и Херцеговине*, Београд 1955]

Danijel RADOVIĆ, Nino DELIĆ

**STATISTICAL DATA OF THE 1851/52 CENSUS
IN BOSNIA AND HERZEGOVINA FOUND IN THE PERSONAL
FILES OF PRUSSIAN CONSUL IN SARAJEVO OTTO BLAU**

Summary

This paper is dedicated to the presentation of statistical data about the population of Bosnia and Herzegovina under Ottoman rule, collected during the census in 1850/51, which was partially published by the Prussian consul in Sarajevo, Otto Blau. The scientific accounts on the census procedure, as well as the results themselves, are generally poor. The quality of available, relatively scarce results, is contested in historiography. Even though the results of the census in Bosnia and Herzegovina have been known to researchers for more than a century and a half, the scarcity of data, uncertainties regarding the census procedure itself and categorization, suspicions towards the quality of results, etc., make each new piece of information about the topic highly valuable. Statistical data presented in this paper shall serve as an addendum for future studies of demographic trends in Bosnia and Herzegovina during Ottoman rule.

Чланак примљен: 29. 3. 2021.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 24. 6. 2021.

Владимир ЈОВАНОВИЋ
Историјски институт
Београд

РАСПИС О УСТРОЈСТВУ ПОЛИЦАЈНОГ ОДЕЉЕЊА ПОПЕЧИТЕЉСТВА ВНУТРЕНИХ ДЕЛА КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ ИЗ 1857. ГОДИНЕ

Анстракт: Бирократски механизам, настао у Србији током прве половине 19. века, умногоме је подсећао на решења каква су већ постојала у суседним европским монархијама. Централизована полицијска власт представља саму окосницу читаве државне управе. Уставна решења из 1838, која су остала на снази дуже од две деценије, била су нарочито значајна за даљи развој бирократских структура у Кнежевини Србији. Посебно услед чињенице да је тим Уставом за дуже време био ограничен број државних ресора у Кнежевини. Како није могла да оснива нова министарства, централна државна управа оснивала је нова одељења при Министарству унутрашњих дела. До 1857. године полицијска администрација се у тој мери разгранала да је увећање обима њеног посла изазивало честе застоје и нагомилавање обавеза у многим окружним канцеларијама. Реч је о процесу прекомерне бирократизације од кога су се до средине 19. века до крајности напрегле снаге подручне администрације. О томе управо и сведочи Распис из 1857. године.

Кључне речи: Полицајно одељење, распис, рачун, извештај, кондуит-листа, практикант.

Abstract: The bureaucratic mechanism that emerged in Serbia during the first half of the 19th century was very much like those that already existed in neighbouring European monarchies. Centralised police power was the backbone of the entire state administration. The constitutional provisions of 1838, which remained in force for more than two decades, were of special importance for the further development of bureaucratic structures in the Principality of Serbia. This was especially so because of the fact that the Constitution for a long time limited the number of state departments that could exist in the Principality. Unable to establish new ministries, the central state administration established new departments within the Ministry of the Interior. By 1857, the police administration had branched out to such an extent that the increase in the volume of its work caused frequent delays and an over-accumulation of responsibilities in many district offices. It was a process of excessive bureaucratisation, which strained the capacities of the regional administration to the extreme until the middle of the 19th century, as was evidenced by the Circular Letter of 1857.

Keywords: Police Department, circular letter, list, report, conduit list, intern.

* vladimir.jovanovic@iib.ac.rs

Појава институција централне управе као сложених бирократских механизма представља важно обележје процеса модернизације у Србији у 19. веку. Полицијска бирократија, која је настала и разгранала се управо у време уставобранитеља, пример је таквих преображаја.¹ Унутар мреже државних институција посебно место припадало је Полицајном одељењу. Оно је представљало кичму читаве државне управе иако је, формално гледано, било тек једно од свега три одељења Попечитељства внутрених дела. Функционисање административног апарата у Кнежевини подробно је уређено тек Законом о централној управи из 1839. године. Тада је установљено Полицајно-економно одељење, Карантинско одељење са санитетом и Војно одељење унутар Попечитељства внутрених дела.²

У наредних неколико деценија, до реформи кнеза Михаила, Попечитељство внутрених дела као главни орган централне управе постепено преузима све већи број функција, док се Полицајно одељење гранало умножавањем постојећих одељења.³ У време највећег обима, оно је обухватало Санитетско, Полицајно, Грађевинско, Војно, Економно, Поштанско и Телеграфско одељење. Нагомилавањем нових обавеза, Попечитељство је од средине 19. века прерасло у врло гломазан механизам. Гушило се у мноштву разнородних дужности које су апсорбоване у његов организам. Делимично је то била и последица врло крутих оквира Устава из 1838. године, чије су одредбе спречавале оснивање каквих нових министарстава у Србији.

Тај проблем отклоњен је тек Законом о централној управи из 1862, када је најзад устројено седам министарстава у Кнежевини Србији.⁴ Под новим називом, Министарство унутрашњих дела тек тада је сведено на свега три одељења: Полицајно, Санитетско и Поштанско-телеграфско одељење. У техничком смислу, Полицајно одељење је и после 1862. представљало кључан део апарата централне управе. Пораст бирократског пословања, међутим, неминовно је водио постепеном увећању особља по полицијским канцеларијама. Сходно потреби за преписивачима, уставобранитељи су доносили и уредбе о привременом раду практиканата.⁵

¹ Слободан Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, Београд 1990, 45, 54–63; Јован Милинковић, *Госп. Гарашанин и државна администрација*, Београд 1888, 21–24, 28; Драгослав Страњаковић, *Влада уставобранитеља 1842–1853*, Београд 1932, 78–81.

² Радош Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд 1986, 221–223.

³ Душан Алимпић, *Историјски развитак полицијских власти у Србији (1793–1869)*, Београд 1905, 90.

⁴ *Србске новине*, бр. 31, 13. март 1862.

⁵ *Сборник закона и уредба, и уредбени указа издани у Књажевству Србском*, I, Београд 1840, 232.

Као неуказни званичници, практиканти су већ средином 19. века коначно изузети из чиновничког сталежа.⁶ Од тада, они постају канцеларијски пролетаријат, коме се поверавају најпростије канцеларијске радње – преписивање, умножавање и архивирање званичних аката. Ефикасност читавог система зависила је од прилежности тих почетника у служби, распоређених по полицијским надлештвима. Најгушће концентрисани чиновници били су наравно у самом Министарству полиције. Начелник Полицијског одељења, Милан Ђ. Милићевић, присећао се грозничаве атмосфере која је владала у канцеларијама крајем 19. века. Услед тискања мноштва странака из унутрашњости, које су ургирале да се њихов посао код власти што пре заврши, тамо је често врло као у каквој кошници.

И Распис из 1857. заправо говори о потешкоћама које су настајале услед сустизања и умножавања полицијске администрације. Нагомилавање посла и чести застоји у раду постали су свакодневица у многим окружним и среским канцеларијама.⁷ У исто време, од полицијских начелстава тражени су правовремени и поуздани подаци о врло различитим питањима: од броја људи који су прелазили границу, стања пупиларних маса и ванредних догађаја у земљи, све до спискова ухапшеника по апсанама и тачног броја утамањених штетних животиња и дивљачи.

Посао подручне администрације у доба уставобранитеља био је да што делотворније изврши налоге централе у Београду, али и да тачно прибележи ток званичних послова. Зато су у полицијским надлештвима најпре коришћени деловодни протоколи, као најједноставнији облик канцеларијских књига. Предмети који су стизали бележени су у протокол механички, према деловодном броју, свакодневно и хронолошким редом.⁸ У протокол су уписивани сви послови канцеларије, као и сва званична акта која су у њу долазила.⁹

⁶ Исто, II, Београд 1844, 165, 208; Исто, III, Београд 1846, 65, 80, 94; Исто, IV, Београд 1848, 148.

⁷ Слаба контрола подручног чиновништва водила је слабостима у раду свих струка, посебно управне и судске. Сами министри указивали су 1855. године да је последња визитација локалних власти вршена још давне 1847. године. *Записи Јеврема Грујића*, I, Београд 1922, 38–39, 188–189; Коста Јовановић, *Да ли да се укину окружна начелства*, Београд 1887, 135; Владимир Карић, *Србија, опис земље народа и државе*, Београд 1887, 613–620; Д. Алимпић, *Историјски развитак полицијских власти*, 1185–1190.

⁸ Деловодни протокол мора имати: 1. Нумеру, 2. Садржај и 3. Решење, а потом се оно даје на потпис старешини, и на даљу експедицију (одашиљање) коме и где треба. Д. Алимпић, *Историјски развитак полицијских власти*, 1147–1158.

⁹ *Полицијски гласник*, бр. 18, 1897.

Техничка мањкавост деловодних протокола која је уочена крајем четрдесетих година 19. века била је њихова непрегледност.¹⁰ Уставобранитељи су тај проблем покушали да реше средином 19. века, завођењем много савршенијег система регистара предмета. Преко регистара могао се лако прикупити сав материјал о истом предмету, расут у регистрима по више година и на разним местима у архиви.¹¹ То је, међутим, било тек привремено олакшање, будући да је списак административних дужности непрекидно растао.

Према Распису из 1857. године, било је десет нарочитих врста извештаја, рачуна и спискова које су окружне власти биле дужне да редовно шаљу Полицајном одељењу. Између осталих, то су извештаји о ванредним догађајима (попут напада, пљачки и отмица), као и извештаји о преласцима границе, спискови ухапшеника и подаци о утамањеној штетној дивљачи. Међу важније су свакако спадали редовни месечни и годишњи извештаји, као и извештаји о полугодишњим *визитацијама* – изласцима окружних и среских начелника у народ.

Многа решења која су била примењивана у бирократској пракси Кнежевине Србије плод су деловања енергичног и упорног Илије Гарашанина. На челу Министарства унутрашњих дела овај даровити државник налазио се читав низ година. У идеолошком смислу, Гарашанин је био отворени присталица полицијске државе. Он није зазирао од телесне казне и отворено је заступао гледиште да је народ самоштићеник и поданик, док је полицијски званичник високи представник државе. Такав став сасвим јасно открива политичке напоре једног технократе старог кова, иначе сасвим типичне за период владавине уставобранитељског режима.¹²

Упркос великом залагању уставобранитеља да од Србије начине успешну и просперитетну земљу, напори Илије Гарашанина и његових сарадника били су умногоме осујећени. О томе сведочи и огромно незадовољство, чак и крајња огорченост већине народних посланика. Режим је оштро критикован већ на знаменитој Светоандрејској скупштини, одржаној крајем 1858. године у Београду.¹³ Полицијска

¹⁰ Услед мноштва засебних бирократских радњи било је неопходно завођење све већег броја посебних књига протокола јер би, у супротном, предмете било тешко пронаћи. Последица је била увођење све већег броја нових протокола, што је опет оптеретило сâмо канцеларијско пословање.

¹¹ Архив Србије, Министарство унутрашњих дела, Полицајно одељење, 1849, III–68; Исто, МУД II, 1851, XIV–78.

¹² С. Јовановић, *Уставобранитељи*, 53.

¹³ Детаљније о томе: Andrija Radenić, *Svetoandrejska skupština*, prir. Vaso Čubrilović, Beograd 1963, 30–32, 75, 120, 148, 163; Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, I, Београд 1923, 32–33, 42–43.

држава, каква је била установљена под уставобранитељима, постала је врло непопуларна, како сведоче изјаве самих посланика. Бахата, корумпирана, неефикасна и спора, неправична и пристрасна, таква полицијска држава не гарантује напредак и модернизацију, како су то проповедали њени творци.¹⁴

Упоређен с општим разочарањем дOMETИМА полицијске државе, које су исказали посланици Светоандрејске скупштине, Распис из 1857. само још јаче наглашава чињеницу да крути бирократски стил управе никако неће уродити добрим плодом. Овај врло занимљив Распис о административном пословању Полицајног одељења из 1857. године налази се у Архиву Србије, у Фонду Министарства унутрашњих дела, под сигнатуром – АС, МУД, П, 1857 XIII–181.

¹⁴ Милован Глишић, *Сабрана дела*, Нови Сад 1969, 68–104; *Записи Јеврема Грујића*, I, 39.

**РАСПИС
ПОПЕЧИТЕЉСТВА ВНУТРЕНИХ ДЕЛА
Свим полицајним властима**

Од како је Попечитељство внутрени[x] дела по Устројству централног правленија од 29. маја 1839. године К. В. № 1329/Сов. № 597 дејствовати почело, издавати су полицајним властима за подношај повремени[x] известија разни расписи, који су доцније, по потреби, преиначавани и новим замењивани.

Од 1839. год. наступиле су многе околности, које су предмет подношења повремени[x] известија јако отежале. Овде ће се само напоменути то, што су издавани од те године па досад прописи врло умложени, и што је Попечитељство внутрених дела најпре имало само три одељења, па су се ова по потреби, доцније тако разгранала, да их сада има седам, а наиме: Полицајно, Економно, Војено, Санитетско, Грађевина, Поштанско и Телеграфско.

Да би се у овоме, овако заплетеном предмету нужна једнообразност повратила, а властима полицајним олакшица учинила, Попечитељство внутрених дела определива Расписом овим, која ће му се повремена известија и у каквом виду *по струци полицајној* унапред подносити.

Досад су подношена повремена известија:

- 1) О чрезвичајностима¹⁵ догађајућим се по унутрашњости Србије;
- 2) О пограничним догађајима у царству турском;
- 3) Бележке о преласку на граници (о чему се сваки 8 дана извод Попечитељству овом подноси без званичног спровода);
- 4) Месечна известија по струци полицајној;
- 5) Известија о аустријским бегунцима;
- 6) Списак криваца, који се суду на осуђење предају;
- 7) Списак полицајни[x] преступника са списком новчани[x] казни;
- 8) Списак лица, које примирителни судови казне;
- 9) Известија о одбегавајућим у стране државе и отуда овамо добегавајућим;
- 10) Известија о полгодишњим визитацијама;
- 11) Списак поубијани[x] вредносни[x] птица;
- 12) Рачун о издатим исправама служитељским и о визирању исти[x];
- 13) Рачун о великим и малим пасошима;

¹⁵ *Чрезвичајност* – ванредни догађај.

- 14) Рачун о визирању пасоша, тескера и феда;
- 15) Рачун о заграничним објавленијама;
- 16) Рачун о табацима пупиларним;
- 17) Рачун о уштеђењу буџетски[х] сума;
- 18) Рачун о плати практикантској;
- 19) Рачун о [х]рани апсеничкој;
- 20) Број деловодни[х] нумера;
- 21) Табеларни преглед;
- 22) Списак преступника лова невредносне дивлачи;
- 23) Списак лица у сажитељство ступивши[х];
- 24) Кондуит листе;
- 25) Списак чиновника и званичника;
- 26) Списак печата примирителним судовима издати[х];
- 27) Списак подељњи фамилија; и
- 28) Годишња известија о изласку окружни[х] начелника у окружије.
У место избројани[х] двадесет и осам повремени[х] известија,
подносиће се унапред *по струци полицајној* десет, и то:
 - I. Известија о чрезвичајностима унутрашњим и пограничним;
 - II. Бележке о преласку на граници из Србије у стране државе и одовуд у Србију;
 - III. Месечна известија;
 - IV. Известија о аустријским бегунцима;
 - V. О полицајном суђењу и о казнењу примирителним судовима;
 - VI. Рачун исправа служитељски[х], пасоша, објавленија и пупиларни[х] табака;
 - VII. Рачун плате практикантске;
 - VIII. Рачун о [х]рани апсеника;
 - IX. Кондуит листе; и
 - X. Годишње известије.За подношај ови[х] десет повремени[х] известија, која досадашњи[х] двадесет и осам замењују, прописују се следећа упутства:

I. О чрезвичајностима

Под 4. августа 1851. год. П. № 2764. издат је полицајним властима распис за подношење известија о чрезвичајностима. У смислу тога расписа имаће се и напредак о свакој чрезвичајности одма[х] и неодложно известије Попечитељству овом подносити, а то после и у месечна известија стављати.

Ако чрезвичайнији појав носи са собом рђаве последице, онда где има телеграф, треба по телеграфу, где пак ово нема, штафетално известије поднети; а ако нема никакви[x] последица, има се известије првом идућом поштом послати. Међу тим, ако би појавивша се чрезвичайност захтевала још и наследовање какво, известије ће се одма[x] поднети, а наредити извиђење, и после све оно јављати, шта се извиђењем дознавало и доказивало буде.

Осим чрезвичайности, које се по унутрашњости догађају, све *пограничне* полицајне власти дужне ће бити подносити известија Попечитељству о чрезвичайностима, догађајућим се у пограничним областима, по расписима издатим под 17. новембра 1843. год П. № 5438. и 22. новембра 1845. год. П. № 5812.

У осталом за подношење известија о чрезвичайностима унутрашњим, и пограничним, има се приметити, да се старешинама полицајни[x] надлежатељства оставља, да они, оценивши природу ствари, ова известија президијално или званично подносе, како кад за сходније нађу.

II. О бележењу преласка на граници из Србије у стране државе и одовуд у Србију

Предмет овај уређен је код Управитељства вароши Београда од ранији[x] година, а началничествима окружија: Крајинског, Црноречког, Гургусовачког, Алексиначког, Крушевачког, Ужичког, Подринског, Чачанског, Београдског, Ваљевског, Шабачког, Смедеревског и Пожаревачког издат је 2. децембра 1851. год. П. № 4602. у томе обзиру распис, који им је 16. јануара 1852. П. № 145. и 28. јануара 1853. год. П. № 394. повторен и допуњен. Досадашњи у овом предмету прописи остају и даље у својој сили и важности, и напред именоване власти имају и даље по истима владати се.

III. О месечним известијама

Ова известија, која ће се сваког месеца, и то најдаље до 10. идућег месеца, подносити, излагаће:

- 1) Насиља, нападаје и отимања;
- 2) Крађе с назначењем времена, места и вредности, као и имена лопова, ако су уваћени;
- 3) Чрезвичайне и случајне смрти;
- 4) Пожаре, означавајући кад и шта [је] изгорело као и вредност пожара а и како се овај догодио, и је л' проузроковатељ нађен;

5) Је л' ко без пасоша уваћен;

6) Знаменита пропутовавша лица отечествена и страна;

7) Је л' народ миран био, ил је каква покрета било. Поред овог пограничне власти имају јављати: је л' граница на миру била, и каква је одношења власт полицајна са пограничном власти имала;

8) Шта се чрезвичајно догодило, као: врло велике кише, необичан град, снег, гром, излив разни[x] вода и отуд појавивше се штете, појав лопова и ајдука (што наравно има се и одма јавити, ако је појав чрезвичајан), необични појави природни и сујеверства; једном речи све, што је чудно и необично;

9) Цену [x]ране, као: пшенице, кукуруза, брашна пшенична и кукурузна, јечма, ражи, овса, крупника, елде, пасула, цену леба печена, и цену стоке, као: волова, крава, свиња, овнова, оваца и коза, а и цену меса сирова и печена;

Да би пак началничества окружна могла уредна месечна известија и благовремено подносити, имаће срески началници уместо досадашњи[x] петнаестодневни[x] известија, месечна изложеног садржаја известија, најдаље до 5-ог идућег месеца началничеству подносити, како би она у стању била месечна известија до опредељног напред времена поднети.

IV. О известијама за аустријске бегунце

О аустријским бегунцима издато је полицајним властима више расписа, а последњим од 5. септембра 1855. год. П. № 3888. препоручено је свима началничествима и управитељствима: Вароши Београда и Мајданпека, да с концем свакога месеца по формулару, који им је послат, сачињавају списак у течају тога времена пронађени[x] и аустријској власти предати[x] бегунаца аустријски[x], па таковиј најдаље до 10. следујућег месеца да овамо подносе. По овом распису имамо полицајне власти дужност само кад кога увате да подносе известија, ал' досад је другачије поступано, т. ј. власти су многе давале месечна известија и кад никог неувате и не предаду; због чега Попечитељство овим сада наређује, да све полицајне власти, по издатом им 1855. год. распису, који и даље остаје у сили и важности, подносе известија месечна само кад кога увате и предаду, а кад никога уватиле и предале нису, онда нека ништа и нејављају, но само нека с концем године у годишњем известију јаве, како ни један аустријски бегунац уваћен није.

V. О полицајном суђењу и о казнењу примирителним судовима¹⁶

Што се тиче полицајног суђења и казнени примирителним судовима, по чем је давање рачуна о томе опредељено § 31. Полицајне уредбе од 18. маја 1850. год. № К. В. 911/Сов. 105, то у овом Попечитељству оставља досадашњи начин поступања, с тим, да се једним известијем подносе и спискови полицајни[x] пресуда и рачун о казнењу примирителним судовима, а не понаосе, као што су досад неке власти полицајне поступале.

У осталом све се полицајне власти чине позорнима на издате од 1850. год. досад прописе за полицајно суђење, и давање рачуна о казнењу и списку полицајне казни, с тим, да су срески началници дужни поднети началничеству спискове полицајне и о казнима примирителни[x] судава до 10. идућег месеца, а све полицајне власти најдаље до 20. идућег месеца, сиреч до 20. априла, јулија, октобра и јануара.

На приметбе, које се од стране Попечитељства на пресуде полицајне учине, има се Попечитељству одговорити за 14 дана сходно расписима под 1. октобра 1841. год. П. № 4491. и под 12. фебруара 1843. године П. № 739. полицајним властима издатим.

Што се тиче пак суђења на панађурима, почем о том напред у 28 точки није ништа наведено, то се и овде ништа неговори, но остаје онако, као што је пређе уређено.

VI. Рачун о исправама служитељским, пасошима, објавленијама и пупиларним¹⁷ табацима

Рачун о предпоменутих предметима подносиће се Попечитељству овом с концем рачунске године, дакле с концем месеца октобра, а најдаље до 20. новембра, и то: о исправама служитељским по формулару под А.), о пасошима и објавленијама по формулару под Б.), о пупиларним табацима по формулару под В.), сва три рачуна једним известијем, а не поособ као досад. Формулари А.) В.) стављени су за началничества; а онај Б.) за Управитељство вароши Београда, зато Попечитељство овде примећава, да ће и началничества рачун о пасошима и објавленијама устројавати по оној под Б.) форми, стављајући срезове подобно формуларима А.) и В.), а опет управитељства: Вароши Београда и

¹⁶ *Примирителни суд* – општински суд.

¹⁷ *Пупила или пупиларна маса* – новчани депозит малолетних лица, којим у својству татора руководи сама полицијска власт.

Мајданпека устројаваће рачуне о исправама и пупиларним табацима по формама А.) В.) наравно без означаења срезова, но само сходно форми оној под Б.) на име управитељства сачињеној.

У осталом објавленија споменута у формулару Б.) она су, која пограничне власти издају за прелазак у Аустрију, и која се у Височ. уредби о таксама по струци Попечитељства внурени[x] дела под 4.) наводе, а гди ти[x] објавленија нема, биће рубрике у рачуну празне. Међу тим спискови од оног што се бесплатно издаје, и спискови визириани, који се у формама као прилози спомињу, устројаваће се као и досад.

Напоследку све што је покварено послаће се са рачунима Попечитељству, јер иначе се ништа у рачуну признати неће, но ће се наплата тражити од свега оног што нестане и упропасти се.

VII. О плати практикантској

О овој подносиће се рачун с концем рачунске године као и досад, најдаље до 10. новембра. Тако исто

VIII. О [x]рани апсеничкој

Подносиће се рачун по досадашњем начину, на концу рачунске године најдаље до 10. новембра.

IX. О кондуит-листама¹⁸

Распис, који је издат о кондуит-листама под 7. новембра 1853. год. П. № 3848. остаје и даље у сили и снаги својој, само унапредак неће се чиновничке и практикантске кондуит-листе уједно сачињавати, већ чиновничке кондуит-листе за себе, и ове ће се непремено до 10. јануара Попечитељству овом подносити; а за практиканте унапредак правиће се кондуит-листе с концем месеца октобра сваке године, но по пропису горњег расписа, и Попечитељству с концем истог месеца подносити, како би могло унапредак Попечитељство с практикантима у почетку буџетске године удеснија расположења чинити.

¹⁸ *Кондуит листа* – кратка биографија с описом кретања и напредовања у служби сваког појединог званичника, почев од практиканата.

Х. О годишњем известију

Расписом од 18. маја 1844. год. П. 2236. прописано је свима началничествима, како ће средски началници полгодишње визитације чинити и о томе известија Началничеству, а ово Попечитељству подносити; а расписима од 11. јулија 1846. год. П. № 3604. и 5. маја 1850. год. П. № 1400. прописано је такође како су окружни началници дужни у окружја излазити и известија Попечитељству давати. Зато Попечитељство, *остављајући исте расписе у осталом и даље у сили и важности*, овим наређује, да се од ови[х] расписа само у толико одступи, што се унапредак Попечитељству неће подносити полгодишња, но само годишња известија, која ће следујуће предмете садржавати:

1.) Табеларни преглед, који ће се по приложеном под Г.) формулару устројити;

2.) Списак чиновника и званичника, који ће се унапред по расписима Попечитељства овог од 2. марта 1853. год. П. № 872. и 7. новембра 1853. год. П. № 3849. устројавати;

3.) Списак криваца суду на осуђење предати, који, подношен дојако тримесечно, има се одсада на концу године, годишњим известије[м], но само по досадашњој форми подносити;*) и

4.) Рачун прихода по струци полицајној, који ће се по форми под Д.) устројавати.

Све предизложено има се унапредак једним годишњим известијем Попечитељству овом на концу године, и најдаље до 20. јануара следујуће године подносити, заједно са оригиналним известијама, која средски началници окружном началничеству о полгодишњим визитацијама својим дају, с наводом, јесу л' иста известија истинита ил' нису, и како полицајне власти дужност своју извршују.

Напоследку сва началничества дужна су у годишњем известију при закључењу изложити све што се има о изласку окружног началника ил' помоћника у окружје, и дати известије о свему, што распис од 5. маја 1850. год. П. № 1400. прописује.

Издајући на овај начин нова упутства за подношење повремени[х] известија *по струци полицајној*, Попечитељство внутрени[х] дела препоручује свим полицајним властима, да и[х] се најточније придржавају. У тој целии шиље се началничеству овога расписа један егзамплар оригинални са __комада копија, с препоруком, да оригинал с једном копијом за себе задржи, а свакоме средском старешини по две копије, једну ради управљања, а другу ради храњења у архиви, достави.

*) За ову пак 1857. год. поднеће се само тримесечни списци годишњим известијем, с приметбом, да су за прочи 9 месеци већ поднешени; а ако које надлежатељство није то учинило, оно ће одма учинити, подневши и по дојакошњем начину.

П. № 5530.

2. децембра 1857. год.

У Београду.

Попечитељ внатрени дела

Кавалер

К. Николајевић (с.р.)

Изванредни секретар Полицајнога
одељења

Јован Ристић (с.р.)

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Записи Јеврема Грујића, I, Београд 1922. [*Zapisi Jevrema Grujića*, I, Beograd 1922]

Сборник закона и уредба, и уредбени указа издани у Књажеству Србском, I, Београд 1840. [*Sbornik zakona i uredba, i uredbeni ukaza izdani u Knjažestvu Srbskom*, I, Beograd 1840]

Сборник закона и уредба, и уредбени указа издани у Књажеству Србском, II, Београд 1844. [*Sbornik zakona i uredba, i uredbeni ukaza izdani u Knjažestvu Srbskom*, II, Beograd 1844]

Сборник закона и уредба, и уредбени указа издани у Књажеству Србском, III, Београд 1846. [*Sbornik zakona i uredba, i uredbeni ukaza izdani u Knjažestvu Srbskom*, III, Beograd 1846]

Сборник закона и уредба, и уредбени указа издани у Књажеству Србском, IV, Београд 1848. [*Sbornik zakona i uredba, i uredbeni ukaza izdani u Knjažestvu Srbskom*, IV, Beograd 1848]

Литература – Secondary Works

Алимпиић, Душан, *Историјски развитак полицијских власти у Србији (1793–1869)*, Београд 1905. [*Alimpić, Dušan, Istorijски развитак policiјских власти u Srbiji (1793–1869)*, Beograd 1905]

Глишић, Милован, *Сабрана дела*, Нови Сад 1969. [*Glišić, Milovan, Sabrana dela*, Novi Sad 1969]

Живановић, Живан, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, I, Београд 1923. [*Živanović, Živan, Politička istorija Srbije u drugoj polovini devetnaestog veka*, I, Beograd 1923]

Јовановић, Коста, *Да ли да се укину окружна начелства*, Београд 1887. [*Jovanović, Kosta, Da li da se ukinu okružna načelstva*, Beograd 1887]

Јовановић, Слободан, *Уставобранитељи и њихова влада*, Београд 1990. [*Jovanović, Slobodan, Ustavobranitelji i njihova vlada*, Beograd 1990]

Карић, Владимир, *Србија, опис земље народа и државе*, Београд 1887. [*Karić, Vladimir, Srbija, opis zemlje naroda i države*, Beograd 1887]

Љушић, Радош, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд 1986. [*Ljušić, Radoš, Kneževina Srbija (1830–1839)*, Beograd 1986]

Милинковић, Јован, *Госп. Гарашанин и државна администрација*, Београд 1888. [Milinković, Jovan, *Gosp. Garašanin i državna administracija*, Beograd 1888]

Раденић, Андрија, *Светоандрејска скупштина*, прир. Васо Ћубриловић, Београд 1963.

Страњаковић, Драгослав, *Влада уставобранитеља 1842–1853*, Београд 1932. [Stranjaković, Dragoslav, *Vlada ustavobranitelja 1842–1853*, Beograd 1932]

Vladimir JOVANOVIĆ

**CIRCULAR LETTER OF 1857 ON THE ORGANISATION
OF THE SERBIAN MINISTRY OF THE INTERIOR'S
POLICE DEPARTMENT**

Summary

The development of the bureaucratic apparatus in the Principality of Serbia was a complex issue. It was closely related to the experiences of many Balkan and Eastern European nations in the same period. The police state and the development of the bureaucracy were interrelated processes. The Circular Letter on the organisation of the Police Department of the Ministry of the Interior from 1857 is a vivid example of the emergence of a centralised, bureaucratically organised state, which Serbia had been developing into from the middle of the 19th century. The main goal of this Circular Letter was clearly to define the duties and responsibilities of district police authorities. They were entrusted with the administration of significant parts of the state territory. The establishment of the offices and strengthening of the links between the bureaucratic authorities in the provinces and the subjects themselves was the first task of local police administrations. Their second task was to collect data, necessary for the central administration in Belgrade. Those were the essential messages of the Circular Letter of 1857.

A large amount of data, needed by the central administration bodies, had to be first collected, classified and processed, according to the special instructions of the Police Department. Data were requested on the state of affairs among the people, on extraordinary weather circumstances, on crime, on crossing the state border and travel documents. District mayors were also asked to report on six-month visits in each municipality. The police state of the constitution defenders was, above all, utilitarian, using a variety of instruments of power. It skilfully combined the threat of beatings and imprisonment, with diverse knowledge of the bureaucratic techniques of governing the state.

Чланак примљен: 30. 3. 2021.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 22. 5. 2021.

Стојанка ЛУЖИЈА*
Универзитет у Бањој Луци
Филозофски факултет
Студијски програм историја
Бања Лука

ПРАВИЛА САРАЈЕВСКОГ ЦИОНИСТИЧКОГ ДРУШТВА BENE CION

Анстракт: Развој ционистичког покрета на територији Босне и Херцеговине није детаљно истраживан. Ционистичка идеја је на том простору ухватила дубље коријене још почетком 20. вијека. Како је било потребно институционализовати тај покрет створено је ционистичко друштво *Bene Cion*. Да би било које друштво могло бити признато као правни субјект, окупациона, аустроугарска власт је морала да потврди његова правила. У раду ћемо приказати и критички анализирати одобрена Правила сарајевског *Bene Ciona*, најстаријег ционистичког друштва на јужнословенском простору.

Кључне речи: Јевреји, ционизам, Bene Cion, Сарајево, Аустроугарска.

Abstract: The development of the Zionist movement in the territory of Bosnia and Herzegovina has not been thoroughly researched. The Zionist idea was ingrained in this area since the beginning of the 20th century. The necessity to institutionalize this movement led to the creation of the Zionist society *Bene Cion*. At the time, for any society to be recognized as a legal entity, the occupying Austro-Hungarian authorities had to acknowledge its rules. In this paper we present and provide a critical analysis of the approved Rules of Sarajevo's *Bene Cion*, the oldest Zionist society in the South Slavic territory.

Keywords: Jews, Zionism, *Bene Cion*, Sarajevo, Austria-Hungary.

Сарајевско ционистичко друштво *Bene Cion* се још од оснивања афирмисало као једно од најзначајнијих удружења овог типа на цијелом јужнословенском простору. Не само да је трасирало пут дјеловања друштвима ционистичке оријентације, него је, захваљујући своме раду на пропагирању идеје ционизма, дјеловало и као кохезиони фактор међу Јеврејима у Босни и Херцеговини.

* stojanka.luzija@ff.unibl.org

Ционизам је јеврејски национални и политички покрет који је израстао као одговор на бујање антисемитизма у Европи последњих деценија 19. вијека.¹ Свакако најтежа ситуација је била у Источној Европи, гдје су се догађали велики погроми над Јеврејима. Управо су први импулси о потреби стварања јеврејске државе у Палестини дошли с тог подручја. Међутим, идеја о насељавању Палестине није била нова. Наиме, још у првој половини 19. вијека земунски рабин, иначе Сарајлија по рођењу, Јехуда Алкалај² у својим књигама је изнио идеју да Јевреји треба у коначници да се населе у Палестини као земљорадници. Значајно је да је он као предуслов за колонизацију навео како треба да настане радикални препород кроз који ће проћи Јевреји.³

Наиме, 19. вијек је донио велике промјене у европско друштво. Оне су се, између осталог, манифестовале и ширењем грађанских права и слобода. Када је о Јеврејима ријеч, тај процес је текао прилично споро. Јеврејима Хабзбуршке монархије је тек 1867. године, након формирања Аустроугарске и доношења Устава, призната равноправност са осталим поданицима.⁴ До тада су једино асимилација, па и промјена вјере, за Јевреје отварале могућност напретка на друштвеној лествици. Односно, Јевреји су требали престати бити оно што јесу. С друге стране, ционизам је био сушта супротност. Он је позивао Јевреје да се првенствено поближе упознају са својом прошлoшћу, културом и хебрејским језиком, а тек онда да се приступи колонизацији Палестине и формирању националне државе.⁵

¹ Н. Arent, *Izvori totalitarizma*, Београд 1998, 123.

² Јехуда Алкалај (1798–1878) рођен је у Сарајеву, као син Шеломе Хаја. Још као дијете је послат у Јерусалим на школовање. Не зна се много о том периоду његовог живота, постоје само штуре информације да је похађао вишеобразовних установа. По завршетку школовања постављен је на положај рабина и вјероучитеља у Земуну. Тамо је остао наредних педесет година. Ту се поред редовних дужности бавио и списатељством. Сачуване су 53 публикације којима је био аутор. Идеја о колонизацији Палестине полако се код њега обликовала. Већ 1834. јавља му се мисао о томе, затим 1841. године износи идеју о потреби свеобухватног препорода Јевреја у вјерском, економском и језичком смислу. Двије године доцније предлаже насељавање Палестине. Тачно послије 30 година он је своју идеју провео у дјело. Наиме, продао је сав свој иметак и са супругом се одселио у Палестину, настанивши се прво у Јафи, а затим у Јерусалиму. Тамо је основао „Друштво за повећање становништва Израела“. А. Štajner, „Jehuda Haj Alkalaj (1798–1878)“, *Jevrejski almanah* 50 (1968–1970) 1971, 55, 57, 61, 64; С. Loker, „Začeci i razvoj cionizma u južnoslavenskim krajevima“, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Hrvatskoj*, Zagreb 1998, 167.

³ Н. Р. Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia. A Quest for Community*, Philadelphia 1979, 153; А. Štajner, „Jehuda Haj Alkalaj (1798–1878)“, 61.

⁴ Н. Burger, *Heimatrecht und Staatsbürgerschaft österreichischer Juden. Vom Ende des 18. Jahrhunderts bis in die Gegenwart*, Wien–Köln–Graz 2014, 82–83.

⁵ I. Goldstein, „Zagrebačka židovska općina od osnutka do 1941.“, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Hrvatskoj*, Zagreb 1998, 17.

Књига Теодора Херцла⁶ *Јеврејска држава* (*Der Judenstaat*) дефинитивно је заокружила сложен, тридесетогодишњи процес уобличавања и дозријевања ционистичке идеје.⁷ Након изласка Херцлове књиге и засиједања Базелског конгреса (1897) успостављени су основни правци дјеловања ционистичког покрета.

Када је ријеч о простору Босне и Херцеговине, крајем 19. вијека јеврејска заједница, првенствено она у Сарајеву као најбројнија, улазила је у фазу националног и културног препорода, који се тада показивао покретањем примарно хуманитарних и културних друштава. Носиоци ових стремљења међу Јеврејима су били имућни појединци, углавном крупни трговци, иначе цијењени чланови шире заједнице. Треба нагласити да су се Сефарди и Ашкенази засебно друштвено организовали. Због историјских, културолошких и вјерских разлика сарадња између припадника ова два јеврејска обреда је тада била тешко замислива. Тек је ционистичка идеја, нудећи заједнички циљ свим Јеврејима, створила предуслове за успоставу приснијих контаката, па и сарадњу Сефарда и Ашкеназа.

Идеје ционистичког покрета почеле су интензивније продрати на простор окупираних провинција Босне и Херцеговине од почетка 20. вијека. Већ тада су постојали појединци који су агитацијом, предавањима и иступима у штампи настојали да прошире замисао о ционизму, те да је учине привлачном за шире јеврејскостановништво. Исто тако, велики допринос је дала и јеврејска омладина која се школовала углавном на аустријским универзитетима. Они су, вративши се у завичај, донијели и нове идеје. Треба истаћи да је већина њих у вријеме студија у Бечу била организована у студентско друштво *Bar Giora* које је било ционистички оријентисано.⁸ Иначе, почетак 20. вијека у историји босанскохерцеговачке јеврејске заједнице обиљежен је смјеном генерација, односно ступањем нараштаја младих јеврејских интелектуалаца на јавну сцену.

⁶ Теодор Херцл (1860–1904) рођен је у Будимпешти и тамо је одрастао. Касније сецијела породица преселила у Беч. На тамошњем Универзитету Херцл је студирао право. Међутим, већи дио свог живота је посветио новинарству. Од 1891. године је био дописник листа *Neue Freie Presse* из Париза. С те позиције је пратио суђење Драјфусу и сва дешавања око Драјфусове афере, а био је и свједок све интензивнијег ширења антисемитизма. Године 1896. објавио је књигу *Јеврејска држава* (*Der Judenstaat*) у којој је заговарао идеју ционизма с коначним циљем стварања јеврејске државе у Палестини. К. Е. Šorske, *Fin-de-siecle u Beču: politika i kultura*, Beograd 1998, 137–143, 152, 157.

⁷ М. Gross, „Židovi u Хабзбуршкој монархији у 19. stoljeću. О židovskom identitetu u doba modernizacije: od osnivanja zagrebačke Židovske općine 1806. do zakona o ravnopravnosti Židova u Hrvatskoј 1873.“, *200 godina Židova u Zagrebu*, Zagreb 1988, 50–51.

⁸ Н. Р. Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia. A Quest for Community*, 154.

Да би ционизам ухватио дубље коријене на простору Босне и Херцеговине било је неопходно да се оснује одговарајуће друштво које би за своју задаћу преузело организовање дјеловање по овом питању. Тако је 28. децембра 1902. године у Сарајеву одржана оснивачка скупштина ционистичког друштва *Bene Cion*.⁹ Повјереник за главни град је у извјештају Земаљској влади осниваче друштва означио као припаднике „једне млађе генерације“ Сефарда,¹⁰ који су уз подршку старијих заузели проминентну позицију у самом покрету.¹¹ Иначе, да би неко друштво добило дозволу за рад Земаљска влада је претходно морала одобрити приложена правила тог друштва. Окупационој, аустроугарској власти у правилима је морала бити гарантована могућност надзора над радом друштва. Ниједна генерална скупштина, нити састанак одбора није се могао сазвати, а да се прије тога, као у случају *Bene Ciona*, не обавијести Повјереништво за главни град Сарајево, које је било дужно послати тамо свога представника. Цијели двадесети параграф Правила је посвећен надзору власти над радом *Bene Ciona*. Земаљској влади је дато овлаштење да друштво може распустити кад год процијени да је оно прекорачило дата му Правила. Исто тако, морала се истаћи независност друштва у његовом дјеловању. Стога је у другом параграфу јасно наглашено да се *Bene Cion* неће налазити под утицајем „вањских“ ционистичких организација. На тај начин држава је стварала брану против уплива нових, сумњивих и за државни поредак ризичних идеја. Још једна битна ставка утицала је на усвајање правила друштва и тичала се финансијске одрживости било којег удружења. Влада је имала изричиту ингеренцију наднадгледањем вођења финансијског пословања *Bene Ciona*, као што је морала и да има увид у кореспонденцију коју су водили овлаштени представници у име друштва. *Bene Cion* се углавном финансирао од чланарине. Када је о чланству ријеч ционистичка удружења су донијела новину. Она су се поред пропагирања јединства Јевреја, без подјеле на различите обреде, залагала и за учешће жена у раду удружења. И *Bene Cion* је према Правилима прихватао све Јеврејке старије од 16 година за чланице друштва, што је свакако представљало велики помак у патријархалној Босни и Херцеговини.

⁹ Архив Босне и Херцеговине [ABH], фонд Земаљске владе Сарајево [ZVS 1], к. 18; §. 19 66/12; 1904. Privremeni odbor društva – Vladino povjereništvo za glavni grad Sarajevo.

¹⁰ Ријеч Сефард потиче од хебрејске ријечи Сефарад, која у преводу значи Шпанија. Сефарди су Јевреји који потичу са Пиринејског полуострва. На простор Босне и Херцеговине се досељавају у 16. вијеку. Е. Tauber, *Ilustrovani leksikon judaizma. Istorija, religija i običaji*, Сарајево 2007, 213.

¹¹ ABH, ZVS 1, к. 18; §. 19 66/4; 1904. Rubralbericht der Regierungs – Commissärs für die Landeshauptstadt – ZVS.

Индикативно је да је аустроугарска управа дозвољавала друштвено организовање својим јеврејским поданицима, али оно се одвијало под строго дефинисаним ограничењима. Тиме је стваран привид о постојању слободe јавног организовања и дјеловања у окупираној Босни и Херцеговини.

Bene Cion је било прво ционистичко друштво на јужнословенском простору коме је држава дил правила дјеловања.¹² Стога и не чуди што је одушевљење ционистичким покретом у Сарајеву кулминирало те 1904. године, када је забиљежено да је друштво имало чак 302 члана.¹³

Правила ционистичког друштва *Bene Cion* се налазе у Архиву Босне и Херцеговине у Сарајеву, у фонду Земаљске владе Сарајево, под бројем: ZVS 1, к. 18; ш. 19 66/12: 1904. Документ доносимо у цјелини без граматичких и правописних корекција.

¹² У Загребу је 1904. године формиран *Židovski akademski klub Judeja*, али су власти признале постојање друштва тек 1909. године. Тада је признато и загребачко ционистичко друштво *Achdus*. У Београду је 1905. године образовано ционистичко друштво *Gideon*. Годину дана касније у Осијеку је основано друштво *Theodor Herzl. С. Loker, Začeci i razvoj cionizma u južnoslavenskim krajevima*, 169; Н. Р. Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia. A Quest for Community*, 154.

¹³ АВН, ZVS 1, к. 18; ш. 19 66/4; 1904. Članovi cionističkog društva „Bene Cion“.

PRAVILA

cionističkog društva

„BENE – CION“

u

Sarajevu

I. Ime i sjedište društva.

§ 1. Ime društva je: „Bene-Cion“, a sjedište mu je Sarajevo.

II. Svrha društva.

§ 2. a.) probuđivanje među ovozemnim jevrejima jevrejske narodne samosvjesti i ujedinjujući sve ovozemne jevreje u jedno te isto mnijenje (:ideju:) pripomagati k oživotvorenju konačnog cilja cionističkog pokreta-pokret koji postoji od g. 1897., koje se godine u Bazelu obdržavao I. cionistički međunarodni kongres, na kome se formulirao program, koji u bitnosti glasi: stvorenje za progonjene jevreje jedno mjesto u Palestini i Siriji, zajamčeno međunarodnim pravom.-

Svaki jevrej koji prigrlji i privrženik je cilja i ideje toga pokreta je cionist (:od riječi Cion t.j. Jerusalem.

Cionisti Bosne i Hercegovine kao takovi sačinjavaju samostalnu organizaciju, ne spadaju pod upliv nikakvih vanjskih cionističkih organizacija, vrše odredbe pravila jedino po potrebi ovih zemalja, te su u svakom pogledu, nezavisni.-

Od zaključaka međunarodnih cionističkih kongresa su za njih samo oni mjerodavni, koji ne protuslove zakonima ovih zemalja.-

Djelokrug društva ostaje područje Bosne i Hercegovine; u stvarima za samo društvo od potrebe, može doći u dodir s vanjskim srodnim društvima.-

b.) proširiti cionističku ideju predavanjem i javnim konferencijama; slične se konferencije imadu najmanje dva puta mjesečno obdržavati;

c.) dobavljanje časopisa u društvene prostorije i knjiga tičući se jevrejstva kao i drugih;

d.) rasprostraniti među ovozemnim jevrejima nauku jevrejskog jezika i historije;

e.) Odaslati od društvenih članova izabrane odaslanike na međunarodne cionističke kongrese, ako je odaslanje istih za svrhu društva od velikog zamašaja;

f.) objelodaniti i rasprostraniti brošure narodnosne tičući se cionizma u izvoru ili u prevodu;

g.) pobiranje „Šekela“. Šekel je dobrovoljan prinos svakog jevreja nazvan po staro-jevrejskom novčanom prinosu koji se imade svake godine platiti i za austru-ugarsku monarhiju po tome i za Bosnu i Hercegovinu odregjenom iznosu od K .1.-, a upotrebljava se isključivo za pokriće svih troškova toga pokreta, kao što su cionistički megjunarodni kongresi, subvencije narodno jevrejskih novina, potpomaganje cionističkih društava i t. d.;

h.) objelodaniti svake godine lisnicu svih „Šekela“ (§ 2 .g.) i darovatelja za narodnu zakladu.-

III. Prihod društva.

§ 3. Prihod društva se sastoji:

- a.) iz uplate društvenih članova (§ 4 .b.)
- b.) iz dobrovoljnih darova i
- c.) iz 25% „Šekelne“ svote (§ 2 .g.)

IV. Članovi društva.

§ 4.)

a.) Članom društva može biti samo jevrej, koji je navršio 18. i jevrejka koja je navršila 16. g. života;

b.) Svaki član plaća mjesečnu članarinu uz odgovarajuću namirnicu unaprijed i to najmanje 20 helera, a iz iste svote društvo plaća „Šekel“ (§ 2 .g.) za svakog člana.

V. Prava i dužnosti članova.

A. Prava članova:

§ 5.)

a.) svaki član imade pravo u svako doba posjetiti društvene prostorije i u istima se nalazeće novine čitati;

b.) prisustvovati svim od društva priregjenim konferencijama;

c.) prisustvovati na glavne skupštine interpelirati i predlagati u istima;

d.) na aktivno izborno pravo, dočim na pasivno imadu samo članovi iz Sarajeva konačno

e.) glasovati pri izboru odaslanika za megjunarodne cionističke kongrese (§ 2 .e)

B. Dužnosti članova.

Članovi su dužni:

a.) uplaćivati točno odregjenu članarinu;

b.) nastojati svom silom oko društvenog unapregjivanja;

c.) držati se strogo društvenih pravila.-

VI. Istup članova.

§ 6.) Onaj član, koji svoj istup iz društva odboru prijavi, kao i onaj, koji tri mjeseca izasebice članarinu ne uplati, smatra se iz društva istupljenim.-

VII. Odbor društva.

§ 7.) Odbor društva se sastoji od predsjednika, podpredsjednika, dvojice tajnika¹⁴ i to jednog za španjolski a jednog za zemaljski i njemački jezik i od blagajnika i pet odbornika.- Odbor društveni rukovodi i upravlja društvenom imovinom i u slučaju potrebe imade pravo raspolagati svotom do K. 500.- Svotom od K. 500.- raspolaže samo glavna skupština.-

VIII. Sjednice odbora.

§ 8.) Odborske se sjednice imadu najmanje jedan a potrebom i više puta mjesečno obdržavati.- Zaključci odborske sjednice su mjerodavni, ako su osim predsjedatelja još pet odbornika prisustvovali.- Sjednice odbora sazivlje i predsjedava predsjednik, podpredsjednik ili u odsutnosti istih najstariji član odbora.- Odbor stvara zaključke glasanjem; pri jednakosti glasova odlučuje predsjedatelj sjednice.-

IX. Predsjednik.

§ 9.) Predsjednik zastupa društvo pred javnosti, sazivlje i predsjedava svim glavnim skupštinama, potpisuje sve društvene isprave i u slučaju potrebe raspolaže svotom od 20 K. o čemu imade izvjestiti u prvj sjednici odbora.-

X. Podpredsjednik.

§ 10.) Podpredsjednik potpomaže predsjednika u svim njegovim poslovima i zastupa istog sa svim istim pravima i dužnostima.-

XI. Tajnici.

§ 11.) Tajnici vode zapisnike sjednicama i knjige o društvenoj imovini i članova; svaki tajnik potpisuje isprave dogotovljene svojom rukom; obavljaju dopisivanje i potpisuju sve što u ime društva zgotove.-

XII. Blaganik.

§ 12.) Blagajnik je odgovoran za društveni novac.- On se brine za sve društvene primitke i izdatke; treba mu za svaki izdatak doznake potpisane od predsjednika.- On ima voditi blagajničku knjigu i zgotoviti mjesečne uplatnice

¹⁴ Секретара, прим. аут.

članova (§4. b.).- Blagajnik može za namirenje manjih potrebitina kod sebe zadržati svotu do K. 50.- Gotovinu društva od preko K. 50.- imade blagajnik sa predsjednikom koristonosno u jednoj sarajevskoj štedionici uložiti.-

XIII. Ostali pet odbornika.

§ 13. Ostali pet odbornika su obvezani gornjim članovima odbora u njihovom poslovanju potpomagati i u potrebi ih zamjenjivati.

§ 14. Od glavne skupštine izabrano dvočlano povjerenstvo (revizori § 16. b.) imadu dužnost pregledati i ispitati cjelokupni društveni rad za prošlu godinu.-

XIV. Trajanje odbora.

§ 15. Odbor bude izabran u glavnoj skupštini na jednu godinu. Odbornici ne uživaju nikakvu platu. Ako koji odbornik iz bilo kakvog razloga istupi iz odbora, to stupa na njegovo mjesto onaj na koga je u zadnjoj glavnoj skupštini najviše glasova palo.-

XV. Glavna skupština.

§ 16. Svake se godine imade jedan put održavati glavna skupština, o kojoj se imadu članovi najmanje tri, a oblastiti dva dana prije obavjestiti. Glavna se skupština može održavati, ako je prisutna barem jedna trećina od u Sarajevu nastanjenih društvenih članova; u protivnom slučaju, imade se kroz 14 dana sazvati druga glavna skupština, koja se ima održavati bez obzira na prisutni broj članova. U glavnoj skupštini se bira izbornim ceduljama ili aklamacijom.- Izabran bude onaj, na koga je najviše glasova palo.- Izmegju onih, koji su jednaki broj glasova dobili, odlučuje srečka, povučena od predsjedatelja glavne skupštine. Glavna skupština stvara zaključke većinom glasova prisutnih članova. Glavna skupština imazadaću:

a.) izabrati predsjednika i devet odbornika; ostale funkcionare porazdijeli si odbor megju sobom;

b.) imenovati povjerenstvo (revisori) sastojeće se od dviju osoba (članova) kojima je dužnost pregledati i ispitati rad društveni za prošlu godinu;

c.) raspravljati o godišnjem proračunu;

d.) imenovati počasne članove predložene od odbora;

e.) ona može izmjeniti društvena pravila;

f.) Glavna skupština može se raspustu društva zaključiti, nu za taj zaključak moraju toj glavnoj skupštini najmanje dvije trećine svih članova prisustvovati.-

XVI. Izvanredna glavna skuština.

§ 17.) Izvanredna glavna skupština saziva se pokaže li se potreba, ili ako ju jedna trećina društvenih članova zahtijeva. Zadaća izvanredne glavne skupštine je vijećanje o predmetu, koji je prouzrokovao tu izvanrednu glavnu skupštinu; eventualno pretresanje drugih društvenih poslova.-

XVII. Raspust društva.

§ 18.) Raspust društva nastaje:

- a.) ako glavna skupština zaključi;
- b.) naredbom visoke zemaljske vlade.

U prvom slučaju a.) prelazi društveni imetak u posjed narodne zaklade, u drugom slučaju b.) raspolaže društvenim imetkom oblast i to u korist kakvog jevrejskog dobrotvornog društva u Sarajevu.

XVIII. Razmirice meĝu članovima.

§ 19. Ako nastanu izmeĝu društvenih članova kakve razmirice, a uzrok istima je društvo, to će take razmirice sudački tribunal (:izabere se svaka strana po dvojicu članova:) izravnati.

XIX. Nadzor od strane oblasti.

§ 20. Potvrda izabranih društvenih odbornika podvrgnuta je vladinom povjereniku za glavni grad Sarajevo; radi toga treba njemu prijaviti izborni rezultat. Društvo je s obzirom na njegov rad podvrgnuto nadzoru i kontroli oblasti. Gosp. vladin povjerenik za glavni grad Sarajevo ima pravo, da svim društvenim sjednicama i skupštinama pošalje svoga izaslanika.- Radi toga treba sve skupštine i sjednice prijaviti najmanje tri dana prije sa označenim dnevnim redom, izuzam one odborske sjednice, koje periodično bivaju i redovno se obdržavaju, te su rečenom ionako poznate. Izaslanik oblasti ima pravo, da pregleda dopisivanje, potpisuje zapisnike, obustavi izvršenje takovih zaključaka, koji protuslove pravilima.- Protiv odredbe oblasnog izaslanika, smije društvo uložiti utok¹⁵ po vladinom povjereniku na zemaljsku vladu i to najdalje u roku od 8 dana. Obdržavanje javnih skupština zavisi od dozvole gosp. vladina povjerenika, odnosno zemaljske vlade. Zemaljska vlada ima pravo raspustiti društvo, ako društvo prekorači svoj djelokrug prema pravilima.-

¹⁵ Жалбу, прим. аут.

Broj 92702/I

Pravila cionističkog društva „Bene – Cion“ u Sarajevu tom se prilikom odobravaju, da društvo u cjelom objemu svoje djelatnosti nadzoru i kontroli nadležne oblasti potpada.

Sarajevo, dne 22. juna 1904.

Za poglavara zemaljske vlade:

Odjelni predstojnik:

u.z:

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu, fond Zemaljske vlade Sarajevo.

- ZVS 1, k. 18; š. 19 66/12: 1904.

- ZVS 1, k. 18; š. 19 66/4: 1904.

Литература – Secondary Sources

Arent, H., *Izvori totalitarizma*, Beograd 1998.

Burger, H., *Heimatrecht und Staatsbürgerschaft österreichischer Juden. Vom Ende des 18. Jahrhunderts bis in die Gegenwart*, Wien–Köln–Graz 2014.

Goldstein, I., „Zagrebačka židovska općina od osnutka do 1941.“, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Hrvatskoj*, Zagreb 1998, 12–18.

Gross, M., „Židovi u Habzburškoj monarhiji u 19. stoljeću. O židovskom identitetu u doba modernizacije: od osnivanja zagrebačke Židovske općine 1806. do zakona o ravnopravnosti Židova u Hrvatskoj 1873.“, *200 godina Židova u Zagrebu*, Zagreb 1988, 37–52.

Loker, C., „Začeci i razvoj cionizma u južnoslavenskim krajevima“, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Hrvatskoj*, Zagreb 1998, 166–176.

Tauber, E., *Ilustrovani leksikon judaizma. Istorija, religija i običaji*, Sarajevo 2007.

Freidenreich, H. P., *The Jews of Yugoslavia. A Quest for Community*, Philadelphia 1979.

Šorske, K. E., *Fin-de-siecle u Beču: politika i kultura*, Beograd 1998.

Štajner, A., *Jehuda Haj Alkalaj (1798–1878)*, *Jevrejski almanah* 50 (1968–1970) 1971, 55–66.

Stojanka LUŽIJA

THE RULES OF SARAJEVO'S ZIONIST SOCIETY BENE CION

Summary

We have presented and critically analyzed in this paper the Rules of Sarajevo's Zionist society *Bene Cion*, the oldest association of this type in the South Slavic territory. The Zionist movement began developing in the territory of Bosnia and Herzegovina in the early 20th century. The Zionist idea was spread by prominent individuals, but also by the students who returned to their homeland after completing their studies. On December 28, 1902, an initiative was submitted to establish the society *Bene Cion* in Sarajevo and confirm its Rules. After 18 months, the Rules were approved by the Provincial Government. According to them, the Society's work was under the strict supervision of the occupation administration, from meetings and assemblies, through the control of financial operations and correspondence, to the restriction of contact with "external" Zionist associations. *Bene Cion*, following the example of similar societies in the Monarchy, also accepted women as members. Likewise, it advocated the unity of the Jews, regardless of their rites, because Zionism as an idea propagated the creation of a single Jewish state in Palestine.

Чланак примљен: 19. 3. 2021.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 24. 6. 2021.

Милун СТИЈОВИЋ
Историјски институт
Београд

ИЗВЕШТАЈ О СРПСКИМ ОСНОВНИМ ШКОЛАМА У ПРИШТИНСКОМ РЕЈОНУ 1911/1912. ШКОЛСКЕ ГОДИНЕ

Анстракт: У раду се доноси извештај о прегледу српских основних школа и рада учитеља и учитељица у Приштинско-управитељском рејону за школску 1911/1912. годину, заједно са припадајућим табелама – статистиком учитеља (са подацима о њима) и статистиком ученика. На основу њих можемо видети основне проблеме у српском школству Приштинског рејона тога времена, сагледати бројност српских ученика и упознати се са учитељским кадром.

Кључне речи: српске школе, Косово и Метохија, Приштина, учитељ, ученик.

Abstract: The paper contains a report on the review of Serbian elementary schools and the work of male and female teachers in the Priština administrative region for the academic 1911/1912 year, including the appertaining tables – the teachers' statistics (with data on teachers) and pupils' statistics. They shed light on the main problems of the Serbian educational system of the Priština region of the time, and on the number of Serbian pupils and characteristics of the teaching staff.

Keywords: Serbian schools, Kosovo and Metohija, Priština, teacher, pupil.

У Државном архиву Србије, у фонду Министарство иностраних дела – Конзулат у Приштини,¹ налази се Извештај о прегледу српских основних школа и рада учитеља и учитељица у Приштинско-управитељском рејону (за 1911/1912. школску годину), чији део су и Статистика ученика-ца и Статистика учитеља-ца Приштинског рејона за 1911/12. школску годину. Извештај је 2. јула 1912. године² написао управитељ српских школа Приштинског рејона Антоније Димитријевић

* milunstijovic@yahoo.com

¹ Државни архив Србије, Министарство иностраних дела, Конзулат у Приштини (несређена грађа).

² Датуми у тексту (и у напоменама) наведени су по новом календару, док су датуми у документима дати као у оригиналу, по старом календару.

и поднео га Епархијској управи у Приштини,³ пошто је, формално, за српске школе на Косову и Метохији, као и у целом Османском царству, била надлежна Црква. Међутим, бригу о унапређењу просветне делатности – отварању нових школа, постављењу, распоређивању и финансирању учитеља, као и о другим питањима у вези са њима, затим о наставном плану и програму, квалитету наставе, уџбеницима и сличном – у то време је, у тајности, водило Министарство иностраних дела Краљевине Србије.⁴ На овај начин је ниво наставе готово достигао ниво наставе у Краљевини Србији, али и довео до повећања броја ученика, јер су раније родитељи сами морали да плаћају учитеље.⁵ Министарство је увело и обавезну годишњу ревизију у школама. На основу једне од њих, спроведене од 15. до 29. маја и од 16. до 23. јуна 1912. године, састављен је и овај извештај.

Извештај који објављујемо, заједно са припадајућим табелама (статистикама), показује неке од основних проблема у српским школама Приштинског рејона тога времена, бројност српских ученика, као и то колико ученика је завршавало разред, колико понављало, а колико их је и зашто напуштало школе (сиромаштво, немар родитеља, однос учитеља према лошијим ђацима, болест). Можемо се упознати и са учитељским

³ Пропратно писмо уз извештај управитеља Димитријевића заведено је у Управитељству Приштинског рејона 4. јула 1912. године под бројем 211, а у Епархијском одбору Рашко-призренске митрополије 5. јула 1912. године под бројем 1631 (заводни печат на полеђини пропратног писма).

⁴ Српске школе у Приштинском рејону биле су у надлежности Српског конзулата у Приштини.

⁵ Више о српском школству у Османском царству у другој половини XIX и почетком XX века видети у: Ј. К. Ђилас, *Српске школе на Косову од 1856. до 1912. године*, Приштина 1969; Р. Петковић Поповић, В. Шалипуровић, *Српске школе и просвета у западним крајевима Старе Србије у XIX веку*, Прибој 1970; Ђ. Микић, „Ширење српских школа на Косову крајем 19. века и отварање ниже гимназије у Приштини“, *Обележја* 5 (1972) 124–139; В. Зарковић, „Распоред учитеља у Рашко-призренској епархији за 1905/06. школску годину“, *Мешовита грађа* 28 (2007) 225–246; М. Стијовић, „Српско школство на Косову и Метохији према извештајима Српског конзулата у Приштини“, *Косовско-метохијски зборник* 4 (2011) 99–112; С. Терзић, *Стара Србија : (XIX–XX век) : драма једне цивилизације : Рашка, Косово и Метохија, Скопско-тетовска област*, Нови Сад–Београд 2012, 481–496; С. Недељковић, *Србија и Косово и Метохија : културно-просветни и национални рад од 1856. до 1897. до 1897*, Ниш 2012; А. Новаков, *Стубови српске просвете : српске средње школе у Османском царству 1878–1912*, Београд 2017. О српским школама у Приштинском рејону тога времена видети и: Ј. К. Ђилас, „Школа у Грачаници у доба Турака : (1759–1912. г.)“, *Настава и васпитање* 1–2 (1964) 69–76; Ј. К. Ђилас, „Rad srpskih škola i kulturnih ustanova u Prištini i njenoj okolini u 19. i na početku 20. veka“, *Zbornik za historiju školstva i prosvjete* 5 (Zagreb 1969–70) 211–236.

кадром⁶ (извештајем је обухваћено 20 учитеља, од чега је 19 оцењено), квалитетом њиховог рада, њиховом школском спремом, примањима, али и са осталим њиховим делатностима – ван школе.⁷ Налазимо и податке о стању школских зграда и опреме, наставним средствима, као и о условима за рад.⁸

Документа која објављујемо сачувана су у оригиналу, писана мастилом, очувана и читљива. У тексту нисмо вршили правописне нити интерпункцијске интервенције (осим очигледних грешака, као што је изостављена тачка на крају реченице), док су остале интервенције дате у угластим заградама.

⁶ Димитријевић посебно издваја неке учитеље на основу квалитета њиховог рада. Нарочито похвално се изражава о Павлу Чемерицићу, учитељу у Штимњи (Штимљу), који је био заинтересован како за школу тако и за општенародне послове ван школе, те га предлаже за премештај у Сиринићку жупу, где се школује свега 10% деце, како би тамо поправио стање. Похвале упућује и липљанском учитељу Јанићију Ђурђевићу, искусном и изузетном педагогу са 22 године стажа, који, међутим, није био заинтересован за активности ван школе. Издвојио је, по интелигенцији и умешности у раду и учитељицу Милену Недић, која се, по његовим речима, истицала вредноћом, тактичношћу и вештим опхођењем према деци.

⁷ Тако, на пример, видимо да је плата једног од два учитеља са најмање стажа (3 године) износила свега 600 динара, а плата учитеља са највише стажа (22 године) 2.900 динара. Просечан стаж (године службе) учитеља у рејону износио је 10,68 година. Највише учитеља завршило је Призренску богословију (13 од 19 оцењених), с тим што је један од њих завршио и скраћени курс у Београду (Стојан Дајић, учитељ који није оцењен, завршио је Учитељску школу у Београду (А. Новаков, „Стојан Дајић“, *Српски биографски речник*, 3, Д–З, Нови Сад 2007, 61–62)). Петоро учитеља је завршило Учитељску школу у Скопљу, а један Приправну учитељску школу. Свега четворо учитеља је желело премештај. Од 20 учитеља три су биле жене, а 17 мушкарци.

⁸ Неке школске зграде су одговарале својој намени (у Штрпцу, Неродимљу и Гуштерици), док су друге биле (у Прилужју, Феризовићу и Готовуши) „у сваком погледу неудесне и штетне за дечије здравље, те или треба (ако се са тиме може што учинити) извршити знатније оправке, или из темеља подићи нове зграде“. Неким особитим школским намештајем и училима није располагала, по Димитријевићевим речима, ниједна школа, а и наставна средства су била оскудна.

**Извештај о прегледу српских основних школа
и рада учитеља и учитељица
у Приштинско-управитељском рејону.**

По наређењу Епархијске Управе од 29. IV Бр. 1061 извршио сам ревизију у школама: у Приштини, Феризовићу, Неродимљу, Штимњи, Штрпцу, Готовуши, Липљану, Грачаници, Гуштерици, Добротину, Лапљем-селу и Прилужју.

Тај посао свршио сам у времену од 2. маја па до 16. (по селима), а у Приштини од 3. па до 10. јуна ове године, о чему ми је част поднети свој извештај, који се састоји у следећем:

I

У школама, у којима сам извршио ревизију, радило је свега 20 раденика. Од свих наставника и наставница, једино је остао неоцењен г. Стојан Дајић, учитељ у Феризовићу, који је био без разреда, а водио се је као помоћник управитеља при Феризовићкој школи. Његов рад нисам могао ценити из разлога, што су ми били непознати резултати његова рада и у школи и у општинској организацији, гди је по Општинској уредби имао извесне послове и дужности вршити. Као помоћник управитеља, он је водио једино административни посао, у чему се и састоји искључиво његов рад у току ове године. Но како је и овде овај посао више обилазним путем вршио, то му нисам могао никакву оцену дати, него сам оставио, да Епархијска Управа његов рад цени, а ја имам само толико напоменути, да поред свега овога, а према његовој личној изјави, он није испуњавао ни дужности предвиђене 40. чланом Основних правила. Овај поступак он правда тиме, што су у Феризовићу биле нередовне прилике, због којих је дошао у врло затегнутим односима са члановима там[ошње] општине. По моме мишљењу, ја рачунам, да разлог г. Дајића није оправдавајући и да њега у чисто пословима школским као помоћ[ника] управитеља ништа није могло омести и ако је био у затегнутим односима са члановима општине, изузимајући само то, што би се на тај начин осетио застој у чисто пословима Општинске управе.⁹

⁹ И поред тога што се Димитријевић негативно изразио о Дајићевом раду у самој школи у Феризовићу (Урошевцу), треба напоменути да се Дајић озбиљно бавио националним радом, те имати у виду да управитељ није могао знати за његове евентуалне друге

При оцењивању рада и успеха учитељева, сваки се ревизор у нашим крајевима (бар мало) у неприлици нађе. И ја сам се такође налазио, то се већ може видети из прегледа таблице, јер код неколико њих оцене су дате с једним оправдањем „имајући у виду“ и т. д. Значи, да није било тих сметњи, него да је рад текао без препона, те оцене не би [биле] дате, него друге за један мање, место „одличан“ „повољан“ и т. д. А морају се узети у обзир све те препреке које долазе с разних страна, као што сам то и у свом годишњем извештају навео, нарочито што се односи на чисто унутрашњи рад школски, да уклањање многих препрека зависи и од нас самих.

Да је у опште по нашим школама било више надзора, многе мане и недостатци отклонили би се. Говорило се код нас поодавно о увођењу сталног надзора, у томе смислу, да један стручан надзорник, обилази преко целе године изван број школа (које му се одреде), даје упустава, мотри на ред, рад и тачност и оцењује успех. О тој жељи неможе се у једном извештају опширније говорити.

Истичем само то, да би за наше школе, за што бољи национални наш напредак у опште, сталан стручан надзор био од велике користи.

Мало пре напоменух, да се све неприлике у којима се школа налазила, морају при оцењивању узети у обзир. Сем тога, ја сам и овде гледао на метод учитељев, водио сам рачуна о његовом труду и вољи за рад, нарочито о вољи за усавршењем, мотрио сам како је учитељ распоређивао наставно градиво, чему је обраћао већу пажњу, је ли пређен наставни програм или није, је ли ученичко знање трајно или је површно, је ли у предавањима било очигледности, је су ли ученицима лепо објашњене поједине теже ствари, изражавају ли се ученици слободно и јасно, причају ли пластично, је ли обраћена пажња на поправку језика и т. д. Скупивши све то, ја сам давао једну општу оцену. Некоји ревизори одвајају оцену рада учитељева и оцену успеха. Ја сам полазио од тога становишта да је успех последица рада, и да се то једно од другог неможе одвојити, наравно имајући у виду све друге околности.

На крају испита, ја сам сваком учитељу износио мане и врлине у његовоме раду, у колико се то могло опазити на испиту. Чешће се о неким питањима водила и дискусија.

здатке. Стојан Дајић (Неродимље код Урошевца, 1874 – Бањска код Косовске Митровице, 1936) због свог националног и културног рада био је под сталном присмотром турских власти, а у време Пасјанске афере и хапшен. Био је и члан четничког покрета (од 1903) и један од организатора борбе за ослобођење. Дајић је оставио траг и у националној и у културној историји српског народа. Био је учитељ, писац и преводилац. После ослобођења од османске власти био је и срески начелник, председник општине и народни посланик (А. Новаков, „Стојан Дајић“, *Српски биографски речник*, 3, Д–З, Нови Сад 2007, 61–62).

Учитељи су у опште узевши улагали доста труда и воље за рад, ма да их има неколицина, код којих је врло осетна немарност према послу. Из оцене се у главном види, како је који радио и какав је успех постигао. Тек ипак хоћу нарочито неке да истакнем: Јанићије Ђурђевић, један од најстаријих учитеља у овоме рејону, као такав располаже великим искуством а особито педагошком умешношћу. У раду је у опште одличан,¹⁰ али је на послу ван школе незаинтересован. Павле Чемерикић учитељ у Штимњи, такође је вредан и за школу и за све опште народне послове ван школе. Крста Которчевић и Јован Поповић такође су предани школи, нарави благе, деци приступачни и врло трудољубиви, а одликују се такође својом скромношћу у свима пословима. Од учитељица својом интелигенцијом и умешношћу у раду одликује се Милена Недићева. Особито је вредна, тактична и уме да подеси згодно држање према деци (ради у II разреду). Од оних који су оцењени повољном оценом истичем Василија Орловића, Рајка Вучића, Стевана Деспотовића и Оливеру Кускуновићеву, а Глигорија Ристића, учитеља у Прилуку истичем, да је врло незгодан за школу, премда би могао одлично послужити на послу и раду ван школе. Он је својим радом у школи заслужио скоро неповољну оцену; што је оцена повољна, заслуга је поглавито његових ученика, који су одиста према ономе, како је и шта је он предавао, доста добро одговарали (деца иначе одрасла и доста бистра). Он апсолутно није показао никакве ревности за унутрашњи рад школски, на све учињене му примедбе, показује савршену равнодушност.

Сви су учитељи активно суделовали у раду приликом избора народних повереника за избор посланика. У нарочитој рубрици, ја сам назначио, ако је који вршио какву дужност ван школе.

II

И ако сам у свом годишњем извештају напоменуо да је у овој школској години несразмерно већи број деце уписат у I разреду према осталим разредима у свима школама, ипак нигде несам нашао за потребно да треба дати другог учитеља сем у с. Неродимљу, гди је апсолутно немогуће са једном учитељском снагом радити.

У статистици о ученицима, ја сам ради лакшег прегледа унео све ученике по разредима без обзира на одељење. Одељења пак било је у Приштини и то: I, II и III одељење I разреда, I и II одељење II разреда.

¹⁰ Подвучено у оригиналу.

Оделења су овако распоређена: Трајко Гапић прво одељење комбиновано са женском децом (48 на испиту), Зорка Викторовићева II одељење комбиновано (46 на испиту), и Стеван Тубић треће одељење у Панађуришту мушких и женских заједно (37 на испиту). Сем тога била су и два одељења II разреда једно у Главној школи (Милена Недићева; на испиту 31 ученик-ца) и друго одељење у Панађуришту (Стеван Тубић; на испиту 15 ученика-ца). У III разреду је радио Крста Которчевић и у IV Јован Поповић.

У статистици, у рубрици „напустило школу“ унесени су и они ученици, који су походили школу све до испита, али нису били на испиту. Таквих је било у Приштини 5 који због болести нису дошли, Феризовићу 1, Гуштерици 12, Добротину 3, Липљану 1, Штрпцу 4, Готовуши 1 и Грачаници 2.

Ма да сам у годишњем извештају навео да јако пада у очи, што много деце напушта школу, ипак сам нашао за потребно да о томе и овом приликом напоменем. У Лапљем селу н. пр. уписато у почетку школске године 98 ученика-ца, напустило је школу 45; у Гуштерици у почетку школске године уписато 100 ученика-ца напустило 40, Добротину уписато 60 напустило 31. У Неродимској школи уписато 90 напустило 34, Штрбачкој, уписато 52 напустило 23 и т. д. На ову овакву појаву већ треба обратити нарочиту пажњу. Има случајева да деца могу напустити школу било због сиромаштине или немарности својих родитеља неводећи озбиљна рачуна о својој деци, али негде ово напуштање долази и због учитеља. То је само случај, где су слабији ђаци, па је учитељ рад да их се опрости пре испита. За то треба да буде већег надзора, те да се воде тачније забелешке о изостајању ученичком и да учитељ увек документом утврди узрок напуштању школе.

Похађање школе од стране оних ученика, који су до краја школске године походили школу било је у главном у свима местима похвално. Ја сам при свакој школи и код сваког учитеља сабирао изостанке оних ученика који су били на испиту, па после гледао колико просечно изостанака долази на једног ученика. Тако: у Приштини долази просечно по седам изостанака на једног ученика (изостанци се рачунају по два дневно, пре и после подне). У Прилушкој 23 изостанка, Лапље-селској 9, Грачаничкој 6, Гуштеричкој 7, Добротинској 6, Липљанској 10, Неродимској 14, Штимљанској 3, Штрбачкој 5, Готовушкој 8 и Феризовићкој школи по 5 изостанака на једног ученика. Узроци изостајања јесу исти који и напуштању.

III

У вези похађања школе а према бројном стању домова у Сиринићској жупи, гди је чист наш елеменат без умешаја народности других елемената а нарочито у Штрпцу и Готовуши, ја сам незадовољан у опште у току ове године био. Н. пр. кад у Штрпцу имамо преко 180 наших домова, а кад се још узме у обзир и то, да село Беревце, које није више удалено од школе од 10 минути (само одваја река Лепенац) а које броји скоро 90 српских домова, онде излази 10% од сто која деца школу посећују. Из свега овога увиђам, да није довољно објашњавано ни од стране учитеља, а још мање од стране свештеника о потреби и важност[и] писмености у данашње доба. Сем тога у Сиринићској жупи наши просветни радници нису ништа учинили бар за ове три године дана у погледу наше општинске организације, премда тамо има највише услова за сваки наш покрет било у погледу чисто просветном или политичком. Један вредан учитељ могао би тамо много учинити, а од г. Милана Ковачевића и Рајка Урошевића немогу се тамо никакве користи очекивати за општу ствар и ако су они домородци. Много више би допринели тамо користи, учитељи, који су родом ван Сиринићске жупе, за то сам мишљења да и једног и другог треба отуда преместити, а на њихова места довести људе, који ће се са више воље и оданости предати и школи и народу и створити више могућности за сваки посао. За овај крај најподеснији би био г. Павле Чемериќић учитељ у селу Штимњу, иначе ослонити се на Ковачевића и Урошевића, који због чисто личне користи нису хтели да се замерају људима, којима не годе наредбе које потичу било из Св[ете] Митрополије или које друге инстанције – неможе се баш ништа учинити, и на тај начин они могу тамо послужити само на штету, а никако на корист наше опште ствари.

IV

Из прегледа о учитељима, види се, да већина учитеља не жели премештај. Стојан Дајић, учитељ у Феризовићу, који због нерасположења у народу, не би требало да и даље тамо остане, изјавио ми је такође у завијеној форми, да не жели премештај за ову годину само због својих домаћих послова. Увиђајући нелагодност између њега и општине, а имајући у виду њихово међусобно неповерење, као и то, да су управитељи и њихови помоћници упућени на што тешње везе са општинама и заједнички рад с њима то у интересу општем предлажем Стојана Дајића за премештај, а на његово место није ни потребан други,

пошто школа у Феризовићу и нема више од 40 ученика, те на тај начин су излишне три радне снаге за школу. За школу је довољна једна учитељска снага, а други учитељ који би био, он би могао сав посао отпраљвати и у фонду и у општини као и на послу ван школе.

Сима Грујић жели премештај у Приштину, наводећи разлоге да је оптерећен са децом и да неможе више да издржи на селу. Овај разлог по мом уверењу није оправдан, а што се тиче његовог премештаја за Приштину немам ништа противу тога, само напомињем толико да за Приштину није подесан нити би га требало постављати у месту гди има више [sic!] број учитеља зато што је завађалица и што у том случају никад не би било мира међу колегијумом. Он је прошле године био Приштински учитељ па је због тога и премештен одавде те не би имало смисла понова га враћати за Приштину.

Василије Орловић жели премештај за Митровицу из разлога што је отуда ожењет и што би се ту налазио у близини својих рођака и одељака, а Вукадина Поповића и Јанићија Ђурђевића на сваки начин би требало из села за варош преместити а могли би се и за управитеље употребити. За Приштину поставити мало јаче учитеље на место Трајка Гапића и Јована Поповића, који ће мало више активности у свима пословима ван школе улагати.

У вези са премештајем Стојана Дајића учитеља из Феризовића кога треба преместити на сваки начин, имам да учиним једну напомену. Често се пута у грађанству и у општини јави незадовољство против учитеља чисто из личних обзира и понекад оно достигне врхунац да је одиста учитељу ту опстанак даљи онемогућен. Међутим учитељ може да буде ту и тачан у дужности, и иначе савестан раденик, да неможете у опште да му у раду нађете никакве кривице. Кад се овако што појави, онда је одиста тешко како да се поступи. За то би убудуће требало настојати, да општине и грађани кад год нешто имају противу својих учитеља, изнесу то у једној образложеној и документованој тужби.¹¹ По тој тужби да се учини извиђај, па тек ако се докаже кривица да се учитељ премести, иначе не.

Гледати даље, да се распоред сврши што пре, да он бар до 15 августа буде саопштен свима учитељима. Није потребно нарочито доказивати, колико се много штети, кад се распоред објављује у новембру или децембру. Ваља водити рачуна не само о интересима школе (ма да је то првенствено), него и о појединим учитељима и њиховим породицама. Шта ће да ради један учитељ са породицом кад добије премештај у сред зиме рецимо из Сенице у Приштину или из Пећи у Нову Варош.

¹¹ Подвучено у оригиналу.

V

Од свих школских зграда најбоља је она у Штрпцу, Неродимљу и Гуштерици. Може се рећи да су потпуно удобне, модерне и да одговарају свима условима за школу, само се ни оне не одржавају увек у најбољем стању. После ових школа долази Лапље селска школа. У Приштини главна школска зграда није у добром стању, треба да се учини доста поправки, па тек колико толико да одговара условима за добру школу.

У Грачаници је школа у манастирском конаку, а школске зграде у Прилужју, Феризовићу и Готовуши и не одговарају никако прописаним условима за школу. Оне су у сваком погледу неудесне и штетне за дечије здравље, те или треба (ако се са тиме може што учинити) извршити знатније оправке, или из темеља подићи нове зграде.

С каквим особитим намештајем и училима не располаже ни једна школа. Столови, столице, клупе, табле и т. д. у већини случајева нису у добром стању. Од наставних средстава и учила имају свуда рачуналке и врло неудесне карте Балканског Полуострва. У Приштини имају Шрајберове природописне слике. Набавци учила и наставних средстава (оних најпотребнији[х]) општине не обраћају скоро никакву пажњу.

Општине су снабдевале школе огревом и осталим што је најпотребније (мастило, хартија и т. д.) изузимајући Приштине гди се је за ове потребе искључиво старао Одбор сиротних ученика и ученица.

Завршујући свој извештај Захвалан на поверењу

19. јуна 1912 год.

Приштина.

Учтив

[потпис] Антоније Димитријевић
управ[итељ] Приш[тинских] школа

Статистика ученика-ца

	Разреди	I		II		III		IV		Свега						
		муш	жен	муш	жен	муш	жен	муш	жен	муш	жен					
I Приштинска школа																
1.	Уписато у поч[етку] шк[олеке] год[ине]	41	131	31	21	52	41	10	51	19	4	23	181	76	257	
2.	Напустило школу	9	3	12	1	4	5	3	-	3	1	-	1	14	7	21
3.	Било на испиту	81	38	119	30	17	47	38	10	48	18	4	22	167	69	236
4.	Прелазе у стар[ији] раз[ред]	65	30	95	27	13	40	38	10	48	18	4	22	148	57	205
5.	Понављају	16	8	24	3	4	7	-	-	-	-	-	19	12	31	
II Грачанска школа																
1.	Уписато у поч[етку] шк[олеке] год[ине]	24	3	27	5	-	5	7	-	7	7	-	7	43	3	46
2.	Напустило школу	6	-	6	1	-	1	-	-	-	3	-	3	10	-	10
3.	Било на испиту	18	3	21	4	-	4	7	-	7	4	-	4	33	3	36
4.	Прелазе у стар[ији] раз[ред]	16	3	19	4	-	4	6	-	6	4	-	4	30	3	33
5.	Понављају	2	-	2	-	-	-	1	-	1	-	-	3	-	3	
III Јапље-селска школа																
1.	Уписато у поч[етку] шк[олеке] год[ине]	60	12	72	11	4	15	7	1	8	3	-	3	81	17	98
2.	Напустило школу	32	9	41	1	2	3	1	-	1	-	-	-	34	11	45
3.	Било на испиту	28	3	31	10	2	12	6	1	7	3	-	3	47	6	53
4.	Прелазе у стар[ији] раз[ред]	21	3	24	9	2	11	5	1	6	3	-	3	38	6	44
5.	Понављају	7	-	7	1	-	1	1	-	1	-	-	9	-	9	

Разреди	I		II		III		IV		Света						
	мудш	жен	мудш	жен	мудш	жен	мудш	жен	мудш	жен					
	свѣта		свѣта		свѣта		свѣта		свѣта						
IV Гуштеричка школа															
1.	59	17	76	9	1	10	6	-	6	8	-	8	82	18	100
2.	29	6	35	1	-	1	2	-	2	2	-	2	34	6	40
3.	30	11	41	8	1	9	4	-	4	6	-	6	48	12	60
4.	23	9	32	8	1	9	3	-	3	5	-	5	39	10	49
5.	7	2	9	-	-	-	1	-	1	1	-	1	9	2	11
V Добротинска школа															
1.	38	11	49	6	1	7	2	-	2	2	-	2	48	12	60
2.	20	5	25	4	1	5	-	-	-	1	-	1	25	6	31
3.	18	6	24	2	-	2	2	-	2	1	-	1	23	6	29
4.	12	5	17	2	-	2	2	-	2	1	-	1	17	5	22
5.	6	1	7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6	1	7
VI Прилушка школа															
1.	22	1	23	9	-	9	4	-	4	-	-	-	35	1	36
2.	10	-	10	-	-	-	-	-	-	-	-	-	10	-	10
3.	12	1	13	9	-	9	4	-	4	-	-	-	25	1	26
4.	8	1	9	9	-	9	4	-	4	-	-	-	21	1	22
5.	4	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	-	4

Разреди	I		II		III		IV		Свега		
	муш	жен	муш	жен	муш	жен	муш	жен	муш	жен	
VII Лиљанска школа											
1. Уписао у поч[етку] шк[олске] год[ине]	27	8	35	3	18	3	3	6	4	4	63
2. Напустило школу	2	2	4	2	1	3	-	-	-	-	4
3. Било на испиту	25	6	31	13	2	15	3	6	4	4	45
4. Прелазе у стар[ији] раз[ред]	21	5	26	13	2	15	3	6	4	4	41
5. Понављају	4	1	5	-	-	-	-	-	-	-	4
VIII Неродимска школа											
1. Уписао у поч[етку] шк[олске] год[ине]	46	14	60	9	1	10	16	4	20	-	71
2. Напустило школу	20	6	26	-	-	-	5	3	8	-	25
3. Било на испиту	26	8	34	9	1	10	11	1	12	-	46
4. Прелазе у стар[ији] раз[ред]	20	6	26	8	1	9	9	1	10	-	37
5. Понављају	6	2	8	1	-	1	2	-	2	-	9
IX Штимљанска школа											
1. Уписао у поч[етку] шк[олске] год[ине]	25	24	49	-	-	-	-	-	-	-	25
2. Напустило школу	2	5	7	-	-	-	-	-	-	-	2
3. Било на испиту	23	19	42	-	-	-	-	-	-	-	23
4. Прелазе у стар[ији] раз[ред]	15	11	26	-	-	-	-	-	-	-	15
5. Понављају	8	8	16	-	-	-	-	-	-	-	8

Разреди	I		II		III		IV		Света						
	муш	жен	муш	жен	муш	жен	муш	жен	муш	жен					
X Феризовићска школа															
1.	20	8	28	-	4	4	8	7	1	8	31	13	44		
2.	4	-	4	-	-	-	-	1	-	1	5	-	5		
3.	16	8	24	-	-	4	8	6	1	7	26	13	39		
4.	13	8	21	-	-	4	3	7	6	1	7	23	35		
5.	3	-	3	-	-	-	1	1	-	-	3	1	4		
XI Штрбачка школа															
1.	28	4	32	3	-	3	8	-	8	9	-	9	48	4	52
2.	8	1	9	2	-	2	4	-	4	8	-	8	22	1	23
3.	20	3	23	1	-	1	4	-	4	1	-	1	26	3	29
4.	18	3	21	1	-	1	4	-	4	1	-	1	24	3	27
5.	2	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	2
XII Готовушка школа															
1.	12	3	15	9	4	13	-	-	-	-	-	21	7	28	
2.	4	-	4	-	1	1	-	-	-	-	-	4	1	5	
3.	8	3	11	9	3	12	-	-	-	-	-	17	6	23	
4.	7	2	9	9	3	12	-	-	-	-	-	16	5	21	
5.	1	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	2	

Статистика учитеља-ца Приштинског рејона
за 1911/12. школску годину

Име и презиме	Место где служи	Какву је школу свршио	Године службе	Годишња плата	У ком је разреду радио	Оцена успеха	Је ли вршио какву дужност ван школе	Жели ли премештај
1. Крста Которчевић	Приштина	Призр[енску] богословију	17 год[ина]	1920	у III	одличан	био је члан и деловођа у управи Ђачког фонда	не жели
2. Јован Поповић	"	"	19 год[ина]	1500	у IV	одличан "с обзиром"	није вршио никакову другу дужност	не жели
3. Трајко Гапић	"	"	8	840	у I	с "обзиром" одличан	био деловођа у фонду "Св[етог] Николе"	не жели
4. Стеван Тубић	"	учит[ељску] школу Скопље	5	840	у I и II	с "обзиром" одличан	био предавач гимнастике "Сокола"	не жели
5. Зорка Викторовићева	"	учит[ељску] школу Скопље	3	840	у I	повољан	није	не жели
6. Милена Недичева	"	"	3	840	у II	с "обзиром" одличан	није	не жели
7. Јеротије Миленковић	Гуштерца	Призр[енску] богословију	3	600	у I	повољан	није вршио никакову другу дужност	не жели
8. Вукацин Поповић	"	"	15	1500	у II, III и IV	с "обзиром" одличан	био деловођа у општинској управи	не жели
9. Василије Орловић	Добротин	"	8	840	у I, II, III и IV	повољан	био деловођа у општ[инској] управи	жели премештај за Митровицу
10. Рајко Вучић	Грчанци	"	6	840	у I, II, III и IV	одличан с "обзиром"	био деловођа у општ[инској] управи	не жели премештај

Име и презиме	Место где служи	Какву је школу свршио	Године службе	Годишња плата	У ком је реду радио	Оцена успеха	Је ли вршио какву дужност ван школе	Жели ли премештај
11. Јанђије Турђевић	Липљан	Прив. бог. и скупање-ни курсе у Београду	22	2900	у I, II, III и IV	одличан	није вршио никакову другу дужност	не жели премештај
12. Стеван Деспотовић	Неродимље	Призр[енску] богословију	14	1500	у I, II, III и IV	одличан	био деловођа у опшп[инској] управи	не жели
13. Милан Ковачевић	Штрпце	"	13	1500	у I, II, III и IV	повољан	није вршио никакову другу дужност	не жели
14. Рајко Урошевић	Готовуша	"	10	840	у I, II	повољан	није вршио никакове дужности ван школе	не жели
15. Олвера Кускуновићева	Феризовић	учит[ељску] школ[олу] Скопље	4	840	у II, III и IV	повољан	није	жели за Пријеполје
16. Драгутин Патрногић	"	"	4	840	у I	одличан	био деловођа у фонду Св[етог] Уроша	не жели
17. Павле Чемерић	Штимље	Призр[енску] богословију	19	2400	у I	одличан	суделовао је у свима народним пословима	не жели
18. Глигорije Ристић	Прилужје	приправну учит[ељску] школу	13	1140	у I, II и III	повољан	суделовао у свима народ[ним] пословима	жели за Вучитрн
19. Стма Грујић	Лапље село	богословију	17	1920	у I, II, III и IV	одличан	није	жели за Пришћину

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Државни архив Србије, Министарство иностраних дела, Конзулат у Приштини. [Državni arhiv Srbije, Ministarstvo inostranih dela, Konzulat u Prištini]

Литература – Secondary Works

Ђилас Ј. К., „Rad srpskih škola i kulturnih ustanova u Prištini i njenoj okolini u 19. i na početku 20. veka“, *Zbornik za historiju školstva i prosvjete* 5 (Zagreb 1969–70) 211–236.

Ђилас Ј. К., „Школа у Грачаници у доба Турака : (1759–1912. г.)“, *Настава и васпитање* 1–2 (1964) 69–76. [Ђилас Ј. К., „Škola u Gračanici u doba Turaka : (1759–1912. g.)“, *Nastava i vaspitanje* 1–2 (1964) 69–76]

Ђилас Ј. К., *Српске школе на Косову од 1856. до 1912. године*, Приштина 1969. [Ђилас Ј. К., *Srpske škole na Kosovu od 1856. do 1912. godine*, Priština 1969]

Зарковић В., „Распоред учитеља у Рашко-призренској епархији за 1905/06. школску годину“, *Мешовита грађа* 28 (2007) 225–246. [Zarković V., „Raspored učitelja u Raško-prizrenskoj eparhiji za 1905/06. školsku godinu“, *Mešovita građa* 28 (2007) 225–246]

Микић Ђ., „Ширење српских школа на Косову крајем 19. века и отварање ниже гимназије у Приштини“, *Обележја* 5 (1972) 124–139. [Mikić Đ., „Širenje srpskih škola na Kosovu krajem 19. veka i otvaranje niže gimnazije u Prištini“, *Obeležja* 5 (1972) 124–139]

Недељковић С., *Србија и Косово и Метохија : културно-просветни и национални рад од 1856. до 1897*, Ниш 2012. [Nedeljković S., *Srbija i Kosovo i Metohija : kulturno-prosvetni i nacionalni rad od 1856. do 1897*, Niš 2012]

Новаков А., „Стојан Дајић“, *Српски биографски речник*, 3, Д–З, Нови Сад 2007, 61–62. [Novakov A., „Stojan Dajić“, *Srpski biografski rečnik*, 3, D–Z, Novi Sad 2007, 61–62]

Новаков А., *Стубови српске просвете : српске средње школе у Османском царству 1878–1912*, Београд 2017. [Novakov A., *Stubovi srpske prosvete : srpske srednje škole u Osmanskom carstvu 1878–1912*, Beograd 2017]

Петковић Поповић Р., Шалипуровић В., *Српске школе и просвета у западним крајевима Старе Србије у XIX веку*, Прибој 1970. [Petković Popović R., Šalipurović V., *Srpske škole i prosveta u zapadnim krajevima Stare Srbije u XIX veku*, Priboj 1970]

Стијовић М., „Српско школство на Косову и Метохији према извештајима Српског конзулата у Приштини“, *Косовско-метохијски зборник* 4 (2011) 99–112. [Stijović M., „Srpsko školstvo na Kosovu i Metohiji prema izveštajima Srpskog konzulata u Prištini“, *Kosovsko-metohijski zbornik* 4 (2011) 99–112]

Терзић С., *Стара Србија : (XIX–XX век) : драма једне цивилизације : Рашка, Косово и Метохија, Скопско-тетовска област*, Нови Сад–Београд 2012. [Terzić S., *Stara Srbija : (XIX–XX vek) : drama jedne civilizacije : Raška, Kosovo i Metohija, Skopsko-tetovska oblast*, Novi Sad–Beograd 2012]

Milun STIJOVIĆ

**REPORT ON SERBIAN ELEMENTARY SCHOOLS
IN THE PRIŠTINA REGION IN ACADEMIC 1911/1912 YEAR**

Summary

The paper contains a report on the review of Serbian elementary schools and the work of male and female teachers in the Priština administrative region for the academic 1911/1912 year, including the appertaining tables – the teachers' statistics (with data on teachers) and pupils' statistics. The statistics were compiled by the administrator of the Serbian schools of the Priština region Antonije Dimitrijević, based on the schools' review that he carried out beforehand.

The report that we publish here, together with the appertaining tables (statistics), reveals some of the main problems in Serbian schools of the Priština region of the time, and shows the number of Serbian pupils, how many of them completed a grade, how many of them repeated a year, and how many of them left school and why. It sheds light on the teaching staff, the quality of their work, their educational background, income, and their extracurricular activities. Also included are data on the condition of school buildings and equipment, teaching tools, and working conditions.

Чланак примљен: 30. 3. 2021.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 10. 9. 2021.

Гордана ГАРИЋ ПЕТРОВИЋ*

Историјски институт
Београд

Милић Ј. МИЛИЋЕВИЋ*

Историјски институт
Београд

НАБАВКА ПОЉОПРИВРЕДНИХ СПРАВА ЗА СРПСКО ПОЉОПРИВРЕДНО ДРУШТВО НА ОСНОВУ РАТНЕ ОДШТЕТЕ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Анстракт: Први светски рат нанео је огромне штете у људству и материјалним средствима свим учесницама рата. Србија је била једна од најтеже погођених земља. Губици су се осетили у свим сегментима друштва. Пољопривреда, као водећа привредна грана била је погођена, како губитком радно способног становништва, тако и уништењем или нестанком значајног дела сточног фонда, као и пољопривредних справа и оруђа. Последице ратних дејстава осетило је и Српско пољопривредно друштво са седиштем у Београду. Пресудом Другог вишег суда за ратну штету Друштву је досуђена одштета у износу од 1.000.000 динара, од које је део искоришћен за набавку пољопривредног материјала и справа у првим годинама по завршетку рата. У раду ће бити речи о поменутиим набавкама.

Кључне речи: Први светски рат, ратна штета, ратна одштета, репарације, Српско пољопривредно друштво

Abstract: The First World War inflicted enormous damage in manhood and material resources to all participants in the war. Serbia was one of the hardest hit countries. The losses were felt in all segments of society. Agriculture, as the leading economic sector, was hit both in terms of the loss of the working-age population and the destruction or disappearance of a significant part of the livestock, agricultural implements and tools. The war also affected the Serbian Agricultural Society seated in Belgrade. Under the judgment of the Second Higher Court for War Reparations, the Society received the reparations worth 1,000,000 dinars, of which a part was used for the procurement of agricultural material and implements in the first years following the war. The paper deals with these procurements.

Keywords: First World War, war damage, war reparations, Serbian Agricultural Society.

* gordana.garic.petrovic@iib.ac.rs

* milic.milicevic@iib.ac.rs

Велики или Први светски рат, упркос многим спорним питањима у вези са статистиком, може се готово по свим параметрима сматрати најкрвавијим и најразорнијим сукобом у дотадашњој историји човечанства. Укупан број жртава (погинулих, болесних и рањених) процењује се на око 37 милиона од чега готово половина није дочекала крај рата. Претежан број ових чинили су војници, мада ни број цивилних жртава, преко 6 милиона, сигурно није био занемарљив.¹

Међу државама с највећим бројем жртава предњачила је Србија, мада се до сада често помињани број од 1,24 милиона жртава засигурно не може сматрати реалним.² Ипак је неоспорно да су по проценту страдалог становништва у односу на укупну величину популације губици Србије били сигурно већи од губитака осталих држава учесница рата.

Људске жртве праћене су и огромном материјалном штетом. Слабашна српска индустрија била је углавном уништена, а ова штета је износила преко 80 милиона франака. Слично је било и у домену саобраћаја, финансија и разних других делатности. Ипак, с обзиром на структуру доратне српске привреде, у којој су изразито доминирали земљорадња и сточарство, материјални губици по овим основама били су сигурно највећи.

Прикупљање података о ратној штети и развој стратегије за обнову привреде почели су пре завршетка ратних операција. Српска влада и многа удружења су у избеглиштву покушавали да организују прикупљање помоћи и разних података како би се одмах по завршетку рата кренуло с обновом уништене привреде. У том циљу је под окриљем владе одржана Конференција у Министарству народне привреде на Крфу 2/15. августа 1917. године.³ Истовремено је у Женеви деловао Српски централни

¹ G. R. Grant, *World War I. The definitive visual guide*, London 2014; S. Dumas, *Losses of Coused by War*, Oxford 1923; M. Zelenika, *Prvi svetski rat 1914*, Beograd 1961. P. Tomac, *Prvi svetski rat 1914–1918*, Beograd 1973.

² Д. Јовановић, *Економске и друштвене последице рата у Србији*, Београд 2018; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984; Љ. Димић, М. Радојевић, *Србија у Великом рату 1914–1918*, Београд, 2014.

³ На овој конференцији су узели учешћа представници Скупштинског привредног одбора, Српског пољопривредног друштва, Савеза земљорадничких задруга, Трговинске, Занатске и Индустијске коморе. Министар народне привреде Велизар Јанковић је у експозеу изложио план Владе о привредној обнови након рата, пре свега о набавци и дистрибуцији најважнијих потрештина за становништво и материјала, алатки и машина за обнову привреде. Након отварања Конференција је наставила рад по секцијама, на којима су се учесници договарали о пројектовању поруцбина. О раду Конференције видети: В. Јанковић, *Снабдевање и привредна обнова Србије после рата* : Конференција, одржана у Министарству народне привреде, на Крфу 2. августа 1917. год, Крф 1917.

комитет, на челу с професором Симом Лозанићем.⁴ Према проценама овог Комитета, богатство Србије пре рата износило је 11 милијарди динара, а штета проузрокована ратом до 1918. шест милијарди, с проценом да ће укупна штета до краја 1918. износити 7 милијарди динара.⁵

Још почетком јануара 1918. године, у оквиру, Четрнаест тачака – прогласа америчког председника Вилсона се наводи обавеза да се окупационе снаге повуку из Белгије Француске, Србије, Црне Горе и Румуније, и да се окупирана територија врати у пређашње стање. Тиме се уводи начело надокнаде штете учињене грађанима што представља одступање од дотадашње праксе општег обештећења које поражена страна плаћа победничкој.⁶

Иако је немачка страна покушавала да се преговори о репарацијама воде на основу поменутих Четрнаест тачака, приликом закључења Споразума о примирју 11. новембра 1918. године, само један његов веома неодређен члан посвећен је репарацијама, којим се ставља до знања да ће обавеза Немачке као потписнице Споразума бити да „надокнади учињену штету“, без изричите спецификације коју штету и на који начин.⁷

По завршетку рата, ратна одштета постаје једно од најзначајнијих међународних питања. Проблеми произашли из рата, па и онај који се односио на ратне репарације, разматрани су на Мировној конференцији у Паризу, на којој су формулисани сви мировни уговори.⁸ Питање ратне одштете разрађено је у VIII делу Версајског уговора⁹, где је предвиђено стварање Репарационе комисије, као тела које ће спроводити одредбе

⁴ Овај Комитет су чинили професори Сима Лозанић и Милић Радовановић, инжењер Милош Савчић, директор кланице Љуба Срећковић и индустријалац Аца Поповић. Србија у имовном погледу пре, за време и после Првог светског рата 1914–1918, Женева 1918, III.

⁵ На овом месту Комитет је изнео и свој програм обнове свих грана привреде Србије након завршетка рата, у коме се посебно наглашава значај увођења механизације у пољопривреду. Исто, 57, 91, 93, 94–168.

⁶ Борис Беговић, „Економске одредбе Версајског мировног уговора: преиспитивање након једног века“, Нови архив за правне и друштвене науке I/1 (2021) 70–71.

⁷ Исто, 72.

⁸ Версајски уговор с Немачком (28. јун 1919), Сенжерменски уговор с Аустријом (10. септембар 1919), Нејски уговор с Бугарском (27. новембар 1919), Тријанонски уговор с Мађарском (4. јун 1920). О Париској мировној конференцији видети: А. Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919–1920*, Beograd 1969; Ђ. Popov, *Od Versaja do Danciga*, Beograd 1976, 157–236.

⁹ Текст Версајског уговора је штампан у: Службене новине Краљевине СХС, бр. 119а. Текст одељка VIII почиње на страници 79 а завршава се на страници 97.

уговора које се односе на ратну штету. Своје делегате у Репарационој комисији имала је и Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца.¹⁰

Према проценама које се налазе у извештају о ратној штети поднетом Комисији за ратне репарације, Србија је претрпела штету од 6 милијарди франака у злату, према предратним ценама, а од 17 милијарди франака у послератној вредности. Губитак од 6 милијарди франака био је огроман уколико се узме у обзир чињеница да богатство Србије пре рата није прелазило 13 милијарди франака, а њен бруто доходак 2 милијарде.¹¹

Износ ратне одштете које су поражене државе биле у обавези да плате одређен је на Конференцији у бањи Спа. Износ репарација је био 132 милијарде марака (33 милијарде долара). Највећи део тог износа требало је да плати Немачка – 126,3 милијарде златних марака. Део репарација који је требало да припадне Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, Грчкој и Румунији износио је 6,5 процената укупне суме репарација.¹²

У периоду од 1921. до 1931. године Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (Краљевина Југославија) је на име репарација добила одштету од 670 милиона златних марака. Највећи део наведеног износа односио се на репарације које је исплатила Немачка – 479.135.580 златних марака у натури и 2.317.285 златних марака у готовом новцу. Немачке просечне годишње обавезе одређене су на 22,6 милиона златних марака. Од Мађарске је добијено 47 милиона круна, као и 417.354 тона угља, 3.000 коња, 1.285 говеда и 5.000 оваца. Годишњи ануитет је утврђен на 13,5 милиона круна са роком отплате до 1966. године. Бугарска је измирила дуг у износу од 2.250 милиона франака, с тим што јој је одређена исплата годишњих ануитета од 12,5 милиона златних франака до 1966. године.¹³

¹⁰ Комисија је деловала путем сервиса, секција и мисија. С временом се њена организација мењала, а коначно је престала да ради 1930. године. Л. Опојевлић Хофман, „Делегација Краљевине Југославије при Комисији за репарације у Паризу (1919–1930)“, Архив 1–2 (2012) 21–24. Године 1930. Немачка је последњи пут платила ратну одштету. Одлуке Лозанске конференције (16. јун – 9. јул 1932) означиле су гашење немачких репарационих обавеза. Б. Павлица, „О немачким репарацијама и надокнади штете Југославији после Првог и Другог светског рата“, Зборник МС за историју 58 (1998) 210; Б. Беоговић, „Економске одредбе“, 73.

¹¹ Д. Јовановић, Економске и друштвене последице рата, 258.

¹² Нешто пре Конференције у бањи Спа, постигнут је споразум Драшковић–Лушер, којим је Краљевина СХС везала своја потраживања за исплату репарација Француској и Великој Британији у чијим би репарацијама учествовала с нешто више од 6 процента. Како је на поменутој конференцији редиговано савезничко учешће у партиципацијама, уследио је споразум Кумануди–Думер, по оме је проценат учешћа Краљевине СХС у репарацијама које су добијали савезници смањено на 5 процената. В. Kršev, „Ratne reparacije i njihova sudbina nakon Prvog svetskog rata“, Civitas 1 (2011) 11–12.

¹³ В. Kršev, „Ratne reparacije“, 16.

Сва питања о спровођењу команди Комисије за репарације у Паризу о исплати ратне штете на терену решавала је делегација Краљевине СХС при истој комисији која је координирала рад Српског сервиса у Визбадену, Сервиса за лиферовање у Берлину, Репарационе комисије у Бечу и др. У овим сервисима су се углавном налазили људи које је изаслало Министарство иностраних послова.¹⁴ Ово Министарство било је надлежно и за све административне послове делегације и свих сервиса. Његово Одељење за извршење међународних уговора (Дирекција за уговоре), које је првобитно било у склопу Министарског савета, спроводило је обрачунавања, поделу репарационих кредита и поштовање репарационих уговора. Под његовим надзором налазили су се послови делегата при Репарационој комисији у Паризу, Сервису у Берлину и Експедиционој групи у Пасави.¹⁵

Сума за исплату Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца одређена је на основу скупљених података о висини државне штете и штете нанете приватним и правним лицима.¹⁶ Подаци почињу да се прикупљају одмах по ослобођењу, 1918. године, док се званично пријављују тек од 21. јуна 1920. године, с доношењем Уредбе о накнади ратне штете проузроковане ратом 1914–1918. Њоме је утврђено ко има право на потраживање одштете, као и која су права и обавезе оштећених. Такође су установљени првостепени и виши судови у којима ће се водити судски поступак за досуђивање ратне одштете и Управа за ликвидацију ратних штета.¹⁷

Сви оштећени некадашњи држављани, друштва, удружења, установе и локалне самоуправе Србије имали су право на ратну одштету.¹⁸ Штета је морала бити пријављена надлежним судовима за ратну штету који су почели са радом 1. априла 1921. године.¹⁹ Потпуна накнада штете садржала је износ претрпљене штете процењен по вредности из 1914. године и износ допунских трошкова за обнову добара по ценама на дан судске процене.²⁰ Износи ратне одштете одређене извршним пресудама били су према Закону о исплати ратне штете донетим 29. новембра 1922.

¹⁴ Исто, 27.

¹⁵ Од 1929. већи део надлежности овог Одељења прелази на Генералну дирекцију државних дугова Министарства финансија. Л. Опојевлић Хофман, „Делегација Краљевине Југославије“, 25–26.

¹⁶ О категоријама штете и методама процене видети: ИАБ–2877 – К. 2–3.109.

¹⁷ Службене новине Краљевине СХС, бр. 141, Београд 1920, Уредба о накнади ратне штете проузроковане ратом 1914–1918, 3–7.

¹⁸ Исто, Уредба о накнади ратне штете проузроковане ратом 1914–1918, стр. 3 (Чл. 1).

¹⁹ Службене новине Краљевине СХС, бр. 64, Београд 1921, стр. 2.

²⁰ Службене новине Краљевине СХС, бр. 141, Београд 1920, Уредба о накнади ратне штете проузроковане ратом 1914–1918, стр. 3 (Чл. 16)

године исплаћени у државним обвезницама са интересом од 2,5 процента и боновима за репарацију.²¹ Истим Законом утврђено је и конституисање Управе за ратну штету при Министарству правде, која је била задужена за сва питања поруцбина, набавки, распореда и ликвидирања ратне штете.²² Накнадно је Правилником о поруцбинама материјала на рачун репарација у Немачкој прописано да ова Управа може вршити набавку само оних производа који доприносе повећању производње, као што су производи намењени развоју индустрије занатства и пољопривреде (машине, справе, алати, теретни аутомобили...)²³

*

Убрзо по ослобођењу, већ почетком новембра 1918. године, Београђани су позвани да извести власти о злочинима окупационих снага, као и да се својим квартовима јаве сви они чија је имовина разграбљена током рата.²⁴ На овај позив одазвало се више стотина оштећених само у Теразијском кварту, међу којима и Српско пољопривредно друштво. Оно је пријавило материјалну штету нанету Дому Српског пољопривредног друштва, који се налазио у Немањиној, број 11.²⁵ Плац на коме је био Дом, Друштво је добило од државе убрзо по свом формирању. Налазио се у парку Министарства финансија.²⁶ Обухватао је површину од 4.360 м². У

²¹ Обвезнице којима се исплаћивала ратна штета имале су номиналну вредност од 1.000 динара. (Члан 1) Овим обвезницама власници су могли обављати све трансакције као и другим државним обвезницама. Њима су се, по њиховој номиналној вредности, могли плаћати сви предмети из ратног плена, као и они набављени на име ратних репарација. (6) Уколико су досуђени додатни трошкови прелазили износ од 100.000 динара, половина вишка од те суме исплаћивана је у обвезницама а половина у боновима за репарацију, којима су се оштећени обештећивали у природи преко Управе за ратну штету. (Чл. 11) Службене новине Краљевине СХС, бр. 280, Београд 1922, Закон о исплати ратне штете досуђене по Уредби о накнади штете од 30. јуна 1920. год. с њеним изменама и допунама, стр. 1.

²² Управа за ратну штету утврдила је и број обвезница који се имао издати на рачун исплате ратне одштете. (Чл. 9) По издавању обвезница све послове у вези с њима вршила је Управа државних дугова. (Чл. 8) Службене новине Краљевине СХС, бр. 280, Београд 1922, Закон о исплати ратне штете досуђене по Уредби о накнади штете од 30. јуна 1920. год. с њеним изменама и допунама, стр. 1.

²³ Службене новине Краљевине СХС, бр. 105, Београд 1926, Правилник о поруцбинама материјала на рачун репарација у Немачкој, стр. 1.

²⁴ Правда, бр. 15, Београд 1918, 2.

²⁵ ИАБ – 1 – 1918 – 3109 – 19

²⁶ О. Срдановић-Бараћ, „Улога Српског пољопривредног друштва и „Тежака“ у развоју пољопривреде Србије до Првог светског рата“, Зборник радова Пољопривредног факултета XVI/473 (1968) 21.

непосредној близини је била Железничка станица а уз плац је пролазила трамвајска пруга. На плацу је друштво прво подигло магацин, а 1875. и свој Дом. Поред зграде Дома на плацу су се дизали велики магацин, споредни магацин, изложбени павиљон и неколико помоћних објеката. Од оснивања Друштво је постепено формирало богату стручну библиотеку и збирке. Библиотека је пред почетак Првог светског рата садржала око 2.500 наслова. На почетку рада откупило је и богату збирку од Ђорђа Радића, планирајући да то буде основа поставке будућег музеја пољопривреде.²⁷

Током Првог светског рата чланови Српског пољопривредног друштва, који су остали у Београду, нису се састајали.²⁸ Зграду Дома користила је окупаторска војска за своје потребе, док су остали објекти служили за смештај разног материјала и за радионице. Тада је највећи део покретне имовине упропашћен – бројне књиге и часописи из библиотеке су нестали, док је архива потпуно уништена. Извесно време након ослобођења, наведени објекти нису могли бити враћени на коришћење Друштву, јер су у њима биле смештене покретности државног плена.²⁹

Пре него што су се поново уселили у просторије у Немањиној 11, чланови друштва су проценили штету учињену током ратних операција и окупације. Списак уништеног намештаја, књига и опреме, заједно с проценом трогодишње кирије за коришћење објеката, Српско пољопривредно друштво поднело је Теразијском кварту 14. новембра 1918. године.³⁰ Штета је процењена на 157.800 динара (види документ 1).

Правни поступак по питању ратних репарација започиње са доношењем Уредбе о накнади ратне штете. Судски поступак је окончан 28. септембра 1921. године, доношењем пресуде бр. 266 Другог вишег суда за ратну штету која је постала извршна 12. августа 1922. године. Њоме је Друштву досуђено обештећење од 1.000.000 динара – 200.000 динара на име фактичке штете, а на име додатних трошкова 800.000 динара. Овај износ је исплаћен Друштву 10. јуна 1924. године, пошто је одбијена вредност дотада издатих справа и материјала и проценат

²⁷ Споменица педесетогодишњице Српског пољопривредног друштва у Београду, Београд 1919, 102–104,

²⁸ О раду чланова избеглих у Грчку види: Г. Гарић Петровић, „Рад Српског пољопривредног друштва у избеглиштву (26. децембар 1916 / 8. јануар 1917– 1/14 фебруар 1918)“, Мешовита грађа 41(2020) 299– 343.

²⁹ ИАБ – 1021 – 4 (2056)

³⁰ Документ је састављен 13. новембра 1918. године и носи тај датум. Следећег дана га је предао Теразијском кварту благајник Павле Стојановић. Види препис пријаве штете у фонду Српско пољопривредно друштво. ИАБ – 1021 – 175 (нефасцикулисана грађа).

предвиђен за Фонд ратних инвалида. Исплата је извршена у обвезницама (406.000 динара) и бону за ратну штету (307.000) (види документ 14).

У међувремену, Друштво је 1920. године добило материјал од Дирекције плена у вредности од 3.720 динара, који је накнадно процењен на 42.550 динара (види документ 19). Одмах по ступању на снагу пресуде Другог вишег суда за ратну штету, Српско пољопривредно друштво предузима кораке за набавку пољопривредних справа и материјала у висини досуђене суме. Зато се обраћа 5. октобра 1922. године Управи за ликвидацију ратне штете Министарства правде (види документ 2). На ову молбу, министар правде је одговорио месец дана касније, одобревши да Друштво изврши набавке у износу од 350.000 динара или 30% досуђеног износа одштете (види документ 3). Добивши то одобрење, крајем 1922. године Управни одбор шаље у Немачку и Аустрију председника друштва Пају Тодоровића и благајника М. Анастасијевића који су извршили поруџбине на основу ратне одштете у фабрикама Сак³¹ (200 плугова и 5 сејалица), Церес³² (200 круњача и 30 вршалица) и Бајер³³ (маја за подсиривање) (види документ 4). У исто време, 28. децембра 1922. године Комисија за репарације одобрава команде 25/АС/102, 25/АС/103, 25/АС/105 и 25/АС/106³⁴ које се односе на поменуте поруџбине, а о чему друштво обавештава Српски сервис за реституцију у Визбадену (види документ 5). Од часа када су поменуте команде донете па до часа када су сви предмети поруџбина достављени Српском пољопривредном друштву протекло је нешто више од три године. У међувремену, Друштво је успело да, на име репарација, од Министарства пољопривреде и вода, а

³¹ У питању је фабрика пољопривредних машина коју је 1863. године основао Рудолф Сак у Лајпцигу под називом Landmaschinenfabrik Rudolph Sack. Ова фабрика је била позната по производњи гвоздених плугова. О историјату компаније више на: <https://www.leipziger-industriekultur.de/rudolph-sack/> (приступљено 2. 3. 2021).

³² Фабрика пољопривредних машина основана 1856. године у Лигњици (тада у Пруској а данас у Пољској). Била је специјализована за производњу пољопривредних справа за мала газдинства. Имала је велики успех на тржишту источне Европе. Престала је да ради 1927. године. <http://liegnitz.pl/index.php?OBJ/47> (приступљено 2. 3. 2021).

³³ Реч је о данашњој фармацеутској компанији Bayer, 1863. године под именом Friedr. Bayer et. comp. чији су први производи биле вештачке боје за текстилну индустрију. Више о историјату компаније на њиховом званичном сајту: <https://www.bayer.com/en/history> (приступљено 2. 3. 2021).

³⁴ Види и: Application des traités de paix. Archives de la Commission interalliée des réparations de guerre : dossiers par domaine d'application des traités et contrats de fourniture de réparation (1919–1931), Première édition électronique, Archives nationales (France), Pierrefitte-sur-Seine 2019, 434. (https://www.siv.archives-nationales.culture.gouv.fr/siv/rechercheconsultation/consultation/ir/pdfIR.action?irId=FRAN_IR_057042) (приступљено 25. 4. 2021).

преко Начелства Београдског округа, добије још две машине за детелину (документ 6) и 20.700 кг плавог камена (документ 13).

Контингент поручених справа у целости је Друштву испоручен тек почетком 1926. године. У међувремену је Друштво по том питању било у контакту са Одељењем за извршење међународних уговора Министарства иностраних послова. У Србију су последњи допремљени плугови, који су из Пасаве експедовани 22. априла 1925. а у Београд су доспели 22. јула.³⁵ Они су грешком били адресовани на Министарство пољопривреде. Стога је Управа за ратну штету ступила у контакт са Српским пољопривредним друштвом. Након што је измирило путне трошкове, царину и преостале дугове по питању репарација, Друштво је преузело плугове. Вредност свих набављених справа и материјала одбијена је од бона за репарацију (види документ 22).

Документи које овом приликом приређујемо налазе се у Историјском архиву Београда. Први документ се чува у оквиру фонда Управа града Београда под сигнатуром ИАБ – 1 – 1918 – 3109 – 19, преостали документи су део фонда Српско пољопривредно друштво и налазе се у кутији под редним бојем 175, у којој је пословна преписка друштва од 1918. до 1927. године (ИАБ – 1021 – 175).

³⁵ Препис товарног листа. ИАБ – 1021 – 175 (нефасцикулисана грађа)

Кварту Теразијском
Управе града Београда

Српско Пољопривредно Друштво оштећено је од стране непријатељске војске, јер су у дому Друштвеном у свима зградама биле устројене разне радионице а становали су и војници у њима.

Од Друштвене кретне имовине однето је а и поништено и то:

Ред бр.	Чему је штета нанета?	Вредност штете
		Динара
1	Поништени су стожери и ормани припремљени за држање изложба у вредности	10.000
2	Однесен је и поништен цео одељак угледних кошница ипчеларских справа, пчеларског материјала и алата у вредности	5.000
3	Однесено је разних пољопривредних справа у вредности	25.000
4	и Канцеларијскога и собнога намештаја однесено је 6 комфиних писаћих столова по 500 динара	3.000
5	Два велика дугачка стола са финим мушемамапо 200	400
6	Столица дрвених, финих по 30 дин. Ком. 40 комада	1.200
7	Клупа са дрвеним постољем 24 ком. по 100 дин.	2.400
8	Једна велика гвоздена каса	1.500
9	Ормана великих, финих, фарбаних за чување ситних справа 6 ком. по 600 динара	3.600
10	4 велика ормана слепљена уједно за библиотеку и клишета по 800 динара	3.200
11	Библиотека: а) стручних пољопривредних књига на Српском и страним језицима заснована 1869 а од тога доба попунавана	30.000
	За пренос:	85.300

[2]

Ред бр.	Чему је штета нанета?	Вредност штете
		Динара
	<u>Пренесено:</u>	<u>85.300</u>
	б. Стручне књиге спремљене за продају и поклон народу као и за за Тежак и Пољопривредне Календаре зараније године	20.000
	в. Разна клишета припремана за штампање у Тежаку и разним стручним књигама	12.000
12	Један веки пиротски ћилим за под	1.500
13	20 ком. кошница ђерзонки са пчелама по 150 динара	3.000
14	Трогодишња кирија Друштвенога дома, павиљона и магацина по 12.000 динара годишње	36.000
	<u>Свега Динара</u>	<u>157.800</u>
	И словима: Сто педесет седам хиљада и осам стотинадинара	
	Г. Председник	
	13. Новембра 1918 год Српског Пољопривредног Друштва, Београд	Алекса Љ. Поповић
	Секретар, И. Кремић	Члан Управног Одбора Вићент Радовановић

2

Српско пољопривредно друштво
N° 8374

Београд 5. Октобра 1922 год.

Министарству Правде
Управи за ликвидацију ратних штета

Српском Пољопривредном Друштву пресудом Другог Вишег суда за ратну штету Бр. 266 од 23. септембра 1921. године, која је 12. августа 1922. год. постала извршна, досуђено је на име штете по предратној вредности динара /200.000/ две стотине хиљада и на име допунских трошкова динара /800.000/ осам стотина хиљада; укупно дин. /1,000.000/ један милион.

Друштво намерава набавити упропашћене ствари, као што се види % уверења Првостепеног Суда за град Београд Бр. 26771 од 22. септембра 1922. год., да је Друштво дало Изјаву према Чл. 65 Уредбе, и моли Управу за ликвидацију ратне штете, да у смислу чланова 82. и 83. Уредбе о накнади штете од 30. јуна 1920. год. изда Срп. Пољ. Друштву Бон ратне штете на 200.000 динара и Бон допунских трошкова на 800.000 динара и одобрење да може набавити на име оштете справе у тој вредности из контингента за 1923. годину.

./ Уверење и пресуда.

Благајник,
В. Валента

Председник
Српског Пољопривредног
Друштва
Тодоровић

3

У В Е Р Е Њ Е

По молби Српског Пољопривредног Друштва Министар Правде под данашним донео је ово решење:

На основу Чл. 25 Уредбе о Управи за ликвидацију ратне штете.

О Д О Б Р А В А М:

да молилац Српско Пољопривредно Друштво може набавити у износу 30% досуђене му ратне штете, у суми од: 350000 три стотине и педесет [хиљада] а према приложеној пресуди II Вишег Суда за ратну штету Бр. 266 од 1921. године, тражени материјал из Немачке, а на рачун репарације.

Поруџбина ће пасти на контингент за 1923. год.

Предмет послати Управи за ликвидацију ратне штете, на даљи рад, а молиоца известити о предњем.

Министар Правде,
Др. Л. Марковић с. р.

Министарство Правде издаје молиоцу ово уверење на његову употребу по наплати таксе која је утиснута на пријави.

ОБр.6501
6-1922. год.
Београд.

Шеф
Одсека за наплату ратне штете,
Душ. Димитријевић

Министарство Правде
Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца

Да је препис веран своме оригиналу који се налази код Српског Пољопривредног Друштва, Кварт Теразијски тврди без наплате таксе по 21. 95. Закона о Земљорад. Занат. Задругама.

№ 23339
27. XI. 922
Београд

По наредби
Старешине Кварта
писар
Катанић

М. П.

[1]

Српском Пољопривредном Друштву

Према одлуци Управног Одбора од 7. пр. месеца Записника XXXIX. редовне седнице, тачка XIII, част нам је поднети извештај о извршеним поручбинама алата и материјала у Немачкој и Аустрији у следећем:

I. Поручбине на име ратне штете:

а/ Код Фабрике Руд. Сака у Лајпцигу:

25/АС/105 ³⁶	100. ком. плугова Д.6.М.Н. по 47.15 зл.мар.	4715. Зл.м.
25/АС/105	5 ком. врстачних сејалица по 13 реди а. 422.05	2110.25.
25/АС/105	100. ком. комбинованих прашача и огртача а. 52.05.	
	зл.м.	5205.00

		Свега.....12030.25.

б/ Код Фабрике Церес:

25/АС/102	100. ком. ручних круњача са ветрилом за један клип по 38.10 зл. марака	3810. зл.м.
25/АС/102	200. ком. круњача мали ручни по 2.15. Зл. Марака	430. “
25/АС/103	30. ком. ручних вршалица С.А. 160 зл.м (по 2480 дин. 74.400 дин)	4800 “

в/ Код Фабрике Бајера:

25/АС/106	500. ком. флаша маје за подсиривање од 1. литра по 2.10. зл.м. и	1050 зл.мар.
	400. ком. флаша маје од по пола литра по 1.15 Зл.м.	460 зл.мар.

Све ове понуде предате су Српском Сервису за рестаурацију у Висбадену и од директора истог г. Милана Капетановића и референта г. Мил. Ђурића, примљене су и одмах је учињено што је потребно, да се добије налог за испоруку ових поручбина.

Доста су велике тешкоће приликом извршења ових поручбина у томе, што изгледа, да фабриканти нерадо дају и извршују поручбине на име ратне оштете али су ипак г. г. Сак и Церес радо примили изврше Друштву и ове поручбине узимајући у обзир досадањи рад са Друштвом.

³⁶ Деловодни бројеви наредби су накнадно уписани графитном оловком.

Непознавање формалности које смо при поручбинама код фабриканата да испунимо за испоруку ратне штете, те смо морали остати у Висбадену неколико дана докле смо добили испуњене формуларе на Француском у 5 и Немачком у 2 примерка.

[2]

По обрачуну код Сервиса предња поручбина износи 350.000 динара колико износи и одобрење за набавку на име ратне оштете овог Друштва.

Поручбине извршене за готов новац:

1/ Код О. Бутера у Будишину код Дрездена:

100 ком. воћарских ножева	по 1632 марке
200 калемарских ножева од 10 см.	по 1275 “
50 ком. воћарских маказа	по 6510 марака
100 комада маказа воћарских	по 3007 марака
100 ком. маказа за шишање оваца	по 950 марака
50 ком. маказа за гусенична гнезда	по 1300 марака
50 ком. “ “ “	по 2200 марака
20 ком. стругача за воће	по 1900 марака
100 ком. берила за воће	по 800 марака
25 ком. берила за воће	по 2500 марака
50 ком. виљушака баштенских	
за скидање коре	по 600 марака
50 ком. лампица за спаљивање	
гусеничних гнезда	по 1000 марака
100 комада ашова за риљање	по 2000 марака

Прилог каталог ове радње.

2/ Код Фабрике Вагнера:

Две пресе за сено и сламу и један нафта мотор.

3/ У Лајпцигу код Фабрике стакла Бернарда Вајмана:

100 ком. тегла од по 2 литра	по 1500 марака
100 ком. тегла од по 3 литра	по 1750 марака
100 ком. тегла од по 4 литра	по 2000 марака
10.000 ком. тегла од по 1 литар	по 720 марака
4.000 ком. тегала по 2 литра	по 820 марака
1000 отворених тегала	по 600 марака
14000 металних шипки за затвараче	
1000 ком. тегла за мед по 1 литар	по 200 марака
1000 ком. тегла за мед по пола литра	по 200 марака
15.000 гума за тегле	

Прилог извештај фабрике о поручбини.

4/ Код Фабрике Руд. Сака у Лајпцигу, плугова, дрљача, сејалица и других справа по приложеном рачуну у вредности 93.028 швајцарских франака, по приложеном списку и рачуну.

[3]

5/ Клостенајбургу код Беча, разних справа, алата и др. материјала потребног у подрумарству по приложеном списку.

6/ У Хамбургу, преко Експедиционог Друштва у Пасави, разних четака за скидање маховине и старе коре на воћу 1500 комада.

7/ У Лајпцигу код Кајзера две центрифуге.

Поручбине су извршене само оне за које смо нашли да им је цена повољна пошто су сада и тамо доста високе цене, и узели смо у обзир и то, што је нарочита Комисија Министарства Пољопривреде и Вода баш тих дана радила у Висбадену и вршила поручбине већег броја справа и алата на рачун ратне оштете.

Као што ће Друштво видети и из предњег извештаја и приложених рачуна, цене справама и алату знатно су повећане.

На овом послу, за рачун Друштва, провели смо 14 дана.

Подносећи Друштву предњи извештај, благодаримо на указаном нам поверењу и остајемо

31. Децембра 1922. године
Београд

С поштовањем,
П. Т. Тодоровић
Потпредседник Срп. Пољопривр. Друштва
Алекс. П. Рашковић
редовни члан Друштва

[4]

Српско пољопривредно друштво

3. I. 1923

Бр. 66

Београд

Управни одбор на II^{ој} својој редовној седници примио је овај извештај к знању и одлучио: да се изасланицима призна дневница за 14 – четрнаест дана.

секретар,

Мил. Л. Анастасијевић

Г. Благајнику

Председник,

П. Т. Тодоровић

5

Српски сервис за реституцију
№ 178/III

Висбаден 30. Јануара 192[оштећено]

СРПСКОМ ПОЉОПРИВРЕДНОМ ДРУШТВУ

БЕОГРАД

Сервис има част известити Друштво да су према извештају наше Краљевске Делегације у Комисији за Репарације у Паризу одобрене и спроведене ове команде:

- 1). Команда 25/АС/102 за круњаче код фирме “Ceres”
- 2). “ 25/АС/106 за мају за сирење код фирме Gebr. Bayer, Augsburg,
- 3). “ 25/АС/105 за плугове и сејалице код фирме R. Sack, Leipzig,
- 4). “ 25/АС/103 за ручне вршалице код фирме “Ceres”

Уједно се извештава Друштво да је од свих горе поменутих фирми Сервис тражио рок испоруке поручених справа и кад се одговори од фирми добију, накнадно ће се Друштво о томе известити.

Представник Краљ. Владе,
Директор С.С.Р.,
М. Капетановић

[белешка накнадно унета графитном оловком]

Сем плугова, све друго примљено
магац.

Петровић

[на полеђини]

Српско пољопривредно друштво

Бр. 973

6 – II 1923

Г. Благајнику да здружи са извештајем о набавкама на рачун
репарација

Секретар

Мил. Л. Анастасијевић

Председник

П. Т. Тодоровић

6

Начелство окр. Беогр.
Е. Бр. 225
24. Априла 1923.-
Београд

Српском Пољопр. Друштву
Београд

Министарство Пољопривреде и Вода актом бр. 10382 од 29.-III- т.г. одредило је да се уступе Српском Пољопр. Друштву две машине за истресање, и пречишћавање детелинског семена.

Вредност је машине за пречишћавање „cuscuta“³⁷ No 3. 14.200 дин, а оне за истресање No 2 = 14 000 дин. Обе укупне вредности 28.200 динара. Ова се вредност има отписати на пресуду за ратну штету.

Поред ове вредности на отпис има купац Српско Пољопр. Друштво, према постојећем наређењу Одбора за ликвидацију ратне штете Бр. 1318 од фебруара т. г., платити у готовом 10% од вредности машина.

Саопштавајући предње С. П. Друштву част нам је предати му именоване машине и молити да нам положи у готовом 2820 динара, и преда пресуду за ратну штету, да би се на истој отписала вредност продати му машина.

Државни окр. Економ
В. Т. Радовановић

[на полеђини]
Српско пољопривредно друштво
24. IV. 1923
Бр. 3623
Београд

Благајнику да здружи према одлуци на XVIII ред. Седници од 11. маја т. г.

Секретар
Мил. Л. Анастасијевић

³⁷ Вилина косица.

7

№. 3208 П. н.

Осијек, 30. априла 1923.

Српско пољопривредно друштво
Београд

По Вашем налогу упитао сам „Церес“ Машиненфабрику А. Г. Прије Феликс Хибнер, Лигниц како стоји са отпремањем на конто репарације поручених справа, те ми горња Фабрика саопштава, да је на 23. априла кроз делегата Српске Владе за Вас преузето

200 столних круњача за кукуруз и

100 једноставних круњача за кукуруз.

Фабрика чека на отпремничке инструкције са стране државног повјереника у Берлину, да пошаљку утовари.

С поштовањем
Димитрије Тркуља

8

Министарство спољних послова
Одељење за извршење међународних уговора
Бр. 3028
3. V. 1923 г.

Српском Пољопривредном Друштву
Београд

У прилог у под ./.. Одељењу је част послати у препису исправку команде Бр. 25/АС/105-21.847 до 28. XII. 1922. о испоруци на основу § 19. бис. Анекса II. Дела VIII. Версајског уговора о Миру:-

200 плугова и 5 сејалица

На име ратне одштете сходно вашем захтеву Бр [прецртано] од [прецртано]
Предње се доставља ради знања и управљања.

По наредби
Министра иностраних дела,
Шеф Секције за Реституције и Репарације
[нечитко]

[прилог]

COMMISSION DES REPARATIONS
Service des Restitutions
et Réparations en Nature.

REPARATION COMMISSION

Paris le 19 Avril 1923.

Bureau des R.R.N.-
N° 25/AC/105-23.829

OBJET.- Livraison de
200 Charrues et de 5 Semoirs
à la Serbie en exécution du
§ 19 bis de l' Annexe II.-

ANNEXE II – PARTIE VIII DU TRAITE
FOURNITURE EN EXECUTION DU § 19 bis

AVENANT à la
COMMANDE No 25/105-21.847 a, du 28 Décembre 1922.,

CHANGEMENT DE FOURNISSEUR ET DE DELAI DE LIVRAISON.-

La Commission des Réparations a l'honneur de notifier au Gouvernement allemand que, conformément à la lettre de la Délégation serbo-croate-slovène, numéro 2.144, du 17 Avril 1923, et aux accords directs intervenus entre cette Délégation et la Kriegslastenkommission, les modifications suivantes devront être apportées au protocole de commande 25/AC/105-21.847, du 28 Décembre 1922, relatif à la livraison de :

200 (DEUX CENTS) CHARRUES et 5 (CINQ) SEMOIRS à la SERBI.-

Remplacer aux éléments de commande les rubriques "Description de la fourniture", Référence de la proposition allemande et "Délai de livraison", par les rubriques suivantes :

Description de la fourniture.-

Le Gouvernement allemand fournira au Gouvernement serbo-croate-slovène, ou à son ordre :

100 (CENT) CHARRUES type Sack D.6. M.N.

100 (CENT) CHARRUES butoir, type Sack E.O.S.T

provenant de la Maison Maschinenfabrik "Rheinland" J. Schaeffor & Co ,
à Godesberg, et

5 (CINQ) SEMOIRS, type Sack K.L. 4 a, fournis par la Meison J. F. Jacobi
Honnef-Sig.

Référence de la proposition allemande.-

Matériel conforme à l'offre faite par la Kriegslastenkommission à la Délégation serbo-croate-slovène, le 5 Avril 1923, par lettre numéro A/Kr-35.087.

Les articles faisant l'objet de la présente commande devront à être de qualité et de type au moins égaux aux meilleurs qualité et type mis dans le commerce par les fournisseurs sous les désignations rappelées ci-dessus. Ils ne devront comporter que des matériaux de premier choix.

Délai de livraison.-

La livraison devra être achevée au 30 Avril 1923.

Toutes les autres clauses prévues à la commande précitée restent applicables.

Signé : BADA.

9

Министарства иностраних дела
Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца
Одељење за извршење међународних уговора
Бр. 4475

Београд 19. јуна 1923 год.

Српском Пољопривредном Друштву
Београд.

У одговор на писмо Друштва бр. 4014, од 23. маја о. г. које се односи на испоруку 100 комада плугова и 100 комада прашача, по команди 25/АС/105-21847, Одељењу је част извести, да је од нашег Сервиса у Висбадену добијен извештај, да је Сервис примио те плугове и прашаче 1. јуна о. г. у Годесбургу, али пошто се фабрика код које су поменуте справе примљене, налази у окупираној територији Немачке то је Одељење преузело кораке преко нашег Сервиса у Висбадену и Краљевске Делегације у Репарационој Комисији у Паризу да код француских власти издејствује одобрење за извоз поменутих справа. Чим се добије то одобрење, справе ће се експедовати за Пасаву, о чему ће Одељење на време извести Друштво.

По наредби
Министра Иностранних Дела
Шеф Секције за Реституције и Репарације
В. Животић

[на полеђини]

Српско пољопривредно друштво

21. VI. 1923

Бр. 4991

Београд

Благајнику да здружи са предметом бр. 4014.

22. VI 1923. г.

Секретар,

Мил. Л. Анастасијевић

Председник,

П. Т. Тодоровић

10

Министарство иностраних дела

Одељење за Извршење Међународних уговора

Бр. 5982

7. августа 1923. год.

Београд.

Српском Пољопривредном Друштву

Београд

У прилогу под ./.. Одељењу је част послати у препису поправку команде бр. 29/АС/177–20418 од 28–X–1922 г. о испоруци на основу §10. Бис. Анекса II. Дела VIII. Версајског Уговора о Миру:

Ветрењача за жито

На име ратне оштете сходно Вашем захтеву по овом предмету.

Предње се доставља ради знања и управљања.

По наредби

Министра иностраних дела,

Шеф Секције за Реституције и Репарације

В. Животић

[на полеђини]

No 6080

[прилог]

COMMISSION DES REPARATIONS REPARATION COMMISSION
Service des Restitutions
et Réparations en Nature
Paris, le 24 Juillet 1923.

N° 29/AC/17-25276

OBJET.- Fourniture à la Serbie
de : I bluterie, I machine
de nettoyage à blé &
2 élévateurs.
Modification du §"Prix"

ANNEXE II – PARTIE VIII du Traité
Fourniture en exécution du § 19 bis
2 – ème AVENANT à la commande 29/AC/177-20418

Comme suite à la commande précitée pour la fourniture au Gouvernement S.H.S. de :

I bluterie, I I machine de nettoyage à blé et 2 élévateurs

La commission des Réparations (S.R.R.N.) à l'honneur de notifier au Gouvernement allemand qu'il y a lieu d'ajouter au §"Prix" la clause suivante :

Le montant des frais de transport sera converti en Marks or en prenant pour base le course du Mark papier par rapport au dollar à la date de la livraison.

Toutes autres conditions prévues à la commande susmentionnée et au Ier avenant restent applicables./.

Signé : B A D A

[на полеђини]

Српско пољопривредно друштво

14. VIII. 1923.

Бр. 6080

Београд

Министарство иностраних дела
Одељење за Извршење Међународних Уговора
Бр. 5973
8. августа 1923. год.
Београд.

Српском Пољопривредном Друштву

У прилогу под ./.. Одељењу је част послати у препису поправку
команде бр. 25/АС/105–21847 од 28. децембра 1922. г. о испоруци на
основу § 19. Бис. Анекса II. Дела VIII. Версајског Уговора о Миру:

200 плугова и пет сејалица

на име ратне оштете сходно Вашем захтеву по овом предмету.

Предње се доставља ради знања и управљања.

По наредби

Министра иностраних дела,
Шеф Секције за Реституције и Репарације
В. Животић

Српско пољопривредно друштво

9. VIII. 1923.

Бр. 5996

Београд

Г. Благајнику

12/VIII 1923. г. Секретар

Београд

Мил. Ј. Анастасијевић

[наполеђини]

No 5996/23

[прилог]

COMMISSION DES REPARATIONS

REPARATION COMMISSION

Service des Restitutions
et Réparations en Nature.

Paris, le 24 Juillet 1923.

Bureau des R.R.N.

N° 25/АС/105-25.178

OBJET.- Fourniture à la Serbie
de 100 charrues D.6.M.N. 5 semoirs
et 100 charrues butoirs

ANNEXE II – PARTIE VIII DU TRAITE
FOURNITURE EN EXECUTION DU § 19 bis

Modification du § "Prix"

DEUXIEME AVENANT à la COMMANDE 25/AC/105-21847 du 28
Décembre 1922.

La commande précitée pour la livraison au Gouvernement S.H.S. de :
100 charrues D.6.M.N.
100 charrues butoirs
et 5 semoirs

prévoyant le remboursement des frais de transport, la Commission des Réparations (S.R.R.N.) a l'honneur de notifier au Gouvernement allemand qu'il y a lieu d'ajouter à la Partie B du § "Prix" de la dite commande, la clause suivante :

Le montant des frais susvisés sera converti en marks-or en prenant pour base le cours du mark papier par rapport au dollar à la date de la livraison.

Toutes autres conditions prévues à la commande et à l'avenant susmentionnés restent applicables./.

Signé : BADA.

12

Српско пољопривредно друштво
N° 7143.

Београд 2/X- 192__ год.

Министарству пољопривреде и вода
(Оделењу за Пољопривреду V)
Београд

По пресудама на име ратне штете досуђена је овом Друштву оштета у суми од 1,000.000 динара. Од те суме Друштво је добило од Репарационе Комисије у Паризу у пољопривредним справама вредност од 350.000 динара. За ову суму добили смо тек мали број справа и материјала да са њима нећемо моћи накнадити ни 1 стоти део оштећених справа и материјала за време рата. Према садашњим приликама и са остатком

неисплаћене нам ратне штете кад би је примили у целој досуђеној нам суми, не би могли добити ни 1/20 део справа и материјала који нам је упропашћен за време рата.

Да нам не би бонови ратне штете лежали бескорисно а међу тим Српско Пољопривредно Друштво је у великој новчаној оскудици и нема довољно капитала за остварење својих циљева, а за време рата одузета му је од стране непријатеља велика количина плава камена, то нам је част молити Министарство, да Српском Пољопривредном Друштву на рачун отписа од пресуде ратне штете изда до 10 вагона плава камена. Овим би Друштво колико толико повратило свој предратни капитал и било би у могућности да јаче потпомаже своје чланове и предузело енергичнији рад на остварењу својих циљева.

Друштво се нада да ће Министарство увидети ово правично потраживање друштва и да ће му доделити тражени број вагона плавог камена, који ће ова послати у народ, боље но ма која друга установа.

С поштовањем

Секретар
Мил. Ј. Анастасијевић
[на полеђини]
Министарство Пољопривреде и Вода
Бр. 33812
4. октобра 1923 г.

Председник
П. П. Тодоровић

Оделењу за Ратарство,

Оделењу је част доставити предњи акт Српског Пољопривредног Друштва, с молбом да то Одељење изађе на сусрет тражењу тога Друштва.

7. октобра 1923 год
у Београду

Начелник одељења за
Виноградарство и Воћарство
П. Т. Тодоровић

Комисији за поделу справа и пл. Камена

Да по предњем захтеву и у колико је могуће поступи.

16. X-923.
Б.

Начелник
М. Ђурић

Примили смо предње знању с тим да је овога пута додељено 20.700 кгр.
За Управу Ратне Штете чланови комисије
16. X–923. [нечитко]
В.

Оделењу за Виноградарство и Воћарство

Част је Одељењу известити, да је од садање партије плава камена додељено Друштву 20.700 кгр. преко окр. Београд.

Скренута је пажња комисији да води и по могућству и од идуће партије, која ће приспети такође додели Друштву могућу количину плава камена.

20. X–1923.

Београд.

начелник
Одељења за Ратарство
М. Ђурић

13

Начел. Окр. Београдског

EN° 798

18. октобра 1923.

Београд

Српском Пољопривредном Друштву

По налогу Мин. Пољопр. и Вода N° 35.138/III од 17 о.м. ово Начелство има да изда томе Друштву 20.700 кгр. плавог камена на отпис по пресуди за ратну штету, рачунајући 1 кгр. 12 динара.

Достављајући предње Друштву, молим га да упути једно лице са реверсом, колима и џаковима да додељени камен прими.

Предају камена извршиће потписани, са члановима окр.

Комисије на дан 20. о.м. у 9 час. у магацину Управе за Ратну Штету, на железничкој станици.

Окр. Економ,
Мил. Дамњановић

[на полеђини]

Српско пољопривредно друштво

19. X 1923.

Бр. 7409

Београд

Магационеру г. Петровићу да одмах припреми све што је потребно како би се плави камен могао сутра подићи и пренети у магацине Друштвене. 19/X 1923. г.

Б.

Секретар

Мил. Л. Анастасијевић

Примио сам, од Окр. Економа у Београду 20.700 кгр. плавог камена и завео у магац. књигу за 1923. г. стр. п. 102/5

Молим да се од стране Друштва изда реверс окр. економу на примљену количину, и да му се поднесе пресуда ради отписивања вредности овог камена.

23 – 10 – 23

Б.

Магац.

А. Петровић

14

Рађено у Одељењу за Ратну Штету Суда Општине Града Београда
10–VI–1924 год. Бр.

Данас преста овоме Одељењу	Извршном пресудом II Виши Суд за Београд
Г. Никола Прокић	Бр. 266 од 28–IX–1921. г. досуђено је
из Б. Па изјави следеће:	Српском Пољ. Друштву
Пашино Брдо 18	на име фактичке ратне штете Динара 200.000 –
на име допунских трошкова	“ 800.000 –
Поред одбијених сума које су	што износи свега “ 1.000.000 –
Отписане на самој пресуди,	На рачун горње, досуђене суме примио сам:
Одбијено је још Дин. 3.720 –	а) аконто Динара _____
колико Друштво	
дугује Дирекцији	б) на име позајмице “ _____
Плена Д. Бр. 14377 – тек. Бр. 665	
Круна _____	

[све прецртано]

с) извршио сам набавку материјала
у вредности од Динара 280.320 –
Примљену позајмицу саобразно чл. 12 зак. о
исплати ратне штете

врати – ла сам

нисам врати – ла

[прецртано]

При овом саслушању, које по прочитању признајем за своје, предочено ми је да ћу за свако неистинито наведено стање бити одговоран како материјално тако и кривично
Писмен сам,

Оверавају:

Деловођа
Секретар,

Кмет правник,

[забележен рачун на дну документа]

2 машине за детелину	28.200 –
20.700 плава камена по 12 –	248.400 –
Дуг Дирекцији Плена	<u>3.720 –</u>
Свега Дин.	280.320 –

[на полеђини]

10–VI–1924

У Београду

Обрачун за исплату

Досуђена фактичка штета	Динара	200.000 –
Досуђени допунски трошкови	“	800.000 –
Свега	“	1.000.000 –

1) Од досуђене фактичке штете одбити:

за Фонд ратних инвалида:

а) на име остатка од округле

хиљаде	Динара	680 –
--------	--------	-------

б) на име одбитка 3%	“	6.000 –
----------------------	---	---------

с) “ “ “ 5%	“	/
-------------	---	---

Одбити за Фонд ратних инвалида

свега	Динара	6680 –
-------	--------	--------

2) за примљени аконто	Динара	
-----------------------	--------	--

3) За набављени материјал	“	280.320 –
---------------------------	---	-----------

4) Одбити % по пресуди

Инв. Суда, а на суму од

што чини свега	Динара	
----------------	--------	--

Одбити укупно		280.320 –
---------------	--	-----------

За исплату на име фактичке штете

а) у обвезницама	Динара	/
б) у готовом новцу	“	/
За исплату на име доп. трошкова		
а) у обвезницама	Динара	406.000 –
б) у готовом новцу	“	/
с) у бону за репарацију	“	307.000 –

Оверавају

Деловођа

Секретар,

[нечитко]

М. П.

кмет правник

[прецртано]

Српско пољопривредно друштво

14. VI 1924.

Бр. 11760

Београд

одбору

15

Министарство иностраних дела
Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца
Бр. 4852

Београд, 11. августа 1925.

Министарству пољопривреде и вода

Министарству Иностранних Дела (Одељењу за Извршење Међународних Уговора) част је доставити Министарству Пољопривреде и Вода у прилогу под ./.. копију авенана за команду 25/АС/105 (200 плугова и 5 сејалица) с молбом да се достави Српском Пољопривредном Друштву.

По наредби

Министра иностраних дела

Шеф секције за Реституције и Репарације.

[нечитко]

Министарство Пољопривреде и Вода
Одељење за Пољопривреду
Бр. 30868/III
15. августа 1925. г.
У Београду

Српском пољопривредном друштву

Београд

Доставља се предњи акт са приложеним авенаном по команди 25/АС/105 на употребу.

18. VIII. 1925.

Београд.

Начелник
Одељења за Ратарство
Мил. Ђурић

[на полеђини]

Видети почетак из 1922 год шта је све тражено на рачун репарација 24-8-925

Српско пољопривредно друштво

20. VIII 1925.

Бр. 7997

Београд

[прилог]

Copie

AVENANT A LA COMMANDE 25/AC/105.

Entre le Gouvernement allemand et le Gouvernement de Royaume des Serbes, Croates et Slovènes il a été constaté et convenu ce qui suit ; sous réserve de l'agrément de la Commission des Réparation :

1) – En ce qui concerne le matériel demandé par la commande 25/AC/105, le Reichskommissar für Reparationslieferungen a chargé la firme MASCHINENFABRIK RHEINLAND R. & F. SCHROEDTER à Godesberg de la livraison d'une partie s'élevant à une valeur originale totale de

..... MO. 9.920. –

En vertu du présent avenant, le montant à verser à la firme a été ramené à une valeur de

..... MO. 7.000. –

Le total des paiements versés pour ces livraisons se compose comme suit :

a) par le Gouvernement allemand il a été versé avant le 1/IX/1924, la somme totale de MO. 7.000. –

Par conséquent, il reste encore à verser à la firme Maschinenfabrik Rheinland R. & F. Schroedter à Godesberg la somme de _____

Les frais de transport, réception, emballage etc. prévus dans l'avenant du 24 juillet 1923 N° 25/AC/105-25178, sont à facturer suivant les prescriptions de cet avenant.

Le paiement des frais de transport se fait moyennant du forfait.

2) – L'engagement de la firme Maschinenfabrik Rheinland R. & F. Schroedter à Godesberg pour la livraison (du solde) et l'obligation du Gouvernement du Royaume des Serbes, Croates et Slovènes pour les paiements (du solde) restent en vigueur.

3) – Jusqu'à ce jour il a été livré du matériel pour une valeur de ————— MO. et le fournisseur s'engage à livrer le matériel commandé jusqu'à concurrence de la somme de

..... MO. 7.000. –

BERLIN, le 4 juillet 1925.

Représentant du Gt.

S.H.S

M. KAPETANOVITCH.

Expert,

Ing. D. PETKOVITCH

Représentant du Gt. Allemand,

VIERING.

Fournisseur,

MASCHINENFABRIK RHEINLAND
R. & F. SCHROEDTER

16

Министарство правде
Управа за Ратну Штету
Бр. 16984
18. августа 1925. г.
Београд

Министарству пољопривреде и вода

Управа је на рачун репарација из Немачке по команди 25 – АС – 105, примила 200 плугова и то:

94 плуга марке Stahl O 6 M. N

6 “ “ “ O 6 K. N

100 “ “ “ E 6.

Управа моли да се одреди комисија која ће утврдити вредност ових плугова.

Пошто је ово један део плугова који тек има да пристигне Управа је мишљења, да би исте требало доделити београдској области, јер се сељани из ове области посве-дневно из обраћају Управи и траже справе а нарочито плугове. –

Директор,
[нечитко]

Министарство Пољопривреде и Вода
Одељење за Пољопривреду
Бр. 31591/III
22. августа 1925. г.
Београд

Српском пољопривредном друштву
Београд

У вези команде 25 (АС) 105 достављене томе Друштву са стране Министарства Иностраних Дела а преко овог Министарства бр. 30868/III од 15. о.м. доставља се позив Управе за Ратну Штету, да се плугови приме.

25 / VIII 1925
Београд

Начелник
Одељења за Ратарство
Мил. Ђурић

[на полеђини]
Српско пољопривредно друштво
27. VIII 1925.
Бр. 8121
Београд

17

№ 8017
21. авг. 925
Б.

Управи за Ратну Штету
Београд

Мин. Пољопривр. и Вода № 30868/III од 18. о. м. доставило нам је преко Мин. Иностр. Дела УН° 4852 од 11. о. м. авенаном по команди 25/АС по коме имамо да примимо на име ратне штете, 200 плугова и 5 сејачица од Maschinenfabrik Rheinland R. & F. Schroedter из Немачке.

Како су те справе приспеле код те Управе о чему смо данас извештени телефоном, то нам је част молити Управу да нам их стави на расположење.

Секретар,
Дамњ

С поштовањем,
За Председника,
Члан
[нечитко]

[на полеђини]
Српско пољопривредно друштво
21. VIII 1925.
Бр. 8017
Београд
ЕКСПЕДОВАНО
21 – 8 – 1925

18

Министарство Правде
Управа за Ратну Штету
Бр. 17058
7. септембра 1925. год.
Београд

Српском пољопривредном друштву

Управа Ратне Штете има част молити Пољопривредно Друштво да изволи упутити у њену канцеларију – Карађорђева улица бр. 49 – свога представника, који ће собом понети команду 25/АС/105 од извршене поруцбине плугова, као и пресуду о претрпљеној и досуђеној ратној штети, ако иста није замењена обвезницама; у противном податке: којим је судом, датум и број извршног решења, колико на име штете и колико на име допунских трошкова досуђене Пољопривредном Друштву, ако је пресуда замењена обвезницама, као и да ли је друштво имало још коју поруцбину сем ове и у којој вредности?

Упућени представник Друштва треба собом да понесе и акт Друштвене Управе, да је овлашћен по овом позиву предстати и дати потребне изјаве овој Управи.

Шеф књиговодства
[нечитко]

Директор,
[нечитко]

[на полеђини]

Српско пољопривредно друштво

12. IX 1925.

Бр. 8499

Београд

Видети код магационера кад је примљен материјал по командама 25/АС/102, 103 и 106, па у одштети рачунској и административној потражити авенане Репарц. Комисије и вредности материјала.

23. 9. 25.

Дамњ

Б.

19

Српском Пољопривредном Друштву

Као пуномоћник Друштва за пријем плугова приспелих на рачун ратне штете, ишао сам у Министарство Правде ради ликвидације тога питања. Тамо ми је речено, да Друштво има да исплати дуговања и за раније примљени материјал од Репарационе Комисије као и за неки материјал примљен од Дирекције Плена у 1920. г. а у износу 42.550 – дин. по комисијској процени од 25. октобра о. г.

Знајући да је Друштво примало материјал од Репарационе Комисије пристао сам на обрачун за исте, али нисам могао да признам дуг од 42.550 дин. пошто ми је изгледао сумњив с обзир на то, што је Друштву задржато 3.720 дин. приликом замене пресуде за обвезнице, а по тражењу Дирекције Плена, која међутим у своме извештају Министарству Правде не спомиње ту исплату, према чему ми је изгледало да је то једно и исто дуговање.

Кад сам поводом тога отишао у Управу за Ратну Штету, она ме је упутила у Дирекцију Плена, од које сам захтевао да пошаље Мин. Правде преписе наших реверса, како би се видело у чему је ствар.

Поново сам отишао 20. о. м. у Министарство Правде и надлежни судија рекао ми је да је то једно и исто дуговање и да он по томе нема шта да ради, већ ће предмет да врати Управи за Ратну Штету, да он то са нама расправи.

Ради убрзања ствари, ја сам ишао данас, 23. о. м. у Управу за Ратну Штету, и директор ми казао, да она стара процена не важи, ова нова, и да имамо разлику да платимо у смислу чл. 12 Закона о исплати ратне штете, а ако не пристајемо, да ће судском одлуком да траже наплату.

Част ми је о предњем известити Друштво и молити за даље упутство.

23. нов. 1925.
Б.

пуномоћник,
Мил. Дамњановић
Секретар С. П. Д.

[на полеђини]
Српско пољопривредно друштво
23. XI 1925.
Бр. 10783
Београд

Управи за Ратну Штету
Београд

По тражењу Управе № 17058 од 25. септ. о. г. ми смо били упутили нашег секретара М. В. Дамњановића ради ликвидације поручбина које смо примили на име репарација из Немачке.

Међутим, како нас је г. Дамњановић известио, обрачун се није могао извршити, због потраживања те Управе од динара 42.550 дин. по процени од 25. пр. м. а за узете справе у 1920. г. у вредности од дин 3.720 т. ј. по тадашњој процени, која нам је вредност била наплаћена још 10. јуна 1924. г. приликом замене пресуде за обвезнице.

Појмљиво је, да се не слажемо са проценом ствари које процениоци нису видели, нити пак да плаћамо оно што смо већ једном платили, пре поновне процене, на шеснаест месеци.

Стога молимо Управу, да нам то објасни, и одвоји расправу овога потраживања од обрачуна за плугове, који леже у Управином магацину, и које имамо ми да примимо, на име оштете.

С поштов.

25. II. 25
Б.
Сек. Дамњ
ЕКСПЕДОВАНО
26. XI—1925 г.

Председник
Тодоровић

20

Министарство Правде
Управа за Ратну Штету
Бр. 203941/25
17 Јануара 1926. год.
Београд

СРПСКОМ ПОЉОПРИВРЕДНОМ ДРУШТВУ
БЕОГРАД

Према одлуци ове Управе од 17. ов. мес. Бр. 20394, имају се предати томе Друштву 200. плугова примљених на име репарација, који су били погрешно из Пасаве упућени, на адресу Министарства Пољопривреде, с тим да то друштво положи претходно благајни ове Управе 7700,90 динара колико је из касе Управе издато на име транспорта и осталих трошкова, с тим да је друштво дужно да плати царину и остале царинске дажбине. Управа о предњем извештава, с молбом да друштво овласти једног свог чиновника, који ће од Управе плугове примити, пошто претходно новац положи.

Директор
Р. М. Савић

[на полеђини]
Српско пољопривредно друштво
26. I 1926.
Бр. 713
Београд

Финансијском и Управљачком одбору с молбом на мишљење и предлог за идућу седницу.

29. I 26
Секретар
Председник
Дамњановић

П. Т. Тодоровић

Управном одбору Српског пољопривредног друштва
Прегледали смо предње плугове и с погледом на цену која би се за исте плаћала, мишљења смо да исте треба примити.

20 / II - 926

[пет потписа]

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца

Министарство Правде

Благајна Управе за Ратну Штету и Дирекције Плена

у Ликвидацији

Бр. 2988

2. марта 1926.

Београд

Српском Пољопривредном

Друштву

Београд

Према Вашем акту Бр. 2237 од 2. фебруара 1926 г. Благајна
Управе за Ратну Штету и Дир. Плена у Ликвидацији примила је послатих:

у готову

дин. 7700.90

у хартијама од вредности

[прецртано]

и словима седам хиљада, седам стотина, и 90/100 динара у готову.

што се овим потврђује.

Ликвидатор

Благајник,

Управе за Ратну Штету

[нечитко]

[нечитко]

[на полеђини]

Српско пољопривредно друштво

5. III 1926.

Бр. 2513

Београд

Набавке на рачун репарације, у 1922. години.

Р. Бр.	Бр. авенана	Фабрика	Наименовање	по		свега		укупно		укупно	
				Златних марака 1 : 9 динара							
1	25/АС/102	Церес	100 ком ручних круњача са ветрилом	38	10	3810	-			38160	-
2	“	“	200 “ “ “ малих	2	15	430	-	4240	-	43200	-
3	25/АС/103	“	300 “ “ вршачица	160	-	4800	-	4800	-	43200	-
4	25/АС/105	Рудолф Сак	5 “ вретачних сејалица	422	05	2110	25				
5	“	“	100 “ плугова D6MN	47	15	4715	-				
6	“	“	100 “ комбинованих прашача и огргача	52	05	5205	-	12030	25	108272	25
7	25/АС/106	Бајер	500 фл. сиришне маје од 1 лит.	2	10	1050	-				
8	“	“	400 “ “ “ ½ “	1	15	460	-	1510	-	13590	-
			Свега					22580	25	203222	25
			Смањење по р.бр. 5 и 6					2920	-	26280	-
			За исплату					19660	25	176942	25

Реверс од 14. маја 1920. г. нова процена	42.550 дин.
Стара процена, која је исплаћена	3.720 “
Тражи се разлика од	38.830 “

Обрачун извршен 16. фебруара 1926. г. у Министарству Правде и дата у име отплате Потврда о неиздатом бону, у суми од 307.000 динара, Серија 3.262 бр. 46.

16. 2. 26.
Б.

Секретар,
М. В. Дамњановић

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Историјски архив Београда. [Istorijski arhiv Beograda]

Фондови:

1. Управа града Београда (ИАБ – 1) [Uprava grada Beograda (IAB) – 1]
2. Српско пољопривредно друштво (ИАБ – 1021) [Srpsko poljoprivredno društvo (IAB – 1021)]
3. Лични фонд Војислава Вељковића (ИАБ – 2877) [Lični fond Vojislava Veljkovića (IAB – 2877)]

Новине – Newspapers

Службене новине Краљевине СХС [Službene novine Kraljevine SHS]

Правда [*Pravda*]

Литература – Secondary Works

Application des traités de paix. Archives de la Commission interalliée des réparations de guerre : dossiers par domaine d'application des traités et contrats de fourniture de réparation (1919-1931), Première édition électronique, Archives nationales (France), Pierrefitte-sur-Seine 2019, 434. (https://www.siv.archives-nationales.culture.gouv.fr/siv/rechercheconsultation/consultation/ir/pdfIR.action?irId=FRAN_IR_057042) (приступљено 25. априла 2021)

Ceres Maschinenfabrik A.G. vorm. Felix Hübner, <http://liegnitz.pl/index.php?OBJ/47> (приступљено 2. марта 2021)

Dumas, S., *Losses of Couused by War*, Oxford, 1923.

Grant, G. R., *World War I. The definitive visual guide*, London 2014

History of Bayer, <https://www.bayer.com/en/history>. (приступљено 2. марта 2021)

Kršev, B., „Ratne reparacije i njihova sudbina nakon Prvog svetskog rata“, *Civitas 1* (2011)

Mitrović, A., *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919–1920*, Beograd 1969.

Popov, Č., *Od Versaja do Danciga*, Beograd 1976.

Sack, Rudolph, <https://www.leipziger-industriekultur.de/rudolph-sack/> (приступљено 2. марта 2021)

Томас, Р., *Prvi svetski rat 1914–1918*, Београд 1973.

Зеленика, М., *Prvi svetski rat 1914*, Београд 1961.

Беговић, Борис, „Економске одредбе Версајског мировног уговора: преиспитивање након једног века“, Нови архив за правне и друштвене науке I/1 (2021) 67–123. [Begović, Boris, „Ekonomske odredbe Versajskog mirovnog ugovora: preispitivanje nakon jednog veka“, Novi arhiv za pravne i društvene nauke I/1 (2021) 67–123]

Гарић Петровић, Г., „Рад Српског пољопривредног друштва у избеглиштву (26. децембар 1916/8. јануар 1917–1/14 фебруар 1918)“, Мешовита грађа 41(2020) 299–343. [Garić Petrović, G., „Rad Srpskog poljoprivrednog društva u izbeglištvu (26. decembar 1916/8. januar 1917–1/14 februar 1918)“, Mešovita građa 41(2020) 299–343]

Димић, Љ., Радојевић, М., Србија у Великом рату 1914–1918, Београд, 2014. [Dimić, Lj., Radojević, M., *Srbija u Velikom ratu 1914–1918*, Београд, 2014]

Јанковић, В., Снабдевање и привредна обнова Србије после рата : Конференција, одржана у Министарству народне привреде, на Крфу 2. августа 1917. год, Крф 1917. [Janković, V., *Snabdevanje i privredna obnova Srbije posle rata : Konferencija, održana u Ministarstvu narodne privrede, na Krfu 2. avgusta 1917. god, Krf 1917*]

Јовановић, Д., Економске и друштвене последице рата у Србији, Београд 2018. [Jovanović, D., *Ekonomske i društvene posledice rata u Srbiji*, Београд 2018]

Митровић, А., Србија у Првом светском рату, Београд 1984. [Mitrović, A., *Srbija u Prvom svetskom ratu*, Београд 1984]

Опојевлић Хофман, Л., „Делегација Краљевине Југославије при Комисији за репарације у Паризу (1919–1930)“, Архив 1–2 (2012) [Opojevljić Hofman, L., „Delegacija Kraljevine Jugoslavije pri Komisiji za reparacije u Parizu (1919–1930)“, *Arhiv 1–2 (2012)*]

Павлица, Б., „О немачким репарацијама и надокнади штете Југославији после Првог и Другог светског рата“, Зборник МС за историју 58 (1998) [Pavlica, B., „O nemačkim reparacijama i nadoknadi štete Jugoslaviji posle Prvog i Drugog svetskog rata“, *Zbornik MS za istoriju 58 (1998)*]

Споменица педесетогодишњице Српског пољопривредног друштва у Београду, Београд 1919. [*Spomenica pedesetogodišnjice Srpskog poljoprivrednog društva u Beogradu*, Београд 1919]

Србија у имовном погледу пре, за време и после Првог светског рата 1914–1918, Женева 1918, III. [*Srbija u imovnom pogledu pre, za vreme i posle Prvog svetskog rata 1914–1918*, Женева 1918, III]

Срдановић-Бараћ, О., „Улога Српског пољопривредног друштва и „Тежака“ у развоју пољопривреде Србије до Првог светског рата“, Зборник радова Пољопривредног факултета XVI/473 (1968) 21. [О. Srdanović-Barać, „Uloga Srpskog poljoprivrednog društva i „Težaka“ u razvoju poljoprivrede Srbije do Prvog svetskog rata“, *Zbornik radova Poljoprivrednog fakulteta XVI/473* (1968) 21]

Gordana GARIĆ PETROVIĆ, Milić J. MILIĆEVIĆ

**PROCUREMENT OF AGRICULTURAL IMPLEMENTS
FOR THE SERBIAN AGRICULTURAL SOCIETY
BASED ON WORLD WAR I REPARATIONS**

Summary

Soon after the liberation, already in early November 1918, several hundreds of Belgraders responded to the authorities' call to report on the crimes of the occupation forces and the war damage to property. The injured parties also included the Serbian Agricultural Society, which reported material damage inflicted on its Home in 11 Nemanjina Street. During the war, the Home building was used by the occupation army for its needs, while other facilities were used for the storage of diverse material and workshops. The major part of movable property was devastated – a large number of books and magazines in the library disappeared and the archive was completely destroyed. The estimated damage, together with the estimated three-year rent for the use of facilities, equalled 157,800 dinars. The court proceedings were completed with the adoption of the judgment No 266 of the Second Higher Court for War Reparations of 28 September 1921, which became final on 12 August 1922. Based on this judgment, the Society was to receive reparations worth 1,000,000 dinars – 200,000 dinars on account of concrete damage, and 800,000 dinars on account of additional costs. After obtaining the permit from the Ministry of Justice to spend 30% of the adjudicated amount for the procurement of implements and material, in late 1922 the Society ordered agricultural implements and material from German companies (200 ploughs, five seed drills, 200 gin machines, 30 threshers, 900 rennet bottles). Somewhat more than three years elapsed from the moment of ordering until the receipt of all items. In the meantime, on account of reparations, the Society obtained two clover machines and 20,700 kg of blue stone. Deducted from the adjudicated war reparations was also the material that the Society received in 1920 from the Spoils Directorate.

Чланак примљен: 30. 3. 2021.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 17. 7. 2021.

Радован ФЕМИЋ
Историјски институт
Београд

ДВА ПРИМЈЕРА АКТИВНОСТИ ЗЕЛЕНАШКОГ ПОКРЕТА

Анстракт: У раду се анализирају два примарна извора који се односе на зеленашки покрет и Божићну побуну. Извори су различите провенијенције. Један је датиран на 1920. годину и бави се улогом Италије у подстицању побуне у јануару 1919. Овај извор обрађује како су зеленаши ликвидирали свештеника Обрена Радуновића, прије одржавања Велике народне скупштине српског народа у Подгорици. Други извор датиран је на 1929. годину. Он је посебно важан, јер представља захтјев кључног актера Божићне побуне, Крста Зрновог Поповића за амнестију због учешћа у догађајима из јануара 1919. Вођа оружане побуне тражио је амнестију од краља Александра I Карађорђевића. Такође, поред анализе два извора, рад садржи и најновије резултате историографије који доприносе потпунијем сагледавању питања уједињења Србије и Црне Горе и стварања Краљевине СХС.

Кључне ријечи: Црна Гора, бјелаша, зеленаши, Обрен Радуновић, Крсто Поповић, Јован Пламенац, књаз/краљ Никола, Краљевина СХС.

Abstract: The paper analyses two primary sources relating to the Greens' Movement and the Christmas Rebellion. The origin of sources is different. The first source, dated 1920, examines the role of Italy in the instigation of the Rebellion in January 1919 and deals with the murder of priest Obren Radunović by the Greens, before the Great Assembly of the Serbian People was held in Podgorica. The second source, dated 1929, is particularly important as it represents the amnesty request of the key actor of the Christmas Rebellion – Krsto Zrnov Popović, given his participation in the events of January 1919. Popović, as the leader of the armed insurrection, requested amnesty from King Aleksandar I Karađorđević. In addition to the analysis of the two sources, the paper contains the most recent results of historiography that contribute to a more thorough examination of the unification of Serbia and Montenegro and creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.

Keywords: Montenegro, Whites' Movement, Greens' Movement, Obren Radunović, Krsto Z. Popović, Jovan Plamenac, Prince/King Nikola, Kingdom of SCS.

* radovanfemic99@gmail.com

Вијек након уједињења и стварања Краљевине СХС не престаје интересовање научне јавности за многе сложене аспекте ступања Црне Горе у троимену југословенску политичку заједницу. Зеленашки и бјелашки покрет, упркос многим утврђеним историографским чињеницама, остају, с правом, предмет обраде истраживача. Разумије се, овај кључни проблем црногорске повјеснице има своју предисторију. У том смислу, потребно је разликовати два појма који доводе до оштрог конфликта 1918. и почетком 1919. Ријеч је о појмовима „српство“ и „црногорско надсрпство“. Појмовно, „српство“ представља народносни идентет, док „црногорско надсрпство“ јесте идеолошка конструкција¹. Из синтагме „црногорско надсрпство“ проистиче коријен будућих антагонизама, који ће, мијењајући облик и форму, остати актуелан више од стотину година у Црној Гори. „Већ помињана конструкција, означена као црногорско надсрпство, представљала је веома важан чинилац државне културне политике у доба књаза/краља Николе. Премда је државна идеологија за вријеме књаза/краља Николе увелико истицала од раније присутан осјећај припадности Црногораца српском народу, она је, у начину на који је испољавана, за собом вукла озбиљну противрјечност, из које ће се, до судбоносне 1918. године изродити посве различита гледишта на садржај црногорског српства.“² Дилема се у крајњем исходишту појавила у облику: *држава* или *народ*?³ Кроз ову форму огледа се идентитетска квадратура круга посљедњег стољећа и по црногорске историје. У непомирљивости наведене дихотомије⁴ треба, између осталог, тражити нуклеус узрока Божићне побуне из јануара 1919. године.

Иако је уједињење Црне Горе са Србијом представљало историјску нужност, један дио чиновника и официра имао је реалне разлоге за опирање неумитном току историје. Н. Ракочевић о томе наводи: „Једном дијелу официра и чиновника, а особито онима који су се налазили на вишим положајима у државној хијерархији, а и оним старијим, није било лако раскинути тако нагло са краљем Николом. Томе је било више разлога: непознавање опште ситуације, питање будућег положаја чиновника и официра, награде, одликовања, конзервативизам и сентименталност према старом краљу, нарочито код старије генерације.“⁵ Указујући на политичке резоне старог кадра будућих зеленаша, Н. Ракочевић закључује:

¹ Т. Дамјановић, „Бјелаша vs. зеленаши: генеза конфликта“, у: *Једанаести новембар – сто година од ослобођења и уједињења*, Подгорица 2021, 265.

² Исто, 267. и Ж. Андријашевић, *Црногорска идеологија 1860–1918*, Цетиње 2017.

³ Т. Дамјановић, „Бјелаша vs. зеленаши: генеза конфликта“, 271.

⁴ Мисли се на дилему. Народ vs. држава?

⁵ Н. Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1903–1918*, Цетиње 1981, 283.

„У конзервативним круговима није се радо гледало на то што на политичку позорницу ступају млади људи, до тада непознати, који по њиховом схватању нису били заслужни за Црну Гору као њихове породице. Уз то, официри су били везани заклетвом краљу, чекали су и да чују мишљење својих другова који се још нијесу били вратили из интернације, а нарочито их је забрињавао њихов будући положај.“⁶ Ово региструје и Д. Вујовић, наводећи: „На бази друштвено-економских процеса који почињу да се развијају убрзо послје црногорско-турског рата 1876–1878, долази до кризе аутократске владавине књаза Николе и до рађања опозиције његовој управи. Та опозиција се регрутује из редова младе буржоазије, интелигенције, нарочито школске омладине и дијела бивших печалбара. Она представља напредни буржоаско-демократски покрет, па због тога чини свијетлу страницу црногорске историје. Тај је покрет, поред осталог, истицао и захтјев за уједињење Црне Горе и Србије, што је изражавало историјски прогрес. Али, чим би прешао на предлагања конкретних путева остваривања те историјске потребе, сукобљавао се са неким историјским реалностима и није могао у потпуности да изрази потребе и интересе Црне Горе.“⁷

Припреме, ток и посљедице Божићне побуне историчари су стално објашњавали. Тако се зна да је 3. јанура 1919.⁸ намјера да се организује оружани сукоб на Цетињу између побуњеника и припадника Јадранских трупа постала јавна тајна. Затим су услиједили преговори генерала Драгутина Милутиновића с побуњеницима, чије је сједиште било у Бајицама, недалеко од Цетиња. Како побуњеници из Бајица, предвођени Крстом Зрновим Поповићем и капетаном Ђуром Драшковићем, тако и група побуњеника у самом Цетињу, износили су ставове о томе како је потребно да Србијанци оду с Цетиња. Објашњавали су свој политички програм, истичући да у југословенску заједницу хоће да ступе искључиво „са својим барјаком и својим владоцем“. А. Животић примјећује: „Генерал Милутиновић је из разговора с обе групе побуњеника закључио да побуњеници желе самосталан улазак у југословенску државу, да су присталице свргнутог краља Николе и да у свом подухвату имају пуну италијанску подршку.“⁹

Како су разговори генерала Милутиновића и других официра из састава Јадранских трупа остајали без успјеха, тако се и јављала потреба

⁶ Исто, 283.

⁷ D. Vučić, *Podgorička skupština 1918*, Zagreb 1989, 8.

⁸ По новом календару.

⁹ А. Животић, „Српска војска и „Божићна побуна“ 1919, у: *Крај великог рата – пут ка новој Европи*, Београд 2020, 66.

за посредовањем цетињских угледника, људи од неспорног интегритета. Према А. Животићу, кључна улога у преговорима двије непријатељске стране припала је познатом сердару Јанку Вукотићу, доказаном ратнику. Он се одраније познавао с генералом Милутиновићем, с Брегалнице из 1913, и ратовања у источној Босни, 1914. године. Па ипак, А. Животић његову улогу означава као „посебно загонетну“ у преговорима.¹⁰ Шта је била та „загонетка“? Прије свега, сердар Вукотић је промјенио држање, и то у само једном дану. Шурак црногорског суверена дошао је у штаб генерала Милутиновића с 30 својих присталица да пружи безусловну подршку команданту Јадранских трупа. Истог дана српски генерал га је послао да посредује у Бајицама, гдје се налазио штаб побуњеника. Но, идућег јутра све је било другачије. Вукотић не само да није обављао посредничку улогу, већ је Милутиновићу из Бајица слао ултиматум. У његовом писму које је адресирано на Милутиновића тражено је да се дозволи да побуњеници запосједну већину градских квартова. Разумије се, командант Јадранских трупа одбио је Вукотићеву потражњу.¹¹ Запажања о поступцима Јанка Вукотића генерал Милутиновић износи на сљедећи начин: „Уопште држање сердара Јанка Вукотића бејаше неразумљиво. Мени довео 30 Чевљана, а тамо на супротну страну можда упутио 300. Видео је све шта је код мене, а тамо остао и шаље ми ултиматуме. Да не беху дошла племена Кучи, Белопавловићи, Васојевићи као и Граховљани на позив Марка Даковића, ко зна шта би било са мном на Цетињу када сам имао само један батаљон и две хаубице без нишанских справа и ограничени број артилериских зрна (око 1000).“¹²

Услед низа неуспјешних преговора, команди Јадранских трупа стигло је кључно писмо, у историографији познато као Захтјеви, које је потписао у име побуњеника капетан Крсто Зрнов Поповић. Ово писмо представља суштину политичког програма припадника зеленашког покрета у Црној Гори. У Захтјевима се одриче легалност и легитимност Подгоричке скупштине, али се износи и зеленашка платформа уједињења.¹³ Њоме се подразумева да Црна Гора уђе равноправно, с пуним државним субјективитетом у југословенску заједницу. Питање о облику државног уређења решавала би Конституанта, сазвана од „свијех

¹⁰ Исто, 66.

¹¹ Исто, 67.

¹² А. Животић, „Уједињење Србије и Црне Горе 1918. Сећање команданта Јадранских трупа генерала Драгутина Милутиновића“, у: *Војноисторијски гласник. Посебно издање, Први светски рат – сто година касније*, Београд 2019, 329.

¹³ *Istorijski leksikon Crne Gore*, knj. 1, Podgorica 2006, 158–159 (Š. Rastoder)

Југословена“¹⁴. „Оно што представља срж зеленашко-бјелашког конфликта није питање да ли Црна Гора треба да ступи у свесрпску / југословенску државу – будући да је око тога постојао консензус – *него каква јој позиција у том процесу припада* (подвукао Р. Ф.).“¹⁵ У тексту овог ултиматума који потписује Крсто Поповић најављено је и заузимање свих државних надлештава за идући дан, 23. децембар 1918 / 5. јануар 1919: „За извршење рада на горњем програму усташке трупе сјутра (неђеља) 23 тек. мјесеца умарширати ће у пријестолницу Цетиње, и ради успоставе будућег реда запосјести ће сва надлештва у коју сврху с наше стране бити ће очуван најбољи ред, те се овим–преко Вас–опомиње војска која се сада налази у Цетињу, да са своје стране не би изазвали пролијевање братске крви, у ком случају сматрали би се одговорним чланови тог одбора, а ми са своје стране дајемо часну реч да ће како живот тако и имовина сваком бити загарантована, сем случајева ако будемо нападнути.“¹⁶ И ове Захтјеве одбили су Извршни народни одбор и Јадранске трупе. Генерал Милутиновић је у свом одговору био изричит: „Никакве наоружане трупе не могу улазити у варош-град Цетиње, а да не сретну оружани отпор са наше стране.“¹⁷ Био је то прећутни знак да оружани сукоб може да почне.

Ако се анализирају мотиви дводневне Божићне побуне (6. и 7. јануар 1919), онда онда налазимо да су бројни. Поред оних спољних, који су јасни и одавно познати, на шта се значајним дијелом осврће и овај рад, постојали су и други мотиви. Они се могу сврстати у групу „реалних“ извора незадовољства. А. Животић издваја одређене групе разлога који су потхрањивали нерасположење према акту уједињења. Он наводи да је било задржавања црногорских затвореника и интернираца, људи лојалних краљу Николи и династији Петровића, по повратку из аустроугарског ропства.¹⁸ Осим овога, смјењивани су „сумњиви“ чиновници, блиски политици црногорског суверена. Трећи чинилац који је производио незадовољство налази се у испољавању бахатости и лошем понашању органа власти, формираних да изведу процес уједињења до краја, без иједне врсте проблема. У првом реду мисли се на Црногорски одбор за народно уједињење, као и на Извршни народни одбор. Наравно, никако не треба запоставити подршку и помоћ Италије, чију је улогу у вези с

¹⁴ Исто.

¹⁵ Т. Дамјановић, „Бјелаша vs. зеленаши: генеза конфликта“, 271.

¹⁶ А. Животић, „Уједињење Србије и Црне Горе 1918. Сећање команданта Јадранских трупа генерала Драгутина Милутиновића“, 331.

¹⁷ Исто, 332.

¹⁸ А. Животић, „Српска војска и „Божићна побуна“ 1919“, 63.

овим питањем до детаља објаснио историчар Д. Живојиновић, али и други аутори.¹⁹ Према сјећању генерала Милутиновића, биланси Божићне побуне изгледали су овако: „Губици наши у догађајима 24, 25 и 26 децембра 1918 г. били су око 80 мртвих и рањених са неколико Црногорских официра противној побуњеничкој страни мора да су знатнији губици, јер они немађаху артилерије.“²⁰ О односу снага током сукоба командант Јадранских трупа наводи: „У борби са наше стране учествовало је поред батаљона мајора Миливоја Алексића, чете митраљеске као и две заплењене брдске хаубице, још и око 2-3000 Црногораца. Побуњеника – „Зеленаша” било је такође око 3000 наоружаних пушкама и митраљезима, али без и једног топа.“²¹

Први извор који је предмет анализе казује како су свештеника убили присталице зеленашког покрета. Кључна ствар се односи управо на мотиве и улогу Италије у процесу уједињења. Убиство барско-матешевског пароха²² Обрена Радуновића увјерљиво свједочи о ликвидацијама које су вршили зеленашаи и прије Божићне побуне. Документ који приређујемо настао је из потребе да се укаже на лоше материјалне прилике породице (супруге и малољетне дјеце) који су живјели „од милостиње и помоћи мјештана“ након смрти главе породице.²³ Извор јасно свједочи о мотивима спољашњег подстицаја на организовање Божићне побуне 1919. године.

У уводном дијелу овог писма његов творац, парох колашински Мирко Вујисић износи биографске податке поменутог Радуновића. Овај свештеник је рођен 1880. у Барама код Андријевице, гдје је стекао почетно образовање. Послије тога, Обрен Радуновић завршава 1904. године Богословију у Призрену, с одличним успјехом. Но, његово школовање пресудно је утицало на стасавање свештеника, прије свега у националном и духовном смислу. Зато колашински парох примјећује: „У оно доба, кад Стара Србија и Македонија робоваху Турцима, школује се покојник (Обрен Радуновић, прим. Р. Ф.) у Престоници српских царева. Са тужним очима посматра спуњено српско робље у непријатељским ланцима; код њега се ствара појам о ослобођењу и уједињењу

¹⁹ О односу Италије према уједињењу Црне Горе и Србије видјети: Д. Живојиновић, *Италија и Црна Гора 1914–1925: студија о изневереном савезништву*, Београд 1998; исти, *Црна Гора у борби за опстанак 1914–1922*, Београд 1996.

²⁰ А. Животић, „Уједињење Србије и Црне Горе 1918. Сећање команданта Јадранских трупа генерала Драгутина Милутиновића“, 336.

²¹ Исто.

²² Парохија се налази у Горњим Васојевићима, у околини Андријевице.

²³ АМЦП, Фонд: Конзисторија никшићка, Фасцикла 277, док. бр. 383.

цјелокупног српског племена.²⁴ Свједочећи о несношљивом положају Срба у Старој Србији, свештеник Радуновић се по завршетку Богословије враћа у Црну Гору, с намјером да својим националним радом помогне народу коме припада. Тако, од 1905. овај богослов обавља учитељски посао у разним крајевима Црне Горе. Службује у Никшићу, на Цетињу и у Бјелопавлићима, све до августа 1915, кад постаје у свом родном мјесту парох, у барско-матешевској парохији.

У вријеме аустро-угарске окупације (1916–1918), сада у улози проповједника Христове ријечи, Радуновић опет неуморно дјела на националном пољу. Колашински парох извјештава о том периоду управу Никшићке конзисторије. Између осталог наглашава: „Кад српском народу бјеше Божјим Промислом досуђено да преживи страховито ропство под режимом Аустро-Угарске, покојник (Обрен Радуновић, прим. Р. Ф.) ни онда није клонуо духом. Већ гураше од једног краја на дуги кријепећи малодушне и слабе и уливајући у народу вјеру и наду, да ће куцнути час слободе и уједињења. Такав патриотски и српски рад излагао га је више пута опасности, да падне под јатаган бездушних аустријских целата.“²⁵ Пошто је преживио режим аустроугарске окупације, овај свештенослужитељ надао се мирним данима, како за себе, тако и за свој српски народ. Ипак, 21. октобра 1918.²⁶ Обрена Радуновића, пароха барско-матешевског и заступника уједињења Црне Горе и Србије, убио је из засједe извјесни Милоња Мимовић, припадник зеленашког покрета. Убица и жртва потицали су из истог мјеста. Према другом извору, свештеник Радуновић убијен је 14. октобра 1918. О томе извјештава Велимир Протић, парох андријевачки, тражећи од Никшићке конзисторије да именује новог пароха. Протић наводи да је свештеник барско-матешевски Обрен Радуновић убијен „од руке једног зликовца, који живи ван закона“²⁷.

Најприје, важно је запазити да се ова ликвидација десила прије одржавања Велике народне скуштине српског народа у Црној Гори и прије Божићне побуне. То је јасан знак за које методе борбе (у питању је герилски отпор) су се определијелили побуњеници, поборници зеленашког покрета.

²⁴ Свештеник Мирко Вујисић – Високопречасној Конзисторији Никшићкој, 10. март 1920; О положају Срба у Старој Србији почетком 20. вијека детаљно у: М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету 1878–1912*, Београд 2008. и У. Шешум, *Српска четничка акција 1897–1908*, Нови Сад 2019.

²⁵ АМЦП, фонд: Конзисторија никшићка, фасцикла 277, док. бр. 383.

²⁶ Овај датум је по новом календару.

²⁷ Свештеник Велимир Протић – Високопречасној Конзисторији Никшићкој, 18. децембар 1918; Архив Митрополије црногорско-приморске, фонд: Конзисторија никшићка, фасцикла 516, док. бр. 669.

Развијајући генезу политичког дјеловања свештеника Радуновића, Мирко Вујисић наводи: „У народу ових крајева (мисли се на Васојевиће, прим. Р. Ф.) познато је да је свештеник још од 1907. припадао „Народном Клубу“ и водио отворену политичку борбу и агитацију у народу против раскраља Николе (подвукао Р. Ф.) и његовог апсолутистичког режима.“ Мирко Вујисић указује на последице политичког става покојног Радуновића: „Ради чега је покојник од цетињске бирократије био гоњен и запостављан о чему свједоче многобројна премјештења као учитеља из једног краја Црне Горе у други, као сумњиве политичке личности, која неће да свира онако како заповиједа злогласни Јован Пламенац и краљев двор (подвукао Р. Ф).“²⁸ Будући детаљан у опису политичке генезе свештеника Радуновића, колашински парох изводи јасан закључак о позадини овог убиства. Из закључка се уочава да творац овог извора показује завидан ниво политичке писмености. Стога, даље прецизира: „Узрок због чега је убијен свештеник Радуновић лежи у принципу самоопредјељења српског народа из Црне Горе и детронизацији династије Петровића са црногорског престола.“²⁹

Сводећи закључак, он указује на јасну улогу Италије, која се нашла на мјесту главног организатора и финансијера Божићне побуне из јануара 1919. У вези с тим, Вујисић је јасан: „Да је убица Мимовић заиста убио свештеника Радуновића из политичких побуда најјаснији је доказ, што убица и дан дањи као шумски разбојник – агент талијански и краља Николе убија мирне становнике и добре Србе за рачун неколико стотина италијанских лира, које је као најамник туђински примио“³⁰ (подвукао Р. Ф.). Ставовe изнесене у овом писму потврђује и Александар Животић. Непосредно по окончању Божићне побуне, јасно се уочавају знаци италијанског уплива на читав процес. „Код заробљених и мртвих побуњеника је пронађен италијански новац, италијанска храна и униформе италијанског порекла. Сви рањеници који су се борили на побуњеничкој страни су тражили да буду лечени у италијанским болницама.“³¹ На фону овога стоји и закључак Драгољуба Р. Живојиновића, који тврди: „Италијанске службе су политички, војно, финансијски, и изнад свега, пропагандом, подстицале окупљање група и појединаца, чија је делатност довела до оружане побуне.“³² С друге стране, из извора се

²⁸ АМЦП, фонд: Конзисторија никшићка, фасцикла 277, док. бр. 383.

²⁹ Исто.

³⁰ Свештеник Мирко Вујисић – Високопречасној Конзисторији Никшићкој, 10. март 1920; АМЦП, фонд: Конзисторија никшићка, фасцикла 277, док. бр. 383.

³¹ А. Животић, „Српска војска и „Божићна побуна“ 1919“, 71.

³² Д. Живојиновић, *Крај Краљевине Црне Горе*, Београд 2002, 291.

дознаје да зеленаши настављају да ликвидирају противнике и у прољеће 1920. године. Њихов одметнички покрет дјелује све до 1929. године, када су ликвидирани вође побуњеника, Радош и Драго Булатовић из Роваца.

Склапањем Рапалског уговора, новембра 1920, из коријена се мијења однос Италије према тзв. црногорском питању. Наиме, овим споразумом између Италије и Краљевине СХС територијално су биле задовољене италијанске потребе. Краљевина СХС је Италији признала права на: Задар, Ријеку, Кварнерска острва, као и на дијелове Корушке. Логично, свако даље интересовање за присталице зеленашког покрета у Црној Гори, након остварења циљева Италијана, престајало је. Идеолог Божићног устанка, Јован Пламенац, као и многи други, нашли су се у емиграцији. Услиједило је тражење излаза из безнадежне ситуације. Стога су се главни протагонисти, Јован Пламенац и Крсто Поповић, обратили краљу Александру Крађорђевићу, тражећи помиловање за учешће у догађајима из јануара 1919.

Молба за амнестију због учешћа у Божићној побуни представља други извор који ће бити предмет анализе. У питању је захтјев који потписује Крсто Поповић, у својству бригадира бивше црногорске војске³³ (подвукао Р. Ф.). Извор је датиран на 23. септембар 1929. године и настао је у Белгији. Вође Божићне побуне и њихове присталице нашли су се, након слома побуне, расути широм европских и свјетских простора.

У уводном дијелу обраћања краљу Срба, Хрвата и Словенаца, бригадир Крсто Поповић саопштава констатације из којих провијава зеленашка платформа: „Кад је непријатељ био коначно потучен (односи се на Аустроугарску, прим. Р. Ф.) тада је и наступио моменат за уједињење Краљевине Црне Горе са Краљевином Србијом и са осталим Југословенским покрајинама.“³⁴ У даљем тексту Поповић није више само информативан, већ прелази на политички контекст: „У Црној Гори јавиле су се двије политичке струје, које су црногорски народ довеле до оружаног сукоба.“ С обзиром на то како је текла, припремала се и почела

³³ Извор је искоришћен у докторској дисертацији А. Стаматовића, који потврђује његову аутентичност. А. Стаматовић је критиковао извор којим Јован Пламенац подноси молбу за амнестију. Тај Пламенчев захтјев налази се у Архиву Историјског института Црне Горе, и о њему ће бити више ријечи у даљем тексту. Карактеришући Поповићев захтјев у односу на Пламенчев, А. Стаматовић износи тврдњу да је Поповићев спис „мањег политичког капацитета“ у односу на захтјев Јована Пламенца.

³⁴ Крсто Поповић, бригадир бивше црногорске војске – Његовом Величанству Александру, краљу Срба, Хрвата и Словенаца, Белгија, 23. септембар 1929; А. Стаматовић, *Историјске основе националног идентитета Црногораца 1918–1953*, Никшић 2021, 171–172.

Божићна побуна, јасно је да је бјелашки покрет остајао пасиван, држећи се политичког поља дјеловања. „Оружани сукоб“ који помиње Крсто Поповић иницирали су припадници зеленашког покрета својим дјеловањем током читавог процеса. Кроз даљи текст, с намјером да себе оправда, Крсто Поповић тврди: „Ја као официр иако сам стајао неутралан према једној и другој политичкој струји, чим је наступио оружани сукоб, остао сам вјеран светињи заклетве положене Врховном Комаданту Њ. В. Краљу Николи и ступио у борбу против оних елемената које је мој Врховни Комадант означио као непријатеље Црне Горе (подвукао Р. Ф.)“³⁵ Искази наведени у претходној Поповићевој тврдњи могу се учинити упитним. Најприје, држање Крста Зрновог Поповића би се могло на сваки други начин окарактерисати, осим као неутрално. Из овог извора се дознаје да се он, као официр, тек по избијању побуне морао ангажовати. Погрешно би се дало закључити да би његов ангажман изостао да није било тврде официрске части. Само десет година раније, исти човјек потписује Захтјеве, ултиматум упућен команди Јадранских трупа, као и комаданту Источне војске, француском генералу Венелу.³⁶

Премда идеолошки сљедбеници црногорског суверена, побуњеници нису покренули оружани отпор на његову директну иницијативу. Релевантна историографија утврдила је да краљ Никола није непосредни инспиратор побуне. Њен стварни идеолог био је Јован Пламенац, уз свесрдну подршку Италијана. И, што је важније: „непријатељи“ Црне Горе о којима говори Поповић, били су дефинисани с италијанског становишта, а не с општег, народног интереса у самој Црној Гори.

Остатак писма у сагласности је с основним тезама, изнијетим у уводном дијелу овог извора: „Његовом Величанству Краљу Николи мом Врховном Комаданту остао сам вјеран до његове смрти.“ Но, овдје се не завршава Поповићев политички резон: „Смрт блаженопочившег краља Николе разријешила ме је заклетве, а при томе је Црна Гора постала саставни дио Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, која је примила као таква, сва права, као и све обавезе (подвукао Р. Ф.)“³⁷

³⁵ Крсто Поповић, бригадир бивше црногорске војске – Његовом Величанству Александру, краљу Срба, Хрвата и Словенаца, Белгија, 23. септембар 1929; А. Стаматовић, *Историјске основе националног идентитета Црногораца 1918–1953*, 171–172.

³⁶ Ријеч је о Захтјевима од 4. јануара 1919. Као што је већ наведено, Захтјеви представљају суштинску платформу зеленашког покрета, чији је потписник управо Крсто Поповић. Стога његова теза о „неутралном држању“ представља покушај да се оправда и, најбитније, да буде амнестиран од учешћа у тим догађајима.

³⁷ Као нап. 28.

Овим посљедњим исказом недвосмислено се признаје чин уједињења и стварање јужнословенске заједнице, са Црном Гором као њеним саставним дијелом. С друге стране, „права“ и „обавезе“ о којима Поповић даје напомене, представљају политичке ставове официра бивше црногорске војске. Сљедећи наводи садрже суштину обраћања краљу – Ујединитељу: „Услед тога покорно молим Ваше Величанство да ме ослободите свих одговорности за вријеме грађанског рата у Црној Гори од децембра 1918. до смрти блаженопочившег краља Николе и са тим дозволите ми слободан повратак у домовину, према којој имам обавезе, а и мојих права наслијеђених од Црне Горе, која је постала саставни дио Ваше Краљевине (подвукао Р. Ф.).“³⁸ Наведени цитат потпуно представља кључни мотив обраћања краљу Карађорђевићу. Овим писмом један од носилаца Божићног устанка *de facto*, али и *de jure*, дистанцирао се од учешћа у Божићној побуни. Тражењем аболиције он је, заправо, одрицао своју суштину улогу у тим историјским догађајима, заклањајући се иза строге обавезе вршења официрске дужности.

Попут осталих емиграната, Крсто Поповић је очекивао, осим амнестије, извјесну статусну и материјалну синекуру. И вође³⁹ и присталице Божићне побуне су уживали од нове државе многа грађанска права, попут: пензије, пословног ангажмана и слично. Све ове појаве присталице бјелашког покрета су регистовале, па је било и официјелних представки новим властима у вези с овим питањем. Коначно, поред свих теза у предметном писму, Крсто З. Поповић је завршавао своје обраћање недвосмисленим признањем лојалности новоформираној политичкој заједници под круном Карађорђевића. Искрено или не, он је закључивао: „Вашему Величанству и домовини бити ћу вјеран као што сам био вјеран Њ. В. Краљу Николи и Црној Гори (подвукао Р. Ф.)“⁴⁰

Због ванредног значаја овог примарног историјског извора, историчар му је поклонио дужну пажњу. Будући да његова аутентичност није до сада оспорена, те да су писма сличне садржине писали и други вођи Божићне побуне, овај извор спада у ред незаобилазних докумената предметне епохе.

Са истим циљем, само четири године раније (31. јануара 1925), из Париза се краљу Александру обратио и идејни вођа Божићне побуне,

³⁸ Крсто Поповић, бригадир бивше црногорске војске – Његовом Величанству Александру, краљу Срба, Хрвата и Словенаца, Белгија, 23. септембар 1929.

³⁹ Односи се на Јована Пламенца, Крста З. Поповића и многе друге.

⁴⁰ Као нап. 33.

Јован Пламенац⁴¹. За разлику од писма Крста Поповића, ово писмо било је знатно обимније и садржало је Пламенчеву политичку платформу, изнијету у 10 тачака. Према А. Стаматовићу, који је детаљно прегледао овај историјски извор, Пламенчево писмо је „практично политички трактат, у којем је он настојао да оправда своје политичке поступке од уједињења“⁴². Тврдњу Јована Пламенца да му нису помагали Италијани за вријеме Божићне побуне и касније у емигрантском дјеловању, А. Стаматовић карактерише као „ноторну лаж“⁴³. Осим наведеног, Јован Пламенац обавјештава краљевски престо да је уназад двије године (од 1923) прекинуо сваки рад, како не би шкодио српском народу. Коначно, на крају писма, он отворено тражи амнестију, изјављујући лојалност Краљевини СХС и новим властима. То чини кроз сљедећи исказ: „Најпонижније молим Ваше Величанство, да бисте ми благоизвољели, данас већ као мој Узвишени Господар, милостиво дати амнестију за све моје политичке кривице (подвукао Р. Ф.).“⁴⁴

Наведене изворе повезује контекст у оквиру кога се одвијао процес стварања Краљевине СХС. Кроз два примјера, указује се на два аспекта активности побуњеника: очи, током и након Велике скуштине српског народа у Подгорици. Кроз анализу првог извора указано је на методе дјеловања зеленашког покрета, док други извор илуструје ограђивање актера од учешћа у догађајима. Посебно је важна улога Италије, без чијег покровитељства не би ни дошло до Божићне побуне. Наведена два извора указују на карактер зеленашког покрета.

⁴¹ А. Стаматовић, „Национални идентитет и државно опредјељење црногорских зеленаша“, у: Једанаести новембар – сто година од ослобођења и уједињења, Подгорица 2021, 258–259.

⁴² Исто, 258.

⁴³ Исто, 259.

⁴⁴ Исто.

Срп. Прав. Парохија Колашинска

Број службено

Високо-пречасној Консисторији

Никшић

Обрен Радуновић, рођен је у Барама (округ Андријевички), 13. новембра 1880. године од српских прав. родитеља Алексе и Борике, који су по занимању били тежаци, обдарени добротом и врлинама, како то може бити Србин сељак из Црне Горе. У једној српској кући, у којој владаше племенитост, узвишеност, побожност и родољубље, одњеговао се млади Радуновић, добио основне моралне појмове, а под утицајем онако романтичне природе Андријевичког округа, под горостасним Комовима развио се брзо интелектуални живот покојников, те показиваше све знаке доброга будућег просвјетног и културног радника у народу. Основно знање стекао је на Андријевици; па затим пошао у Призрен, гдје је 1904. г. свршио са одличним успјехом и владањем призренску Богословију, струку која једино и доликоваше његовој скромности и сањалачкој природи. У оно доба, кад Стара Србија и Македонија робоваху Турцима, школује се покојник у Престоници српских царева, са тужним очима посматра спућено српско робље у непријатељским ланцима, код њега се ствара појам о ослобођењу и уједињењу цјелокупног Српског племена. Том девизом вођен долази у своју ужу домовину Црну Гору, да ондје као спреман учитељ или свештеник прича слободној својој браћи о патњама које Срби у ропству преживљавају; да припрема мушка срца на свети рат ослобођења.

Године 1905. постаје народни учитељ врши службу у разним крајевима Црне Горе: Никшићу, Бјелопавлићима, Колашину и т.д. У том светом послу показивао је необичну способност, љубав и истрајност.

Као учитељ неуморно је радио у народу и истински васпитавао српски подмладак; али учитељска служба не бијаше циљ његова живота; – његова душа жељаше за нечим већим – жељаше за нечим узвишеним, хиташе оном што душу кријепи, а тијело снажи, – а то је св. вјера православна и наша Српска Црква.

Покојник зажеље, да буде носиоц и тумач вјере Христове у народу, ради чега и служба у свештеничку службу мјесеца августа 1915. године, те буде постављен за пароха Барско-Матшевског, у самом свом родном мјесту, гдје је и остао до своје смрти. Риједак је свештеник, који је са онаквом преданошћу, одушевљењем и тачношћу вршио своју свештеничку службу. Неуморан радник на културном подизању нашег народа,

добар бесједник и тумач Христове Науке заслуживаше сваку хвалу и поштовање. Кад Српском народу бијаше Божјим Промислом досуђено да проживи страховито ропство под вахмајстерским режимом Аустро-Угарске, покојник ни онда није клонуо духом, већ гураше од једног краја на други кријепећи малодушне и слабе и уливајући у народ вјеру и наду, да ће куцнути час слободе и уједињења. Такав патриотски и српски рад излагао је више пута опасности да падне под јатаган бездушних аустријских целата.

Од непријатељског мача би спасен и не постаде њихова жртва. Све препреке савлада и кад мишљаше да ће поново уживати сунце слободе гледајући целу српску браћу, уједињену и слободну; онда му би суђено да падне од пушчаног танета домаћих изрода и туђинских агената.

Чудновата ствар, један од оних за које је он жртвовао сву своју физичку енергију и способност убија свог свештеника 21. октобра 1918. г.

Узрок због чега је убијен свештеник Радуновић таман је и нејасан, али у колико се могло испитивањем и психолошким тумачењем утврдити, главни узрок његове погибје лежи у принципу само-опредељења српског народа из Црне Горе и детронизацији династије Петровић са Црногорског престола.

У народу ових крајева познато је: да је свештеник Радуновић још од 1907. године припадао Црногорском „Народном Клубу“ и водио отворену политичку борбу и агитацију у народу против раскраља Николе и његовог апсолутистичког режима, ради чега је покојник од Цетињске бирократије био гоњен и запостављен о чему свједоче многобројна премјештања као учитеља из једног краја Црне Горе у други као сумњиве политичке личности, која неће да свира онако како заповиједа злогласни Јован Пламенац и Краљев двор. Чим је непријатељ напустио Црну Гору покојник је одмах отпочео проповиједати идеју уједињења Црне Горе са Србијом и о збацивању династије Петровић са црногорског престола. Такав рад покојников осудио је Милоња Мимовић из истог мјеста, 21. октобра запада у засједу и убија свештеника Радуновића.

Да је убица Мимовић заиста убио свештеника Радуновића из политичких издајничких побуда најјаснији је доказ, што убица и дан дањи као шумски разбојник – агент италијански и Краља Николе убија мирне становнике и добре Србе за рачун неколико стотина италијанских лира које је као најамник туђински примио.

Ето, због тих разлога паде од издајничке руке наш друг Обрен Радуновић у најљепшем цвијету свога живота, у четрдесетим годинама, кад нам је највише требао; кад је требао Цркви, домовини и народу.

Послије своје смрти оставио је супругу Јованку, од 32 године, двоје мушко и четворо женске дјеце и то: Даница и Дарника близанци од по 7. година, похађају I разред основне школе у Барама. Данило од 5 година; Милка од 4; Ивка од 3 и Растислав од 2 године. Од имања посједују само 1 рало оранице и двије косе ливаде. Имају кућу у врло биједном стању. Нису примали никакве пенсије, нити пак државне помоћи. Једном ријечју, живе од милостиње и помоћи мјештана. Овако нејака и сиромашна фамилија једног погинулог српског свештеника потребује и заслужује најхитнију потпору и државну помоћ, што са овим чиним на знање Високо-пречасној Консistorији.

Ниједна фотографија покојникова није сачувана. Према свему изложеном изјављујем уљудно Впр. Консistorији, да су наведени подаци тачни и истинити, у колико је потписатог покојника познавао и у колико сам до њих могао доћи испитивањем његових парохијана.

Ако би Впр. Консistorија тражила још нешто о покојнику, његовом животу, смрти и његовој фамилији, увијек стојимо на услузи, да се одужимо сјени покојниковој и његовој остављеној породици.

Веза наређења Број 937 ех 1919. од 7-20-II-1920

10. III 1920.

Парох М. Вујисић

Парохија Андријевичка
Број 138
Андријевица, 18. дец. 1918. год.

Вископречасној Консисторији

Никшић

14. окт. тек. год., одмах после окупације ових крајева од аустроугарске војске, свештеник барско-матешевски Обрен Радуновић погинуо је бранећи државну имовину у Барама Краљским од руке једног зликовца, који живи ван закона.

Како је тим несрећним случајем поменута парохија остала без свог свештеника, то сам, на основу неопходне потребе због пречестих смртних случајева услед епидемије, – слободан предложити да то мјесто до сталног попуњења заузме јеромонах господин Јосиф Лекић, који се налази овдје на допусту, или свештеник речински госп. Раде Вујисић, као најдоличнији упражњеној парохији.

Свакодневно тражење народа из те парохије да им се одреди свештеник разлог је да сам дао овај предлог, што је требао да учини и што ће бити вјероватно и учинио в.д. протојереја морачко-васојевичког округа, који се налази у Манастиру Морачи.

Велимир М. Протић.
– свештеник андријевички –

Његовом Величанству Александру
Краљу Срба, Хрвата и Словенаца

Београд

Када је непријатељ био коначно истјеран и кад је наступио моменат за уједињење Црне Горе са Краљевином Србије и осталим југословенским покрајинама, у Црној Гори су се јавиле политичке струје, које су Црногорски народ довеле до оружаног сукоба. Ја као официр и ако сам остао неутралан према једној и другој политичкој струји, чим је наступио оружани сукоб остао сам вјеран светињи заклетве положене Врховном Команданту Њ. В. Краљу Николи и ступио сам у борбу против оних елемената, које је мој Врховни Командант означио као непријатеље Црне Горе.

Њ. В. Краљу Николи мом Врховном Команданту остао сам вјеран до његове смрти.

Смрт блаженопочившег Краља Николе разријешила ме је те заклетве а при томе је Црна Гора постала саставни дио Краљевине С. Х. и Сл, те је примила као таква сва права и обавезе.

Усљед тога покорно молим Ваше Величанство да ме ослободите свих одговорности за вријеме братског рата у Црној Гори од децембра 1918. до смрти блаженопочившег Краља Николе и са тим дате ми слободан повратак у домовину, према којој имам обавеза а и права наслијеђених од Црне Горе, која је постала саставни дио Ваше Краљевине.

Вашем Величанству и домовини бити ћу вјеран као што сам био вјеран Њ. В. Краљу Николи и Црној Гори.

Белгија

Крсто Поповић
Бригадир бивше Цр. Војске

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Архив Митрополије црногорско-приморске, фонд: Конзисторија никшићка. [Arhiv Mitropolije crnogorsko-primorske, fond: Konzistorija nikšićka]

Извори – Primary Sources

Свештеник Мирко Вујисић – Високопречасној Конзисторији Никшићкој, 10. март 1920; Архив Митрополије црногорско-приморске, фонд: Конзисторија никшићка, фасцикла 277, док. бр. 383. [Sveštenik Mirko Vujsić – Visokoprečasnoj Konzistoriji Nikšićkoj, 10. mart 1920; Arhiv Mitropolije crnogorsko-primorske, fond: Konzistorija nikšićka, fascikla 277, dok. br. 383]

Свештеник Велимир Протић – Високопречасној Конзисторији Никшићкој, 18. децембар 1918; Архив Митрополије црногорско-приморске, фонд: Конзисторија никшићка, фасцикла 516, док. бр. 669. [Sveštenik Velimir Protić – Visokoprečasnoj Konzistoriji Nikšićkoj, 18. decembar 1918; Arhiv Mitropolije crnogorsko-primorske, fond: Konzistorija nikšićka, fascikla 516, dok. br. 669]

Крсто З. Поповић – Његовом Величанству Краљу Александру, Белгија, 23. септембар 1929. [Krsto Z. Popović – Njegovom Veličanstvu Kralju Aleksandru, Belgija, 23. septembar 1929]

Литература – Secondary Works

Vujović D., *Podgorička skupština 1918*, Zagreb 1989.

Istorijski leksikon Crne Gore, knj. 1, Podgorica 2006, 158–159 (Š. Rastoder)

Дамјановић Т., „Бјелаши vs. зеленаши: генеза конфликта“, у: *Једанаести новембар – сто година од ослобођења и уједињења*, Подгорица 2021, 261–287. [Damjanović T., „Bjelaši vs. zelenaši: geneza konflikta“, u: *Jedanaesti novembar – sto godina od oslobođenja i ujedinjenja*, Podgorica 2021, 261–287]

Живојиновић Д., *Италија и Црна Гора 1914–1925: студија о изневереном савезништву*, Београд 1998. [Živojinović D., *Italija i Crna Gora 1914–1925: studija o izneverenom savezništvu*, Beograd 1998]

Живојиновић Д., *Крај Краљевине Црне Горе*, Београд 2002. [Živojinović D., *Kraj Kraljevine Crne Gore*, Beograd 2002]

Живојиновић Д., *Црна Гора у борби за опстанак 1914–1922*, Београд 1996. [D. Živojinović D., *Crna Gora u borbi za opstanak 1914–1922*, Beograd 1996]

Животић А., „Српска војска и „Божична побуна“ 1919“, у: *Крај великог рата – пут ка новој Европи*, Београд 2020, 59–75. [Životić A., „Srpska vojska i „Božićna pobuna“ 1919“, u: *Kraj velikog rata – put ka novoj Evropi*, Beograd 2020, 59–75]

Животић А., „Уједињење Србије и Црне Горе 1918. Сећање команданта Јадранских трупа генерала Драгутина Милутиновића“, у: *Војноисторијски гласник. Посебно издање, Први светски рат – сто година касније*, Београд 2019, 303–343. [Životić A., „Ujedinjenje Srbije i Crne Gore 1918. Sećanje komandanta Jadranskih trupa generala Dragutina Milutinovića“, u: *Vojnoistorijski glasnik. Posebno izdanje, Prvi svetski rat – sto godina kasnije*, Beograd 2019, 303–343]

Јагодић М., *Српско-албански односи у Косовском вилајету 1878–1912*, Београд 2008. [Jagodić M., *Srpsko-albanski odnosi u Kosovskom vilajetu 1878–1912*, Beograd 2008]

Ракочевић Н., *Политички односи Црне Горе и Србије 1903–1918*, Цетиње 1981. [Rakočević N., *Politički odnosi Crne Gore i Srbije 1903–1918*, Cetinje 1981]

Стаматовић А., *Историјске основе националног идентитета Црногораца 1918–1953*, Никшић 2021. [Stamatović A., *Istorijske osnove nacionalnog identiteta Crnogoraca 1918–1953*, Nikšić 2021]

Стаматовић А., „Национални идентитет и државно опредјељење црногорских зеленаша“, у: *Једанаести новембар – сто година од ослобођења и уједињења*, Подгорица 2021, 239–260. [Stamatović, A., „Nacionalni identitet i državno opredjeljenje crnogorskih zelenasa“, u: *Jedanaesti novembar – sto godina od oslobođenja i ujedinjenja*, Podgorica 2021, 239–260]

Шешум У., *Српска четничка акција 1897–1908*, Нови Сад 2019. [Šešum U., *Srpska četnička akcija 1897–1908*, Novi Sad 2019]

Radovan FEMIĆ

TWO EXAMPLES OF ACTIVITY OF THE GREENS' MOVEMENT

Summary

This work is based on two historical sources relating to the Christmas Rebellion of January 1919 and the rebels' work. The first source is about the murder of the priest of the Serbian Orthodox Church, Obren Radunović from Andrijevića. The murder had a political background. It took place before the Great Assembly of the Serbian People in Montenegro and before the formation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. The analysis of this source enables an understanding of the atmosphere that prevailed in Montenegro from the autumn of 1918 to January 1919. The role of official Italy in the organization of the Christmas Rebellion of 1919 is especially important. The Italian influence was crucial for the Rebellion to begin. However, the Rebellion lasted only two days and ended without success. The other analysed source was written by Krsto Z. Popović, an officer of the former Montenegrin army. Being a participant in the Christmas Rebellion, he requested amnesty from the new authorities. Other leaders of the Christmas Rebellion also asked for amnesty. King Aleksandar I Karađorđević approved them the return to the Kingdom of Yugoslavia. Later, they lived peacefully in the new Yugoslav state. The paper also contains new analyses by historians, in connection with the formation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. These new scientific articles were written by D. Vujović, N. Rakočević, A. Životić, A. Stamatović, T. Damjanović and others.

Чланак примљен: 30. 3. 2021.

Чланак прихваћен за објављивање: 6. 9. 2021.

Срђан МИЛОШЕВИЋ*

Институт за новију историју Србије
Београд

Владан ЈОВАНОВИЋ*

Институт за новију историју Србије
Београд

ИЗВЕШТАЈ РУДОЛФА АРЧИБАЛДА РАЈСА О СТАЊУ У МАКЕДОНИЈИ ИЗ СЕПТЕМБРА 1921. ГОДИНЕ**

Анстракт: У раду је приказан кратак преглед активности Рудолфа Арчибалда Рајса у Краљевини СХС, након 1919. године. Нарочито је стављен акценат на Рајсову повезаност с Македонијом, односно ондашњом Јужном Србијом. Рајс је у два наврата, током 1921. и 1922. године путовао у Македонију као специјални извештач Министарства унутрашњих послова. У овом раду објављујемо његов извештај с путовања које је предузео 1921. године, по налогу министра унутрашњих дела Светозара Прибићевића. У Рајсовом извештају налази се детаљан приказ политичких, социјалних, административних и безбедносних прилика у Македонији.

Кључне речи: Рудолф Арчибалд Рајс (1875–1929), Краљевина СХС, Македонија (Јужна Србија), Министарство унутрашњих дела

Abstract: The paper gives a brief outline of activities of Rodolphe Archibald Reiss in the Kingdom of SCS after 1919. A particular focus is placed on Reiss's links with Macedonia, i.e. then Southern Serbia. On two occasions, in 1921 and 1922, Reiss travelled to Macedonia as a special rapporteur of the Ministry of the Interior. We publish in this paper his report from the journey he undertook in 1921, upon the order of the then Minister of the Interior Svetozar Pribičević. Reiss's report contains a detailed account of political, social, administrative and social circumstances in Macedonia.

Keywords: Rodolphe Archibald Reiss (1875–1929), Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Macedonia (Southern Serbia), Ministry of the Interior.

* srdjan.milosevic@inis.bg.ac.rs

* vladan.jovanovic@inis.bg.ac.rs

** Чланак је настао као резултат рада у Институту за новију историју Србије који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС, а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2021. години бр. 451-03-9/2021-14/200016 од 5. 2. 2021.

Увод: Р. А. Рајс у Србији и Краљевини СХС (1914–1929)

Рудолф Арчибалд Рајс (1875–1929) био је познати швајцарски хемичар, криминолог и публициста. Значајан није само због доласка у Србију на позив њене владе у својству неутралног истражитеља ратних злочина које су учиниле аустроугарске трупе у Србији 1914. године. Наиме, Рајс је и од раније имао утицаја на формирање полицијских кадрова који су из Србије одлазили на школовање у Лозану, управо како би слушали његова предавања. Врхунац његовог педагошког и истраживачког рада представља основање Института за научну полицију у Лозани, 1909. године.¹

Пошто је преко заједничких познаника и сарадника обавештен о раду швајцарског криминолога, министар унутрашњих дела Стојан Протић позвао је Рајса у Србију, у лето 1914. године. Рајс остаје уз српску војску и владу све до свршетка рата 1918. године, с краћим одсуствовањима када је одлазио у Швајцарску. Његов допринос ширењу сазнања о размерама окупаторских злочина у Србији био је немерљив, тим пре што је Рајс имао заиста светски реноме у области криминалистике. Настављајући свој рад за време рата и после завршетка рата, током 1919. године – као члан делегације Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Конференцији мира,² а потом и као шеф Одсека за документовање ратних злочина при Министарству иностраних дела – Рајс је саставио седам опширних извештаја о злочинима над српским становништвом у времену ратних дејстава и окупације.³ Ови извештаји били су предмет научних истраживања, нарочито у последњих десетак година.⁴

Пошто нас занима Рајсов живот и рад после завршетка рата, односно после доласка у Краљевину СХС, како би се посветио новим задацима, усредсредимо се на тај период његовог живота у овом кратком осврту. У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, после већ поменутих ангажовања, Р. А. Рајс је од краја 1919. до 1923. године био на високим дужностима у Министарству унутрашњих послова; био је директор

¹ О животу А. Рајса видети: З. Левентал, *Р. А. Рајс. Швајцарац на Кајмакчалану*, Београд–Горњи Милановац 1994.

² А. Митровић, *Југославија на конференцији мира*, Београд 2019, 54.

³ Извештаји су објављени у: *Родолф Арчибалд Рајс, 1, О злочинима Аустро-Угаро-Бугаро-Немаца у Србији 1914–1918*, прир. М. Пршић, Београд 2019.

⁴ Већи број радова заснованих на Рајсовим извештајима видети у: *Родолф Арчибалд Рајс, 5, Срби о Рајсу*, прир. А. Раствојић, И. Крстић Мистрицеловић, Р. Самарџић, Београд 2019.

Полицијске школе, шеф Одсека техничке службе при Одељењу за јавну безбедност, а учествује и у писању закона из области полицијске струке.⁵ Због бројних неспоразума с појединим представницима власти и полиције, 1923. године повлачи се са свих положаја.⁶

То што се повукао с државних положаја није значило и да се уклонио из јавног живота. Рајс је био активан у борачким удружењима,⁷ не превише присутна, али уважавана јавна личност,⁸ ауторитативан глас у београдској средини. Поред више страних одликовања, био је и носилац Ордена Белог орла с мачевима, двеју медаља за храброст, носилац је споменице Првог светског рата,⁹ а 1923. године добио је и Крст милосрђа, као један од 65 грађана Швајцарске којима је додељено ово одликовање.¹⁰

Рајс и Македонија

Као прилог у овом раду објављујемо извештај Арчибалда Рајса о стању у Македонији из септембра 1921. године. За Арчибалда Рајса Македонија свакако није била *terra incognita*. Могло би се тврдити управо супротно. Он је од првог контакта с Краљевином Србијом био повезан првенствено с Македонијом. Наиме, пошто је на позив српске владе да дође у Србију морао из Швајцарске путовати јужном трасом, преко Италије и Грчке, на територију државе чија га је влада ангажовала ступио

⁵ С. Ђорђевић, *Споменица Др Рајсу – од срца к срцу – епопеја српске, југословенске и савезничке војске – 1914–1918*, Београд 1930; Н. Кнежевић-Лукић, *Nastanak i razvoj naučno-tehničke policije u Srbiji (1904–1941)*, (Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Београд 2019). Доступно на сајту: <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/12141>.

⁶ Услед оскудних историјских извора о раду Арчибалда Рајса у Краљевини СХС после 1919. године, не може се извесно тврдити да ли се Рајс повукао с дужности које је обављао у Министарству Унутрашњих послова 1922. или 1923. године. Други податак се чини вероватнијим.

⁷ С. Ђорђевић, *Споменица*, 8. Ђорђевић наводи да је Рајс био почасни председник Средишњег одбора Удружења инвалида, почасни члан Централне управе резервних официра и ратника, такође почасни члан Удружења четника и редовни члан Удружења добровољаца (званични назив: Савез ратних добровољаца 1912–1918).

⁸ Примера ради, приликом прославе 50. рођендана Р. А. Рајса Београдска општина је за ту прилику организовала посебну трамвајску линију која је радила до 11 часова увече, како би се гости довели на прославу у Рајсовом дому и вратили отуда. Видети: „Јуче је г. др. Рајс, у кругу многобројних пријатеља, прославио свој 50. рођендан“, *Време*, 9. јул 1925, 5.

⁹ *Политика*, 10. август 1929, 3.

¹⁰ Архив Југославије (АЈ), Почасни генерални конзулат Краљевине Југославије у Женеви (410) – кутија 13 – јед. описа 43.

је управо у Македонији, на прелазу Ђевђелија. О томе је оставио запис у својим ратним мемоарима.¹¹ Остао је до краја живота наклоњен Македонији и, нарочито, Битољу,¹² а добро је позната и његова жеља да му срце буде положено на Кајмакчалану.

С овим подручјем, његовим становништвом и општим приликама Арчибалд Рајс се нарочито упознао у ратном периоду, од 1916. до 1918. године, о чему сведоче његова *Писма са српско-македонског фронта*, објављена за Првог светског рата најпре на француском језику, у разним листовима и часописима – претежно швајцарским и холандским –, потом прикупљена и приређена за објављивање у Женеви и, најпосле, 1924. године преведена и објављена у Краљевини СХС.¹³

Док је Рајс био ангажован у Краљевини СХС Македонија је била, судећи по интервјуу швајцарском листу *Tribune de Lausanne*, омиљено његово одредиште за одмор: „Кад осети досаду никад не отпутује у Европу, чак ни свој драги град Лозану. Он просто крене да обиђе Македонију, тамо јаше на свом старом коњу, с верном карабинком на рамену... Иде преко узбрдица и планина, па чак оде и до најзабитијих кутака тог краја да би охрабрио комите против којих се сада подигла права кампања.“¹⁴

Међутим, Рајс није у Македонију одлазио само из задовољства. Тамо су га водили и државни послови. У два наврата је, у августу 1921. и септембра–октобра 1922. године, боравио скоро по месец дана у овој области, сакупљајући податке за извештај Министру унутрашњих дела.¹⁵ Осим на таква дужа путовања по Македонији, Рајс је тамо одлазио и у кратке мисије од по неколико дана, као у јулу 1922. године, када је тамо боравио поводом инцидента у којем су бугарске комитације претукле неке локалне угледне људе. Зато је у Кратовски срез, ради истраге, отпутовао управо Рајс.¹⁶ По повратку с тог пута 7. јула 1922. Рајс је

¹¹ Р. А. Рајс, *Шта сам видео и проживео у великим данима*, Р. А. Рајс, 4, О Србији и Србима, прир. М. Пршић, Београд 2019, 8–12.

¹² С. Бојковић, „Уместо биографије Р. А. Рајса“, *Чујте Срби*, Београд, Горњи Милановац 1998, 21.

¹³ Р. А. Рајс, *Писма са српско-македонског фронта*, превео са француског језика Сава Ј. Микић, Тузла: Књижара Ј. Петровића 1924.

¹⁴ Према: З. Левентал, *Р. А. Рајс. Швајцарац на Кајмакчалану*, 186.

¹⁵ (Извештај Арчибалда Рајса о стању у Македонији из септембра 1921. године), АЈ, 335 – к. 18 – л. 641–672 и (Извештај Арчибалда Рајса о стању у Македонији из октобра 1922. године), АЈ, 335 – к. 18 – л. 633–640.

¹⁶ И. Т. Ристић, *Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1919–1929)*, (Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд 2019), 220–221.

изразио незадовољство „што је неозбиљно схваћено и са недовољно енергије покренуто питање о бугарским ратним злочинцима“, будући да је, по званичним подацима, преко сто бугарских комита који су били активни у Краљевини СХС заправо од раније познати злочинци.¹⁷

Арчибалд Рајс се бавио и виктимолошким анализама чији су резултати често одударали од званичних података. За разлику од извештаја министра унутрашњих дела Милорада Вујчића, који говори да је у периоду кулминације качачког и комитског покрета (1918–1923) на Косову и у Македонији погинуло око 600 жандарма,¹⁸ Рајс је изнео сопствену процену о 3.000 војника и жандарма који су до 1923. године страдали само у борбама с комитским четима.¹⁹ Дакле, према овим Рајсовим подацима, губици људства међу југословенским снагама безбедности били су још и већи уколико би им се додао и број погинулих у сукобима с качацима на Косову и западно од Вардара.²⁰

Праћење деловања бугарских комитација није било само успутно интересовање Р. А. Рајса. Он их је помно пратио. По налогу министара унутрашњих и иностраних дела Рајс је био задужен за писање књиге о комитацијама.²¹ До часа када је напустио државну службу Рајс није написао поменуту књигу. Међутим, рад на књизи је наставио и после повлачења из службе, завршивши 1924. године започето.²² Овај рад лично је послао генералу Сарају, који је донекле и сам доживео Рајсову судбину, наиме, био је искључен из јавних послова, врло брзо по завршетку рата. Сарај је у писму у којем је захвалио на послатом раду похвалио Рајсов ентузијазам, односно његово дело „моралног оздрављења и исправљања“.²³

Рајс је и делове свог списка *Чујте, Срби!* посветио приликама у Македонији, оштро критикујући државну политику Краљевине СХС у овој области. Очито не верујући да постоји потенцијал за националну индивидуализацију код становништва Македоније Рајс је олако држао да би се боље осмишљеном политиком могли „рениационализовати“ Македонци. Односно, како је било неразвијено национално осећање становништва Македоније, он је веровао да би Македонце, помоћу добре

¹⁷ „Анкета г. Рајса“, *Политика*, 8. јули 1922, бр. 5101, 1.

¹⁸ Говор министра унутрашњих дела Милорада Вујчића, *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине СХС*, 3. ред. саст, 20. 6. 1923, стр. 273.

¹⁹ Архив САНУ, бр. 13313/3, „Живојин Лазић“, стр. 13.

²⁰ Више о томе: В. Јовановић, „Губици југословенске жандармерије у сукобима са качацима и комитама 1918–1934“, *Токови историје*, бр. 1–2 (2007) 9–19.

²¹ Извештај Р. А. Рајса о приликама у Македонији, АЈ, 335 – к.18 – л. 633bis.

²² R. A. Reiss, *La question des Comitadjis en Serbie du Sud*, Belgrade 1924.

²³ З. Левентал, *нав д.*, 184.

управе и образовања, асимилувала било која нација „па макар била и кинеска“. Зато је осуђивао власти Краљевине СХС што у том домену не чине ништа, што у Македонији не делују у циљу асимилације тамошњег становништва и што у ту област не шаљу најбоље већ, напротив, најлошије људе.²⁴

Рајс је Македонију сматрао облашћу у којој је била неопходна неодложна национална мисија, а њу је требало спровести одлучним административним и пропагандним активностима. Занимљива је његова готово цинична примедба упућена на рачун Александра Белића: „Ко би се у то јуначко време мучио да чита, на пример, Белићеву ‘Македонију’, књигу која садржи малтене само филолошке и лингвистичке расправе?“²⁵

О извештају Арчибалда Рајса са пропутовања по Македонији 1921. године

У Архиву Југославије, у збирци Војислава Јовановића Марамбоа, налазе се два извештаја о стању у Македонији из периода непосредно после завршетка Првог светског рата, наиме из 1921. и 1922. године.²⁶ Каснији извештај, из октобра 1922. године, носи име свог састављача – др Арчибалда Рајса. Други пак ранији документ, на којем је за датум састављања наведен 30. септембар 1921. године, не садржи име састављача, али неколико појединости омогућавају да се ауторство и овог извештаја припише управо Арчибалду Рајсу. Иначе, оба документа стилски и методолошки подсећају на извештаје окружних начелника Краљевине Србије из периода успоставе српске цивилне власти у Македонији након Балканских ратова.²⁷

У потписаном извештају Рајс на више места упућује на претходни извештај и помиње теме које се све одреда помињу у непотписаном извештају:

1) У ранијем, непотписаном извештају из 1921. године, читамо: „У интересу земље, за коју ће Македонија бити једна од најбољих

²⁴ А. Рајс, *Чујте, Срби*, Родолф Арчибалд Рајс, 4, О Србији и Србима, прир. М. Пршић, Београд 2019, 332–334.

²⁵ Исто, 314. Овде Рајс мисли на књигу А. Belić, *La Macédonie: études ethnographiques et politiques: avec cartes*, Paris–Barcelone 1919.

²⁶ АЈ, Збирка Војислава Јовановића Марамбоа (335) – к. 18 – лист 633–640 и 641–673.

²⁷ Упоредити са: *Српски извори за историјата на македонскиот народ 1912–1914*, Скопје 1979.

провинција, потребно је да се тамо шаљу најбољи чиновници...“²⁸ У потписаном извештају из 1922. године стоји: „Као што сам то казао прошле године у моме извештају, треба у Македонију слати само најбоље чиновнике које имате...“²⁹

2) У непотписаном извештају је препорука састављача: „Ја сам мишљења да би требало забранити Македонцима, који су били бугарски чиновници или официри, повратак за 10 година.“³⁰ У потписаном извештају Рајс се позива на свој извештај из 1921. године и каже: „Зар не би боље било да се усвојио мој предлог, учињен у извештају о мојој анкети 1921. год., да се не допусти повратак ниједном Македонцу који је емигрирао у Бугарску и код Бугара вршио грађанску или војну службу, све док не протече 10. година.“³¹ (Има и других сличних индиција у садржају извештаја.)

3) Надаље, анонимни извештај уместо потписа садржи звање „Шеф одсека Техничке службе“.³² Познато је да је управо Рајс био оснивач Техничке службе при Одељењу јавне безбедности.

4) Непотписани извештај се завршава речима: „Не остаје ми ништа више до да Вам захвалим на поверењу и да Вас замолим да ме извините за моју отвореност, слободу коју сам дуговао Вама и Вашој земљи као искрени пријатељ, који не тражи друге награде за свој труд до извесност да је и он сарађивао на срећи и напретку земље за коју је све жртвовао“.³³ Ово је готово типски стил Рајсовог писања о свом ангажману у Србији, односно Краљевини СХС, на који наилазимо у неколико његових текстова и писама.³⁴ Идеје, ставови и размишљања у оба случаја су истоветни и, премда је у питању превод, ни тај критеријум не оставља простора за сумњу да је аутор оба извештаја иста особа – Др Рудолф Арчибалд Рајс.

Оба Рајсова извештаја из Македоније су до данас остала непозната истраживачима. У овом прилогу објављујемо први од два извештаја, односно извештај из 1921. године.

²⁸ АЈ, 335 – к. 18 – л. 667.

²⁹ АЈ, 335 – к. 18 – л. 638bis.

³⁰ АЈ, 335 – к. 18 – л. 657.

³¹ АЈ, 335 – к. 18 – л. 635bis.

³² АЈ, 335 – к. 18 – л. 673.

³³ Исто.

ПРИЛОГ

(Извештај Ачибалда Рајса о стању у Македонији, септембар 1921. године)

Господине Министре,³⁵

Одлуком Вашом од 3. августа тек. год.³⁶ одредили сте ме да отпутујем у Јужну Македонију да на лицу места констатујем садање стање, као и промене које су се десиле од како је рат свршен. Отпутовао сам из Београда 8. августа заједно са г. г. професором Марк Бишофом³⁷ и Савом Микићем,³⁸ секретаром Полицијске Школе. Посетио сам следећа места: Штип, Велес, Неготин, Дреново, Прилеп, Битољ, Тепавци, Скочивир, Кајмакчалан, Добровени, Бач, Кемали, Буково, Ресан, Охрид, Стругу, Кичево, Тетово и Скопље.

По Вашој жељи, ја сам се трудио у колико је било могуће, да испитам у свима местима све што би Вас могло интересовати. Истина, дознао сам и ствари које не интересују директно Ваше министарство. Међутим ја сматрам за потребно да Вам изнесем у свом извештају све што ми је познато, јер се само познавањем целог стања може оценити садање стање Јужне Македоније. Такође мислим да би било корисно да Ви [...] извести и остала заинтересована Министарства о стварима, које се њих тичу. Најзад се надам да не само што ћете допустити, већ да ћете захтевати од мене, као од старог и опробаног пријатеља Ваше земље да будем отворен да искажем отворено своје мишљење, да Вам ништа не сакријем чак и ако би било непријатно да Вам то саопштим.

Да би извештај био јаснији ја ћу говорити о свакој ствари засебно. Напомињем и то да сам у сваком месту, које сам посетио, разговарао не само са разним органима власти, већ и са познатим и истакнутијим грађанима, које сам изабрао. Тако ја сам се постарао да разговарам и са грађанима који су познати по својим ранијим делима са непријатељима народним.

³⁴ На пример, Рајс пише у свом политичком тестаменту: „А према мени, некада богатом, који сам, поред будућности, жртвовао и то богатство, ваше вође односе се као према наметљивцу...“ А. Рајс, *Чујте, Срби*, 302. У писму Краљу Александру од марта 1929. Рајс такође помиње своју жртву: „Али ја сам жртвовао све што човек може жртвовати за Вашу земљу коју волим као сопствену...“ (АЈ, 335 – к. 6 – док. 2.)

³⁵ Реч је о Светозару Прибићевићу који је дужност министра унутрашњих дела Краљевине СХС обављао у другој Пашићевој влади од јула до децембра 1921. године. *Владе Србије*, (прир. Р. Љушић и др.), Београд 2004, 292.

³⁶ У питању је 1921. година.

³⁷ Директор института у Лозани, у којем је раније радио др Арчибалд Рајс.

³⁸ Сава Микић (1894–1982), адвокат, официр, један од пионира ваздухопловства у Југославији и близак пријатељ и сарадник Р. А. Рајса.

МАТЕРИЈАЛНО СТАЊЕ

Узевши у опште жетва у местима која сам обишао је добра често и одлична. Сви искази људи с којима сам разговарао слажу се. Има појединаца који се, бојећи се повишења порезе, држе резервисано, али ипак и највећи песимисти признају да је жетва средња.

Трговина није тако сјајна. Доцније ћу говорити о узроцима рђавог трговачког стања, који нису у свима местима исти.³⁹

Ма да су земаљски производи у изобиљу, живот је ипак врло скуп. Свуда ока хлеба стаје најмање 4 динара. Поврћа има доста. Месо је још скупље, оно вреди око 14 динара, сем у Кичеву где га продају по 8 до 10 динара. Маст вреди 28 до 30 динара ока. Скупоћа долази због слабе конкуренције, сељак осећа да је господар на пијаци и прави цену какву хоће; рђава саобраћајна средства сметају да се роба довози, јер би доношење исте конкуренцијом смањило цене које одређују сами продавци из места. Цене за пренос су невероватно велике.⁴⁰ Тако да се за пренос из Ресна у Битољ колима плаћа по 80 динара од оке. Од Охрида се пак плаћа 1 динар од оке. То много чини те су цене робе и земаљских производа тако баснословне.

Што се тиче цене меса има два узрока што је тако велика стока је ужасно страдала за време рата. Бугари и Немци су све узели. Срећом сада се врло брзо и много плоди.⁴¹ Богатији су набавили стоку за приплод, али је ипак врло далеко оно што је било пре рата. Такође сељак неће да коље мушку стоку.⁴² То су два узрока што се коље мало стоке, те је због тога и цена меса тако велика.⁴³

³⁹ Главни узрок „рђавог трговачког стања“ тицао се девастиране саобраћајне инфраструктуре, првенствено железница, мостова и тунела. Истина, већ 1919. привремено је оспособљена „вардарска пруга“ (Београд – Скопље – Ђевђелија), док је 55% узаних пруга замењено нормалним колосеком. У периоду 1919–1922. на простору Македоније реконструисане су ускотрачне пруге дуге 386 км (*Извештај Београдске радничке коморе 1921–1926*, Београд 1927, 33–34).

⁴⁰ Трговачке фирме из „Јужне Србије“ које су увозиле колонијалну робу преко јадранских лука морале су вршити претовар у Крушевцу, због пребацивања с пруга нормалног колосека на узани колосек.

⁴¹ На простору покрајине „Јужне Србије“ било је преко 13% од укупног броја грла стоке у Краљевини СХС.

⁴² Забраном извоза, ограничењем клања и другим акцијама сточни фонд је делимично обновљен, па је 1922. поново био дозвољен извоз.

⁴³ Од јануара 1921. до августа 1922. године цене животних намирница су порасле за 112%, па су тако нпр. говеђе месо и млеко у Скопљу и Велесу били најскупљи у читавој Краљевини (*Међусавезни синдикални одбор Југославије 1921–1923*, *Zbornik građe, pripr. Milica Milenković*, Београд: INIS, 1996, 235–237).

Да би се видело прегледно горе изнето стање, износим статистичке податке стоке пре, за време и после рата у 4 села из равнице у околини Битоља:

	Кемали			Мецидли		
	пре	за време рата	Данас	Пре	за време рата	данас
Коњи	150	35	46	70	7	15
Волови	620	40	622	180	6	160
Крава	2500	500	644	1000	70	187
Кокоши			3180			575
Пловака			360			60
Гусака			340			30

	Кемали			Мецидли		
	пре	за време рата	Данас	Пре	за време рата	данас
Коња	150	35	46	70	7	15
Волова	80	36	73	54	16	44
Крава	50	5	42	85	5	25
Оваца	600		195	500		217
Кокоши			220			170
Пловака			30			35
Гусака			100			120

/цифре горе изнешене пре и за време рата датирају од мог испитивања у години 1916 и 1917 за време рата/.

У другим крајевима које сам обишао сразмере између цифара пре, за време и после рата је скоро иста, изузев околине Охрида где садање стање говеда износи десети део онога колико је износило пре рата. Чак је и риба постала врло скупа и ако се лови у истом степену као и пре рата. Рибари су следовали општем поскупљењу животних намирница, тако да ока рибе стаје 20 – 28 динара. Ово поскупљавање животних намирница могло би се спречити на тај начин што би општински одбори прописивали ценовнике, који нигде за сада не постоје.

И ако је велика скупоћа хране, изгледа да је становништво подноси без великих тешкоћа.⁴⁴ На сваки начин то долази што се народ нада да ће и своје производе продати по скупљој цени, које су често толико велике да постају смешне. Овако стање је врло рђаво, редован живот не може настати пре него што власти одреде цене према производњи. Подвлачим овде да су чиновници ти који највише пате од скупоће. Они имају утврђене плате и не могу да надокнаде оно што им недостаје продајући скупље своје производе. **Због тога су приморани да живе врло стегнуто или да траже дохотке са стране па чак да траже од публике и бакшише.**⁴⁵

Додају још да су виногради врло рђаво,⁴⁶ пошто су делом уништени за време окупације а делом од лозиних болести. Кукуруз, дуван а у неким крајевима и жито је понело добро, жетва и берба истих била би још боља кад би држава помогла да се земља рационалније обрађује и помогла и упутила становништво на употребу модерних справа.⁴⁷ Тако н. пр. жито се не врше помоћу вршалица већ на примитиван начин помоћу коња или штапова.⁴⁸ Свега сам једну парну вршалицу видео у околини Прилепа.⁴⁹

ИЗВОРИ БОГАТСТВА КРАЈЕВА КОЈЕ САМ ОБИШАО

И ако на сваки начин познајете врло добро изворе разних крајева Македоније, треба ипак у овоме извештају да Вам изнесем најглавније како би било разумљивије жеље и наде становника, жеље које ћу изнети у идућем параграфу.

⁴⁴ Друштвени кодови у исхрани били су више последица верских начела него класне диференцијације, тј. није било велике разлике у исхрани богатих и сиромашних, премда је народ овога краја био до аскетизма скроман у јелу и пићу (В. Јовановић, *Вардарска бановина 1929–1941*, Београд: ИНИС, 2011, 466).

⁴⁵ Премештаји чиновника „по неминовној потреби службе“, као и обављање послова ван прописаног делокруга узроковали су корумпираност свих типова чиновника.

⁴⁶ Сва подвлачења у тексту су као у оригиналном документу, при чему треба нагласити да она, највероватније, не потичу од аутора извештаја, већ од читаоца. Сва подвлачења су вршена руком, црвеном оловком.

⁴⁷ Парадоксално, дрвено рало се у овим сушним пределима показало ефикаснијим од тешких, гвоздених плугова који су превртањем земље остављали тло без неопходне влаге, па је таква анахрона обрада земље била у потпуној органској хармонији са климатско-географским околностима.

⁴⁸ Примитивна обрада земље застарелим справама и оруђима запрепастила је једног америчког економисту који је, путујући кроз „Јужну Србију“, приметио како је тамошње плитко орање било веома слично методи америчких Индијанаца (*Nova Evropa*, XVII, br. 10–11 (Zagreb 1928) 361).

⁴⁹ Вршалице су биле тако ретке у Македонији да је једну те исту користио читав срез (*Време*, 7. 4. 1940).

Предео Штипа производи ове године 100.000 ока дувана.⁵⁰ Кад је добра година 30 – 40.000 ока опијума. Из овога краја је за време Турака извожено годишње по 4.000 вагона жита. У то време било је у овоме крају 300.000 комада оваца, сада има нешто више од 40.000. Сада има у Штипу, готовог за извоз, 60–80.000 ока.

Предео Велеса је некада био чувен са своје трговине. Извожен је опијум у Енглеску и Америку.⁵¹ Сада је трговина врло слаба, зато што долазе као купци трговци из Солуна, који траже врло много да зараде. За време Турака, док је ока шећера била 50 пара, ока опијума вредела је 5 златних турских лира, што је износило три енглеске ливре; сада га продају у Велесу за 1 енглеску ливру. Страни трговци не долазе. Требали би да прођу кроз многе формалности да би дошли у непосредну везу с трговцима из Велеса. Служе им за посреднике трговци из Солуна, који су потпуно упропастили трговину у Велесу.⁵²

Кавадар производи: жито, вино, дуван и опијум. Ове године може да се извезе 15.000 ока опијума и 80.000 ока дувана.⁵³ Виноградарство је раније било врло много развијено. Пре рата извозило се из Велеса у Стару Србију 1500 вагона вина. Данас је велики део винограда разрушен – упропашћен за време окупације. У већини крајева почели су да их обнављају. Становници тражи помоћ од државе.

Прилеп производи: жито и дуван. Опијум се више не обрађује. Крај је врло добар, кад би се рационалније експлоатисао дао би врло много. Производи се продају преко посредника, који узимају за себе највећи део добити.⁵⁴ Овај крај је најактивнији у рату.

Села где је био фронт: Добровени, Скочивир, Бач, итд. дају жито. Земља у равници изгледа врло плодна. Ма да се обрађује на примитиван начин ипак даје добре плодове. На жалост, велики део земље не припада

⁵⁰ Најперспективнија пољопривредна култура на Југу био је дуван, али је после рекордне 1924. године, опала производња услед тога што је монополска управа непрекидно експериментисала.

⁵¹ Македонски сирови опијум је због високог процента морфина био изузетно тражена фармацевтска сировина међу западноевропским и америчким прерађивачима (V. Јовановић, *Opijum na Balkanu: proizvodnja i promet opojnih droga 1918–1941*, Zagreb: AGM, 2020, 186, 190).

⁵² Откупом и извозом сировог опијума све до краја 20-их година 20. века доминирале су солунске извозне фирме у власништву породице Шалом (Isto, 109–111).

⁵³ Кавадарски срез био је познат по сировом опијуму с највишим процентом морфина.

⁵⁴ Основа привређивања прилепског четничког војводе Василија Трбића била је високопрофитна трговина дуваном. Иако није био званично оптужен за махинације, део његових јавних наступа у парламенту се посредно може довести у везу с приватним пословима.

сељацима, већ странцима: Грцима и Турцима, који експлоатишу снагу земљорадника. У планини се гаји овца.

Кемали: крај врло богат у свима житима, чувен са воловима и гускама. Земља припада сељацима, али је грчка граница врло близу и сељаци имају на грчкој територији велики део својих њива. Грци им не дозвољавају да обрађују, док грчки пастири пасу слободно своја стада на српском земљишту.⁵⁵

Битољ је врло важан трговачки центар, који би, с погледом на богатство равнице у којој се налази, могао да достигне своје раније богатство па чак и пређе. Из Битоља се трговци из околине снабдевају робом, све до близу Скопља. На велику активност утиче и американски новац кога исељеници, који се сада враћају у великом броју, доносе.⁵⁶ Н. пр. у селу Букову, које је много страдало за време рата, оправљене су оштећене куће па су подигнуте чак и нове у доста великом броју и лепом стилу. Земља око Букова готово се скупље продаје него у Битољу.

Ресан производи доста жита и поврћа, које употребљава за своју исхрану. Само се воће извози. Мишљења сам да кад би се земља обрађивала рационалније, да би дала дупло од онога што сада даје. Мештани се жале много на рђава саобраћајна средства и на скупоћу уопште. Има доста рибе, коју не лове због скупоће транспорта.

Охрид: крај је сада сиромашан из следећих разлога: обрађивање земље нерационално, рђава саобраћајна средства, има 2000 хектара плодног земљишта, које би се могло лако исушити. У садањем времену жито и друге животне намирнице нису довољне да подмире потребу мештана. Оданде би се могла извозити у околину само риба.⁵⁷ У сваком случају садање стање би се потпуно изменило кад би се обрађивање вршило на рационалнији начин. Шта више, земља је богата рудницима, који се не експлоатишу, има: угља, петролеума, бакра, сумпора, гвожђа, и на сваки начин соли.⁵⁸ Од поменутих рудника земља би се много подигла, али исти не могу да се почну експлоатисати док се не подигне добра и солидна

⁵⁵ Сточари с југословенске стране границе слободно су прелазили са својим стадима на грчку територију изузев у годинама грчко-турског рата 1919–1922.

⁵⁶ На масовни одлазак „Јужносрбијанаца“ у Америку утицали су близина Солуна и бројна представништва америчких фирми у Скопљу и Битољу. Углавном су одлазили у Канаду као пољопривредни радници и у САД као рудари и грађевинари, док су битољски Јевреји масовно ишли у Јужну Америку (Р. С. Пурић, „О печалбарима Јужне Србије“, *Радничка заштита*, бр. 4/1934, 170–172).

⁵⁷ Јуна 1922. језерски и речни риболов поново је враћен у руке државе (*Службене новине Краљевине СХС*, бр. 131, 17. 6. 1922, 1).

⁵⁸ У околини Охрида било је и богатих налазишта мангана.

железничка пруга⁵⁹ и док се голе планине не пошуме, да би се имало довољно дрва за подупирање рудничких галерија. Тек ће у року од 20 година имати довољно дрва и тек ће тада моћи почети експлоатација рудника.

Струга: производи онолико колико је потребно за живот. Извози се врло мало роба и кестени. Стање би се потпуно променило кад би се исушиле баруштине и у исто време би се цео крај спасао маларије, која тамо бесни.⁶⁰

Кичево: производња недовољна за подмирење домаћих потреба. Жито и поврће се доноси из Скопља и Митровице. Поврће успева врло касно. Воз уског колосека Скопље – Охрид чини много добра овоме крају. Учинио је да падну цене житу које је раније вредело 6 динара а сада 2. Стоке такође нема довољно, много мање него пре рата, много би се помогло народу кад би му се дала стока.⁶¹ Такође треба да се обрати пажња на шуме, које великим делом личе на жбуње. У овоме крају као и у многим другим крајевима Македоније шумари би требали да спречавају сечење грана, које мештани употребљавају за храну и лежање стоке. Жбуње је довољно да замени и допуни недостатак сена и сламе. Изгледа да сена има него мештанима је далеко и лакше им је да секу грање. На више места видео сам врло лепо сено које још није покошено. Ја остајем при томе, да, и ако сељаци употребљавају грање за исхрану стоке, треба на сваки начин спречити њино сечење да би се имало добре шуме.⁶²

Тетово: крај је плодан, али су шуме оголеле, остало је само жбуње. Од тога долази да у равници не може да успева више жита, него што је потребно за подмирење потреба становништва.⁶³ Сада се може извозити

⁵⁹ Кроз Охрид је пролазила пруга уског колосека за Албанију која је порушена за време Првог светског рата. Деоница Кичево–Охрид реконструисана је 1. септембра 1921. чиме је Скопље поново спојено с Охридским језером.

⁶⁰ Хигијенски завод у Скопљу је почетком 20-их година 20. века издавао стотине килограма кинина за лечење маларије али га је становништво с неповерењем прихватало, убеђено да држава то не ради бесплатно. У борби против маларије учествовали су војска, скопски Институт за тропске болести и више бактериолошких и антимаљаричних станица кроз које је годишње пролазило и до милион пацијената (С. З. Иванић, „Социјалистичка партија и социјална хигијена“, *Социјалистички раднички календар за 1927. годину*, Београд 1927, 41).

⁶¹ Поред дискриминаторске клаузуле о националности корисника помоћи, средства из ратних репарација мимоилазила су Македонију. Тако десетине хиљада грла стоке из Бугарске није било усмерено у области у којима је током рата уништен сточни фонд (V. Јовановић, *Jugoslovenska država*, 37–38).

⁶² Процењивало се да је површина голог крша који је требало пошумити износила око 360.000 хектара, а у периоду 1918–1926. држава је пошумила свега 200 хектара (*Извештај Београдске радничке коморе 1921–1926*, 174–175).

⁶³ Тетово је у периоду 1910–1921. изгубило четвртину становништва.

вуна и одлично воће. Пошумљавање би учинило да Тетово и околина постану врло богати. У околини има врло много шимшировог дрвета, које кад би се извозило доста би користи донело.

Скопље: велики трговачки центар с врло богатом околином. Сада много трпи, као и Велес, због конкуренције Солуна, чији трговци заузимају сва богатства, која би, кад би страни трговци долазили у Скопље остајала у месту.

ПОДИЗАЊЕ ПОСЛЕ РАТА

У многим крајевима које сам обишао опажа се велика активност, поједини крајеви тако опорављају као да васкрсавају. Села, која су за време рата била потпуно пропала и напуштена, обнављају се. Тако су у Кремијак – Коенари већ подигли доста лепих кућа а и земљорадња напредује. једино село у коме ништа није оправљено јесте Гардијево у савијутку реке Црне. Сељаци из ратне зоне знали су врло добро искористити за реконструкцију материјал од земуница. Ове су све разрушене у свима крајевима где је била војска. Чак и од оних врло лепих и солидно саграђених талијанских земуница нема ни трага.

Мислим да би требало спречити рушење ових последњих, јер су италијанске земунице биле много боље него колибе сељака око Црне. Чак је исчезао и лепо пољски дворца краља Александра који је био на јелаку. Од дворца краљевог остале су само две пећи разрушене и подрум за склониште од авиона. То је врло лепа народна успомена, коју није требало оставити да пропадне. Није само употребљен материјал од земуница за обнову порушених села, на много места видео сам да су сељаци умели искористити и ратни материјал као: лимове и друге ствари па чак и челичне штитове од топова, од којих су направили степенице и озидали подлогу огњишта у једној врло лепој кући коју је подигао један грчки пастир на Султанији Кулберији на висини од 2000 метара.⁶⁴

Интензивност за грађење није иста у свима крајевима. Већа је онамо где је и потреба већа, у оном делу Македоније где је било највише борбе и бомбардовања. Али и у томе крају има разлике. Тако на левој обали Црне сељаци су само поправљали површно станове и дозиђивали

⁶⁴ Велики државни проблем представљале су и количине наоружања које је сматрано ратним пленом с „македонског војишта“. За његово прикупљање били су задужени Команда за прикупљање плена, царински и железнички органи, а у опцијају су биле велике количине металних делова пушчане и артиљеријске муниције (*Службене новине Краљевине СХС*, бр. 109, 16. 5. 1923, 1).

привремене зграде израђене од материјала прикупљеног по напуштеним војничким логорима. Врло мало има добрих нових зграда. Такође врло је мало војничких зграда које су сељаци искористили. На против на десној обали Црне, у Букову на пр. куће су солидно оправљене а има доста и нових. То долази отуда што су многи мештани из тога краја били у Америци, па су се после рата вратили са пуни[м] џеповима американског новца. Такође има и нових села, која су саграђена од бивших војничких конструкција. Тако има једно ново село близу Кремијана, где је некада пролазила мала пруга Сакуљево – Скочивир, која је сада запуштена.

У околини Штипа, Скопља, Тетова, Охрида итд., села нису много страдала, јер нису била дуго у ратној зони. Релативно нема много разрушених кућа. Живот се обнавља, али се сељаци задовољавају само оним што постоји не зидајући ништа ново и ако су старе зграде у рђавом стању. Доста мештана има при себи новаца, али су остали прави Македонци који су навикли да се боре са страним окупаторима и сада немају поверења у сталност садањег стања те зато садањег господара не сматрају да ће бити за увек. Због тога се боје да потроше новац поправљајући своја имања. Не чине ништа друго до само најпотребније, н. пр. не набављају стоку које нема итд.

У варошима се поправља доста али у сваком месту различито, у Штипу, Скопљу, Велесу, Охриду почињу плашљиво зидати.⁶⁵ У Охриду има до тридесет нових кућа. У Скопљу се с времена на време примети зидање по неке нове куће. У Тетову се ништа не подиже, јер, као што ћу изнети доцније, становништво се много плаши качака. У Битољу се напротив грозничаво зида и подиже. У последње време се подижу на десетине врло лепих кућа. Свуда се међу развалинама појављују нове зграде. Професор Бишоф из Лозане, који ме је пратио био је врло изненађен енергијом и животном снагом која се овде испуњује. Општинске власти помажу грађане у овоме. Подигли су на месту где је био турски парк врло лепо шеталиште са извором и рестораном, које многе разгаљује Битољце. Исто тако на обнављање вароши утиче и повратак емиграната из Америке, који се враћају у ослобођену отаџбину доносећи добре уштеђевине.⁶⁶ Активност власти, цитирају специјално начелника округа г. Лукића и председника општине г. Пауновића, има много у погледу живости вароши. Ако се овако стање продужи Битољ ће

⁶⁵ Ј. Михаиловић, „Развитак градова и варошица од Ослобођења до данас“, *Споменица двадесетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, Скопље, 1937.

⁶⁶ Приходи македонских печалбара били су до 1918. године десетоструко већи него средином 30-их година 20. века (В. Јовановић, *Вардарска бановина*, 23, 82, 132).

потпуно заузети прво место међу варошима у Македонији око кога ће се окретати цела Македонија.

Говорио сам већ о застоју трговине у Велесу, Скопљу и мало о Штипу и конкуренцији која јако шкоди трговини јер није директна са страним потрошачима већ јој служе за посредника трговци из Солуна. Разуме се, да поменуто мртвило постоји у трговини, али би се могло отклонити оснивањем обласних трговачких комора /постоји само једна трговачка комора у Скопљу/ и другим мерама које би олакшале придошлицама, мере о којима ћу говорити доцније. Мени пак изгледа да трговци мало претерују представљајући да је тако рђаво стање трговине. Изгледа ми још да они имају врло добре капитале, само им је криво што их за сада не могу још увећати колико би желели. Стање би се јамачно поправило и тиме кад би они имали више поверења у сталност данашњег стања и кад би пустили у промет злато које чувају у својим касама.⁶⁷ У неким местима, н. пр. Штипу, требали би да се одлуче да раде међу собом са српским динарима а не бугарским левовима, као што су до сада радили. Публика, која познаје те трговце као људе који неће да губе, кад би видела да они имају поверења у државни новац, имали би више куражи за рад.

У кратко предузимање мирнодобских послова је неспорно у крајевима Македоније које сам обишао. Штета причињена ратом по мало се поправља. У пределу Битоља ово поправљање узима такве сразмере да мора човека обрадовати. Разуме се да би држава требала да помогне, више него што је до сада то радила, народни напор. Идући члан, који је посвећен жељама појединих крајева, показаће како треба извршити помоћ.

ЖЕЉЕ ПОЈЕДИНИХ КРАЈЕВА

Пролазећи кроз поједине крајеве, ја сам се распитивао код виђенијих грађана о ономе што они сматрају као најпотребније за њине крајеве. Изложићу укратко поменуте жеље класирајући их по крајевима:

Штип: битна потреба за железницом нормалног колосека која би везивала Штип, као врло важан центар, с Велесом и целом Краљевином.⁶⁸

Велес: спречавање посредништва Солуна са иностранством. Побољшање саобраћаја и олакшавање извоза. Железница Велес–Штип–Кочане.⁶⁹

⁶⁷ Према проценама *Лесковачког гласника* од 14. 5. 1932, становници Вардарске бановине су у сламарицама и ћуповима чували више готовине него што су износили штедни улози свих Словенаца у Југославији.

⁶⁸ Пруга нормалног колосека Велес–Штип пуштена је у промет 1925. године.

⁶⁹ Деоница пруге Штип–Кочане завршена је 1926. чиме је Кочане спојено с Велесом.

Олакшицу за добијање пасоша. Оснивање обласне трговачке коморе. Оснивање циглана, фабрика за чишћење кожа и фабрику дувана да би се запослили незапослени којих има доста у овом крају.

Кавадар: железничка пруга уског колосека од Грацког до Кавадара. Потпуна гимназија.

Прилеп: железница нормалног колосека Прилеп – Битољ. Модерне земљорадничке машине, нарочито парне вршалице од којих би требало до педесет комада. Сада у целом крају постоји само једна. Припадање Солуна нашој Краљевини /?/ или у најмању руку добијање слободног излаза на море јер „без Солуна произвођачи из околине Прилепа су као риба без воде“.⁷⁰

Скочивир: Све њиве од Сливиде до Петалина припадају Грцима, који живе у Битољу браћа Петраки, Јанко Данабак. Куће сељака су сазидане на њиховом земљишту. 47 породица из Скочивира плаћају Петраки 1–3 златника кирије, ове године тражи кирију у звечећем злату. Жетва није прицењена, али сваки чифчија је обвезан да да Петраки најмање трећину жетве. Ако није довољно спремно, или ако браћа Петраки оцене да није доста, чифчија је приморан да остатак купи да би допунио обвезну количину. Треба учинити да ово ропство престане и да сељаци добију достојну награду за свој рад.

Кемали: Велики део становништва има своје земље на грчкој територији, пошто је граница врло близу. Грци им не дозвољавају да обрађују своје земљиште док међутим Турци с грчке територије могу слободно да обрађују своје земљиште на српској територији. Становници, све Турци, захтевају ратну штету. За сада нису ништа добили.

Ресан: Грађани захтевају потпуну гимназију. 1913–1914. године постојала је гимназија. Сада је укинута. Мештани пристају да сами оправе зграду гимназије. Било би 200 – 300 ученика. Такође траже школе по селима. У целом срезу има само пет школа са 5 учитеља од којих су само двојица дипломирани учитељи. У вароши Ресну има 7 учитеља од којих су четворица дипломирани.⁷¹ Ово су све само основне школе. Још

⁷⁰ Југословенска слободна зона у Солуну основана је ради регулисања транзита преко солунске луке, Средином маја 1923. отварање слободне зоне потписале су Краљевина Грчка и Краљевина СХС. Узгред, власништво и експлоатација пруге Ђевђелија–Солун довели су до интернационализовања спора пред Друштвом народа 1925. и билатералног компромиса којим је Југославија „уступила“ Грчкој акције на пругу Ђевђелија–Солун за 20 милиона француских франака (*Британци о Краљевини Југославији*, 1, 599–600).

⁷¹ Према члану 35 Закона о народним школама из јула 1921. сви затечени егзархијски учитељи, курсисти, „привремени вршиоци“ и неквалификовани просветни кадрови произведени су у „сталне“ учитеље.

мештани јако желе да добију пругу Битољ – Ресан – Охрид.⁷² Најзад би требало отворити срески расадник. Садањи економ ништа не ради зато што земљиште где треба да буде расадник припада вакуфу, који не допушта да се на њему сади дрвеће.⁷³

Охрид: Регулација Дрима. Исушивање долине Дрима, да би се сузбила маларија и да би становништво добило више земљишта пошто га нема у довољној мери.⁷⁴ Железничка пруга Битољ – Ресан – Охрид. Експлоатација рудника угља, бакра, гвожђа, сумпора, петролеума, а извесно и соли. Отварањем рудника дало би се посла становништву које неради. Пошумљавање планина. Оснивање електричне централе помоћу канала који би везивао језера Преспанско и Охридско, та би централа могла да снабдева електриком целу Македонију. Школе су врло ретке.

Струга: Исушивање 2000 хектара баруштина од Дрима. Вода за пиће. У целој Струги нема једне чесме, док међутим на 8 км. има врло добре воде.⁷⁵

Кичево: Уништити качаке. Већина села су без школа.

Тетово: Становници желе да државна граница остане она која је данас, т. ј. да остане окупирана албанска територија. На тај би начин тетовски крај био заштићен. Ако би се узела гранична линија из 1913 заштита би била много тежа. Подизање добрих путева.

ШКОЛЕ

Као што сам изнео у предњој глави, велики део захтева школе. Заиста, до сада је врло мало урађено у погледу наставе. Међутим школа је најбоље средство да затуцане Македонце, чак и оне побугарене, учини добрим Србима. Мештани упоређују стање за време Турака и данас: становници из среза Ресанског н. пр. за време Турака имали су 15 основних школа и једну гимназију, истина бугарску, али данас имају само 7 основних школа и ниједну гимназију. У селима која се налазе на

⁷² Железничка линија Битољ – Ресан – Охрид (74 км) спадала је у „теже пруге“ и њена изградња је процењена на 340 милиона динара (*Експозе министра финансија о буџетским дванаестинама за август-новембар 1925. године*, Београд 1925, 35).

⁷³ Приходи од вакуфских имања улазили су у буџет ИВЗ. С друге стране, Министарство вера је у пракси често узурпирало вакуфска имања и мењало им намену (*Стенографске белешке Краљевине Југославије*, 56. ред. саст, 25. јул 1922, 791–792.).

⁷⁴ Један од обављених послова којима се хвалила Генерална дирекција вода било је управо сређивање обале Дрима код Струге (*Списак радова Генералне дирекције вода од 1919. до 1. априла 1927*, Београд 1928, 11).

⁷⁵ У Народној скупштини се могло чути да су до 1923. године Струга и Ресан добили здраву пијаћу воду, а битолско поље доста артеских бунара.

бившем фронту, на левој обали Црне, а има их доста и где нема ни једне школе; села су: Бач, Добровени, Скочивир, Брод, Петалено, Велесело, Тепавци, Валденци, Групиште, Будимирци итд. Прошле године био је дошао у Бач један учитељ. Овај, не известивши општину, уселио се у зграду која је, за време рата, била спремљена за Краља Александра, са више од 100 комада оваца. Овце су упропастиле све што је лепо било намештено, цео украс, који сам ја добро познавао још за време рата, учитељ је отишао пошто је наплатио, продао дрва, своју плату од државе и још поред тога тражио новац од сељака. Таквим понашањем неће се стећи велики углед код сељака.⁷⁶

У опште узевши у овим крајевима недостају школе. Деца долазе без икакве користи на научивши ништа. Ја подвлачим важност школског васпитања. Кад смо силазили из Букова срели смо око 5 – 6 дечака сасвим младих, који су се драли /тако су певали/ патриотске песме. Питали смо их где су то научили, „у школи“, био је одговор. Дечко и младић, који је у својој младости певао патриотске песме и кога је неко од патриота упознао добро са историјом своје земље, тешко постаје доцније непријатељ земље.

Шта више, немање школа, даје непријатељима Срба, а нарочито Бугарима, снажно оружје. Не познајете врло добро бугарску фразу коју они стално износе пред цивилизованим светом: „Ми смо цивилизованији од осталих“, причају на Западу. „Ми отварамо свуда школе! Погледајте Србе. Тамо, где смо ми с тешком муком отворили школе, они затварају“. Ја Вам тврдим да се ово прима на Западу, јер је њима потпуно непознато стање на Балкану.⁷⁷

Дакле, оснивајте школе које ће бити центри за васпитање и национализирање. Али немојте слати сваког за учитеља. Пошаљите најбоље и издвојте учитеље у Македонији платом, јер су ти људи пионири Српства. Колико ја познајем Ваш народ, нарочито сељаке, и ако има персонала, Ви би нашли ипак доста патриота који би се одали томе позиву, кад би им објаснили шта њима поверава Држава и Влада. Немојте слати друге људе до оне који познају историју Македоније и не презиру Македонце, већ их разумеју. Другим речима, изберите учитеље од Срба из Србије, Босне и Херцеговине и тд., који су се већ борили пре рата за народну ствар. Немојте слати Хрвата, Словенце или Далматинце, који не познају Македонце макар и сада и који би сматрали свој одлазак у

⁷⁶ Поред другог дела пасуса стављен је велики узвичник.

⁷⁷ Македонска „пробугарска“ емиграција била је нарочито утицајна у Канади, Швајцарској и Аустрији.

Македонију као прогонство, падање у немилост. Ја сматрам да је, бити данас учитељ у Македонији, једна велика и патриотска мисија. Учините да они који иду у Македонију разумеју ово.⁷⁸

Још једна напомена. У Македонији има још страних школа /американских/. Али оне не служе ни зашта, јер деца науче да брбљају мало енглески али не српски. Народно васпитање није могуће у тим школама и настава у опште је рђава.⁷⁹

Ово потсећа још на турско време и мисије које су ишле по колонијама, помоћу којих су велике државе добијале утицај на штету других. Ове школе нису достојне велике српске земље, такве какве су произишле из рата. Још више, сетите се улоге коју је играла Америка спрам Бугара! Сетите се такође намера велико-бугарских ових школа пре рата. Затворите их!

МАКЕДОНСКИ НАРОД

Увек сам тврдио, а моје последње путовање ми је дало још доказа, да Македонац нема осећања што се тиче народности.⁸⁰ Имао је различите господаре, био је стално у страху од Турака, од комита и арнаутских пљачкаша. разуме се да међу Македонцима има правих Срба по осећању, као што има и Бугара. Већина пак жели само једну ствар: бити миран и моћи живети и радити на миран начин. Држава која би им дала жељени мир, добила би ове Македонце у року од 10 година. Ризоф, пропагандиста и комита-дипломата бугарски, који је ово врло добро увидео у 1915., изјавио је да је апсолутно потребно да се Македонија исчупа из руку Срба, јер ће Македонија постати потпуно српска у року од 10 година. О томе треба водити рачуна, ако хоће да се има пред очима менталитет Македонаца.

Журим да објасним да овако стање ствари није тако узнемирујуће. Нећу да тврдим и да претендујем на то да имају симпатија за Бугаре. Напротив. Побугарених или бугарофила има у великом броју али се не

⁷⁸ „Казненим премештајима“ Министарство просвете је на југ доводило учитеље из Србије, Црне Горе, Босне и Војводине. Млади учитељи који нису имали протекцију упућивани су у „југословенски Сибир“, како су ови крајеви често називани и у парламенту. У етничком погледу приметна је апсолутна доминација Срба, премда је регистровано и 204 наставника турске народности и 130 албанских учитеља (V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, 317–318).

⁷⁹ Преко целог овог пасуса стављен је велики знак питања.

⁸⁰ Становништво се углавном идентификовало са црквом, селом и породицом, а за националним одређењем је посезало тек под притиском националистичког образовања, пропаганде или деловања терористичких група.

треба томе чудити кад се има на уму огроман труд Бугара за пропаганду у Македонији, коју врши толико година. Шта више, велики број Македонаца из Штипа, Ресна, Охрида, Велеса, итд., имају блиске рођаке често на врло великим положајима. Тако на пр. Радев, Липчев, Тувегџијев су из Ресна. Зар је чудновато што су њихови блиски рођаци, који живе у Ресну, бугарофили. Браћа и синовци Лапчева, н. пр. у сталној су вези помоћу писама са својим рођаком, откуда према томе могу бити српске патриоте. Сви из Бугарске знају пак добро да умноже своје везе са рођацима. Ту скоро брат Радева, дошао је из Бугарске у Ресан, оженио се са једном девојком и вратио се у Бугарску.

Као што сам већ нагласио, мештани у Штипу врше своја поравнања у бугарском левовима. Да ли је то из чисте симпатије за земљу? Код појединаца, на које је бугарска школа утицала, јесте вероватно. Многи други, већина, то из опортуности. Македонац је неповерљив зато што је плаћен. Јуче му је био господар Бугарин, а данас му кажу да је Србин. Често је мењао господаре, да сам себи каже да сутра може опет да се врати Бугарин, који не престаје да, помоћу писама и других начина, прети. Дакле они се боје да им Бугари што не пребаце, јер ће иначе скупо платити све. Дакле, Македонац се држи резервисано. Покорава се наредбама српских власти, али чини кад год може уступак Бугарима. Не треба их због тога мрзети. То је духовно стање људи који су много патили.⁸¹

Не верујем да данашње генерације могу што учинити да се ово стање промени, али овај данашњи менталитет треба да се промени, исчезнуће сигурно код њихове деце, само Држава да се бар мало заинтересује. Држава, и патриоте из Македоније којих срећом има много, треба да даду деци народне знаке. Школа, војска, патриотска друштва треба да раде у овом правцу. Хоћу да кажем да је до сада врло мало, да не кажем ништа, рађено у овоме правцу. Сем Штипа, где је храбри пуковник Ранковић, ватрени патриота, основао соколско друштво, у осталим местима које сам обишао не постоји ништа у овоме смислу. Српске патриоте жале ово, али правдају своју неактивност тиме што нема учитеља гимнастике, музике итд. То су они који, уз припомоћ државе, треба да организују соколска и певачка друштва, клубове са конференцијама са илустрацијама, сва просветилишта, итд., оно где омладина учи да воли своју историју, своје хероје, који су пали за слободу отаџбине, оно где учи и своје грађанске

⁸¹ Њихова способност „стрпљиве патње“, помешана са пригушеном осећајношћу и „обузданом жаром“ препознатљива је и у поезији Коче Рацина (I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*, Zagreb, 1988, 288).

дужности. Настаните да се оснивају овака друштва и не заборавите да човек, који је у својој младости носио народно одело и на своме срцу народне боје, је упоран и неодољив страном пропаганди, пропаганди непријатеља своје земље.

Велико је поље за рад на дефинитивном национализирању Македоније. Међутим, као што сам већ нагласио, садање стање што се тога тиче није за плашење. Македонац није револуционаран већ мирољубив. Они пак који су побугарени задовољни су да живе у миру и не желе нипошто да разни елементи, који долазе са стране, помућују исти. У Скопљу, н. пр. 80% од становника бугарске народности је задовољно са данашњим режимом а овај проценат представља 40% становника. Када нема опасности они се управљају по наредбама револуционарних организација из Скопља. Тако су они гласали за комунисте.⁸² Ипак њихова деца иду у српске школе. 10% бугарске народности већ је посрбљено или су у току да буду. 10% остају упорни и прете новим бугарским нападом. То су нарочито жене. У Штипу, Ресну и Велесу сразмера побугарених је иста као у Скопљу, у другим крајевима као у Битољу н. пр. много је слабија. Ови људи су много патили од Бугара за време окупације.

Бугари се навикавају, постаје им обично, често се мире с идејом да ће земља у будуће остати српска. Н. пр. прошле године шеталиште у Охриду било је посећивано само од Срба официра и чиновника, док се становништво бугарске народности могло на прсте избројати. Ове године на против становници излазе на исто и мешају се са чиновницима и Србима. У Ресну резултат две прве регрутације био је ужасан. Многи су у Америку да би избегли бојну обавезу. Ове су се године готово сви пријавили, изузев двојице – тројице. У опште узевши резултат регрутовања ове године био је врло добар, није било оних који се нису пријавили.

У кратко: данашња генерација побугарених чуваће, изузев малог изузетка, своје симпатије. Али ће ипак остати мирна. Да би их покренули, требало би да изврше Бугари опет успешан и победоносан напад. Њихова деца могу и треба да постану добри Срби.

Још једна примедба. Ако је паметно и резонски да се у данашњим приликама не напада део становништва, који има симпатије за Бугаре,

⁸² Политички врхунац деловања комуниста за њихове легалне фазе (1919–1921) досегнут је на општинским изборима и на изборима за Уставотворну скупштину када су освојили 12% гласова: биланс од 15 мандата у Македонији и 3 на Косову и у Санцаку показује незадовољство становништва југа постојећим стањем и његову наду да ће посредством комуниста, сходно њиховим предизборним обећањима, остварити аутономију у оквиру замишљене балканске федерације.

ипак не треба претеривати у благости, јер то са стране посматрано изгледа као слабост. Н. пр. Именовани Цепушев, творац покоља за време рата 42 болесних српских војника, жена и деце у Радовишту 1915.⁸³ Заробљен од Енглеза за време победоносне офанзиве у 1918 био је редовно суђен од стране српских судова и осуђен на смрт. Ова осуда је замењена робијом на захтев Енглеске Владе. Помиловање, Цепушева је од 12 – XII – 920 No 49188 Министарства Правде. Ја лично познајем врло добро случај Цепушева из мојих података за ратне кривце. Енглези су у великој заблуди, као што сам им већ казао у првом одговору на њихово тражење, одговор који је тражило Министарство Спољних послова. Попустило се Енглезима. То је била велика грешка. Јер патриоте из Штипа, као и многобројни Македонци, који су страховито патили за грехе Бугара, мисле да их држава неће да заштити а бугарофили сматрају ову милост као слабост, која их куражи да се противе властима. Исти је случај с тиме осуде на смрт у округу штипском, које нису одобрене од Министарства правде.

Исто тако требало би бити обазривији с одобрењима за повратак пређашњим становницима Македоније који су били у служби непријатељу. О томе ћу говорити у идућем параграфу.

БУГАРСКА ПРОПАГАНДА.

Бугарска пропаганда је активна у Македонији. Шири се на два начина: ширењем комитских банди или усамљених комита да би преокренули становништво у Бугаре убеђењем или претњом или помоћу писама и гласоноша.⁸⁴

Посматрајмо прву методу бугарске пропаганде у земљи и покушајмо да представимо слику активности комита у последње време:

Околина Велеса: сусрет жандармерије са бугарским комитама у Дуфулину /Овче Поље/.

За време избора посланика за Скупштину, бугарске комите, претњом и убеђењем, јако су пропагирале за комунисте.

⁸³ Није јасно да ли се поменути злочин бугарске војске догодио након тзв. Валандовског покоља над српским рањеницима и цивилима почетком априла 1915. или му је претходио.

⁸⁴ Македонским срезovima крстарило је више десетина бугарских војвода који су се крили по манастирима и планинама, одвраћајући регруте од службења у војсци Краљевине СХС, убијајући граничаре, колонисте итд. О слободи њиховог кретања сведочи податак да су имали развијену обавештајну мрежу („разумителни одсеци“) чији су се подаци сливали у њихову штипску централу, а потом преко курира били преношени у Бугарску.

Кавадарски крај: Близу Струмице убијен је од стране бугарских комита младић Каратанеф са својом сестром. Једна трећа личност је такође убијена близу Струмице. У Јеникеју и Смолару је зборно место бугарских комита. Крију се у Беласици и силазе према Градецу. По гребену Беласице прелазе у Костурно и силазе према Градецу да би прешли Вардар. Између 105 и 113 км. може Вардар да се прегази. Обично прелазе код станице Св. Ђорђе и Криволака. У околини Беласице комите су опљачкале и покрале доста стоке.

У 1913., када су Грци заузели Кукуш, 987 породица од 4267 душа пребегле су Бугарима у Струмицу. 1918 мислећи да ће Струмица припасти Грцима, тражили су да се врате у Кукуш. Ово им је одобрено. Затим су се поуздано известили да ће Струмица припасти Србији и послали депутацију у Београд да моле да им се одобри останак у Струмици, што је такође било одобрено. За време избора радикали и демократе су развили велику агитацију међу њима, али су их поменуте избеглице превариле и гласале за комунисте по наређењу из Софије. Шефови банди комитских воде готово сви порекло из ових породица. Требало би хитно вратити их у Кукуш у Грчку, а заменити их Црногорцима или Србима из Лике.⁸⁵

Околина Ђевђелије: Банда војводе Стојча крије се у планинама Сермелину и Коњску. У њој су сем шефа и два рођака његова Мишко и Петар и још 6 људи. Поменута банда је одвела са собом и неколико таоца између овчара, грчких поданика да бих их уценила. Чобани снабдевају комите и врше помоћу њих контрабанду. Требало би удаљити ове чобане грчке најмање 10 км. од границе а не само 2 км. колико је било одлучено од стране Министарства Унутрашњих Дела и Шума у Рудника.

21 јула три жандарма и неки сељаци убили су једног од тројице бугарских војвода који су долазили из Албаније. Један од те тројице био је Риста Симеонових.

Околина Прилепа: У септембру 1920 дошао је Јован Ђурлуков, синовац чувеног Милана Ђурлукова, војводе из банде „Вардарска Куга“ у Прилеп и бавио се 15 дана. Доцније је убијен од једне патроле у селу Обрјани, срез крушевски. Циљ његовог доласка био је пропагирање комунизма. Ђурлуков је требао прећи у Србију са 6 другова комита у

⁸⁵ На место бугарског становништва требало је „пресадити питом и прилагодан српски елемент“, при чему је поменуто неколико пожељних подручја за регрутовање будућих колониста: „из Бачке, Баната, Срема, Барање, нарочито Америке – северне и јужне, Далмације, БиХ, Хрватске и Славоније, нарочито из Лике, па и из Истре и Крањске“ (Ђ. Крстић, *Колонизација у Јужној Србији*, Сарајево, 1928, 19–20).

августу. Састанак је требао бити у Ћустендилу. Ђурлуков се задржао у Софији а његових 6 комита дошли су у Србију без њега. У једној борби, један од те шесторице је био убијен, као и један жандарм.

Са Ђурлуковом су били Стеван Питев–Гулев из Крушева и Јордан Марулец из Прилепа. Сада су обојица у затвору у Прилепу, где су изјавили да је бугарска влада у вези с комитама и она их шаље у Србију. Бугарска влада ставила је на расположење комитама један магацин муниције, а међународној комисији је изјавила да је исти био опљачкан од лопова.

У последње време се говори да ће комите доћи у Прилеп и околину, али до сада није ниједан ухваћен.

Околина Ресна: Једна банда бугарских комита која је дошла из Грчке, командована од стране Илије Костурчи, извршила је један напад. Међу њима се налази и један из околине Никола Јефтимовић или Јефтимов.

Комитске банде су биле активне нарочито за време избора да би народ гласао за комунисте, непријатеље државе. Садања тактика Бугара види се врло добро: покушати да се разори држава дајући с поља помоћ унутрашњим непријатељима. Сем ове активности, о којој ћу говорити у одвојеном параграфу, и која се манифестовала у свима деловима Македоније, остали поступци бугарских комита нису тако важни. У сваком случају нису опасни. Потребна је добра полицијска организација и расељавање бугарских избеглица из Струмице и њима био би крај.

Пропаганда бугарска помоћу кореспонденције, курира, помоћу сродника и агената бугарских који су постали поданици С.Х.С., пропаганда индиректна која је много опаснија. Поменута пропаганда је врло много раширена, и ако неки далековидни виши чиновници, гледају да је спрече. Већ сам говорио о рођацима Бугарима, који поучавају своје породице. Таквих сродника, врло блиских, има у читавој Македонији а специјално у околини Штипа, Велеса, Ресна, Охрида, Кавадара и Скопља. Измена кореспонденције која је врло велика испада испод сваке контроле, пошто нема цензуре. Један од виђених грађана из Штипа, с ким сам разговарао, има два сина чиновника у Бугарској. Има такође људи који се враћају из Бугарске. Дозвољавају им слободно да се врате. Ови се људи сигурно не диве Србији! У Штипу сам такође срео поп Николу Коцића, раније Коцева, који се пре неколико дана вратио у Штип. Овај човек, снабдевен пасошем посланства С.Х.С. у Софији, био је бугарски поп и као такав био је у војсци Фердинанда Кобурга. Ако сам лепо обавештен овај ће човек добити парохију у Штипу. Може ли се мислити да ће овај човек проповедати љубав према српској земљи. Ја верујем да ће он бити

стуб пропаганде за Велику Бугарску.⁸⁶ Ја сам мишљења да би требало забранити Македонцима, који су били бугарски чиновници или официри, повратак за 10 година. За остале пак требало би за сваког појединца испитати случај и тек по уверењу да неће ништа предузимати против државе, дозволити им улаз у земљу. Нарочито се треба чувати интервенције политичких људи који с најбољим намерама, препоручују често људе, које не познају, само да би учинили услугу неком свом политичком пријатељу.

Бугари врше пропаганду врло вешто. Циљ им је увек да стекну Бугарској хегемонију на Балкану. Намере се мењају према приликама: кад се Бугарска осећа врло јака она тражи бугарску Македонију, кад пак није сигурна у своју снагу, тражи аутономију Македоније. Најзад, кад се осећа потпуно слаба, онда жели Велику Југославију с Бугарском, као н. пр. сада. Пропагандисти рачунају да Бугарска, са елементима незадовољним краљевином, буде у томе случају довољно јака да прво изврши анексију Македоније па затим да стане на чело конфедерације. Данас пледирају за Велику Југославију са Бугарском не само у иностранству већ и у Македонији. По моме мишљењу, ова пропаганда која се врши у Охриду, Ресну и другим местима је врло опасна по државу. Треба реагирати помоћу патриотске пропаганде и објашњења.

БУГАРСКИ УТИЦАЈ И ПОСЛЕДЊИ ИЗБОРИ.

Утицај бугарски на последње изборе за Скупштину је неоспоран. Циљ Бугара је јасан: разорити утицај српски у Краљевини дезорганизујући Владу. У свима крајевима, куда сам прошао, одговор виђенијих грађана је исти: комунисте су вршиле пропаганду за свој рачун говорећи да више неће да плаћају порезу и служити војску, ако гласају за комунисте.⁸⁷ Човек који познаје македонског сељака, створење просто које је увек било

⁸⁶ Није изненађујуће да је баш у Штипу септембра 1923. на иницијативу великог жупана Брегалничке области основано Удружење против бугарских бандита, чији је циљ био да сузбија герилску акцију источно од Вардара и „подиже националну и културну свест“. Из страха да им радње не буду затворене, привредници брегалничке области ступали су у Удружење и плаћали чланарину. Ипак, читав пројекат сведен је на једну канцеларију у којој су полицијски агенти окупљали потказиваче, саслушавали, уцењивали и тукли сумњиве грађане, али и организовали рације по Штипу и околини (више о томе: V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, 194).

⁸⁷ Јака комунистичка пропаганда у Македонији и на Косову имала је упориште у великој незапослености, општој беди и правној анархији; спроводили су је обично печалбари-повратници оснивајући социјалистичке клубове чак и по школама.

угњетавано вековима, лако ће разумети што су ова обећања успела.⁸⁸ Македонци су у маси гласали за комунисте, надајући се даће за њих настати нова ера живота. Тако н.пр. сељаци из околине Прилепа, сутрадан по избору, дошли су у варош да траже „комунистичке магацине“, које су им обећавали агитатори. Били су поражени кад их нису нашли.

Који су били ти агитатори? Прво неколико људи из Србије, често студенти који нису били у рату, а које је српска држава издржавала на страни. Ето како се ови забушанти, који су за презирање, одужују држави и онима који су дали своје животе да би се они могли школовати и бити слободни. У срезу Ресна посланик Ђунић је агитовао, клеветавши се „на хлебу и соли“ да ће комунисти чинити много више добра сељацима него други. Тако 80% бирача из среза гласало је за комунисте.

Ипак је сигурно да агитатори из Србије, међу којима је било доста чиновника, не би могли учинити са Македонцима оно што су учинили да није било лажне и дефинитивне помоћи из Софије. Комите, претњом и обећањима и бугарски агенти прерушени у поданике С.Х.С. успели су да преваре становнике. У околини Охрида најватренији пропагатор био је студент технике из Београда Коста Миловски, родом из Ресна. За време рата био је бугарски војник, а његов је брат још и данас у бугарској војсци. Тај Миловски био је државни чиновник у Охриду. После избора отпутовао је у Београд.

Комунисте су такође вршили пропаганду и у чисто српским општинама, знајући добро, да ће ако имају Србе уза себе успех бити осигуран. Тако су у општини Браилово добили 75 гласова.

Становници, чак и Бугари, приморани су да признају утицај бугарски, али се варошани изговарају да су само сељаци гласали за комунисте. Покушавају да набаци кривицу на оне који су дошли из Америке, јер су били социјалисте. Могуће је да су ови људи своје гласове дали за комунисте, али сигурно не из убеђења, јер су они постали „поседници“ новцем који су донели из Америке. Они су вакође⁸⁹ гласали по наређењу из Софије. Комунистичка партија је била састанак непријатеља Краљевине и оних који имају симпатије за Бугаре.⁹⁰

⁸⁸ Ови Рајсови утисци о лакомости и наивности Македонаца нису били у складу с тада доминантним Цвијићевим закључцима о рајетинском менталитету „централног типа“ због кога су тамошњи људи постајали „притуљени, скривени, неповерљиви и подмукли“ (Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основи антропогеографије*, 2, Београд 1966, 439–443).

⁸⁹ такође.

⁹⁰ Ово је у великој мери тачно јер су пропагандисти ВМРО током избора за Уставотворну скупштину и општинских избора 1920. наговарали македонске сељаке да гласају за комунистичке листе како би Македонија стекла аутономију (V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, 171–172).

Имам утисак сада да су ови људи увидели да су погрешили и верујем да ће резултат идућих избора бити свакако други. Али не треба веровати, ако друге партије добију већину на идућим изборима у Македонији да ће све бити после у најбољем реду и бити миран с те стране. Многи ће дати свој глас за умерене странке не из искрености већ, сасвим просто, из опрезности.

Додаћу још да је моје лично убеђење да Бугари и турски националисти раде заједно у борби против Србије. Прошле године, кад сам био у Тракији, где ме је позвала Веницелосова влада, скупио сам врло важне податке о овом заједничком раду, доказе сам хтео доставити Министарству Спољних Послова, али се Министарство није интересовало о томе. Можда би било згодно простудирати ово питање из основа и ја сам готов да изнесем цео материјал по овој ствари.

МУСЛИМАНСКО СТАНОВНИШТВО.

Муслиманско становништво у крајевима које сам обишао дели се на два дела: Турке и Арнауте.⁹¹ У околини Битоља н. пр. има готово само Турака. У околини Тетова, Гостивара, Кичева итд., Турци живе у варошима а Арнаути у селима. Арнаута има чак до Охрида и Скопља. Они који познају добро Македонију праве велику разлику између турских и арнаутских муслимана. Турци су мање предузимљиви, префињенији и мирнији. Арбанаси су дивљачнији. Код њих постоји још крвна освета и не могу да разумеју зашто се држава меша у њихове унутрашње ствари. Хтели би да их сами уреде. Сасвим су непокорни према новим правилима и модерним законима, претпостављају да живе онако како су до сада живели. Становништво муслиманско је многобројно; у Тетову су Муслимани више од половине целокупног становништва у Скопљу 40% итд.

Турци. Узевши у опште данашња генерација Турака, или бар они који имају земљу, не заборављају свој негдашњи сјај. Они ће постепено сви емигрирати, врло мали део од оних који имају земљу или сељака остаће. Да нема сада рата у Малој Азији они би већ отишли у великом броју.⁹² Џемијет,⁹³ покушава да обустави исељавање и чак да врати оне који су већ

⁹¹ О сложенијој етничкој структури муслимана у Македонији: М. С. Филиповић, „Бошњаци у околини Скопља“, *Преглед*, VII, св. 94–95 (Сарајево 1931) 263–265.

⁹² У питању је био Грчко-турски рат или тзв. рат у Малој Азији (1919–1922).

⁹³ Џемијет (тур. Cemiyet – дружба, скуп) била је политичка организација муслимана „Јужне Србије“ која је 1919–1925. играла значајну улогу кокетирајући с радикалима. Ова турско-албанска странка имала је за циљ „одбрану економских интереса својих водећих чланова“.

отишли. Због тога Џемијат, који је у вези с Кемалом, објављује велике победе националиста. Ево мишљења свију добрих познавалаца македонског становништва. Ја ћу га изнети. Ставља се питање да ли држава има рачуна да помаже овај исход. Ја лично познајем доста добро Македонију и Тракију где сам дошао у додир с доста Турака. Мој је утисак увек био да турски сељак – не младо турчин⁹⁴ – ако није фанатик врло добар елемент. Велики сопственик турски, поседник чифлука, не остаје радо на земљи која није својина његовог султана. Он одлази у Цариград или Малу Азију, остављајући свога повереника на имању да прикупља приход. Овај није много интересантан, али сељак-поседник јесте. По моме мишљењу вредно би било задобити сељака за нови режим, јер он пре[д]ставља елемент реда. Њихова деца и унуци биће добри Срби.

Говорио сам о раду Џемијата. Поменути организација ужива рђав глас код Хришћана. Представљају као да је то чиста верска организација док је на против много више политичка него верска. Оптужују је да отворено провоцира и штити све рђаве утицаје, да је у вези с Кемалом, Бугарима и албанским бејовима. Ја лично не могу ништа да кажем по овом питању, пошто га не познајем добро. Међутим, знајући из мојих истрага у Тракији и другим местима, турска национална пропаганда постоји у Македонији и врло је вероватно да су ове оптужбе истините.

У ствари Турци се сада налазе у истом положају у коме су били стари Срби за време турске владавине, с једном великом разликом, што су Срби били под јармом туђина у својој рођеној земљи, док се Турци налазе у земљи која није њихова већ коју су освојили њихови претци пре неколико стотина година. Разуме се да се не може пребацивати Турцима што су патриоте. Било би паметно да се с њима поступа енергично и без слабости, тако да би деца Турака који би остали, постали одлични Срби. Да би се успело треба имати такта, много такта и јако сталности. Сетимо се муслиманских трупа из Алжира и Туниса које су биле најлојалније и најхрабрије у Француској.

У кратко: Турци су мирни. Само у околини Кавадара причали су ми да се бејови лађају оружја да би узели жетву од фермера⁹⁵.

Албанци. Као што сам напоменуо, Арнаути имају сасвим друкчији карактер него Турци. Много су немирнији и дивљи. Осетљиви су кад се добро поступа са њима. Цене поверење. Овим се користило више окружних начелника са албанске границе, наоружавајући Арнауте да се

⁹⁴ Мисли се на политичко опредељење у духу младотурске револуције.

⁹⁵ пољопривредника.

боре против качака. Тако срески начелник у Кичеву наоружао је 30 Арнаута, пут од Скопља до Тетова чувају наоружани Арнаути. Ови наоружани Арнаути водили су више пута борбу са качацима.⁹⁶

Неоспорно је да Арнаути из Македоније стоје у вези с онима из Албаније и да од њих примају наредбе. Тако су доста Арнаута из Охрида под утицајем Ахмед беј Мате. Шефови албанског покрета изгледа да су Мурат Каљош и Диша Хоџа. Несумњиво је да је ту умешана и тиранска влада. Сада је у интересу владе када се дискутује у Врховном Савету, који је потпуно некомпетентан у овом питању, границе Албаније, да буде што више инцидента да би се од Србије отргло што више земље за Албанију.⁹⁷ Помоћу пропаганде, коју су Албанци врло добро организовали у савезничким земљама и Швајцарској, лако претставља арнаутске упаде на српску територију као побуну становника против „њихових угњетача“. Албански агитатори налазе врло лако људе у Албанији за прелаз у Македонију ради пљачке. Упади из Албаније служе за две ствари: за политичку циљ и обогаћење помоћу пљачке. Бандама које долазе из Албаније, често се придружују поједини Арнаути из Македоније, што помаже пропаганди да тврди да су ови упади локалне побуне.

Македонци оптужују „Демијат“ да стоји у вези с албанском бандама, из разлога које сам објаснио раније, ја верујем у ово. Убеђен сам пак да турски и албански националисти раде заједнички. Доказ сам додао прошле године у Тракији када сам додао предлоге Тајар паше бугарској влади. Доиста, тачка 3. поменутих предлога гласи:

„У првом случају, т. ј. ако Влада не буде потписала уговор, он /Тајар/ напашће грчку окупациону војску, ако победи продужите борбу према западном делу Тракије. У томе случају тражи присаједињење западне Тракије Турској, док ће Бугарска добити Серез, Драм, Кавају и Македонију. Учиниће све могуће, дејствујући на Арнауте да би се ови придружили бугарским снагама које буду оперисале у Македонији. За ово условљава да Марица буде неутрализована.“

У времену ове авантуре Тајар паше у Једрену почео је напад Арнаута на Македонију! То сигурно није била случајност.

Поред овог документа, ево још једног доказа заједничког бугарско-албанског рада, то је што се комитски војвода и агитатор бугарски Илија Костујца на крају 1919 настанио близу Корче, на албанској територији.

⁹⁶ У периоду 1919–20. југословенска држава је преко команди дивизијских области издвајала значајна средства за издржавање пограничних чета „организованих Арнаута“.

⁹⁷ Југословенско-албанска граница је повучена на основу Лондонског протокола (1915) и одлуке Конференције амбасадора која је новембра 1921. у Паризу потврдила стару трасу границе, дефинисану Флорентинским протоколом из 1913. године.

Исто тако се је показао утицај албански за време избора. Истоветно као и Бугари, с којима су били, с којима су сигурно и сада у сагласности, албански агитатори су упутили албанско становништво Македоније да гласа за комунисте. У срезу доњо-полошком, било је 400 гласова за комунисте које су дали Арнаути.

У кратко, Арнаути из Македоније су под врло великим страним утицајем, који има за циљ да их одврати од Србије и да Србији створи веће тешкоће за њен опстанак у тим крајевима. Поменути утицај долази из Албаније, од турских националиста, којима се придружују и поједини бегови из Македоније а који нису лојални, и вероватно Бугари. Има такође и талијанског утицаја.

Изнећу кратак преглед албанских последњих упада у крајеве које сам обишао.

Струшки срез: 14. августа 1921., упала је једна банда од 15 људи, који су опљачкали 7 коња и оваца. Нападнути од жандарма, Арнаути су ранили два војника. Одузето им је 200 комада оваца.

Кичевски срез: 16. августа 1921., једна банда Арнаута хтела је проћи кроз срез. Заробила је два трговца једног из Скопља, другог из Велеса. Наоружани мештани /има их око 50 које је наоружао срески начелник да би вршили потеру против качака/⁹⁸ напали су поменуте Арнауте и ослободили оба трговца. Двојица од мештана су погинули. Вођа банде био је Сејадин Селман из среза кичевског. Дружина је била састављена од 11 људи. Трговци су били заробљени у околини Прилепа, зликовци су им тражили прво 500 па затим 1000 турских лира да их ослободе.

Поречки срез: било је неколико борби с горе поменутом бандом. 18. августа т. г. Арнаути су узели једном човеку из Тамишта 7000 динара. Ова банда има Манлихерове и турске пушке. Неки пак имају муницију и пушке талијанске.

Галичнички срез: Арнаути су упали прошле године једном богатом сељаку двоје деце и тражили откуп. Сељак није дао пошто је сматрао да је сувише велики: 600 турских лира, 30 пари одела, хлеба и 12 ока дувана. Каљош је био на челу банде. Тако су деца остала у рукама Арнаута. Ови су долазили 4. јуна поново да траже откуп за децу, полиција извештава о овоме, није била у могућности да ухвати.

⁹⁸ Министарство унутрашњих дела Краљевине СХС основало је августа 1920. при сваком округу по један одред састављен од педесет „оданих грађана, као привремених жандарма за гоњење качака и комита“ – тзв. окружничке потере, које су издржавали сами мештани (V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, 105).

Тетовски округ: ове године било 5–6 упада качака. Прошле године су опљачкали више од 20.000 оваца. Ове године организована жандармерија спречавала им је упаде. Четири пута су опљачкали стоку и четири пута су им жандарми отимали натраг. Али су ипак успели да дођу и убију у јулу ове године шефа станице у Тетову, 4 км. далеко од вароши.

Има дакле упада арнаутских банди, које су потпомогнуте арнаутским живљем из Македоније са албанске границе. Треба напоменути да их је увек било. Арнаути нису никада мировали за време Турака, влада из Цариграда имала је неколико пута озбиљне муке с њима. Потсећам само на случај у Скопљу. Било би заиста врло чудновато да су, заузимањем Македоније од стране Срба, ови упади одједном престали. Пошто питање албанске границе још није решено, то Арнаути имају интереса да изазивају нереде на српској територији, само што су упади и нереди од мале вредности.

Као што сам напоменуо, циљ упада је двојак: политички и пљачка. Зиму проводе банде у Албанији. Један део арнаутског становништва и поједини бегови, који добијају наредбе из Цариграда и Тиране, штите их. Ни турски живаљ није непријатељски расположен према њима. Ово би се све брзо изменило, кад би питање границе према Албанији било дефинитивно решено и кад би Влада показала довољно енергије за одржавање реда. Тако су у срезу качаничком, само Арнаути ти који праве нереде. У последње време су се умирили јер се снажно изашло на сусрет. Свуда влада ред, начелник је поделио оружје арнаутском становништву. Они сада одржавају ред и гоне качаке. Већ три месеца није извршен ни један злочин у Качанику.⁹⁹

Хришћанско становништво округа тетовског јако је узнемирено због упада Арнаута. Оно преувеличава опасност Нервоза је обузела чак и поједине чиновнике, нарочито од убиства шефа станице у Тетову. Верују да су качаци нарочито послати да убијају чиновнике. Овако стање је разумљиво али мислим да је неоправдано. Арнаутске банде нису тако храбре. Ако је човек енергичан и брани се они не нападају дуго.

И ако не верујем у стварну опасност, ипак мислим да је време да се једном спрече ови упади и умири становништво.

Према овоме што сам видео и чуо, арнаутске банде ће престати са својим упадима, ако се предузму следеће мере:

⁹⁹ Осим акција разоружавања немирних села и ангажовања „организованих Арнаута“ за одржавање реда, из команде Треће армијске области стизали су 1920. савети за заваду албанских племена (Isto, 186–189).

1/ Инсистирати код савезника да се што пре одреди српско-албанска граница;

2/ Учинити одговорном тиранску владу за упаде арнаута;

3/ Снабдети и везати телефоном све жандармеријске станице, јер за сада нису све у вези међу собом а само неколико су од њих везане за среска места. Тако би лако и брзо могле да се извезте станице о пролазу банди.

4/ Учинити одговорним за штете, које причине банде поједина арнаутска села и турске бегове. Кад би ови морали да плаћају штете причињене од њихових пријатеља из Албаније, не би им помагали да пљачкају.

Шта више, треба повратити поверење хришћанском становништву у крајевима који су изложени нападима арнаутских банди, као у Тетову итд. Влада треба то да покаже подизањем школа, прављењем путева итд. На овај начин би се показало становништву да нису усамљени и заборављени, тиме би се повратила вера становништву, која је тако потребна за развијање државе. Нервозност, или рећи праву реч страх исчезао би и уступио би место поверењу, које би учинили тако много добра целој српској земљи.

Рад државни[x] треба да обухвати и енергичну и ефикасну пропаганду за „национализирање“ арнаутског становништва, а ако се може, и турског. Речју, народним конференцијама, нарочито помоћу слика-пројекција, давањем обилатих помоћи патриотском друштвима, грађанским васпитањем, приватном иницијативом, организовањем старих бораца у варошима, утврдила би се и одржала национална свест. Школа би допунила, са изабраним учитељима и професорима, остало.

Арнаути немају школа на своме језику. Сада траже школе на турском језику. Могу им се дати с тим да уче и српски језик, поставити учитеље муслимане, српске народности.¹⁰⁰

Македонски Арнаутин неће напустити земљу. Његово асимиловање неће бити тешко, јер су многи Арнаути по пореклу Срби. У околини Тетова има доста чисто арнаутских села, која имају још старе цркве и хришћанска гробља.

У целој Македонији колонизирање чисто српским живљем играће врло велику улогу у дефинитивном национализовању Македонаца, па били они Бугараша, Турци или Арнаути. У даљини од 50 км са обе стране Вардара требало би населити Србима православне вере. У почетку би требало поставити Црногорце и наоружати их. Истина не би радили

¹⁰⁰ У албанским срединама организована је настава на турском и српскохрватском језику.

ништа, али би били отпорни.¹⁰¹ Одржали би се и створили би језгро нових села одакле би се ширио српски дух. Срби из Босне, Херцеговине, Баната, који би се доцније населили, обрађивали би земљу. У Струмици би требало на место избеглица из Кукуша довести Црногорце, Србе из Босне и Херцеговине, Лике и других крајева.¹⁰²

С друге пак стране требало би спречити исељавање Македонаца, који нису Турци и Арнаути. Емиграција је знатна, нарочито из Охрида и околине. Емигранти иду често у Бугарску и Америку. Емигрирање само помаже страну пропаганду. Треба задржати ове људе дајући им рада и могућности да зараде, посао би се нашао лако кад би се почела експлоатисати земаљска богатства.

ВРЛО МАЛИ КРИМИНАЛИТЕТ МАКЕДОНАЦА.

Увек сам подржавао да су Македонци добри. На сваки начин, да имају и своје мане, као и сви други, али је то нарочито због несрећне прошлости. За време мога путовања, потврдило се моје повољно мишљење, које сам имао о Македонцима, прегледањем криминалне статистике појединих округа. Криминалитет је барометар земље. Најбољи народ је увек онај где је криминалитет најмањи. Дакле, према статистици Македоније констатује се да је криминалитет релативно мали. Н.пр. у јулу у целом охридском округу било је 2 убиства /освета/ и 2–3 крађе.

У битољском округу статистика у јулу је следећа:

трговина с непријатељем 1	
повреда јавног поретка 2	разбојништво 4
противстајање власти 2	злонамерна паљевина 5
увреда Величанства 1	насилна крађа 5
убиство с предумишљајем 4	проста крађа 8
убиство без предумишљаја 1	превара 5
покушај убиства 2	повреда својине 3
тешка телесна повреда	1 мали преступи 128

свега 172

¹⁰¹ Наоружани Црногорци у Метохији били су у „крвној завади“ с Албанцима јер су им пљачкали стоку, па се могло чути како „Арнаути“ нису предавали оружје управо из тог разлога.

¹⁰² За разлику од Рајса, Ђорђо Крстић је сматрао да су Врањанци и Пироћанци били најподеснији за „асимилацију Македонаца“ (Ђ. Крстић, *нав. дело*, 74, 84)

За један тако велики округ и велику варош као што је Битољ, цифра злочина и престопа је врло мала, нарочито кад се има на уму да се налазимо у периоду после рата, када су се злочини толико умножили. Криминална статистика показује да је карактер Македонаца врло добар и да се с те стране може бити миран. Становништво је мирно и поштује законе.¹⁰³

ЧИНОВНИШТВО.

За време мога путовања долазио сам у додир с извесним бројем окружних начелника. У опште сам добио утисак да поменути чиновници разумеју добро свој задатак.¹⁰⁴ Неки пак, као начелник окружни из Битоља изгледа да су одлични чиновници врло вешти, који воде ствари са способношћу и тактом. Такође је врло добар утисак учинио на мене окружни начелник из Охрида, то је врло озбиљан човек који истински воли народ којим управља, а то је велика особина за високог чиновника који управља народом у Македонији. Чиновник кога не интересује народ којим управља, и који мисли само како ће да добије место у престоници или у коме округу у старим границама Србије, не може бити од користи у Македонији. Чиновници који сматрају шиљање – премештај у Македонију као падање у немилост, штетни су за њу.

Нисам пак имао добар утисак о осталим потчињеним чиновницима с којима сам још дошао у додир. Жалили су ми се на поједине чиновнике и то не само народ већ и њихови претпостављени. Бакшиши раде у многим местима а поједини чиновници злоупотребљавају своје положаје. Један део чиновника нема довољно знања и такта за своје професије. Није корисно да поједини чиновници, како сам ја лично чуо, кфалификују¹⁰⁵ Македонце као Бугаре. Врло често су постављени чиновници, који немају никаквих квалификација за места која заузимају. Ја знам врло добро да нема довољно чиновника и да се је морало узимати и људи који нису способни за поједина места. Та широкогрудост је често и прешла границе и више пута је узиман у обзир „интерес партије“ а не земље. Пречишћавање чиновништва је потребно.

У интересу земље, за коју ће Македонија бити једна од најбољих провинција, потребно је да се тамо шаљу најбољи чиновници. Сваки

¹⁰³ Више о томе: В. Јовановић, „Кривична дела на подручју Апелационог суда у Скопљу и њихово процесуирање 1929–1941“, *Токови историје*, бр. 1 (2015) 71–73.

¹⁰⁴ Закон о чиновницима и осталим државним службеницима грађанског реда донет је тек 1923. године.

¹⁰⁵ квалификују.

чиновник који иде тамо је васпитач македонског народа, чоје национално васпитање није још довршено. Полицијски чиновник има исту улогу као и учитељ. Будућност Македоније зависи од њих! Сваки чиновник који је одређен за те крајеве, треба да сматра своје постављање за част, јер му је тиме стављена у дужност висока патриотска мисија. Нарочито и само треба слати људе који познају историју Македоније и разумеју народ. Не слати Хрвате и Словенце и друге који сматрају Македонију као Сибир или Централну Африку.

Доиста је да задатак чиновника у Македонији није лак а често и врло заморан. Када би корисно служили у Македонији, треба им после дати добра места у престоници или другим варошима. Али их не треба сваког часа премештати.¹⁰⁶ Није ништа штетније за добру полицију, него често мењање чиновника, нарочито ако су ове промене диктоване, као што је то скоро увек, партијским интересима, који немају иначе заједничког полицијом. Ако је један чиновник добар и способан треба га оставити на своме месту. Ове промене, којима цео свет зна порекло не чини ништа до што убијају углед полицији и слабе ауторитет власти код народа.

Још нешто о чиновницима који су родом из Македоније. Сигурно је добро примати Македонце у полицију, али бар за извесно време не треба их слати у места или околину одакле су родом. Тамо познају много света, с којима су интимни и често говоре о службеним стварима са својим пријатељима. Ако су жењени онда је још горе јер жена може бити још индискретнија. Када пак проведу извесно време у другим крајевима, ма било то у Македонији они постају већ другачији и не ризикују се да буду индискретни.¹⁰⁷

ЖАНДАРМЕРИЈА.

Као и свуда у Краљевини полицијску службу врше жандарми.¹⁰⁸ Да ли ова жандармерија има довољно потребних особина да врши дужност, од највеће важности, која јој је поверена и да ли има потребног такта? Ја признајем да је већина прератних жандарма одлична. Такође и међу новима има врло добрих, који обећавају да постану одлични. Али сам

¹⁰⁶ У лето 1923, на скупштинској расправи о Закону о чиновницима, предложено је да се за службовање у „Јужној Србији“ двоструко обрачунавају радни стаж и месечна примања.

¹⁰⁷ Овај Рајсов савет био је потпуно усвојен као принцип који је важио током читавог међуратног периода.

¹⁰⁸ Непосредно по уједињењу, 26. фебруара 1919. године, издата је Уредба о формацији, опреми, надлежностима, дужностима и настави жандармерије на основу које је унификована жандармерија. Тим актом је уједињена бивша српска жандармерија са

институт жандармерије постоји на рђавој основи. Жандарми имају два господара: Министра Војног и Унутрашњих дела. Никада дупла команда није дала добре резултате.¹⁰⁹ Жандарми су пре свега војници, командовани од војника. Дакле, извесно је да војници нису дипломате а бити полицајац потребно је бити и дипломата нарочито у извесним крајевима Македоније. Жандарми нису ни мало полицајци. Као полицајац треба знати бити строг и енергичан, а некад пак благ и помирљив. Врло много жандарма су брутални и сурови и поштују врло мало полицијске чиновнике и сматрају их као вулгарне цивиле. Поједини виши чиновници жалили су ми се много на ово. Дешавало се да жандарми под командом окружног начелника, или среског начелника или писара у потерама на качаке, одбијали да иду даље, после 4 и 5 сати хода, под изговором да су уморни. Пред пак и најнижим потпоручником жандарми се не би усудили да ово ураде.

Жалили си ми се такође на жандарме који излазе из жандармеријске школе. Они мисле да су више од полицајца и губе дисциплину. Напомињем да је потпуно одвајање садање наставе која се даје жандармима од оне која се даје полицајцима сасвим ирационална.¹¹⁰ Жандарми и полиција треба да раде заједнички. Зашто правити ову разлику и метати жандарме у војничке руке?

Ја сам лично, за време мога путовања, увидео да поменуте жалбе нису неосноване. За многе жандарме поштовање вишег полицајца не постоји. Знам врло добро да је много злоупотребљавана жандармерија, пре данашње организација, употребљујући их за кућевне послове. Разуме се да се ово не сме дозволити. Али између овога и немања дисциплине према полицајцима, има велике разлике. Ово што сам видео потпомаже ми у мислима, које сам изложио у пројекту закона који сам Вам поднео: жандарм као чувар границе, полицајац реда у унутрашњости земље.¹¹¹

жандармеријом из покрајина бивше Аустроугарске монархије. Жандармерија је добила војничко устројство, са централом у штабу команде у Београду и шест жандармеријских бригада. Поменута уредба замењена је Законом о жандармерији 18. фебруара 1922. којим су само потврђене њене формацијске карактеристике. Жандармерија је била саставни део војске сталног кадра и задатак јој је био да „бди над јавном безбедношћу, да одржава јавни ред и мир и да обезбеђује извршење закона“. У погледу, команде употребе и стручне наставе била је потчињена министру унутрашњих дела (*Закон о жандармерији и жандармеријском пензионском фонду*, Београд 1922).

¹⁰⁹ Више о томе: В. Јовановић, „Губици југословенске жандармерије у сукобима са качацима и комитама 1918–1934“, *Токови историје*, бр. 1–2 (2007) 9–19.

¹¹⁰ ирационално

¹¹¹ Ови Рајсови предлози нису ушли у Закон о жандармерији из 1922. За чување границе била је надлежна Гранична трупа, иначе саставни део мирнодопске формације војске,

Што се тиче броја жандарма, констатовано сам да их у извесним окрузима нема у довољном броју. Тако у целом округу Кавадара, који је врло важан јер се граничи са Бугарском и Грчком, има само 260 жандарма. У планини у околини Ђевђелије, која је пуна војних бегунаца с грчке територије, има само 5.¹¹²

Жандармеријске станице, нарочито у крајевима који су изложени нападима качака и комита, треба да буду везане телефоном. Оне нису везане. Тако у округу тетовском има 30 жандармеријских станица, 12 су везане телефоном са окружним местом, али не међу собом. 18 немају никако телефон. Материјал је делом спремљен али инсталација није извршена. У срезу велешком од 7 станица 5 су везане са окружним местом, али не и међусобно. Треба инсистирати у Министарству Пошта и Телеграфа да се поменути инсталација изврше што пре. Евентуално требало би снабдети жандармерију пољским телефонима.

Чуо сам у Македонији, па ми је то после потврђено и у Београду да Ви имате намеру да примите у македонску жандармерију 500 Руса. Ја мислим да је тај покушај мало ризичан. Какву Вам гаранцију дају ови људи, који су деморализовани да неће издати?¹¹³ Са својим симпатијама за Немце и Бугаре, можете ли веровати у њихову оданост? Примити у жандармерију овог или оног Руса за кога сте сигурни, не пре[д]ставља никакву опасност. Примити пак пет стотина, које не познајете или за које се треба задовољити само извештајима које су дали њихови земљаци, доиста је опасно. Такође треба водити рачуна о утиску који је произведен на Македонце. Зар се не треба бојати да ће становништво примити рђаво што им се шаљу странци који можда не знају ни језик и који их сигурно неће разумети, да одржавају ред код њих?

МАКЕДОНСКА ВОЈСКА.

Онима који су ратовали са старом српском војском пада у очи у Македонији велики број официра С.Х.С. који су раније били у аустроугарској војсци. У Битољу је три четвртине официра бивше аустроугарске војске. Свуда, од стране војних и грађанских власти и самог грађанства чуо сам критике и жалбе на ове нове официре. Већина

али је 1. октобра 1922. укинута, а њено људство стављено у надлежност Министарства финансија ради образовања „финансијских стража“.

¹¹² У покрајини „Јужној Србији“ биле су стациониране две трећине састава југословенске жандармерије.

¹¹³ Антируска кампања увелико је тињала у Београду где је штампа оптуживала „белу емиграцију“ да је у годинама незапослености имала првенство приликом запошљавања.

од њих не слаже се са старим српским официрима и не друже се међусобно; говоре обично немачки међусобно и никако не разумеју народ. Иду тако далеко да кажу Македонцима да нису Срби већ Бугари. Утисак који прави овакав поступак је за жаљење. Као учитеље и полицајце, тако је исто апсолутно потребно да се шаљу у Македонију најбољи официри који разумеју добро земљу и воле народ. Као учитељ и полицајац тако је и сваки официр народни васпитач. Његови узвишени осећаји задатка и патриотизам помоћиће много да се да земљи национални знак.

Бивши аустро-угарски официри, који су постали официри југословенски због свога рођења на територији С.Х.С., не могу ништа осећати према македонском становништву. Васпитани су у духу аустро-угарске војске, борили су се против народа који сада морају, стицајем околности, да сматрају својом браћом, напуњени доктринама пре и за време рата непријатељима Србије а специјално Бугарима, који су их научили да је Македонија бугарска. Зар се треба чудити што је ово много утицало на њих и што је Македонац за њих Бугарин, и што своје бављење у Македонији сматрају за кулук?

Не, место ових официра није у Македонији. Њихов дух није спреман за овако високу патриотску мисију. Њихови синови и браћа који буду свршили Војну Академију у Београду биће потпуно спремни за овај задатак, али не ови који треба да остану у овим гарнизонима, где војник није у исто време васпитач народа у погледу патриотизма.

Био сам, као што знате, на Кајмакчалану. Горе има извесан број војника, којима је дужност да скупљају многи ратни материјал који се тамо налази. Њихов главни логор је у Дринском Преслапу, близу Султанија Кубери. Ови војници су Босанци и припадају босанском корпусу. Њихова команда је у Гацком. Њихова опрема је у бедном стању, блузе и панталоне су поцепане, без ципела. Ови младићи, који немају других старешина до подофицира, шетају се по планини на висини од 2000 м. босоноги. Они се не устручавају да се првом на кога наиђу жале на свој бедан положај. Кажу да су их послали само за време од 4 месеца а они су већ 10 месеци у планини. Мада се много жале ипак им неће дати ципеле ни униформу да замене своје рите. Ја сам говорио о овоме штабу битољске дивизије, али њима ови војници не припадају. Тако су ми казали на жалост, да је дух после рата обухватио и војнике и да све што им се да продаду.

Не знам да ли су војници Дринског Преслапа продали своје цокуле, блузе и чакшире, али су заиста њихова одела у бедном стању. Али знам то да ће се сви млади људи вратити својим кућама као потпуни

бољшевици и у њиховим селима владаће јадно мишљење о војсци С.Х.С. чији војници су приморани да на висини од 2000 метара иду боси, пошто немају обуће. Тада ће је упоредити с бившом аустроугарском војском а бојим се да то упоређење неће бити у државном интересу.

У опште регрутација у Македонији је ове године испала врло добро. Извештаји одасвуда гласе да су се регрути 100% /сем оних који су били болесни/ јавили. Али нису свуда задовољни са младим неислуженим регрутима, који се враћају кућама. Већина је служила свој рок у Југославији а људи из Велеса, н. пр. жале се да су ови који су служили у Хрватској дошли својим кућама као комунисти.¹¹⁴

РАТНИ ГРОБОВИ.

Већ сам предао писмени извештај, од стране професора Бишофа и мене, који се односи на профанисање српских гробова на врху Кајмакчалана, од стране грчких војника. На жалост, морам рећи да су гробови на фронту који се налазе на српској страни врло рђаво чак никако очувани. Ако се може разумети да се не води рачуна о гробовима који се налазе у планини далеко од села, могу се чувати они који се налазе код села. Али се ни о њима не води рачуна. Мала лепа гробља, која су направили наши војници за време рата, зарасла су у травуљину или пак улази стока да пасе, Крстови, па чак и камење је пообарано, а дрвени крстови поломљени. Један сељак, чувајући стоку, запалио је траву палећи цигару, тако дасу крстови поцрнели и ничије име се на може прочитати. Сви војници су постали непознати. Једном речју, сељаци се слабо секирају да сачувају гробове наших другова који су пали за ослобођење српске земље. Време је да држава интервенише да се спасе оно што се још може спасти.

Констатовао сам исто напуштање и оних места, која би могла служити српском народу за хаџилук.¹¹⁵ Да почнем прво са капелом на Кајмакчалану чији су крст и торањ порушени од ветра, врата од улаза се не затварају, улази ветар и киша у ту малу светињу, која је подигнута за време рата у спомен оних који су својим телима отворили врата Србије. На Јелаку,

¹¹⁴ Загребачки универзитет био је место на ком су студенти, пореклом из Македоније, истицали македонско национално питање, које је су истицали југословенски комунисти.

¹¹⁵ Неговање споменичке културе имало је посебно место у државној политици, нарочито од средине 30-их година 20. века, када се обнављају и освештавају спомен-костурнице (Прилеп, Зебрењак). Поред одржавања успомена на „ослободилачке ратове“ режим је водио рачуна да у свести грађана адекватно сачува и жртве „унутрашњег“ непријатеља које су пале у мирнодопском периоду на службеној дужности.

који сви стари борци познају нема ништа од логора, и од лепог дворца краља Александра сем двеју пећи и заклона. Зар се није могла сачувати ова народна успомена од пропасти? Замак војводе Мишића и толике друге драгоцене успомене за српски народ ништа није остало. Само чесме, које су направили војници, постоје још. Али ко зна неће ли и оне пасти у развалине једног дана.

Господине Министре, учините да гробови и ово неколико успомена највеће народне епопеје не пропадну. Будуће генерације неће рачунати равнодушност према реликвама¹¹⁶ оних који су створили Велику Србију или Југославију. Омладина, школа то су они који треба да се заузму за ову ствар.

АРТИСТИЧКА БОГАТСТВА ЗЕМЉЕ.

Ви имате у Македонији велика вештачка¹¹⁷ богатства. Долина Охридског језера је најпунија. Али и у многим другим крајевима има вештачких¹¹⁸ дела као историјских успомена рата. Она су¹¹⁹ напуштена кваре, ако их становници не разруше или неделикатни странци не покраду, где их скупо продаду на светским пијацама. Тако 26 цркава охридских и 22 манастира на обалама језера јесу од највеће вредности за историју вештине – уметности словенске пуних молераја икона и предмета од неоцењиве вредности. Црква Свете Софије пуна слика и молераја из Средњег Века од којих би други имали материјала за писање једне велике књиге, руши се постепено, а њена лепа скулптура служи за калдрмисање дворишта. У другим црквама фреске и иконе пропадају под дебелим слојем прљавштине, а намештај из Средњег Века, дивно израђен, квари неразумна публика. У другим пак црквама покрили су старе скупоцене молераје са лепом [...]. Заветно камење, грчког и римског порекла пропада под травом.¹²⁰ Античке охридске тврђаве руше се све више и закопава све дубље своја богатства, сведоке старе српске културе. У Бачу, у старој српској цркви, коју познајем врло добро из времена рата, све иконе од вредности, а имало их је, – ја сам то у своје време напоменуо,

¹¹⁶ остацима.

¹¹⁷ Преводилац је очигледно погрешно превео. Треба: уметничка.

¹¹⁸ уметничких.

¹¹⁹ се.

¹²⁰ Мештани су пронађене антиквитете употребљавали у верске и декоративне сврхе по црквама, манастирима и гробљима, док су антички ћупови и вазе почели да се користе као прикладне посуде за чување намирница (В. С. Радовановић, „Народно опхођење према старинама у Јужној Србији“, *Јужни преглед*, бр. 9 (Скопље 1928) 386–406).

ишчезле су, сигурно су их покрали страни војници који су пролазили кроз село. Леп грчки или римски стуб је одваљен и лежи у средини онога што је некада било интересантна црква.

Време је да заштитите сва вештачка¹²¹ дела од пропасти. Треба да се изради тачан инвентар и прогласити „историјски споменици“ који не смеју да се дирају, као што је урађено у другим земљама као у Швајцарској итд. То је велики посао који би требало да допуњен поправком цркава и фреске, претресањем развалина. То би стајало много новца, али морална корист, коју би имала земља била би још важнија.

Ја сам на крају извештаја. У кратко стање крајева које сам обишао није тако рђаво. Истина има још много да се ради и држава треба да учини много више за Македонију но што је до сада урадила. То вреди труда, јер кад буде њоме добро управљано, природно богата, биће најбољи цвет у Круни Карађорђевића.

Не остаје ми ништа више до да Вам захвалим на поверењу и да Вас замолим да ме извините за моју отвореност, слободу коју сам дуговао Вама и Вашој земљи као искрени пријатељ, који не тражи друге награде за свој труд до извесност да је и он сарађивао на срећи и напретку земље за коју је све жртвовао.

Шеф Одсека Техничке Службе,¹²²

[Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца
Министарство Унутрашњих Послова
Одељење јавне безбедности
Одсек техничке службе

Т. Бр. 711
30 – IX – 1921г.
У Београду]¹²³

¹²¹ уметничка.

¹²² Нема ни имена ни потписа, али у овом периоду шеф одсека био је Арчибалд Рајс.

¹²³ На полеђини последње стране документа налази се овај текст у форми печата. Делови који су овде штампани курзивом у оригиналу су писани руком.

ГОСПОДИНУ
МИНИСТРУ УНУТРАШЊИХ ДЕЛА

Господине Министре,

Одлуком Вашом од 3. августа тек. год. одре-
дили сте ме да отпуштајем у Јужну Македонију да на лицу места конста-
тујем садање стање, као и промене које су се десиле од како је рат
звршен. Отпутовао сам из Београда 8. августа заједно са г.г. професо-
ром Мари Бишофом и Савом Микићем, секретаром Полицијске Школе. Посетно
сам следећа места: Штип, Велес, Неготин, Кавадар, Дрешово, Прилеп,
Битола, Тетовина, Скопје, Кајмакчалан, Добровени, Бач, Кемали, Буково,
Ресан, Охрид, Струга, Кичево, Тетово и Скопје.

По Вашој жељи, ја сам се трудио у колико је
било могуће, да испитам у свима местима све оне што би Вас могло инте-
ресовати. Истима дознао сам и ствари које не интересују директно Ваше
Министарство. Међутим ја сматрам за потребно да Вам изнесем у свом из-
вештају све што ми је познато, јер се само познавањем целог стања може
оценити садање стање Јужне Македоније. Такође мислим да би било корисно
да Ви известим и о стања заинтересована Министарства о стварима, које се
дешавају ту. Најзад се надам да не само што ћете ми допустити, већ да
ћете захтевати од мене, као од старог и опробаног пријатеља Ваше земље
да будем отворен да колико отворено своје мишљење, да Вам изшта не
закријем чак и ако би било непријатно да Вам то саопштим.

Да би извештај био јаснији ја ћу говорити о

./.

-53-

Ја сам на крају извештаја. У кратко стање крајева
које сам обилазио није тако рђаво. Истина има још много да се ради и
држава треба да учини много више за Македонију но што је до сада ура-
дила. То вреди труда, јер кад буде немо добро управљано, природно бо-
гати, биће најбољи црмет у Крајини Караџорђевића.

Не остаје ми ништа више до да Вам захвалим на пове-
рању и да Вас замолим да ме извините за моју отвореност, слободу коју
сам дуговао Вама и Енисој земљи као искрени пријатељ, који не тражи
дружну награду за свој труд до извесност да је и он сарађивао на срећи
и напретку земље за коју је све жртвовао.

Шеф Одсека Техничке Службе,

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Архив Југославије, Збирка Војислав Јовановић Марамбо (335); Извештај Арчибалда Рајса о стању у Македонији из септембра 1921. године, кутија 18, листови 641–672; Извештај Арчибалда Рајса о стању у Македонији из октобра 1922. године, кутија 18, листови 633–640 [Arhiv Jugoslavije, Zbirka Vojislav Jovanović Marambo (335); Izveštaj Arčibalda Rajsa o stanju u Makedoniji iz septembra 1921. godine, kutija 18, listovi 641–672; Izveštaj Arčibalda Rajsa o stanju u Makedoniji iz oktobra 1922. godine, kutija 18, listovi 633–640]

Архив Југославије, Фонд Почасни генерални конзулат Краљевине Југославије у Женеви (410), кутија 13, јединица описа 43 [Arhiv Jugoslavije, Fond Počasni generalni konzulat Kraljevine Jugoslavije u Ženevi (410), kutija 13, jedinica opisa 43].

Архив САНУ, Историјска збирка: Заоставштина Стевана Симића, бр. 13313/3, “Живојин Лазић” [Arhiv SANU, Istorijaska zbirka: Zaostavština Stevana Simića, br. 13313/3, “Živojin Lazić”].

Објављени извори – Published Primary Sources

Međusavezni sindikalni odbor Jugoslavije 1921–1923, Zbornik građe, prir. Milica Milenković, Beograd 1996.

Nova Evropa, XVII, br. 10–11, Zagreb 1928.

Експозе министра финансија о буџетским дванаестинама за август-новембар 1925. године, Београд 1925. [Ekspoze ministra finansija o budžetskim dvanaestinama za avgust-novembar 1925. godine, Beograd 1925.]

Извештај Београдске радничке коморе 1921–1926, Београд 1927. [Izveštaj Beogradske radničke kotore 1921–1926, Beograd 1927.]

Лесковачки зборник, 14. 5. 1932. [Leskovački zbornik, 14. 5. 1932.]

Службене новине Краљевине СХС, бр. 109, 16. 5. 1923. [Službene novine Kraljevine SHS, br. 109, 16. 5. 1923.]

Социјалистички раднички календар за 1927. годину, Београд 1927. [Socijalistički radnički kalendar za 1927. godinu, Beograd 1927.]

Списак радова Генералне дирекције вода од 1919. до 1. априла 1927, Београд 1928. [Spisak radova Generalne direkcije voda od 1919. do 1. aprila 1927, Beograd 1928.]

Српски извори за историјата на македонскиот народ 1912–1914, Скопје 1979. [*Srpski izvori za istorijata na makedonskiot narod 1912–1914*, Скопје 1979.]

Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине СХС, ред. саст, 25. 7. 1922; 3. ред. саст, 20. 6. 1923. [*Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHS*, ред. саст, 25. 7. 1922; 3. ред. саст, 20. 6. 1923.]

Литература – Secondary Sources:

Аврамовски, Џ., *Британци о Кралjevини Југославији: Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938*, 1, Београд–Загреб 1986.

Банас, И., *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*, Загреб 1988.

Јовановић, В., *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929 (Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS)*, Београд 2002.

Јовановић, В., *Опијум на Балкану: производња и промет опојних дрога 1918–1941*, Загреб 2020.

Кнежевић-Лукић, Н., *Nastanak i razvoj naučno-tehničke policije u Srbiji (1904–1941)*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu], Београд 2019. Доступно на сајту: <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/12141>.

Reiss, R. A., *La question des Comitadjis en Serbie du Sud*, Белград 1924.

Бојковић, С., *Уместо биографије Р. А. Рајса*, Чујте Срби, Београд, Горњи Милановац 1998. [Bojković, S., *Umesto biografije R. A. Rajsa, Čujte Srbi*, Београд, Горњи Милановац 1998.]

Владе Србије 1804–2005, прир. Р. Љушић и др., Београд 2005. [*Vlade Srbije 1804–2005*, прир. Р. Љушић и др., Београд 2005]

Ђорђевић, С., *Споменица Др Рајсу – од срца к срцу – епонеја српске, југословенске и савезничке војске – 1914–1918*, Београд 1930. [Ђорђевић, С., *Spomenica Dr Rajsu – od srca k srcu – epopeja srpske, jugoslovenske i savezničke vojske – 1914–1918*, Београд 1930]

Јовановић, В., *Вардарска бановина 1929–1941*, Београд 2011. [Јовановић, В., *Vardarska banovina 1929–1941*, Београд 2011].

Јовановић, В., *Губици југословенске жандармерије у сукобима са качацима и комитама 1918–1934*, Токови историје, бр. 1–2 (2007) [Јовановић, В., *Gubici jugoslovenske žandarmerije u sukobima sa kačacima i komitama 1918–1934*, Tokovi istorije, br. 1–2 (2007)].

Јовановић, В., *Кривична дела на подручју Апелационог суда у Скопљу и њихово процесуирање 1929–1941*, Токови историје, бр. 1 (2015) [Јовановић, В., *Krivična dela na području Apelacionog suda u Skoplju i njihovo procesuiranje 1929–1941*, Tokovi istorije, br. 1 (2015)].

Крстић, Ђ., *Колонизација у Јужној Србији*, Сарајево 1928 [Krstić, Đ., *Kolonizacija u Južnoj Srbiji*, Sarajevo 1928].

Левентал, З., *Р. А. Рајс. Швајцарац на Кајмакчалану*, Београд – Горњи Милановац 1994 [Levental, Z., *R. A. Rajs. Švajcarac na Kajmakčalanu*, Beograd – Gornji Milanovac 1994].

Митровић, А., *Југославија на конференцији мира*, Београд 2019 [Mitrović, A., *Jugoslavija na konferenciji mira*, Beograd 2019].

Михаиловић, Ј., *Развитак градова и варошица од Ослобођења до данас*, Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937, Скопље 1937 [Mihailović, J., *Razvitak gradova i varošica od Oslobođenja do danas*, Spomenica dvadesetpetogodišnjice oslobođenja Južne Srbije 1912–1937, Skoplje 1937].

Пурић, Р. С., *О печалбарима Јужне Србије*, Радничка заштита, бр. 4/1934 [Purić, R. S., *O pečalbarima Južne Srbije*, Radnička zaštita, br. 4/1934].

Радовановић, В. С., *Народно опхођење према старинама у Јужној Србији*, Јужни преглед, бр. 9 (Скопље 1928) [Radovanović, V. S., *Narodno orhođenje prema starinama u Južnoj Srbiji*, Južni pregled, br. 9 (Skoplje 1928)].

Рајс, Р. А., *Писма са српско-македонског фронта*, превео са француског језика Сава. Ј. Микић, Тузла 1924 [Rajs, R. A., *Pisma sa srpsko-makedonskog fronta*, preveo sa francuskog jezika Sava. J. Mikić, Tuzla 1924].

Рајс, А., *Џујте, Срби*, Родолф Арчибалд Рајс, 4, О Србији и Србима, прир. М. Пршић, Београд 2019 [Rajs, A., *Џујте, Srbi*, Rodolf Arčibald Rajs, 4, O Srbiji i Srbima, prir. M. Pršić, Beograd 2019].

Рајс, Р. А., *Шта сам видео и проживео у великим данима*, Р. А. Рајс, 4, О Србији и Србима, прир. М. Пршић, Београд 2019 [Rajs, R. A., *Šta sam video i proživeo u velikim danima*, R. A. Rajs, 4, O Srbiji i Srbima, prir. M. Pršić, Beograd 2019].

Ристић, И. Т., *Бугарска у политици Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1919–1929)*, Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд 2019 [Ristić, I. T., *Bugarska u politici Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1919–1929)*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Beograd 2019].

Родолф Арчибалд Рајс, 1, *О злочинима Аустро-Угаро-Бугаро-Немаца у Србији 1914–1918*, прир. М. Пршић, Београд 2019 [Rodolf Arčibald Rajs, 1, *O zločinima Austro-Ugaro-Bugaro-Nemaca u Srbiji 1914–1918*, prir. M. Pršić, Beograd 2019].

Родолф Арчибалд Рајс, 5, Срби о Рајсу, прир. А. Растовић, И. Крстић Мистрицеловић, Р. Самарџић, Београд 2019 [Rodolf Arčibald Rajs, 5, Srbi o Rajsu, прир. А. Rastović, I. Krstić Mistrizdelović, R. Samardžić, Beograd 2019].

Цвијић, Ј., Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основи антропогеографије, 2, Београд 1966 [Cvijić, J., Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje. Osnovi antropogeografije, 2, Beograd 1966].

Srđan MILOŠEVIĆ, Vladan JOVANOVIĆ

**THE REPORT BY RODOLPHE ARCHIBALD REISS
ON THE SITUATION IN MACEDONIA FROM SEPTEMBER 1921**

Rodolphe Archibald Reiss (1875–1929) came to the Kingdom of SCS in late 1919 to assume the office in the administration of the new state. After he had accomplished the tasks he was entrusted with in the Ministry of Foreign Affairs (documentation of the war crimes), he got a new position in the Ministry of the Interior. From that position he organized the first Police School in Belgrade and contributed to the reform of the Police (the establishment of a scientific approach in criminal investigation). At the request of the Minister of the Interior, Reiss conducted two thorough reporting missions to Macedonia (known as Southern Serbia at the time) in 1921 and 1922. In his analysis of the situation in Macedonia from September 1921 Reiss delved into social, economic, political, administrative, demographic, educational, cultural and security issues. In an extensive analysis he not only described what he saw, but also elaborated on how he understood the issues he wrote about and came up with suggestions for solving them. His report serves as a source for both the history of the region he visited, and for Reiss's own political views. He particularly insists on shortcomings in administering the region and sets as an ultimate goal of the new state to “nationalize” Macedonians by turning them all into “good Serbs”, regardless of religion and ethnicity.

Чланак примљен: 30. 3. 2021.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 1. 7. 2021.

Ана СТОЛИЋ*
Историјски институт
Београд

**СТЕНОГРАФСКЕ БЕЛЕШКЕ
О РАДУ КОЛА СРПСКИХ СЕСТАРА
Подаци Делфе Иванић (4. 2. 1957)**

Анстракт: Рад представља критичко издање интервјуа Делфе Иванић, хуманитарне и патриотске раднице, једне од зачетница покрета за еманципацију жена у Краљевини Србији и Југославији. Иванићева је са сликарком Надеждом Петровић основала *Коло српских сестара* у Београду 1903. године. Њено казивање је забележено 1957. године. Засновано је на питањима која су јој поставиле 1942. године немачке окупационе власти и одговорима Делфе Иванић. После тога је *Колу* заплееена имовина и забрањен рад. У овом интервјуу испитивач је записао и пратеће, усмене коментаре Делфе Иванић. Саопштени с одређене временске дистанце, они су посебно занимљиви јер упућују на структуру, циљеве, методе деловања *Коло српских сестара* од оснивања до престанка рада 1942. године.

Кључне речи: Делфа Иванић, *Коло српских сестара*, Краљевина Србија (Југославија), историја феминизма

Abstract: The paper represents a critical edition of an interview with Delfa Ivanić, a humanitarian and patriot, one of the initiators of the movement for the emancipation of women in the Kingdom of Serbia and Kingdom of Yugoslavia. Together with painter Nadežda Petrović, Delfa Ivanić established *Kolo srpskih sestara* in Belgrade in 1903. Her speech was recorded in 1957. It is based on questions and answers that Delfa Ivanić submitted to the German occupation authorities in 1942. Thereafter, the property of *Kolo* was confiscated and its work forbidden. In this interview the interviewer also wrote down Delfa's accompanying, oral comments. From a time perspective, they are particularly interesting as they indicate the structure, objectives and method of work of *Kolo srpskih sestara* from its establishment until the cessation of work in 1942.

Keywords: Delfa Ivanić, *Kolo srpskih sestara*, Kingdom of Serbia (Yugoslavia), history of feminism.

Женска хуманитарна патриотска организација *Коло српских сестара* основана је у великој сали ресторана „Коларац“ у Београду 15/28. августа 1903. године. На оснивање стабилног добротворног удружења жена које

* ana.stolic13@gmail.com

би помагало српском становништву на Косову и Метохији и у Македонији утицали су Иван Иванић¹, муж Делфе Иванић, и Бранислав Нушић². Сликарка Надежда Петровић³ и Делфа Иванић су, започевши припреме за оснивачки скуп, спровеле ову идеју у дело. После неколико састанака у кући Мите Петровића⁴, упућени су позиви женама у престоници и у целој земљи да учествују у раду оснивачке скупштине нове организације. Скупу је присуствовало преко три хиљаде жена, неколико политичара и културних радника. Представљена су Правила *Кола* и изабрана је управа.⁵ За председницу је постављена Савка Суботић⁶ (од 1905. Љубица Луковић⁷), потпредседница је била Милица Добри⁸ а секретари Надежда Петровић и Делфа Иванић. *Кола* је било усмерено на рад на национално-патриотским, хуманитарним и здравственим задацима. Основни задатак био је пружање помоћи српском народу у Османском царству и у Аустроугарској монархији, као и „потпомагање сваке тежње за ослобођењем српства“.⁹

Оснивање *Кола српских сестара* било је дубоко повезано са спољнополитичким питањима и политичким догађајима у земљи. Од краја 19. века владала је велика напетост на јужним границама Србије

¹ Иван Иванић (1867–1935), дипломата, новинар, књижевник. Завршио је права у Будимпешти а као конзуларни представник Краљевине Србије радио је у Будимпешти, Приштини, Солуну, Битољу, Скопљу, Истанбулу. Био је шеф Пресбирора у Министарству спољних послова.

² Бранислав Нушић (1864–1938), књижевник, драмски писац, комедиограф, управник позоришта у Србији и Југославији, новинар, публициста, дипломата у Конзулатима Краљевине Србије у Битољу, Солуну, Скопљу и вицеконзул у Приштини.

³ Надежда Петровић (1873–1915), сликарка, наставница цртања у Вишој женској школи у Београду, национална радница. Учествовала је и у оснивању *Народне одбране* и била је добровољна болничарка у балканским ратовима и у Првом светском рату.

⁴ Димитрије Мита Петровић (1852–1911), отац Надежде и Растка Петровића, наставник цртања, председник Пореске управе Министарства финансија, народни посланик, сакупио је важна документа из националне прошлости. Аутор је дела *Финансије и установе обновљене Србије*.

⁵ Делфа Иванић, *Успомене*, приредила Јасмина Милановић, Београд 2012, 10–14; Ј. Милановић, *Делфа Иванић*, Београд 2015, 31–32. О *Коли* још: Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji 19. i 20. veku*, Београд 1996, 73; Ана Столић, *Сестре Српкиње, Појава покрета за еманципацију жена у Краљевини Србији*, Београд 2015, 152–163.

⁶ Савка Суботић (1834–1918), национална радница, покретач женских задруга у данашњој Војводини, председница *Задруге Српкиња Новосаткиња*, *Кола српских сестара* и *Српског народног женског савеза*.

⁷ Љубица Луковић (1858–1915), учитељица, преводилац, добровољна болничарка, председница *Кола српских сестара* 1905–1915.

⁸ Милица Мица Добри (?–1930), чланица Управе *Женског друштва*, благајница, потпредседница *Кола српских сестара*.

⁹ *Календар Вардар*, год. II, 1907.

према осталим поседима Османског царства на Балкану због све већег насиља над српским становништвом на Косову и Метохији. Пропагандна политичка акција и Србије и Бугарске према Македонији била је све жешћа. Због убиства краља Александра Обреновића и краљице Драге у мају 1903. године, насилне смене династије и доласка краља Петра I Карађорђевића на престо, Србија се нашла у немилости већине великих европских сила. Политичке околности су утицале на промену парадигме женског удруживања: уместо хуманитарног рада жена у циљу пружања помоћи, бриге и старања о сиромашнима и угроженима у српском друштву, којим се деценијама бавило *Женско друштво*, оснивају се нова женска удружења чије је чланство ангажовано изван граница Краљевине Србије. Реч је о патриотској мобилизацији жена у *Одбору госпођа кнегиња Љубица* (1899)¹⁰ и *Колу српских сестара*. У поређењу с тајним и полутајним радом *Одбора* који је прикупљао и слао помоћ црквама и манастирима на Косову и Метохији и у Македонији да би се одржао патриотски дух у народу, *Коло* је представљало прво удружење жена које је имало елементе политичке организације.¹¹ Иако је основано приватним залагањем, *Коло* је на више начина било повезано с државом. Његова активност није била „државна“ само у оној мери у којој за државу, због спољнополитичких околности, није било препоручљиво да се меша у послове изван својих граница. Осим тога, идејни творци *Кола*, Иван Иванић и Бранислав Нушић, били су државни чиновници.

Посебно место у раду *Кола* имала је политичка пропаганда која је од 1906. године ширена путем Календара *Вардар*. Гласило су најчешће уређивали Делфа и Иван Иванић. У овом годишњаку организације, који је само по уводном тексту о раду *Кола* личио на женске часописе, објављивани су текстови којима је био циљ патриотска мобилизација становништва на свим просторима где је живео српски народ на Балкану. Најзаступљенији су били текстови о четничкој акцији у Македонији, српским споменицима, црквама, манастирима и књижевни прилози патриотског садржаја. У визуелном погледу *Вардар* је садржао бројне илустрације и фотографије топоса српског колективног сећања на подручјима под османском влашћу.¹² Тиражи су до Првог светског рата достигали и преко двадесет хиљада примерака. Убрзо по оснивању *Кола*,

¹⁰ Хуманитано, патриотско женско друштво (1899–1941). Оснивач и прва председница била је Милева Вуловић (1853–1929), наставница математике и управница Више женске школе у Београду, болничарка. Одбор је, између осталог, подигао цркву Св. Михаила у Штимљу 1913.

¹¹ Аргументацију за ову тврдњу погледати у: А. Столић, *Сестре Српкиње*, 152–154.

¹² А. Столић, *нав. дело*, 158.

осим пропагандног рада, отворен је простор за проширење његове делатности. На иницијативу Станиславе Сондермајер¹³ и Љубице Луковић од 1906. године организују се курсеви за нудиље и болничарке уз подршку Санитета Министарства војног. Реч је о пракси коју су примењивале владе многих европских земаља у епохи опште милитаризације друштава и држава. У Србији је пред почетак Првог балканског рата било обучено хиљаду петсто болничарки које су заједно с двадесет пет лекарки, као добровољци или мобилисане, стављене под војну санитарску управу. Управа *Кола* је залагањем Делфе Иванић 1912. и 1914. године у Београду отворила и опремила болнице у којима су радиле чланице организације. Током Првог светског рата водеће представнице *Кола* су дале, посебно после 1915. године, велики допринос у спасавању живота, прикупљању и допремању помоћи за становништво у окупираној земљи, за болесне и интерниране у иностранству, али и за популаризацију Србије у међународној савезничкој јавности. Оснивале су нова удружења попут *Комитета српских жена* у Ници и Паризу. После рата *Коло* је отворило Дом инвалида у Београду у коме је било збринуто преко четири хиљаде бивших војника.¹⁴ У Дому *Кола српских сестара*¹⁵ почео је да ради интернат за сиромашне ученице а 1923. године отворен је и Мали народни универзитет. *Коло* је основало више од сто шездесет пододбора у разним крајевима нове државе Краљевине СХС (Словенији, Босни и Херцеговини, Славонији). Они су водили нову битку, овог пута с последицама рата: сиромаштвом, глађу, болестима и незапосленошћу. У међуратном периоду *Коло* је заступало српску и југословенску идеју. Учествовало је у раду *Народног женског савеза СХС*,¹⁶ организацији која је окупила већину женских удружења у Краљевини Југославији. Имало је великог удела у оснивању *Мале антанте жена* (1923–1939)¹⁷, међународне женске организације која се залагала за мир и сарадњу међу народима. По успостављању окупационе власти у Београду и Србији у мају 1941. године, забрањен је рад свим женским друштвима а следеће

¹³ Станислава Сондермајер (?–1914), наставница немачког језика и педагогије у Вишој женској школи у Београду, управна чланица Женског друштва, болничарка, потпредседница *Кола српских сестара*.

¹⁴ Ј. Милановић, „Женска друштва у Великом рату“, *Српски народ на Балкану од 6. до 20. века*, приредио С. Недељковић, Ниш 2014, 163–177.

¹⁵ У Ресавској улици.

¹⁶ *Народни женски савез Срба, Хрвата и Словенаца* (1919–1941) настао је на темељима предратног *Српског савеза*. У њему је било педесет женских друштава и организација с око педесет хиљада жена из Југославије (од 1929. *Југословенски женски савез*).

¹⁷ *Мала антанта жена* (1923–1939), женски савез из периода између два светска рата у коме су биле представнице Југославије, Чехословачке, Грчке, Пољске и Румуније.

године је немачка команда наложила председници *Кола* Делфи Иванић да преда имовину и поднесе извештај о раду. Међутим, поједине чланице *Кола* су у сарадњи са Црвеним крстом наставиле да пружају помоћ болницама. Штитиле су децу, помагале су породицама избеглим из НДХ и прикупљале храну и одећу за интерниране припаднике Југословенске војске у немачким логорима. После 1946. године *Коло* није наставило са радом.

Коло српских сестара било је утицајна и моћна женска организација. Његове водеће чланице су, као и у другим хуманитарним удружењима у Србији, припадале вишем друштвеном слоју. Иако су многе наставиле да раде у „старим“ женским удружењима, било је јасно да се с оснивањем *Кола* појавила нова генерација енергичних, амбициозних и образованх жена која је била способна да привуче друге сународнице за различите видове патриотског деловања. За предратних година најутицајније су биле Љубица Луковић (председница 1905–1915), Јелена Лозанић¹⁸, Надежда Петровић, Јелена Лазаревић¹⁹, Касија Милетић²⁰, Мирка Грујић²¹ (председница од 1918) и друге. Неке су учествовале у рату као болничарке и изгубиле су живот: Љубица Луковић је 1915. године умрла од тифуса у болници у Нишу а Надежда Петровић и Касија Милетић исте године у Ваљевској болници. Делфа Иванић је свакако била једна од најистакнутијих представница *Кола српских сестара*, али и грађанског женског еманципаторског покрета у Србији.

Делфа Иванић (Подгорица 6. 3. 1881 – Београд, 14. 8. 1972) била је кћерка херцеговачког војводе Ивана Мусића²². Пошто су јој родитељи преминули усвојили су је Михило и Катарина (Константиновић, Блазнавац) Богићевић²³. По завршеној Вишој женској школи у Београду

¹⁸ Јелена Лозанић Фротингхам (1885–1972), секретар *Српског народног женског савеза*, феминистиња, болничарка у Балканским ратовима, представница српског *Црвеног крста* у Америци у време I светског рата; после рата управљала је *Државним одбором за помоћ Србији*.

¹⁹ Јелена Лазаревић (?–1927), управна чланица *Женског друштва*, чланица *Кола српских сестара*, један од оснивача *Српског народног женског савеза*, наставница историје у Вишој женској школи у Београду, ауторка бројних текстова о еманципацији жена у свету, Србији и Југославији.

²⁰ Касија Милетић (око 1875–1915), чланица управе *Кола српских сестара*, добровољна болничарка.

²¹ Мирка Грујић (1869–1940), добровољна болничарка у I светском рату, председница *Кола српских сестара*, прва почасна дама краљице Марије.

²² Иван Мусић (1848–1888), херцеговачки војвода и један од вођа устанка у Херцеговини 1875.

²³ Михаило Богићевић (1843–1899), министар грађевине, посланик Краљевине Србије у Берлину, председник Београдске општине. Катарина Богићевић (1848–1910), рођена Константиновић, кћерка Анке Обреновић, унука Јеврема Обреновића. После убиства кнеза Михаила 1868. удала се за Миливоја Блазнавца а након његове смрти за Михаила Богићевића.

студирала је хемију у Женеви (1897–1899). Прекинула је студије због смрти поочима, вратила се у Србију и убрзо је постављена за учитељицу у Српској женској гимназији у Скопљу. Тада је упознала будућег супруга Ивана Иванића, вицеконзула Србије, националног радника и књижевника. Говорила је француски и италијански, служила се немачким језиком. У време Иванићевог службовања у Истанбулу (1904–1905) уређивала је с мужем *Цариградски гласник*. Потом су живели у Будимпешти, Ријечи, Трсту и Франкфурту. Боравећи у иностранству, Делфа је успоставила бројна познанства која су јој била драгоцене у епохи ратова. На почетку Балканских ратова основала је с леди Пеџет²⁴ IV Резервну болницу за рањенике у Београду. Бринући се за најтеже рањенике у болници у Драчу, где је Иванић био постављен за начелника округа, разболела се од тифуса. Потом је организовала болницу у Љешу, а 1913. године, по повратку у Београд, Савамалску болницу. На почетку Првог светског рата с леди Пеџет је отворила болницу у Скопљу коју је напустила међу последњима. После евакуације преко Пећи, Подгорице, Скадра и Љеша стигла је у Рим. Била је секретар *Српског потпорног фонда* у Лондону²⁵ и успела је преко својих веза да обезбеди смештај за шест стотина српских ђака у Оксфорду и Бирмингему. У Ници и Паризу прикупљала је новац и слала га у домовину. Француска влада је, током 1916/17. године, захваљујући њеном залагању, припремила хуманитарне пакете за хиљаде српских војника и цивила у логорима у Аустрији и Мађарској. Била је прва Српкиња одликована Орденом мис Флоранс Најтингел, а касније Орденом Светог Саве II реда и Ратном медаљом Црвеног крста. Покренула је изградњу *Дома Кола српских сестара* у Београду који је отворен 1923. године. Залагала се за еманципацију жена у Србији и у међуратној Југославији. Као потпредседница *Српског народног женског савеза* имала је значајну улогу у обликовању захтева за приватно-правну, професионалну (једнака примања за исти посао) и политичку еманципацију жена (право гласа). Била је председница *Народног женског савеза Срба, Хрвата и Словенаца* од 1923. до 1925. године. Учествовала

²⁴ Луиз Пеџет (Dame Louise Margaret Leila Wemyss Paget), 1891–1958, хуманитарна радница и активисткиња. Пратила је мужа у војно-дипломатској мисији у Београду 1910. и ступила је у везу с представницама женских удружења, пре свих с Делфом Иванић.

²⁵ *Српски потпорни фонд* (*The Serbian Relief Fund*) основали су 1914. пријатељи српског народа у Великој Британији. Организован је као приватно и независно хуманитарно удружење које је од прилога народа у Британији и из земаља британског Комонвелта прикупило велике своте за пружање материјалне и медицинске помоћи. Био је под патронатом краљице Елизабете II и имао је подршку многих познатих личности британске културне и политичке сцене.

је на конгресима организација међународног женског покрета и била је домаћица конференције *Мале антанте жена* у Београду 1924. године. После смрти супруга, 1935. године посветила се хуманитарном раду *Кола* којим је као његова председница руководила од 1939. године до укидања организације. Кад је избио Други светски рат подржала је четнички покрет Драже Михајловића. Гестапо ју је ухапсио 1942. године као припадницу Равногорског покрета. Одбила је предлог немачких власти да организује ново женско удружење. Као и другим председницама женских удружења у Србији немачка команда јој је проследила упитник с двадесет два питања о раду *Кола српских сестара*. Иванић је једина морала да достави и писане одговоре осим усменог саопштења. Рад *Кола* је забрањен а имовина им је заплена. После 1945. године тражила је од Врховног президијума ФНРЈ да помиљује осуђеног Дражу Михаиловића.²⁶ Нове власти су је затвориле као „реакционарни елемент“ а установа *Кола српских сестара* је укинута. Када је пуштена из притвора морала је неко време сваког дана да се јавља полицији.

Као једна од водећих личности *Кола српских сестара*, *Српског народног женског савеза*, *Југословенског женског савеза* и *Мале антанте жена*, Делфа Иванић је оставила драгоцену писану наслеђе. Говоре и предавања објављивала је у *Календару Вардар*, часописима *Домаћица*, *Женски покрет*, *Женски свет*, листовима *Време* и *Застава*. Бавила се превођењем и писала је путописе.²⁷ Ипак, њена најзначајнија заоставштина су *Успомене* које је довршила 1966. године. Објављене су 2012. године. Представљају изузетно важан историјски извор зато што је Делфа Иванић учествовала у многим догађајима и била блиска водећим личностима свога времена. За истраживања историје женског покрета овај спис има посебну вредност, јер је један од ретких „женских гласова“ у српској мемоаристици.

Према сведочанству саме Иванићеве архива *Кола српских сестара* је двапут уништена: 1914. и 1942. године. Зато су *Стенографске белешке о раду Кола српских сестара*, које се налазе у Збирци мемоарске грађе Историјског архива Београда, драгоцен документ.²⁸ Представљају проширену верзију писаних одговора које је она дала немачким окупационим властима у априлу 1942. године.²⁹ Иванићева је садржину

²⁶ Ј. Милановић, *Делфа Иванић*, 49.

²⁷ Исто, 73–75.

²⁸ Историјски архив Београда (даље ИАБ), МГ, К–2/П, 5.

²⁹ *Упитник и одговори Делфе Иванић председнице Кола српских сестара*, ИАБ – Породични фонд Главинић – 1119 – к. 54 З. 4. 5; Д. Иванић, *Успомене*, 226–230.

овог испитивања унела у *Успомене*. Међутим, још једном је, у фебруару 1957. године, професорки Василији Колаковић изнела сећања на ове догађаје, допунивши их својим утисцима из тог времена, али и оним што није могла да саопшти немачкој власти. Документ је откуцан латиничним писмом, на писаћој машини и садржи 32 стране. Његову веродостојност потврђују потписи Делфе Иванић и Василије Колаковић.

STENOGRAFSKE BELEŠKE O RADU KOLA SRPSKIH SESTARA

Podaci Delfe Ivanić (4. II 1957)
Istorijski arhiv Beograda, MG, K-2/II,5

Od kada postoji Društvo?

Odgovor: Kolo srpskih sestara postoji od 15. avgusta 1903. godine.

Koliko članova broji Društvo po poslednjem spisku?

Društvo je brojalo u Beogradu oko hiljadu članova.

Koje su istaknute ličnosti bili pokrovitelji ili pokroviteljke Društva?

Odgovor: (Usmeno objašnjenje Delfe Ivanić organizatoru intervju: Kad smo osnovali Kolo srpskih sestara 1903. Nadežda Petrović je predložila da se za pokrovitelja³⁰ uzme princeza Jelena³¹. Ja sam bila protiv pokroviteljstva jer je u to vreme bila smena dinastija, otišli su Obrenovići, došli Krađorđevići³². Situacija je bila dosta komplikovana, tu je bilo tzv. Zavereničko pitanje³³, pa sam smatrala da ne bi trebalo da se mi na taj način i politički eksponiramo, tako da nismo ni uzimali pokrovitelja). Odgovor: Kolo nikad nije imalo nikakvog pokrovitelja ni pokroviteljku.

Kako je društvo konstituisano, organizovano u pogledu na unutrašnjost?

Odgovor: Kolo ima svojih 135 Odbora širom cele Jugoslavije. (Usmeno objašnjenje organizatoru intervju: uključujući Sloveniju, imalo je 160 Odbora).

Kakve je sve priredbe održalo Kolo u poslednjoj godini pred rat?

³⁰ Реч је о раширеној пракси у Европи и Русији у 19. веку да женска, углавном елитистичка филантропска удружења буду под заштитом женског члана владајуће династије. Заштитнице *Женског друштва, Одбора госпођа кнегиња Љубица* биле су кнегиња/краљица Наталија Обреновић, краљица Драга Обеновић и кнегиња Јелена Карађорђевић.

³¹ Јелена Карађорђевић (1884–1962), кћерка краља Петра I Карађорђевића и кнегиње Зорке. Одрасла је у Швајцарској и Русији. Године 1911. удала се за руског великог кнеза Јована Константиновича Романова. Помагала је српске рањенике у балканским ратовима и у Првом светском рату. Основала је болницу у Врању. После убиства мужа, живела је у Ници и Кану.

³² Мајски преврат 29. маја/12. јуна 1903. у коме су убијени краљ Александар Обреновић и краљица Драга Обреновић, а на престо је ступио Петар I Карађорђевић.

³³ Комплекс питања настао 1903. године у вези с односом новоуспостављене власти према завереницима који су, погавивши официрску реч, убили краља и краљицу. Завереничко питање је имало и своју спољнополитичку димензију.

Odgovor: (Usmeno objašnjenje organaizatoru intervjua: Ja sam dva meseca posle okupacije Sudetskih krajeva od strane Nemaca³⁴ sakupila s jednom članicom 150 000 dinara, pa smo taj novac odnele u Čehoslovačko poslanstvo u Beogradu kao prilog Kola za čehoslovački narod i njegovu borbu protiv hitlerizma. Naravno, za vreme okupacije ja sam tu stvar čuvala kao tajnu, jer bih sigurno imala velikih neprijatnosti).

Odgovor: U zadnjoj godini pred rat Kolo nije održalo svoju tradicionalnu sveslovensku kostimiranu zabavu. (Objašnjenje za organizatora intvervjua: Nismo održali tu zabavu zato što je te godine umrla predsednica Kola, gospođica Mirka Grujić i ja sam kazala da nije u redu da mi igramo, pevamo a predsednicu sahranjujemo. Ova okolnost mi je dobro došla da sam mogla da navedem da pred rat nismo priredili ovu tradicionalnu zabavu). [Nastavak odgovora] Odbor gospođica Kola srpskih sestara održao je nekoliko matinea sasvim skromnih razmera, kao i uvek, čiji je program obično bio od nekoliko manjih muzičkih tačaka ili kakav šaljivi monolog ili dialog koji i izvodila gospođa Žanka Stokić³⁵ ili ko drugi, zatim kakva šaljiva lutrija, a onda igranka i bife. A Uprava Kola priredila je nekoliko uspehlih srpskih večeri na Kolarčevom univerzitetu i to: Srpsko veče Đure Jakšića, Srpsko veče Vojislava Ilića, Srpsko veče Njegoša, Srpsko veče Alekse Šantića, Srpsko veče Svetozara Čorovića, Srpsko veče pesnika Srba muslimana. U toku cele zime i proleća nedeljom prepodne održavana su u sali Kola predavanja već dugogodišnjeg Malog univerziteta Kola srpskih sestara. (Usmeno objašnjenje organizatoru intervjua: Mali narodni univerzitet počeo je da radi 1923. godine). Na tim predavanjima govorilo se o temama iz srpske istorije, književnosti, stare srpske slikarske, ikonografske i arhitektonske umetnosti, zatim o velikim ljudima drugih narodnosti kao o Nanzenu³⁶, Selmi Lagerlef³⁷ i drugima. Predavanja su držali naši naučnici, književnici i drugi muškarci i žene koje se tim pitanjima bave. Pored kalendara „Vardar“, to je bio jedan od najlepših radova Kola. Predsednica Kola (Delfa Ivanić) držala je na radiju i u sali Kola u Beogradu, kao i u Vršcu, Sremskoj Mitrovici i Staroj Pazovi dva svoja predavanja: „O ženskom junaštvu“ i „Majke i žene naših junaka“.³⁸

³⁴ Припајање Немачком рајху, 1. маја 1939, године, пограничних области Чехословачке, у којима је претежно живело немачко становништво..

³⁵ Жанка Стокић (1887–1947), глумица. Играла је у путујућим трупима по Војводини, Славонији и Босни, а од 1911. у Народном позоришту у Београду. Највеће улоге је остварила у комадима Б. Нушића. Године 1945. била је осуђена на осам година губитка националне части.

³⁶ Фритјоф Нанзен (1861–1930), норвешки истраживач и дипломата, вођа експедиција на Гренланд и добитник Нобелове награде за мир 1922.

³⁷ Селма Лагерлеф (1858–1940), шведска књижевница, прва добитница Нобелове награде за књижевност (1909), феминисткиња и светска путница.

³⁸ Оба предавања су одржана 1940. године.

Šta je u humanom pogledu učinilo Društvo poslednje godine pred rat?

Одговор: U humanom pogledu Kolo je i u poslednjoj godini pred rat, kao i vazda ranije, mnogo radilo, ali to je vazda i većinom bilo nacionalno-humanano. Tako, davalo je stalne male mesečne pomoći koje su se kretale od 100 do 500 dinara mnogim samohranim majkama čiji su sinovi hranioци izginuli u prošlim ratovima a one ostale ili bez ičega ili sa zlehudom invalidninom. Dalje, davalo je jednokratno ili mesečno pomoći nekim ostarelim ili osiromašenim rodoljubima srpskim. U svom najbolje uređenom internatu u Jugoslaviji³⁹ izdržavalo je potpuno 20 do 30 pitomica iz svih krajeva naše zemlje, u želji da se naš narod što bolje amalgamira, a da devojčice budu što bolje u nacionalnom duhu vaspitane, spremivši ih za narodne učiteljice, učiteljice zanatskih škola, a mnogo manje ih upućivalo u trgovačke škole, na abiturijski kurs⁴⁰, gimnaziju, na univerzitet, na zanate. Izvestan broj u specijalno teškim slučajevima, prema svojim mogućnostima, primalo je po spuštenim cenama u svoj Internat, kad je broj određen za pitomice bio popunjen. Oko 20 pitomica bilo je u Internatu punoplatežnih, dece roditelja koji ne žive u Beogradu a koji su radi bili da im deca za vreme školovanja žive u jednoj zdravoj i nacionalnoj sredini. Dalje, Kolo je imalo vazda po nekoliko pitomaca ili pitomica koje je izdržavalo van Beograda u raznim stručnim školama, ćilimarskim, domaćičkim, slikarskim i tome slično. Izdavalo je svake godine besplatno ručak za desetak a ponekad i više siromašnih učenica i učenika učiteljske, bogoslovske ili koje druge stručne škole.⁴¹ Održavalo je jednom nedeljno mobu na kojoj su članice ili prijatelji Kola izrađivale rublje, džempere, čarape i tome slično od materijala koji je Kolo nabavilo i svake godine je prodavalo i odenulo po nekoliko stotina siromašne dece iz osnovnih škola, uglavnom po brdskim selima gde deca slabo odevena i još slabije ishranjena moraju da idu po nekoliko kilometara dnevno peške od svoga sela ili zaseoka do mesta gde im je škola. Pomagalo je jednokratnom ili stalnom mesečnom pomoći razne đačke trpeze nekih svojih odbora u siromašnim mestima, ali i nekih drugih ustanova gde su socijalne prilike bile izuzetno teške, kao što je na primer, trpeza siromašne dece „Nada Hadžić“ u Bitolju i tome slično. Pomagalo je jednokratnom ili višemesečnom pomoći izvesne siromašne bolesnike na lečenju po banjama ili po lečilištima za tuberkulozne. Pomagalo je izbeglice ruske, čehoslovačke, poljske. (Usmeno ojašnjenje organizatoru intervjua: Kad je Poljska bila okupirana od strane Nemaca, mi smo ceo jedan stan pretvorili

³⁹ У Дому Кола српских сестара.

⁴⁰ Курс за полагање завршног испита у средњој школи, припрема за даље школовање за које је услов велика матура.

⁴¹ Током целе године.

u prihvatilište za neke poljske izbeglice i tu smo ih držali dok se ne zaposle, pa onda idu dalje. Dakle, ta stvar je bila direktno protiv Nemaca. Ja sam u stvari stavila ruske izeglice napred, kao firmu, a i inače smo za ruske izeglice dosta činili). [Nastavak zvaničnog odgovora] Uputilo je priloge u novcu za decu siročad francusku i englesku, kao mali revanš za velike priloge koje je u toku ratova dobijalo iz tih zemalja za naše srpske mučenike. Upućivalo je svoje priloge u sve krajeve naše zemlje gde se desila kakva nesreća, poplava, zemljotres, rudarske nesreće i tome slično. Davalo je poklone i pozajmice bez interesa svojim odborima kad se nađu u nevolji prilikom zidanja njihovih domova ili tome slično. Davalo je pozajmice i mnogim privatnim licima kad se nađu u specijalnoj nevolji.

Da li su članice mahom intelektualke ili ne?

Odgovor: Članice su obično naš srednji, dobar i pametan svet. Ono što se kod nas naziva intelektualkama, tj. Univerzitetski obrazovanim ženama, u Kolu ih gotovo i nema ili kad ih s vremena na vreme ima, to uđu po jedna ili dve osobe. Ali, ipak Kolo ima i intelektualke i obrazovanih žena, bez kojih nije bilo ni moguće izraditi ideologiju Kola i stvoriti sve ono što se stvorilo.

Koje velike dobrotvore ima Društvo i čijom inicijativom?

Odgovor: Društvo ima veliki broj dobrotvora. To je osoba koja da najmanje 5000 dinara ili osoba koja je zadužila Kolo svojim radom i prijateljstvom, kao Aca Fotić⁴², advokat, Ivan Ivanić, Dobra Petković, advokat, Slavko Grujić⁴³, Anđa i Nikola Milojković. Dobrotvore obično među našim imućnijim svetom angažuju članice i prijatelji Kola ili ih upisuju porodice umrlih. Ima i nekoliko velikih dobrotvora kao počivši patrijarh Dimitrije⁴⁴, Mirka Grujić, Vida Prokićka⁴⁵, Lela Cincar-Marković, Leposava Jovanović⁴⁶, Ljubica Ubavkić, Mijajilo Stojadinović i drugi.

Ime supruga i njegovo zanimanje?

Odgovor: Počivši Ivan Ivanić, dugogodišnji konzularni činovnik, šef Presbiroa Ministarstva spoljnih poslova, novinar i književnik.

Ime oca i njegovo zanimanje?

⁴² Адвокат из Шапца, отац Константина Фотића, правника и дипломате.

⁴³ Славко Грујић (1871–1937), правник, дипломата, маршал двора и добротвор. Син Јеврема Грујића, ожењен Мејбел Грујић с којом је из Женеве организовао пружање помоћи Србији током Првог светског рата.

⁴⁴ Патријарх српски Димитрије (1846–1930), митрополит београдски 1905–1920, патријарх 1920–1930.

⁴⁵ Видосава Прокић, управна чланица *Женског друштва*, кћерка генерала Илије Ђукнића и Љубице Ђукнић.

⁴⁶ Лепосава Јовановић (?–1935), управна чланица *Женског друштва*, основала је његову подружину у Неготину, чланица *Кола српских сестара*.

Одговор: Don Ivan Musić, vojvoda Donje Hercegovine iz Hercegovačkog ustanka 1875. godine.

Da li je Društvo izdavalo kakve knjige, brošure, listove ili letke, zašto, kada i na čiju inicijativu?

Одговор: Kolo je vazda izdavalo, još od 1906. godine svoj rodoljubivi narodni alamanah „Vardar“. Inicijativu za njega dao je počivši Ivan Ivanić i on ga je krstio imenom simbolične srpske reke. Prvi „Vardar“ uredili su i dugo godina docnije saradivali na njemu počivši Ivan Ivanić i počivši Milojko Vasiljević⁴⁷, mnogozaslužni i dugogodišnji srpski konzul u Grčkoj i Turskoj. Cilj je bio da se kroz tu narodnu knjigu govori narodu rodoljubivim jezikom o njemu, njegovoj slavnoj prošlosti, njegovim tradicijama, njegovim lepotama, njegovim bolima, patnjama, idealima, snovima, zadacima i nadama za jednu srećniju budućnost. Sem ovoga, izdalo je prošlog Velikog rata pesme Alekse Šantića⁴⁸ i na inicijativu svoje članice Mare Đorđević Malagurske⁴⁹ izdalo je pre nekoliko godina „Kosovske božure“ od Filipovića⁵⁰. Štampalo je jednu malu brošuru o radu Kola. Drugih brošura nikad nije štamvalo, niti ma kakvih letaka. Izdavalo je više dopisnih karata kao „Naše lepote iz južne Srbije“, Gračanice, Kosova i tome slično, iz Bosne „Sarajevo“, i druge lepe gradove naše, dalje „Cara Lazara“ i „Kosovku devojku“.

Kakve je veze imalo Društvo s pokretom „Žena danas“? (Objašnjenje za organizatora intervjua. Taj pokret je bio pod rukovođenjem komunista).⁵¹

Одговор: Sa pokretom „Žena danas“ Društvo nikada nije imalo nikakvih veza, kao ni jedna njegova članica uprave što nije imala.

Koliko je članica Upravnog odbora bilo Jevrejki?

Одговор: Za skoro 40 godina od svoga postojanja Društvo nikad nije imalo u svojoj upravi ni jednu Jevrejku.⁵²

Da li se vaš muž interesovao za rad Društva? (Reči rad Društva su podvučene)

⁴⁷ Миливоје Васиљевић, деловођа српског конзулата у Скопљу 1890, конзул у Битољском вилајету 1895–1896.

⁴⁸ Алекса Шантић (1868–1924), песник, академик.

⁴⁹ Мара Ђорђевић Малагурски (1894–1971), књижевница и етнолог, учествовала у оснивању Буњевачке просветне заједнице у Суботици.

⁵⁰ Драгољуб Филиповић (1884–1933), песник, аутор пет збирки песама од којих су *Косовски божури* објављени први пут 1918. на Крфу.

⁵¹ *Жена данас* (1936–1940), гласило *Омладинске секције Женског покрета* у Београду и *Удружења студенткиња Београдског универзитета* које су се залагале за антифашизам, феминизам, пацифизам и комунизам.

⁵² Од 1874. у Београду ради *Јеврејско женско друштво* а 1895. основано је *Српско-јеврејско женско друштво*.

Odgovor: Moj muž, počivši Ivan Ivanić, vrlo mnogo se interesovao za rad Društva i u ideologiju Kola ušlo je mnogo njegovog. Na prvom sasvim malom sastanku u kući počivše Nadežde Petrović, kraljice Marije ulica broj 32 (onda Ratarska ulica) u julu 1903, od ljudi koji su bili prisutni bili su samo moj muž i otac Nadežde Petrović, počivši Mita Petrović, predsednik Poreske uprave. Moj muž i počivši Branislav Nušić, koga je moj muž doveo na idući sastanak, predložili su da to ne bude odbor ad hoc⁵³, kako smo mi prvobitno mislili, koji bi pomagaao postradale u Makedonskom ustanku 1903. godine⁵⁴, već da to bude stalno društvo rodoljuba koje će misliti na porobljeno srpstvo i olakšavati mu muke njegove. Moj muž i počivši Branislav Nušić napisali su i prva pravila društvena i odredili mu cilj i smernice. Njih dvojica su i krstili Društvo. Moj muž je predložio da se ono nazove ili Društvo srpskih sestara ili Kolo Srpkinja, a počivši Nušić je iz ta dva imena sastavio: Kolo srpskih sestara. Za dugi niz godina, dok je moj muž bio šef Presbiroa Ministarstva inostranih dela, Kolo nikad nije platilo što za reklamu, niti se staralo za istu. To je vazda vršio moj muž, bilo da se reklamirao „Vardar“ ili ma koja druga priredba. I od tada, pa do smrti svoje, kad dođe na odsustvo u Beograd, moj muž nikad nije propustio skupštinu Kola a da na nju ne dođe ili na ma koju drugu priredbu Kola.

Stav Društva posle državne katastrofe?⁵⁵

Odgovor: Posle državne katastrofe Kolo je gledalo da što je moguće više olakša našem svetu. Imalo je i izdržavalo uglavnom ono porodilište siromašnog našeg sveta u svom domu za više od dva meseca dok bolnice nisu opet proradile. Celokupan svoj inventar dalo je srpskim izbeglicama koje su usled terora ustaša gole i bez ičega došle u Beograd. Razdalo je za decu rublja i često nosilo deci u izbeglički logor, kao i sapuna za pranje. Mnogo je pozajmilo novaca. Izrađivalo je rublja, džempera, čarapa i narukvica za zarobljenike i sve moguće činilo i kod naših u Crvenom krstu, kod Dimitrija Ljotića⁵⁶, kao i kod predstavnika nemačkog Crvenog krsta pukovnika gospodina Vika da se dobije dozvola za slanje paketa našim zarobljenicima, pre nego što počne smrtnost u strahovotim razmerama, kao što je to bio slučaj u prošlom ratu. Kad je dobijena dozvola za slanje paketa, Kolo je svakom prilikom slalo zarobljenicima veliki broj paketa najbolje opremljenih hranom, duvanom, sa parom veša, toplim džemperom i čarapama. Svaki put kad su naši zarobljenici dolazili ili prolazili

⁵³ У ову сврху (лат.).

⁵⁴ Иванићева мисли на Илинденски устанак који је избио у августу 1903. против османске власти под вођством тајне ВМРО.

⁵⁵ Капитулација Југославије у априлском рату 1941.

⁵⁶ Димитрије Љотић (1891–1945), српски и југословенски политичар, адвокат, вођа покрета *Збор* и сарадник немачких окупационих власти у Другом светском рату.

iz ropstva Kolo ih je dočekalo na stanici i izdalo im okrepljujućih ponuda, rakije, slanine, hleba, kolača, jaja, biskvita, duvana i tome slično. Kad je stigao onaj prvi veliki transport bolesnika naših u Vojnu bolnicu, Kolo je nedeljama, dok je god bilo mogućnosti da se dobavljaju namirnice, nosilo u bolnicu materijal i spremala se tamo snažna i ukusna jela koja će koliko-toliko povratiti snagu našim mučenicima.

Da li biste hteli aktivirati rad Društva?

Odgovor: Kolo želi da ponovo počne da radi. Radi toga je podnelo predstavku nemačkim vlastima i njegovo predstavništvo je išlo kod gospode feld-komandanta i krajskomandanta⁵⁷, a i kod gospodina Aćimovića⁵⁸, u odsek za turizam Ministarstva trgovine, Ministarstvo prosvete i Srpski crveni krst.

U kom cilju?

Odgovor: Kolo želi da radi da bi ublažilo teške nevolje koje je rat prouzrokovao srpskom narodu. Ovo u prvom redu, a u drugom što smatram da duguje svojoj svetloj prošlosti i svom lepom imenu da u ovim teškim danima narodnog raspada ne ostane neaktivan.

Da li osećate da su sva naša društva bila možda malo birokratska? (Usmeno objašnjenje organizatoru intervjua: U formularu stoji „naša“; to je verovatno zbog toga što se htelo predstaviti da se radi o srpskoj a ne nemačkoj akciji).

Odgovor: Ne smatram da su naša društva bila birokratska. Ona su odgovarala u mnogome sredini, potrebama i prilikama kad su nikla. Moglo bi se pre kazati da su bila skućena i malog obima, ali je tome bio uzrok što je naša zemlja bila mala a mi siromašni. Inače, društva nisu bila ukalupljena po jednom obrascu. Ona su toliko puta bila izraz ne toliko samih potreba našeg javnog života koliko vidika onih koji su ih stvarali i u njima radili. Društva su, gotovo svako ponaosob, stvarala svoju ideologiju ne uzimajući za obrazac ni druga društva niti ustanove koje su živele u drugim državama.

Koji je sistem stranih uređenja podržavalo Društvo? (Usmena primedbaa Delfe Ivanić: Izgleda da su tu mislili na masoneriju).

Odgovor: Nikad ničijeg sistema ni u našoj zemlji, ni na strani Kolo se nije držalo. Nikoga nije podražavalo. Ono je bilo ličnost koja je sama izgradila svoj sistem.

Veze sa Engleskom? (Objašnjenje Delfe Ivanić: Znali su da sam imala veze sa Engleskom i da je Kolo srpskih sestara preko mene bilo povezano sa Engleskom. Mi smo vrlo veliku pomoć odatle dobijali, i kad se zaratilo, 1939. godine, mi smo engleskom ambasadoru odneli 100 000 dinara priloga a isto

⁵⁷ Војни командант округа (нем).

⁵⁸ Милан Аћимовић, политичар, сарадник нациста, шеф прве квислиншке управе и комесар полиције у окупираној Србији 1941.

tako i francuskom ambasadoru. To smo namenili kao pomoć Englezima i Francuzima koji su pali u nemačko ropstvo. Ambasador nas je lično primio).

Odgovor: Veze Kola sa Engleskom su sledeće: Sadašnja predsednica Kola (Delfa Ivanić) koja je u vreme Balkanskih ratova bila sekretar Kola, imala je veze s diplomatskim korom akreditovanim u Beogradu, pošto je njen muž bio dugogodišnji činovnik Ministarstva spoljnih poslova. Ona je pre početak Balkanskih ratova pozvala na rad u bolnicu Kola, pored gospođe Nikole Pašića⁵⁹, i gospođe stranih poslanika: engleskog Ledi Pedžet, nemačkog baronicu Grizinger⁶⁰, ruskog poslanika⁶¹ i suprugu generala Atamanova, suprugu fransukog delegata gospođu Bunjolc⁶² i druge. Sve te otmene strane dame došle su u Kolo i pomagale da Kolo dođe do priloga u novcu i stvarima. Za vreme Balkanskih ratova može se reći da su podjednako činile dobra našim ranjenicima koliko engleska poslanikovicica ledi Pedžet, toliko i nemačka poslanikovicica baronica Grizinger, koja je i lekare iz Nemačke angažovala ili Francuskinja gospođa Bunjolc.

Za vreme Velikog svetskog rata, kao i u drugim našim ustanovama u celoj zemlji, stizala je velika pomoć iz Engleske i to u lekovima, ćebadi, sanitetskim misijama i tome slično. To su jedine veze Kola sa Engleskom, koje bi se mogle definisati sa: zajednički rad na zbrinjavanju naših izmučenih ratnih nevoljnika, bolesnih i ranjenih. Nikakvih drugih veza sa Engleskom Kolo nije imalo.

Koliko mislite da je potrebno da se jedno društvo formira i da započne svoj rad?

Odgovor: Ne može se unapred reći koliko je vremena potrebno da se društvo formira i započne rad. To sve zavisi od cilja društvenog, od sredine u kojoj se društvo osniva i od osoba koje ga osnivaju.

Da li ste voljni da pomognete spasu srpskog naroda u jednom novom sistemu vladavine i osećanja?

Odgovor: (Usmeno objašnjenje Delfe Ivanić organizatoru intervjuja: Ovaj odgovor nam je skrhao vrat).

Mi želimo da radimo na sreću srpskog naroda (oni su stavili: spas), ostajući verni svojim vazdašnjim idealima, ne napuštajući svoje tradicije i ideologiju, ostajući vazda na svojoj staroj svesti, verni svojoj prošlosti.

⁵⁹ Турђина Пашић, рођена Дуковић, кћерка богатог тршћанског трговца житом.

⁶⁰ Супруга Јулијуса фон Гризингера, посланика Немачке у Београду (1911–1914).

⁶¹ Супруга руског посланика Николаја Хартвига (1909–1914). У неким изворима се помиње и Јулија Штрадман, супруга руског војног аташеа.

⁶² Лујза Буњолс, супруга француског делегата при Управи државног монопола.

Rasformiranje Kola i predaja njegove imovine Beogradskoj opštini. – Tako sam ja predala odgovore na pomenuta pitanja. Posle toga mi smo još neko vreme radili, slali smo pakete zarobljenicima, pomagali избеглице itd. Jednog дана један немачки војник дошао је мојој кући и doneo акт из Крајскомадатуре у коме се тражи да поднесемо биланс и списак покретне и непокретне имовине. Ја сам одмах знала да то неће ваљати. Наредила сам да се изradi како је тражено, па смо то послали у Крајскомадатуру. Нeko време после тога добијем позив од Специјалне полиције да дођем тамо. Каd сам дошла, примио ме је један чиновник и саопштио ми наредбу врховног војног заповедника Србије, генерала Бадера⁶³, којом се забрањује рад Кола. То је било у августу 1942. године. Одређено је да се сва имовина Кола, покретна и непокретна, преда Специјалној полицији, а она ће предати Београдској општини.

Ја сам одмах предузела кораке да биh ово евентуално спречила, па сам отишла код генерала Недића и молила га да он интервенише код немачких власти. Рекла сам, ако се можда ради о личностима, ако немачке власти сматрају да ми које смо у управном одбору нисмо погодне личности, него да треба одредити друге личности, нека се онда учини тако, и ја сам се чак понудила да предлозим друге личности. Генерал Недић се заузео код немачких власти, али успеха није било. Онда је дошло наређење да до 1. септембра има да се преда имовина. Било нам је јављено да ће доћи у наше просторије Драги Јовановић⁶⁴, председник Општине београдске, представник Специјалне полиције и Дandreја, представник Београдске општине и још неколико представника њихових. Они су дошли 31. августа. Ја сам позвала све чланце управе да дођу у просторије Кола. Састали смо се у 8.30 часова. Ја сам Драгог Јовановића и Дandreју водила из зграде у зграду и предавала имовину. Онда смо отишли у дворану у којој су иначе одржаване седнице. Ја сам том приликом, пред представницима Специјалне полиције и Београдске општине и пред свим чланицама управе рекла да нас неправедно погађа ова наредба Војног заповедника Србије, генерала Бадера.

Ми нисмо никакво зло чинили – рекла сам – ми смо радили само на томе да другима помогнемо у несрећи. Ја сам том приликом одржала дирљив говор, тако да су и Драги Јовановић и Дandreја били узбуђени. Драги Јовановић се сав тресао од узбуђења. Ја сам им казала:

Из ове куће која је зидана с љубављу од љубави и да се из ње љубав за наш народ и земљу већно шири, излазило је само добро. Никад никакво зло није ником причинјено.

⁶³ Паул Бадер, генерал Вермахта, био је у војној управи у окупираној Србији у лето 1941. После гушења устанка именован за опуномоћеног генерала а потом, у фебруару 1942, за војног команданта Србије (до августа 1943).

⁶⁴ Драгомир Јовановић (1902–1946), шеф Београдске полиције и председник Београдске општине (1941–1944), сарадник окупатора.

A onda, obraćajući se Dragom Jovanoviću i Dandreji rekla sam:

Ja vas lepo molim da vodite računa o onima koje smo pomagali, o izbeglicama kojima smo dopustili da stanuju u zgradama Kola, o starim majkama koje su imale penzije. Ne dopustite da se u ovaj dom useli bilo kakva antisrpska ustanova.

Onda sam im pokazala slavsku ikonu Kola srpskih sestara koju je izradio Uroš Predić⁶⁵ i kazala:

Mi možemo ovo da sklonimo. Mi nećemo da je sklanjamo. Želimo da ova ikona večno čuva našu kuću iako nas u njoj više nema, a molimo vas da se svake godine o Maloj gospojini zapali slavska sveća Kola srpskih sestara.

Dragi Jovanović je obećao da će o svemu tome da vodi računa. Kad smo završili, rekla sam svojim saradnicama iz uprave:

Gospođe, ovo više nije naše. Sad idemo.

Bilo je blizu 14 časova kad je ceo taj posao završen, a počeli smo ga u 8.30 časova. Ja sam bila jako uzbuđena. Kad sam došla kući dobila sam žučne napade. Dr Paja Bogdanović je rekao da moram ili u sanatorijum ili u bolnicu. Ja sam kazala da hoću da umrem u svojoj kući. Onda je on doveo doktoru Vidu, pa su mi stavili sondu od 78 santimetara i izvadili mi iz stomaka 800 grama žuči. Ja sam još izvesno vreme ležala kao samrtnik.

To je bio i zvanični prestanak rada Kola srpskih sestara 1942. godine.

⁶⁵ Урош Предић (1857–1953), један од најзначајнијих сликара српског реализма. Посебно је плодан у изради портрета. Дао је велики допринос црквеном сликарству. Аутор је и Повеље *Кола* из 1922.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Историјски архив Београда [Istorijski arhiv Beograda]
- *Стенографске белешке о раду Кола српских сестара*, МГ, К-2/II, 5.
[*Stenografske beleške o radu Kola srpskih sestara*, MG, K-2/II, 5]
- *Упитник и одговори Делфе Иванић председнице Кола српских сестара*, Породични фонд Главинић 1119 к. 54 З. 4. 5. [*Upitnik i odgovori Delfe Ivanić predsednice Kola srpskih sestara*, Porodični fond Glavinić 1119 к. 54 З. 4. 5]

Објављени извори – Published Primary Sources

Иванић, Д., *Успомене*, приредила Ј. Милановић, Београд 2012. [Ivanić D., *Uspomene*, priredila J. Milanović, Beograd 2012]
Календар Вардар, год. II, 1907. [*Kalendar Vardar*, god. II, 1907]

Литература – Secondary Sources

Воџиновић Н., *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku*, Beograd 1996.
Милановић, Ј., *Делфа Иванић*, Београд 2015. [Milanović, J., *Delfa Ivanić*, Beograd 2015]
Милановић, Ј., „Женска друштва у Великом рату“, *Српски народ на Балкану од 6. до 20. века*, приредио С. Недељковић, Ниш 2014, 163–177. [Milanović, J., „Ženska društva u Velikom ratu“, *Srpski narod na Balkanu od 6. do 20. veka*, priredio S. Nedeljković, Niš 2014, 163–177]
Столић, А., *Сестре Српкиње. Појава покрета за еманципацију жена и феминизма у Краљевини Србији*, Београд 2015. [Stolić, A., *Sestre Srпкиње. Pojava pokreta za emancipaciju žena i feminizma u Kraljevini Srbiji*, Beograd 2015]

Ana STOLIĆ

**STENOGRAPHIC NOTES
ABOUT THE WORK OF KOLO SRPSKIH SESTARA
Data of Delfa Ivanić (4 February 1957)**

Summary

The paper represents a critical edition of an interview with Delfa Ivanić, a humanitarian and patriot, one of the initiators of the movement for the emancipation of women in the Kingdom of Serbia and Kingdom of Yugoslavia. Her speech was recorded in 1957. It is based on the questions that the German occupation authorities asked all women presidents of women's associations in 1942. They answered orally. Only Delfa Ivanić, the president of *Kolo srpskih sestara*, was requested to submit her answers in writing as well. The property of *Kolo* was soon thereafter confiscated and its work forbidden. Although Ivanić added in her *Memories* the answers submitted to the German Command in Belgrade, in this interview the interviewer also noted her accompanying, oral comments. From a time perspective, they are particularly interesting as they indicate the structure, objectives and method of work of *Kolo srpskih sestara* from its establishment in 1903 until the cessation of work in 1942. It was a powerful and influential organisation which acted outside the borders of the Kingdom of Serbia and was, judging by its many features, the first women's political organisation.

Чланак примљен: 29.3.2021.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 24.5.2021.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Текстови се достављају Редакцији издања Историјског института на email: istorinst@iib.ac.rs

Рукописи у компјутерском слогу предају се у електронском облику у фонту Times New Roman, величина фонта 12. Размак између редова је 1.5, а напомене се налазе на крају сваке стране. Аутори могу предати радове и на страном језику (енглески, руски, француски, немачки). Текст може да има највише 50.000 словних места (без резимеа и листе референци). Осим основног текста са напоменама (уређеним према упутству), рад треба да садржи:

Апстракт

Налази се испод наслова рада и има од 100 до 250 речи. Пише се на језику којим је писан основни текст и на енглеском језику.

Кључне речи

Дају се на српском и на енглеском језику и може их бити највише 10.

Резиме

Предаје се на енглеском језику. Дужина резимеа може бити до 1/10 дужине чланка.

Листу референци

Налази се на крају рада. У основи чине је три дела: Необјављени извори, Објављени извори и Литература. Прво се наводе радови писани латиницом (абecedним редом), потом радови писани ћирилицом (азбучним редом). Ћириличке библиографске јединице морају имати и латиничку транслитерацију. Презиме и пуно име аутора се наводе увек уз цитирани рад. Појашњења су дата у НАЧИНУ ЦИТИРАЊА.

Прилоге

Доставити их у електронској форми ван Word документа у једном од следећих формата .tiff, .jpg, .eps, .cdr. Црно беле фотографије предати у резолуцији од најмање 150, а колор од 300 dpi.

Аутори контролишу и уносе лекторске интервенције у електронску верзију текста. Уколико се не слажу са неком од лекторских интервенција то морају видно означити.

Радови се примају до 31. марта за текућу годину.

НАЧИН ЦИТИРАЊА

После првог помена пуне библиографске јединице у напоменама, током наредних цитирања треба дати скраћени облик, односно поновити презиме аутора и скраћени наслов.

Исто (ћирилица) / Isto (латиница) / Ibidem (страни језик) – у зависности од језика и писма јединице која се цитира. Користи се на месту имена аутора, наслова и онолико информација које су идентичне онима у претходној фусноти. Не може се користити уколико претходна фуснота наводи више од једне библиографске јединице.

исти / isti / idem / eadem (малим почетним словом, ако није на почетку реченице). Користи се када се у истој напомени континуирано цитира два или више дела истог аутора.

Употребљавају се скраћенице **уп. (ћирилица) / up. (latinica) / cf. (за страни језик)**.

Датуми се пишу на следећи начин, нпр. 2. март 2019; векови се пишу арапским цифрама.

Бројеви до десет се пишу словима, а већи од троцифрених треба да буду написани са тачкама, а не са размацама (нпр. 2.000, 10.000).

Наслови часописа и серија, архиви и архивски фондови могу се скратити у сигле, након првог целовитог помена, нпр. Архив Српске академије наука и уметности [=АСАНУ] или Историјски часопис [=ИЧ].

ПОСЕБНА ИЗДАЊА:

Један аутор:

Име и презиме аутора, *Наслов књиге*, место издања: издавач, година, страна.

При првом цитирању аутора пише се пуно име и презиме, а касније само презиме.

– Десанка Ковачевић-Којић, *Градски живот у Србији и Босни : XIV–XV вијек*, Београд: Историјски институт, 2007, 26.

При поновљеном цитирању:

– Ковачевић-Којић, *Градски живот*, 26.

Листа референци:

Презиме, име аутора, *Наслов књиге*, место издања: издавач, година.

– Ковачевић-Којић, Десанка, *Градски живот у Србији и Босни : XIV–XV вијек*, Београд: Историјски институт, 2007.

Два или три аутора:

Име и презиме, име и презиме и име и презиме аутора, *Наслов књиге*, место издања: издавач, година, страна.

– Сима Ћирковић, Десанка Ковачевић Којић и Ружа Ћук, *Старо српско рударство*, Београд: Вукова задужбина – Нови Сад: Прометеј, 2002, 36–42.

При поновљеном цитирању:

Презиме првог аутора и др./et al. (за страни језик)

– Ћирковић и др., *Старо српско рударство*, 36–42.

Листа референци:

Презиме, име првог аутора, име и презиме другог и име и презиме трећег аутора, *Наслов књиге*, место: издавач, година.

– Ћирковић, Сима, Десанка Ковачевић Којић и Ружа Ћук, *Старо српско рударство*, Београд: Вукова задужбина – Нови Сад: Прометеј, 2002.

Четири или више аутора:

Име и презиме првог аутора и др. / et al. (за страни језик), *Наслов књиге*, место издања: издавач, година, страна.

– Ivan Božić i dr., *Istorija Jugoslavije*, Beograd: Prosveta, 1972, 100.

Листа референци:

Презиме, име првог аутора, имена и презимена другог и трећег аутора и име и презиме четвртог аутора, *Наслов књиге*, место издања: издавач, година.

– Božić, Ivan, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić i Vladimir Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Beograd: Prosveta, 1972.

Вишетомно дело:

Име и презиме аутора, *Наслов књиге*, том, место издања: издавач, година, страна.

– Милорад Екмечић, *Стварање Југославије*, књ. 2, Београд: Просвета, 1989, 122.

Листа референци:

Презиме, име аутора, *Наслов књиге*, том, место издања: издавач, година.
– Екмечић, Милорад, *Стварање Југославије*, књ. 2, Београд: Просвета, 1989.

Поновљено издање књиге:

Име и презиме аутора, *Наслов књиге*, место издања: издавач, година и издање, страна.
– Константин Јиречек, *Историја Срба*, књ. I, Београд: Научна књига, 1978², 30.

Листа референци:

Презиме, име аутора, *Наслов књиге*, место издања: издавач, година и издање.
– Јиречек, Константин, *Историја Срба*, књ. I, Београд: Научна књига, 1978².

Приређени извори:

- Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, Београд: СКА, 1929, 530–533.
- Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, прир. Љиљана Јухас-Георгиевска, Београд: Просвета, СКЗ, 1988, 100.
- *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. 1, studio et opera Georgii Fejér, Budaë, 1829, 25.
- *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књ. 1, III/2, прир. Љиљана Алексић-Пејковић, Београд: САНУ, 2014, 590.

При поновљеном цитирању:

- Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I/1, 500.
- *Codex diplomaticus Hungariae*, t. 1, 25.
- *Документи о спољној политици*, књ. 1, III/2, 590.

Листа референци:

Презиме, име аутора, *Наслов књиге*, место издања: издавач, година или
Наслов књиге, ур., прев., прир. име и презиме, место издања: издавач, година.

Поглавље или неки други део књиге, одреднице у енциклопедијско-лексикографским публикацијама:

Име и презиме аутора, „Наслов поглавља“, у: (у: / in:) *Наслов књиге*, ур./гл и одг. ур./прев./ прир. Име и презиме, место издања: издавач, година, страна.
– Мирослав Тимоотијевић, „Приватни простори и места приватности“, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. Ана Столић и Ненад Макуљевић, Београд: Clіo, 2006, 133.

При поновљеном цитирању:

– Тимотијевић, „Приватни простори“, 133.

Листа референци:

Презиме, име аутора, „Наслов поглавља“, у: (у: / in:) *Наслов књиге*, ур./гл и одг. ур./прев./прир. Име и презиме, бројеви страна поглавља, место издања: издавач, година.

– Тимотијевић, Мирослав, „Приватни простори и места приватности“, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. Ана Столић и Ненад Макуљевић, 165–244, Београд: Слио, 2006.

Предговор, увод, поговор:

Име и презиме, предговор/уводник/поговор у: (у: / in:) *Наслов књиге*, Име и презиме аутора књиге, место издања: издавач, година, стране.

– Чедомир Попов, предговор у: *Срби на историјском раскришћу*, Милорад Екмечић, Београд: СКЗ, 2014, I– III.

Листа референци:

Презиме, име, предговор/уводник/поговор у: (у: / in:) *Наслов књиге*, Име и презиме аутора књиге, бројеви страна предговора, место издања: издавач, година.

– Попов, Чедомир, предговор у: *Срби на историјском раскришћу*, Милорад Екмечић, I–XIX, Београд: СКЗ, 2014.

Предговор, увод, поговор аутора у сопственој књизи:

Име и презиме, предговор/уводник/поговор у: (у: / in:) исти, *Наслов књиге*, место издања: издавач, година, стране.

– Димитрије Богдановић, увод у: исти, *Књига о Косову*, Београд: САНУ, 1985, 15.

Листа референци:

Презиме, име, предговор/уводник/поговор у: (у: / in:) исти, *Наслов књиге*, бројеви страна предговора, место издања: издавач, година.

- Богдановић, Димитрије, увод у: исти, *Књига о Косову*, 1–15, Београд: САНУ, 1985.

Примарна одговорност уредника или приређивача зборника радова:

Име и презиме, ур./гл и одг. ур./прев./прир., *Наслов књиге*, место издања: издавач, година.

– Biljana Vučetić, ed., *War, Peace and Nation-Building (1853–1918)*, Belgrade: The Institute of History – Rome: Sapienza University, 2020.

Примарна одговорност уредника, преводиоца или приређивача, када није наведен аутор:

Име и презиме, ур., гл и одг. ур., прев., прир., *Наслов књиге*, место издања: издавач, година.

– Антоније Ђурић. прир., *Солунци говоре*, Крагујевац: НИРО Књижевне новине, 2019.

Листа референци:

Презиме, име, ур./гл и одг. ур./прев./прир., *Наслов књиге*, место издања: издавач, година.

– Vučetić, Biljana, ed., *War, Peace and Nation-Building (1853–1918)*, Belgrade: The Institute of History – Rome: Sapienza University, 2020.

Секундарна одговорност (уредник, преводилац или приређивач уз аутора):

Име и презиме аутора, *Наслов књиге*, ур./гл. и одг. ур./прев./прир. Име и презиме, место издања: издавач, година, страна.

– Никола Стојановић, *Младост једног поколења (успомене 1880–1920)* ; *Дневник од године 1914. до 1918*, прир. и предговор написао Миле Станић, Београд: Историјски институт, 2015, 310–312.

Листа референци:

Презиме, име аутора, *Наслов књиге*, ур./гл. и одг. ур./прев./прир. Име и презиме, место издања: издавач, година.

– Стојановић, Никола, *Младост једног поколења (успомене 1880–1920)* ; *Дневник од године 1914. до 1918*, прир. и предговор написао Миле Станић, Београд: Историјски институт, 2015.

ЧЛАНЦИ, РАСПРАВЕ, ПРИЛОЗИ:

Чланак у часопису:

Име и презиме аутора, „Наслов текста“, *Наслов часописа* број, свеска (година) страна.

– Милош Ивановић, „Развој институције имунитета у српској средњовековној држави до краја владавине краља Милутина“, *Историјски часопис* 66 (2017) 52.

При поновљеном цитирању:

– Ивановић, „Развој институције имунитета“, 52.

Начин за часописе где је година за коју се односе различита у односу на годину изласка часописа:

– Ружа Ћук, „Делатност дубровачког трговца Луке Милановића двадесетих година XV века“, *Историјски часопис* 38 (1991) 1992, 22.

Начин за часописе са истим називом, а различитим местом издања, мање познате, ретко доступне часописе:

– Гордана Томовић, „Трагови старог рударења у топонимији пљеваљског краја“, *Гласник Завичајног музеја* 3 (Пљевља 2002) 2003, 58.

Листа референци:

Презиме, име аутора, „Наслов текста“, *Наслов часописа* број, свеска (година) бројеви страна целог чланка.

– Ивановић, Милош, „Развој институције имунитета у српској средњовековној држави до краја владавине краља Милутина“, *Историјски часопис* 66 (2017) 49–83.

Чланак у зборнику радова:

Име и презиме аутора, „Наслов текста“, у: *Наслов зборника*, ур./приређивач име и презиме, место издања: издавач, година, страна.

– Ана Столић, „Ратни доприноси жена и послератна борба за женско право гласа у Србији (Краљевини СХС) 1918–1921“, у: *Крај Великог рата – пут ка новој Европи*, ур. Александар Раствојић и Миљан Миљкић, Београд: Историјски институт и Институт за стратегијска истраживања, 2020, 288.

Листа референци:

Презиме, име аутора, „Наслов текста“, у: *Наслов зборника*, ур./приређивач име и презиме, бројеви страна целог чланка, место издања: издавач, година.

– Столић, Ана, „Ратни доприноси жена и послератна борба за женско право гласа у Србији (Краљевини СХС) 1918–1921“, у: *Крај Великог рата – пут ка новој Европи*, ур. Александар Раствојић и Миљан Миљкић, 285–298, Београд: Историјски институт и Институт за стратегијска истраживања, 2020.

Чланак аутора у сопственом зборнику радова:

Име и презиме аутора, „Наслов текста“, у: исти, *Наслов зборника*, ур./приређивач име и презиме, место издања: издавач, година, страна.

– Драгољуб Живојиновић, „Лик једног дубровачког конзула“, у: исти, *Европа и Дубровник у 17. и 18. веку : студије и расправе*, ур. Тибор Живковић, Београд: Историјски институт, 2008, 285–288.

Листа референци:

Презиме, име аутора, „Наслов текста“, у: исти, *Наслов зборника*, ур./приређивач име и презиме, бројеви страна целог чланка, место издања: издавач, година.

– Живојиновић, Драгољуб, „Лик једног дубровачког конзула“, у: исти, *Европа и Дубровник у 17. и 18. веку : студије и расправе*, ур. Тибор Живковић, 285–297, Београд: Историјски институт, 2008.

Чланак у новинама:

Име и презиме аутора (ако постоји), „Наслов текста“, *Наслов новина*, број, датум.

– Јелена Чалија, „Велика борба за Велики рат“, *Политика*, бр. 54114, 4. фебруар 2015.

При поновљеном цитирању:

– Чалија, „Велика борба“.

Листа референци:

Презиме, име аутора (ако постоји), „Наслов текста“, *Наслов новина*, број, датум.

– Чалија, Јелена, „Велика борба за Велики рат“, *Политика*, бр. 54114, 4. фебруар 2015.

Новине:

Наслов новина, број, датум.

– *Српске новине*, бр. 1, 1. јануар 1913.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ:

Име и презиме аутора, „Наслов текста“, Наслов часописа, датум, година, страна, <http://adresa> (прегледано датум).

– Jack. R. Censer, „Intellectual History and the Causes of the French Revolution“, *Journal of Social History* 52/3 (2019) 545–554, <https://academic.oup.com/jsh/articlepdf/52/3/545/27457944/shy082.pdf> (прегледано 12. 2. 2020)

Ако елемената за навођење нема, најчешће се наводи само адреса и датум преузимања. Ако неких података ипак има, они се наводе на следећи начин:

Име организације, „Наслов текста“, <http://adresa> (датум прегледа).
– Public Library Section, „The Role of Libraries in Lifelong Learning“, <http://www.ifla.org/V0/s8/index.htm> (прегледано 12. 2. 2009).

**НАВОЂЕЊЕ НЕОБЈАВЉЕНЕ
МАГИСТАРСКЕ ТЕЗЕ ИЛИ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ:**

Име и презиме аутора, *Наслов тезе или дисертације* (магистарска теза или докторска дис., назив факултета, година) страна.

– Јована Блажић Пејић, *Московски Словенски комитет и српско питање (1858–1875)* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021) 250.

Листа референци:

Презиме, име аутора, *Наслов тезе или дисертације*. Магистарска теза или докторска дис., назив факултета, година.

– Блажић Пејић, Јована, *Московски Словенски комитет и српско питање (1858–1875)* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2021).

РАД ИЗЛОЖЕН НА СТРУЧНОМ СКУПУ ИЛИ НАУЧНОЈ КОНФЕРЕНЦИЈИ:

Име и презиме, „Наслов рада“ (рад представљен на Назив скупа или конференције, Град, Држава, датум одржавања, година).

– Невен Исаиловић, „Дипломатички обрасци исправа босанских великаша“ (рад представљен на Трећој медијевистичкој радионици у Ријеци, Ријека, Хрватска, 3.10.2015)

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

Submissions should be emailed to the Editorial Board of the Institute of History at istorinst@iib.ac.rs.

Texts should be submitted electronically in Times New Roman, font size 12, line spacing 1.5, with footnotes at the bottom of each page. Authors can submit papers in Serbian and foreign languages (English, Russian, French, German). A paper can have at most 50,000 characters (without Summary and List of references). Apart from the main text with notes (prepared according to the instructions), the paper should contain:

Abstract

Below the title of the paper, between 100 and 250 words, written both in the language of the main text and in English.

Keywords

Both in Serbian and English, up to ten words

Summary

In English, up to 1/10 of the length of the article

List of References

To be given at the end of the paper. It consists of three parts: Unpublished sources, Published sources and Literature. First to be given are units written in Latin (in alphabetical order of authors), then units written in Cyrillic (in alphabetical order of authors). All Cyrillic bibliographic units must be followed by transliteration in roman script. Full last name and first name of the author are always given in the List of References. Further instructions are given below in METHOD OF CITATION.

Annexes

To be submitted electronically separately from the Word document, in .tiff, .jpg, .eps or .cdr formats. Black and white photographs to be submitted in at least 150 dpi and colour photographs in at least 300 dpi resolution.

Authors must review and insert accepted proofreading interventions in the electronic version of the text. If they disagree with an intervention, they must mark this visibly.

Papers are received until 31 March for the current year.

METHOD OF CITATION

After the first mention of the full bibliographic unit in notes, an abbreviated form should be given in the subsequent mentions, with a surname of the author and the abbreviated title.

***Исмо* (Serbian Cyrillic) / *Isto* (Serbian Latin) / *Ibidem* (foreign language)**
– depending on the language and script of the cited unit.

Used at the place of the name of the author, title and the information identical to the previous footnote. It cannot be used if the previous footnote contains more than one bibliographic unit.

исти / isti / idem / eadem (initial lowercase, if not at the beginning of the sentence).
Used when more than one work of the same author are continuously cited in one note.

Abbreviations **уп.** (Serbian Cyrillic) / **up.** (Serbian Latin) / **cf.** (foreign language) should be used.

Dates should be written as follows: 2 March 2019; centuries should be written in Arabic numerals

Numbers up to ten should be written in letters, and numbers greater than three-digit should be written with points (Serbian) / commas (foreign languages, depending on convention) and not with spaces (e.g. 2.000, 10.000).

Titles of journals, serials, archives and archival funds can be abbreviated, after the first full mention, e.g. Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti [=ASANU] or Istorijски časopis [=IČ]

BOOKS:

One author:

Name and surname of the author, *Title of the book*, place of issuance: publisher, year, page.

The author's full name and surname should be written on first citation; later only last name should be written.

– Desanka Kovačević-Kojić, *Gradski život u Srbiji i Bosni : XIV–XV vijek*, Beograd: Istorijски institut, 2007, 26.

Repeated citation:

– Kovačević-Kojić, *Gradski život*, 26.

List of References:

Surname, name, Title of the book, place of issuance: publisher, year.

– Kovačević-Kojić, Desanka, *Gradski život u Srbiji i Bosni : XIV–XV vijek*, Beograd: Istorijski institut, 2007.

Two or three authors:

Name and surname, Name and Surname and Name and Surname of the author, *Title of the book*, place of issuance: year, page.

– Sima Ćirković, Desanka Kovačević Kojić i Ruža Ćuk, *Staro srpsko rudarstvo*, Beograd: Vukova zadužbina – Novi Sad: Prometej 2002, 36–42.

Repeated citation:

Surname of the first author i dr./ et al. (for foreign language), *Title of the book*, page.

– Ćirković i dr, *Staro srpsko rudarstvo*, 36–42.

List of References:

Surname of the first author, name of the first author, Name and surname of the second, Name and Surname of the third author, *Title of the book*, place of issuance: publisher, year.

– Ćirković, Sima, Desanka Kovačević Kojić i Ruža Ćuk, *Staro srpsko rudarstvo*, Beograd: Vukova zadužbina – Novi Sad: Prometej 2002.

Four or more authors:

Name and surname of the first author i dr./ et al. (for foreign language), *Title of the book*, place of issuance: year, page.

– Ivan Božić i dr., *Istorija Jugoslavije*, Beograd: Prosveta, 1972, 100.

List of References:

Surname of the first author, Name of the first author, Names and surnames of the second and third author and Name and Surname of the fourth author, *Title of the book*, place of issuance: publisher, year.

– Božić, Ivan, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić i Vladimir Dediđer, *Istorija Jugoslavije*, Beograd: Prosveta, 1972.

Multi-volume work:

Name and Surname of the author, *Title of the book*, volume, place of issuance: publisher, year, page.

– Milorad Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije*, knj. 2, Beograd: Prosveta 1989, 122.

List of References:

Surname, Name of the author, *Title of the book*, volume, place of issuance: publisher, year.

- Ekmečić, Milorad, *Stvaranje Jugoslavije*, knj. 2, Beograd: Prosveta 1989.

Revised edition of the book:

Name and Surname of the author, *Title of the book*, place of issuance: publisher, year and edition, page.

- Konstantin Jireček, *Istorija Srba*, knj. I, Beograd: Naučna knjiga, 1978², 30.

List of References:

Surname, Name of the author, *Title of the book*, place of issuance: publisher, year and edition.

- Jireček, Konstantin, *Istorija Srba*, knj. I, Beograd: Naučna knjiga, 1978².

Edited sources:

- Ljubomir Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/1, Beograd: SKA, 1929, 530–533.
- Stefan Prvovenčani, *Sabrani spisi*, prir. Ljiljana Juhas-Georgievska, Beograd: Prosveta, SKZ, 1988, 100.
- *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. 1, studio et opera Georgii Fejér, Budae 1829, 25.
- *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije*, knj. 1, III/2, prir. Ljiljana Aleksić-Pejković, Beograd: SANU, 2014, 590.

Repeated citation:

- Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/1, 500.
- *Codex diplomaticus Hungariae*, t. 1, 25.
- *Dokumenti o spoljnoj politici*, knj. 1, III/2, 590.

List of References:

Surname, Name of the author, *Title of the book*, place of issuance: publisher, year.
or

Title of the book, ed./ed.-in-chief./transl., Name and Surname, place of issuance: publisher, year.

Chapter or other part of the book,

entry in encyclopaedic-lexicographic publication:

Name and surname of the author, „Title of the chapter“, y: (u: / in:) *Title of the book*, ed./ed.-in-chief./transl., Name and surname, place of issuance: publisher, year, page.

– Miroslav Timotijević, „Privatni prostori i mesta privatnosti“, in: *Privatni život kod Srba u devetnaestom veku*, prir. Ana Stolić i Nenad Makuljević, Beograd: Clio, 2006, 133.

Repeated citation:

– Timotijević, „Privatni prostori“, 133.

List of References:

Surname, Name of the author, „Title of the chapter“, y: (u: / in:) *Title of the book*, ed./ed.-in-chief./transl., Name and surname, pages of the chapter, place of issuance: publisher, year, page.

– Timotijević, Miroslav, „Privatni prostori i mesta privatnosti“, in: *Privatni život kod Srba u devetnaestom veku*, prir. Ana Stolić i Nenad Makuljević, 165-244, Beograd: Clio, 2006.

Foreword, editorial, afterword:

Name and surname, foreword/editorial/afterword y: (u: / in:) *Title of the book*, Name and surname of the author, place of issuance: publisher, year, pages.

– Čedomir Popov, predgovor u: *Srbi na istorijskom raskršću*, Milorad Ekmečić, Beograd: SKZ, 2014, I–III.

List of References:

Surname, Name of the author, foreword/editorial/afterword y: (u: / in:) *Title of the book*, Name and surname of the author, place of issuance: publisher, year, pages.

– Popov, Čedomir, predgovor u: *Srbi na istorijskom raskršću*, Milorad Ekmečić, I–XIX, Beograd: SKZ, 2014.

Foreword, editorial, afterword by the author of the book:

Name and surname, foreword/editorial/afterword y: (u: / in:) isti, *Title of the book*, place of issuance: publisher, year, pages.

– Dimitrije Bogdanović, uvod u: isti, *Knjiga o Kosovu*, Beograd: SANU, 1985, 15.

List of References:

Surname, Name, foreword/editorial/afterword y: (u: / in:) isti, *Title of the book*, pages, place of issuance: publisher, year.

– Bogdanović, Dimitrije, uvod u: isti, *Knjiga o Kosovu*, 1-15, Beograd: SANU, 1985.

Primary responsibility of the editor-in-chief or editor of the Collective Volume

Name and surname, ed./ed.-in-chief./transl., *Title of the book*, place of issuance: publisher, year.

– Biljana Vučetić, ed. *War, Peace and Nation Building (1853–1918)*, Belgrade: The Institute of History – Rome: Sapienza University, 2020.

Primary responsibility of the editor or translator when the author is not specified:

Name and surname, ed./ed.-in-chief./transl., *Title of the book*, place of issuance: publisher, year.

– Antonije Đurić. prir., *Solunci govore*, Kragujevac: NIRO Književne novine, 2019.

List of References:

Surname, Name, ed./ed.-in-chief./transl., *Title of the book*, place of issuance: publisher, year.

– Vučetić, Biljana, ed. *War, Peace and Nation Building (1853–1918)*, Belgrade: The Institute of History – Rome: Sapienza University, 2020.

Secondary responsibility (editor-in-chief, translator or editor along with the author):

Name and surname of the author, *Title of the book*, ed., ed.-in-chief., transl., Name and surname, place of issuance: publisher, year, page.

– Nikola Stojanović, *Mladost jednog pokolenja (uspomene 1880–1920)* ; *Dnevnik od godine 1914. do 1918*, prir. i predgovor napisao Mile Stanić, Beograd: Istorijski institut 2015, 310–312.

List of References:

Surname, Name of the author, *Title of the book*, ed., ed.-in-chief., transl., Name and surname, place of issuance: publisher, year.

– Stojanović, Nikola, *Mladost jednog pokolenja (uspomene 1880–1920)* ; *Dnevnik od godine 1914. do 1918*, prir. i predgovor napisao Mile Stanić, Beograd: Istorijski institut 2015.

ARTICLES, ESSAYS, CONTRIBUTIONS:

Article in a journal:

Name and surname of the author, „Title of the article“, *Title of the journal*, number, volume (year), page.

– Miloš Ivanović, „Razvoj institucije imuniteta u srpskoj srednjovekovnoj državi do kraja vladavine kralja Milutina“, *Istorijski časopis* 66 (2017) 52.

Repeated citation:

– Ivanović, „Razvoj institucije imuniteta“, 52.

Method of citation for journals when the relevant year differs from the year of the issuance of the journal

- Ruža Ćuk, „Delatnost dubrovačkog trgovca Luke Milanovića dvadesetih godina XV veka“, *Istorijski časopis* 38 (1991) 1992, 22.

Method of citation for journals with the same title, with different place of issuance, less known, hardly accessible journals

- Gordana Tomović, „Tragovi starog rudarenja u toponimiji pljevaljskog kraja“, *Glasnik Zavičajnog muzeja* 3 (Pljevlja 2002) 2003, 58.

List of References:

Surname, Name of the author, „Title of the article“, *Title of the journal*, number, volume (year), pages of the article.

- Ivanović, Miloš, „Razvoj institucije imuniteta u srpskoj srednjovekovnoj državi do kraja vladavine kralja Milutina“, *Istorijski časopis* 66 (2017) 49–83.

Article in a Collective Volume:

Name and Surname of the author, „Title of the text“, in: *Title of the Collective Volume*, ed. Name and surname, place of issuance: publisher, year, page.

- Ana Stolić, „Ratni doprinosi žena i posleratna borba za žensko pravo glasa u Srbiji (Kraljevini SHS) 1918–1921“ u: *Kraj Velikog rata – put ka novoj Evropi*, ur. Aleksandar Rastović i Miljan Milkić, Beograd: Istorijski institut i Institut za strategijska istraživanja, 2020, 288.

List of References:

Surname, Name of the author, „Title of the text“, in: *Title of the Collective Volume*, ed. Name and surname, pages of the text, place of issuance: publisher, year.

- Stolić, Ana, „Ratni doprinosi žena i posleratna borba za žensko pravo glasa u Srbiji (Kraljevini SHS) 1918–1921“ u: *Kraj Velikog rata – put ka novoj Evropi*, ur. Aleksandar Rastović i Miljan Milkić, 285–298, Beograd: Istorijski institut i Institut za strategijska istraživanja, 2020.

Article in the author's Collective Volume:

Name and surname of the author, „Title of the article“, in: isti, *Title of the book*, ed. Name and Surname, place of issuance: publisher, year, page.

- Dragoljub Živojinović, „Lik jednog dubrovačkog konzula“, in: isti, *Evropa i Dubrovnik u 17. i 18. veku : studije i rasprave*, ur. Tibor Živković, Beograd: Istorijski institut, 2008, 285–288.

List of References:

Surname, Name of the author, „Title of the article“, in: isti, *Title of the book*, ed. Name and Surname, pages of the article, place of issuance: publisher, year.

- Živojinović, Dragoljub, „Lik jednog dubrovačkog konzula“, in: isti, *Evropa i Dubrovnik u 17. i 18. veku : studije i rasprave*, ur. Tibor Živković, , 285–288, Beograd: Istorijski institut, 2008.

Article in newspapers:

Name and surname of the author (if any), „Title of the text“, *Newspaper name*, number, date.

- Jelena Čalija, „Velika borba za Veliki rat“, *Politika*, br. 54114, 4. februar 2015.

Repeated citation:

- Čalija, „Velika borba“.

List of References:

Surname, Name of the author (if any), „Title of the text“, *Newspaper name*, number, date.

- Čalija, Jelena, „Velika borba za Veliki rat“, *Politika*, br. 54114, 4. februar 2015.

Newspapers:

Newspaper name, number, date.

- *Srpske novine*, br. 1, 1. januar 1913.

INTERNET SOURCES:

Name and surname of the author, „Title of the text“, Name of the journal, date, year, page <http://address> (date of access).

- Jack. R. Censer, „Intellectual History and the Causes of the French Revolution“, *Journal of Social History* 52/3 (2019) 545–554, <https://academic.oup.com/jsh/articlepdf/52/3/545/27457944/shy082.pdf> (date of access 12.2.2020)

If there are no reference elements, only the address and date of access are usually stated. If there are some data, they are stated as follows:

Name of the organisation, „Title of the text“, <http://adresa> (date of access).

- Public Library Section, „The Role of Libraries in Lifelong Learning“, <http://www.ifla.org/V0/s8/index.htm> (date of access 12. 2. 2009).

CITING AN UNPUBLISHED MA OR PHD THESIS:

Name and surname of the author, *Title of the thesis* (MA or PhD thesis, name of the university, year), pages.

– Jovana Blažić Pejić, *Moskovski Slovenski komitet I srpsko pitanje (1858–1875)* (doctoral dissertation, Filozofski fakultet Beograd, 2021), 250.

List of References:

Surname, Name of the author, *Title of the thesis* (MA or PhD thesis, name of the university, year).

– Blažić Pejić, Jovana, *Moskovski Slovenski komitet I srpsko pitanje (1858–1875)* (doctoral dissertation, Filozofski fakultet Beograd, 2021).

PAPER PRESENTED AT A PROFESSIONAL MEETING OR SCHOLARLY CONFERENCE:

Name and surname, „Title of the paper“ (paper presented at: Name of the meeting or conference, city, state, date).

– Neven Isailović, „Diplomatički obrasci isprava bosanskih velikaša“ (paper presented at Third Medieval Workshop in Rijeka, Rijeka, Hrvatska, 3.10.2015)

МЕШОВИТА ГРАЂА - MISCELLANEA
Нова серија, књ. XLII

Издавач

Историјски институт Београд
Кнез Михаилова 36/II, 11000 Београд
istorinst@iib.ac.rs, www.iib.ac.rs

За издавача

Проф. др Александар Растовић, директор

Лектура

Весна Ђукић

Превод резимеа на енглески језик

Татјана Ћосовић

Секретар Редакционог одбора

Снежана Ристић

Припрема за штампу

Слободан Симић

Штампа

Службени гласник, Београд

Тираж

300 примерака

ISSN 0350-5650

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94 (497.11)

Мешовита грађа = Miscellanea / Одговорни уредник Радомир Ј. Поповић. - 1956, књ. 1-1990, књ. 20; Н.С. 2003, књ. 21.-. - Београд (Кнез Михаилова 36/II) : Историјски институт, 1956-1990 ; 2003 - (Београд : Службени гласник). - 24 cm
ISSN 0350-5650 = Мешовита грађа - Историјски институт (Београд)

COBISS.SR-ID 14717954

